

Міністерство внутрішніх справ України
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

НАУКОВИЙ ВІСНИК
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

Збірник наукових праць

2011

№ 1 (52)

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Дніпропетровського державного університету
внутрішніх справ (протокол № 7 від 31 березня 2011 р.)*

Дніпропетровськ
2011

Наукове видання • Засновник та видавець – Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ • Свідоцтво про державну реєстрацію – КВ № 11383-256 ПР від 23.06.2006 • Виходить щоквартально • Тираж – 120 прим. • Адреса редакції: 49005, м. Дніпропетровськ, проспект Гагаріна, 26, тел. (056) 370-96-59 • Передплатний індекс – 37554

**Збірник включено до переліку
наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися
результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів
доктора і кандидата наук (юридичні науки)
(постанова президії ВАК України № 1-05/2 від 10.03.2010)**

Вміщено наукові статті вчених, викладачів і здобувачів університету, навчальних закладів системи МВС та інших центральних органів виконавчої влади, працівників правоохоронних органів. Розглянуто питання держави та права, окремих галузей законодавства, проблеми правоохоронної діяльності та юридичної освіти, вміщено інформацію про визначні події і дати наукового життя в галузі права.

Призначено для науковців, юристів-практиків, працівників правоохоронних органів та всіх, хто цікавиться питаннями науки і права.

Редакційна колегія:

д-р юрид. наук, проф. **К.В. Антонов**; д-р юрид. наук, проф. **І.Г. Богатирьов**; д-р юрид. наук, доц. **М.Г. Вербенський**; д-р тех. наук, проф. **В.Б. Вишня**; д-р юрид. наук, проф. **В.П. Ємельянов**; д-р істор. наук, проф. **В.М. Заруба**; д-р юрид. наук, проф. **В.С. Зеленецький**; д-р юрид. наук, проф. **М.В. Корнієнко**; д-р юрид. наук, проф. **Є.В. Курінний**; д-р юрид. наук **Л.М. Лобойко**; д-р юрид. наук, проф. **В.А. Мисливий** (*заст. голови*); д-р юрид. наук, проф. **О.В. Негодченко**; д-р філол. наук, проф. **А.М. Поповський**; д-р юрид. наук **В.М. Тертишник**; д-р юрид. наук, проф. **О.Ф. Фрицький**; канд. юрид. наук, доц. **С. М. Алфьоров**; канд. юрид. наук, доц. **Д.Г. Заброда** (*відп. секретар*); канд. юрид. наук, доц. **О.О. Кисельов**; канд. юрид. наук, проф. **Є.І. Макаренко**; канд. юрид. наук, доц. **Ю.Е. Черкасов**.

ОФІЦІЙНО

Наказом МВС України від 10 лютого 2011 року № 150 о/с генерал-майора міліції Алфьорова Сергія Миколайовича призначено ректором Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.

Алфьоров Сергій Миколайович

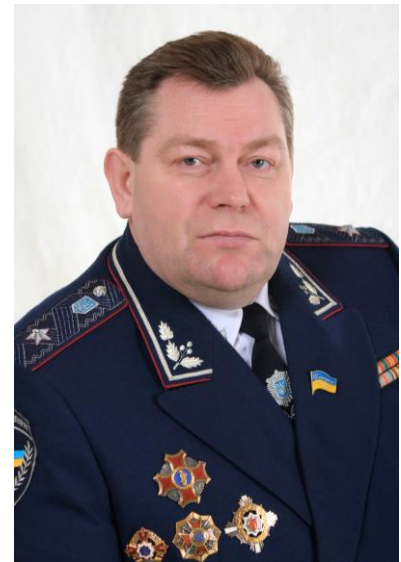
Народився 22 жовтня 1956 р. в м. Жердівка Тамбовської області. Закінчив Київську вищу школу МВС СРСР ім. Ф.Е. Дзержинського (1986), Академію МВС СРСР (1990).

В органах внутрішніх справ з 1977 р. Працював дільничним інспектором міліції, начальником Заводського райвідділу м. Запоріжжя.

З 1993 р. – в апараті УМВС України в Запорізькій області. 1998–2000 рр. – начальник адміністративної служби міліції. 2000–2001 рр. – заступник начальника УМВС – начальник міліції громадської безпеки, 2001–2002 рр. – начальник УМВС України в Запорізькій області.

2002–2005 рр. – ректор Запорізького юридичного інституту МВС України, 2006–2011 рр. – проректор Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ – начальник Запорізького юридичного інституту ДДУВС.

Генерал-майор міліції (2001), кандидат юридичних наук, доцент (2003), заслужений юрист України (2007).

Редакційна колегія «Наукового вісника», науково-педагогічний колектив Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ вітають Сергія Миколайовича Алфьорова з призначенням ректором вузу, бажають здоров'я та професійних успіхів у діяльності на посаді керівника начального закладу.

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

С.М. Алфьоров

кандидат юридичних наук, доцент
заслужений юрист України
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 342.95 : 351.7

СУБ'ЄКТИ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ІЗ ПРОТИДІЇ КОРУПЦІЇ В ОВС

Визначено суб'єктів, уповноважених на протидію та запобігання корупції в ОВС. Висловлено критичні зауваження щодо пропозиції про створення спеціального органу розслідування корупції в ОВС. Підкреслено, що суб'єктів, які уповноважені протидіяти корупції в Україні проектом Закону «Про засади запобігання і протидії корупції», цілком достатньо, однак потрібне вдосконалення їхньої діяльності.

Ключові слова: суб'єкти, ОВС, протидія, корупція, адміністративно-правова діяльність.

Определяются субъекты, уполномоченные на противодействие и предотвращение коррупции в ОВД. Высказаны критические замечания относительно предложения по созданию специального органа расследования коррупции в ОВД. Подчеркивается, что тех субъектов, которые проектом Закона «Об основах предотвращения и противодействия коррупции» уполномочены противодействовать коррупции в Украине, вполне достаточно, однако необходимо усовершенствование их деятельности.

Ключевые слова: субъекты, ОВД, противодействие, коррупция, административно-правовая деятельность.

The subjects authorized to counteraction and prevention of corruption in OVD are determined. Critical remarks concerning the offer on creation of special body of investigation of corruption in internal affairs bodies are stated. It is underlined, that those subjects who a bill «About bases of prevention and counteraction of corruption» are authorized to counteract corruption in Ukraine, quite enough, improvement of their activity however is necessary.

Key words: subjects, internal affairs bodies, counteraction, corruption, administrative-legal activity.

Постановка проблеми. Заважаючи на те, що корупція в ОВС є надзвичайно небезпечним явищем, протидія корупції в цьому органі є першочерговим завданням держави в межах антикорупційної політики. Ефективність його вирішення значною мірою залежить від того, хто саме буде здійснювати заходи із протидії та запобігання корупції. Отже, з'ясування суб'єктів, уповноважених на протидію та запобігання корупції в ОВС, є на сьогодні актуальним питанням.

Метою нашого дослідження є визначення суб'єктів, уповноважених на протидію та запобігання корупції в ОВС. Задля досягнення поставленої мети в дослідженні передбачається визначити суб'єктів, що здійснюють заходи із протидії та запобігання корупції; з'ясувати, кого законодавством віднесено до суб'єктів, уповноважених протидіяти корупції в ОВС; проаналізувати чи достатнім є склад таких суб'єктів.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Дане питання досліджувалося О.В. Ткаченко, С.А. Шалгуновою. Окремі питання, пов'язані із темою дослідження, вивчалися Д.Г. Забродою, М.І. Мельником, Є.В. Невмержицьким, С.С. Рогульським та іншими. Однак у контексті відміни Закону України «Про боротьбу з корупцією» та пакету антикорупційних законів 2009 року дане питання потребує додаткового вивчення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Визначення суб'єктів протидії корупції в ОВС неможливе без з'ясування тих суб'єктів, які здійснюють заходи із запобігання та протидії корупції в цілому в державі. Вважаємо, суб'єктів антикорупційної діяльності в залежності від обсягу повноважень та ступеня участі в механізмі протидії корупції слід поділити на:

- органи та особи, наділені адміністративними повноваженнями з виявлення, припинення, розслідування корупційних правопорушень, у тому числі щодо складення протоколу про адміністративне правопорушення – спеціально уповноважені суб'єкти у сфері протидії корупції;
- органи та особи, наділені повноваженнями щодо координації, спрямування, законодавчого забезпечення антикорупційної діяльності;
- органи та особи, наділені повноваженнями щодо сприяння спеціально уповноваженим органам у сфері протидії корупції, за якими закріплюється прямий обов'язок із припинення корупційних правопорушень та повідомлення про них спеціально уповноважених органів.

Відповідно до проекту Закону України «Про засади запобігання і протидії корупції» (від 18.02.2011 р.) до першої групи слід віднести органи прокуратури, спеціальні підрозділи по боротьбі з організованою злочинністю Міністерства внутрішніх справ України, податкової міліції, по боротьбі з корупцією та організованою злочинністю Служби безпеки України, Військової служби правопорядку у Збройних Силах України. До другої належать Президент України, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Спеціально уповноважений орган з питань антикору-

пційної політики. Третя група суб'єктів може класифікуватися за критерієм тих меж, в яких вони можуть брати участь в антикорупційній діяльності, на: 1) правоохоронні органи, які беруть участь у заходах протидії корупції у межах виконання покладених на них інших основних функцій; 2) державні органи, на які покладається обов'язок сприяти спеціально уповноваженим суб'єктам у сфері протидії корупції у межах виконання покладених на них основних функцій, пов'язаних із здійсненням контрольних повноважень; 3) громадяни та об'єднання громадян.

Отже, суб'єктами адміністративно-правової діяльності із протидії корупції в ОВС є перелічені вище суб'єкти. Разом із тим, зважаючи на специфіку даного правоохоронного органу, не всі суб'єкти із зазначених уповноважені здійснювати заходи із запобігання і протидії корупції, зокрема в частині щодо виявлення, припинення та розслідування корупційних правопорушень, вчинюваних працівниками ОВС.

Відповідно до виділеного вище критерію – обсяг повноважень та ступінь участі суб'єкта в адміністративно-правовому механізмі протидії корупції в ОВС – слід виділити таких суб'єктів:

1) суб'єкт, що здійснює координацію, спрямовує, визначає та контролює діяльність із протидії корупції в ОВС – Міністерство внутрішніх справ України. Задля того щоб не було дублювання функцій спеціально уповноваженого органу у сфері антикорупційної політики та МВС, слід передбачити, щоб уповноважений представник МВС України входив до складу спеціально уповноваженого суб'єкта у сфері антикорупційної політики. При цьому МВС України має підпорядковуватися означеному органу в галузі визначення антикорупційної стратегії. До складу такого органу мають входити представники всіх правоохоронних органів, що уповноважені виявляти, припиняти та розслідувати корупцію, як такі, корупція в яких є найбільш небезпечним явищем. Таким чином, МВС України спрямовуватиме та координуватиме антикорупційну діяльність, по-перше, в рамках цілісної програми антикорупційної діяльності, по-друге, забезпечуватиметься ефективна взаємодія органів прокуратури, спеціальних підрозділів по боротьбі з організованою злочинністю Міністерства внутрішніх справ України, податкової міліції, по боротьбі з корупцією та організованою злочинністю Служби безпеки України, Військової служби правопорядку у Збройних Силах України. З іншого боку, МВС України на місці конкретизуватиме та деталізуватиме напрямки та заходи антикорупційної діяльності в ОВС, що забезпечуватиме більш ефективну роботу в цьому напрямку;

2) суб'єкти, що наділені правом виявляти, фіксувати та розслідувати корупційні правопорушення в ОВС: органи прокуратури, СБУ, підрозділи СВБ ГУБОЗ України;

3) суб'єкти, які в процесі виконання функцій в ОВС своєю діяльністю сприяють протидії корупції. Такими є віднесені О.В. Ткаченко

до третьої групи суб'єкти: керівники всіх рівнів; департамент по роботі з персоналом; колегії МВС; інспекції з особового складу і створені на їх основі постійно діючі мобільні групи для проведення перевірок стану дисципліни та законності серед особового складу органів внутрішніх справ; куратори підрозділів і служб;

4) суб'єкти, які сприяють протидії корупції в межах інших покладених на них функцій та завдань. Сюди слід віднести всіх суб'єктів, які здійснюють загальну діяльність із запобігання та протидії корупції та які визначені вище.

Проектом Закону України «Про засади запобігання і протидії корупції» передбачається внести зміни до КУПАП, згідно з якими досудове слідство стосовно корупційних злочинів, вчинених працівниками правоохоронних органів, у тому числі і працівниками ОВС, має провадитися слідчими прокуратури. Органи прокуратури разом із органами СБУ є найбільш ефективними органами в механізмі протидії корупції шляхом виявлення та припинення корупційних правопорушень та злочинів серед працівників ОВС. Менша ефективність підрозділів СВБ ГУБОЗ пояснюється насамперед тим, що співробітники цих підрозділів є теж працівниками ОВС. Таким чином, між працівниками ВБ та інших підрозділів ОВС можуть бути налагоджені особисті зв'язки, що, безумовно, перешкоджає службовцям ВБ ефективно виконувати свої функції. Окрім того, територіально підрозділи СВБ знаходяться у приміщенні ГУ МВС, що зумовлює зближення цих працівників. У цьому аспекті органи прокуратури та СБУ мають більше переваг, оскільки як територіально, так і адміністративно є незалежними і не пов'язаними із органами внутрішніх справ. У зв'язку із цим доцільно було б підрозділи СВБ, принаймні територіально, розташовувати окремо від інших підрозділів ОВС. Також підрозділи ВБ працюють за принципом їхнього закріплення за певним райвідділом, що зумовлює поступове зниження ефективності їхньої діяльності із часом. На нашу думку, доцільно було б періодично змінювати об'єкт контролю для співробітників СВБ ГУБОЗ. Серед інших негативних факторів слід окремо зазначити те, що працівники ВБ не є фінансово незалежними від ОВС. При цьому спостерігаються й позитивні аспекти, зокрема те, що працівники підрозділів СВБ обізнані із внутрішньою діяльністю ОВС, оскільки це дозволяє їм більш точно та чітко визначити сфери та моменти, в яких можливе вчинення корупційного правопорушення.

У науковій літературі та на практиці як російськими, так і українськими дослідниками [1, с. 11-18] точаться дискусії з приводу створення єдиного спеціалізованого органу, уповноваженого розслідувати корупційні правопорушення та злочини. О.В. Ткаченко досить докладно висвітлює це питання. Вчений пропонує створити Національний антикорупційний комітет, який повинен бути центральним органом виконавчої влади із спеціальним статусом, здійснювати єдину держа-

вну політику щодо попередження корупції та бути уповноваженим виконувати діяльність, спрямовану на виявлення фактів корупції, причин, що сприяють існуванню цього явища серед посадових осіб міністерств, відомств, органів та установ державної влади. Метою діяльності Національного антикорупційного комітету, на думку дослідника, має бути зниження рівня корупції шляхом розробки заходів боротьби та попередження поширення корупції. Регулюватися діяльність цього органу має Законом. Завданнями Національного антикорупційного комітету О.В. Ткаченко пропонує визначити:

- виявлення і припинення фактів корупції в центральних органах виконавчої влади, корупційних зв'язків організованих кримінальних структур в органах законодавчої, виконавчої та судової влади;

- організація діяльності з ліквідації економічного підґрунтя організованих кримінальних структур, протидія використанню їх учасниками у своїх інтересах органів державної влади, підприємств і установ, об'єднань громадян та засобів масової інформації, легалізація (відмивання) доходів, здобутих злочинним шляхом;

- забезпечення відшкодування шкоди, завданої діяльністю організованих кримінальних структур, корупційними діяннями посадових осіб державі, а також фізичним і юридичним особам;

- участь у розробці законів та інших нормативно-правових актів вищими органами державної влади України, надання рекомендацій Президенту країни щодо доцільності ветоування прийнятих законів, які містять норми, що сприятимуть вчиненню корупційних діянь;

- організація міжнародного співробітництва у сфері боротьби з організованою злочинністю і корупцією;

- досудове розслідування корупційних злочинів та правопорушень з ознаками корупції;

- розробка державної політики, форм та методів боротьби з корупцією у всіх сферах суспільного життя;

- здійснення координації, моніторингу й оцінки реалізації державної політики боротьби з корупцією, розробка та реалізація заходів, спрямованих на попередження поширення корупції, виявлення причин та умов, які сприяють появі та існуванню корупції в державі;

- здійснення моніторингу законодавчих актів та законопроектів щодо наявності в них прогалин та інших недоліків, які можуть бути приводом до вчинення корупційних діянь;

- систематизації антикорупційного законодавства країни [1, с. 156-158].

Зазначена пропозиція, як бачимо, знайшла своє втілення в проекті Закону «Про засади запобігання і протидії корупції», щоправда, не повністю. Зокрема, основним напрямком діяльності спеціально уповноваженого ор-

гану з питань антикорупційної політики є координація діяльності із протидії корупції, в той час як науковцем пропонується зробити цей орган не тільки координаційними за своїм характером, але й наділити його повноваженнями щодо розслідування корупційних правопорушень та злочинів.

Якщо звернутися до практики антикорупційної діяльності за кордоном, то побачимо відмінності в рішенні питання щодо необхідності функціонування єдиного органу на зразок запропонованого в різних країнах. Так, у Великобританії існують спеціальні антикорупційні підрозділи, які займаються лише виявленням та розслідуванням фактів корупції. Такі підрозділи фінансово незалежні від будь-яких структур, що зумовлює їхню самостійність та неупередженість при розслідуванні таких справ [2, с. 141-145]. У Німеччині питаннями корупційних злочинів (у Німеччині корупція прирівняна до злочину) займається Федеральне кримінальне відомство, яке є координаційним органом з питань протидії корупції, до відання якого віднесено стратегічне, методичне та тактичне визначення напрямів діяльності в цій сфері [3, с. 14-15; 4, с. 157-160].

Висновки. Вважаємо, що питання про створення єдиного окремого правоохоронного органу з питань протидії корупції, який матиме повноваження щодо розслідування фактів корупції, повинно вирішуватися в кожній країні з урахуванням тих умов, які склалися в ній. В Україні вже була спроба створити такий орган Президентом України у 1997 р. (Національне бюро розслідувань [5]), однак окремі положення Указу Президента були визнані неконституційними [6]. Однією з головних підстав визнання утворення цього органу неконституційним було те, що правоохоронний орган, наділений правом досудового слідства, повинен утворюватися та діяти відповідно до Закону, а не Указу Президента. Нині розроблено проект Закону України «Про Національне бюро антикорупційних розслідувань України», яким передбачається створення державного правоохоронного органу спеціального призначення, метою створення якого є протидія корупційним правопорушенням, що вчинені вищими посадовими особами, уповноваженими на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, і становлять особливу суспільну небезпеку. У ст. 1 проекту зазначається, що на цей орган «покладається попередження, виявлення, припинення та розкриття злочинів, віднесених до його підслідності» [7]. Відразу ж слід зазначити, що поняття «вищі посадові особи» не передбачено чинним законодавством, а в проекті Закону воно не розкривається. Окрім цього недоліку, який спостерігається у визначальному моменті – окресленні сфери дії Закону, існує й ряд інших недостатньо продуманих питань, на які звертає увагу Головне науково-експертне управління [8]. За висновком Управління проект відправлено на доопрацювання. Одним з суттєвих моментів, які стали підставою для такого висновку, є те, що проектом пропонується створити

новий державний орган з правоохоронними функціями та спеціальним статусом, що потребує спеціальної процедури та внесення певних змін до Конституції України.

Вважаємо, що в сучасних умовах створення окремого органу, який буде виявляти та розслідувати корупційні правопорушення в Україні, є недоцільним. Насамперед це пов'язано із додатковими витратами на утримання такого Бюро, навчання його співробітників (проектом передбачено окремий навчальний заклад для цих цілей) тощо. Другою причиною негативного ставлення до утворення такого органу є те, що він може перетворитися на реальну окрему незалежну каральну інстанцію, уповноважену створювати тиск на «вищих» посадових осіб. Тобто пропонується створити окремий орган зі спеціальним статусом на зразок прокуратури, СБУ, який буде займатися лише питаннями корупції. Однак працівники прокуратури та СБУ цілком здатні ефективно виконувати свої функції, що, звичайно, потребує певних змін у їхній діяльності. Ще одним негативним моментом вважаємо незрозуміле віднесення до повноважень зазначеного органу розслідування фактів корупції лише стосовно «вищих» посадових осіб.

Вбачається, що тих суб'єктів, які проектом Закону «Про засади запобігання і протидії корупції» уповноважені протидіяти корупції в Україні, цілком достатньо. Перелік суб'єктів, які уповноважені запобігати та протидіяти корупції в ОВС, теж не потребує доповнення. На сьогодні потребує вдосконалення правове та організаційне забезпечення, підвищення ефективності та результативності їхньої діяльності, а не створення нових органів та нагромадження нових структур.

Бібліографічні посилання

1. *Ткаченко О.В.* Адміністративно-правові засади протидії корупції в органах внутрішніх справ: Дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2008.
2. *Куліш А.* Досвід боротьби з корупцією в поліції Великої Британії // *Право України.* – 2005. – № 12. – С. 141-145.
3. *Коненко С.Я.* Профілактика та боротьба з корупцією в поліції Німеччини (Із досвіду роботи поліції землі Нижня Саксонія). – К., 2006.
4. *Коротков М.О.* Правове регулювання боротьби з організованою злочинністю в Німеччині // *Вісник Одеського інституту внутрішніх справ.* – 2000. – № 1. – С. 157-160.
5. Про національне бюро розслідувань: Указ Президента України № 371 від 24 квітня 1997 р.
6. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Указу Президента України «Про Національне бюро розслідувань України» № 371 від 24 квітня 1997 р. (справа щодо утворення Національного бюро розслідувань України). Справа № 03/2444-97 № 1-9/98 від 6 липня 1998 р.
7. Проект Закону України «Про Національне бюро антикорупційних розслідувань України» від 27.01.2011 р. // http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?pf3511=35914.
8. Висновок Головного науково-експертного управління на проект Закону України «Про Національне бюро антикорупційних розслідувань України» від 23.02.2011 р. // http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?pf3511=35914.

Надійшла до редакції 15.03.2011

І.Г. Богатирьов

доктор юридичних наук, професор
(Поліцейська фінансово-правова академія)

УДК 343.9

ПРОТИДІЯ ЕКОНОМІЧНІЙ ЗЛОЧИННОСТІ В УКРАЇНІ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВИМИ ЗАХОДАМИ

Розглянуто питання протидії економічній злочинності оперативно-розшуковими заходами.

Ключові слова: протидія, економічна злочинність, оперативно-розшукові заходи.

Рассматриваются вопросы противодействия экономической преступности оперативно-розыскными методами.

Ключевые слова: противодействие, экономическая преступность, оперативно-розыскные методы.

Questions of counteraction of economic criminality by operational-search methods are considered.

Key words: counteraction, economic criminality, operational-search methods.

Постановка проблеми. Дослідження проблеми запобігання економічній злочинності в Україні передбачає вивчення системи цілей та завдань профілактичної діяльності оперативних підрозділів Державної служби з боротьби з економічними злочинами, їх організаційного, правового, ресурсного забезпечення на основі спеціалізації в межах єдиної системи запобігання злочинам і злочинності у сфері економіки.

Становлення демократичної правової держави і ринкової економіки супроводжується цілою низкою негативних явищ і процесів, що характеризуються корисливою мотивацією, серед яких особливе місце посідає тінізація і частково криміналізація економіки та інших сфер життя. Це викликає необхідність звернення до практичного і теоретичного досвіду протидії економічній злочинності оперативно-розшуковими заходами гласного і негласного спрямування.

Криміналізація суспільства вимагає нового підходу до вивчення феномену економічної злочинності, особливо причин, що її породжують, динаміки і структури найбільш небезпечних корисливих злочинів, які тісно пов'язані з економікою і основними напрямками її реформування.

Мета статті полягає у дослідженні оперативно-розшукових заходів протидії економічній злочинності в Україні.

Аналіз останніх публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Теоретичним і практичним підґрунтям дослідження зазначених проблем стали роботи відомих вітчизняних

та зарубіжних вчених, зокрема, К.В. Антонова, Ю.М. Антоняна, У.М. Бабаєва, С.Н. Баліної, Ю.В. Бауліна, В.Т. Білоуса, І.Г. Богатирьова, П.А. Вороб'я, В.К. Грищука, А.П. Гетьмана, В.В. Голіни, К.П. Глоби, О.Ф. Долженкова, О.М. Джужи, А.Ф. Зелінського, О.Г. Кальмана, О.Є. Користіна, Я.Ю. Кондратьєва, М.Й. Коржанського, О.М. Костенка, В.В. Корольчука, Ю.О. Левченко, О.М. Литвака, В.О. Навроцького, С.В. Обшалова, В.І. Осадчого, М.І. Панова, М.А. Погорецького, А.В. Савченка, В.Я. Тація, В.П. Тихого, П.Л. Фріса, С.С. Чернявського, В.І. Шакуна, С.С. Яценка та ін.

Зазначені науковці зробили вагомий внесок у теорію і практику протидії злочинам у економічній сфері, але важливі питання специфіки протидії цим злочинам оперативно-розшуковими заходами розглядалися фрагментарно і переважно в межах загальних видів злочинів кримінальної спрямованості. Однак далеко не вся проблематика протидії формам економічної злочинності є належним чином дослідженою, а тим більше вирішеною практично. Це особливо стосується недосконалої оперативно-розшукової діяльності, здійснення профілактики через кримінально-правову систему запобігання економічній злочинності.

Зниження ефективності протидії економічній злочинності останніми роками пов'язане з відсутністю: належного досвіду роботи в оперативних працівників Державної служби з боротьби з економічними злочинами у сфері протидії вчиненню економічних злочинів; спеціалізованих слідчо-оперативних груп, які спеціалізувались би на розкритті і розслідуванні злочинів, вчинених у сфері економіки; належної системи статистики і обліку, яка надавала б можливість реально оцінювати стан і ефективність роботи підрозділів Державної служби з боротьби з економічними злочинами; взаємодії з іншими оперативними підрозділами правоохоронних органів тощо.

Виклад основного матеріалу дослідження. Система оперативно-розшукової профілактики економічної злочинності у всіх формах її прояву в сучасних умовах повинна враховувати наявний позитивний досвід і разом з тим нові вимоги розвитку суспільних відносин. Вона має бути визначеною чіткою концептуальною і понятійною характеристикою цієї злочинності і боротьби з нею в сучасний період; знанням реального стану і тенденцій розвитку певних форм сучасної корисливої економічної злочинності, що обґрунтовані прогнозними оцінками; поєднанням державних і суспільних начал, сил, ресурсів у цій діяльності; достатньою правовою базою; розподілом функцій між окремими учасниками профілактичної діяльності з метою запобігання дублюванню.

Зазначимо, що ст. 8 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» дає дозвіл оперативним підрозділам в оперативно-розшуковій діяльності поєднувати гласні і негласні заходи [4]. Під гласними оперативно-розшуковими заходами розуміються такі, які

здійснюються оперативними підрозділами гласно, відкрито, без приховування від сторонніх осіб їх характеру і цілей, при цьому оперативний працівник не конспірується і виступає офіційно як представник оперативного підрозділу.

Під негласними оперативно-розшуковими заходами слід розуміти такі, що здійснюються оперативними підрозділами конфіденційно, конспіративно, при цьому оперативні працівники, виконуючи їх, приховують свою належність до оперативного підрозділу, а цілі, яких вони мають досягти, шифрують іншими намірами.

Проведений кримінологічний аналіз дає підстави стверджувати, що економічна злочинність в цілому і окремі форми її прояву зокрема – не просто новий вид злочинності, не лише нова якість останньої, але насамперед специфічне соціально-економічне явище, наслідком якого стала поява певних злочинних структур і форм. Це система соціальних зв'язків і відносин, яка склалась у зв'язку з отриманням і розподілом незаконних доходів. Вона існує паралельно з легальною соціально-економічною системою, ніби в тіні, і паразитує на ній у протиправних формах [6, с. 42].

Поширення такого економічного явища, як тіньова економіка, а також обсяги продукції і фінансових ресурсів, що перебувають в обігу в цьому секторі народного господарства, не можуть не враховуватися в ході прийняття управлінських і законодавчих рішень на всіх рівнях владних структур.

На нашу думку, вирішення проблеми ускладнюється у тому числі тим, що в результаті відсутності загальноприйнятого поняття “тіньова економіка” в роботах різних вчених у цей термін вкладається різний зміст. Проте більшість вчених-економістів визначають два основні елементи тіньової економіки: економічну діяльність, яка є легальною, не скритою, але не підлягає оподаткуванню і не враховується офіційною статистикою; протиправну, навмисно скриту економічну діяльність.

До першого елемента частіше за все відносять мале виробництво у домашніх господарствах, надання послуг на непостійній основі, невеликі заробітки, доходи з присадибних ділянок тощо, а до другого – отримання навмисно скритих доходів і заробітків, нелегальне виробництво товарів і надання послуг, крадіжки, шахрайство, наркобізнес та інші види протиправної діяльності.

За оцінками вчених, домінуючими сегментами тіньової економіки і основними механізмами отримання тіньових доходів стали: приховування реальних доходів громадян, а також доходів і прибутків підприємств від оподаткування; нелегальний експорт капіталів; отримання тіньових доходів шляхом скритого вилучення із обігу різниці офіційних і реальних цін на товари і послуги; корупція; нелегальні валютні і зовнішньоекономічні операції (контрабанда); випуск і реалізація неврахованої продукції і надання неврахованих послуг; кримінальний промисел; фінансове шахрайство; незаконна приватизація

державної власності тощо.

Ми підтримуємо позицію вчених-криміналістів, що до тіньового сектора економіки залучено практично все населення України. Найбільш розповсюдженими формами тіньового сектора економіки слід вважати: позабанківський обіг готівкової грошової маси, вуличну та базарну торгівлю, приховане безробіття, приватизацію, ухилення від сплати податків та зборів, корупцію тощо [7, с. 79; 8, с.155].

На нашу думку, можна запровадити такі заходи протидії тіньовій економічній діяльності:

1) публічне затвердження кошторисів всіх бюджетних установ і організацій, включаючи органи влади, звітів про їх виконання, а також кошторисів позабюджетних фондів;

2) щомісячне встановлення лімітів фінансування, звіт уряду про їх використання; впровадження попередньої експертизи обґрунтування використання будь-яких бюджетних коштів;

3) встановлення режиму пріоритетності використання грошових коштів бюджетними організаціями, відповідальності за його порушення, нецільове та позалімітне використання грошових коштів; скорочення бюджетної сфери, у тому числі за рахунок істотного скорочення адміністративно-управлінського апарату.

Початок проведення Президентом України В.Ф. Януковичем реформ є закономірним процесом, який передбачає не тільки реформи окремого відомства чи галузі, а й оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади з метою усунення дублювання їх повноважень, забезпечення скорочення чисельності управлінського апарату та витрат на його утримання, підвищення ефективності державного управління [5, с. 1].

Не менш важливою й безпосередньо пов'язаною з окресленою проблематикою є соціальна сфера, зокрема заборгованість із виплатою заробітної плати. Ця заборгованість досягла масштабів, коли зникає будь-яка мотивація до праці, що, в свою чергу, призводить до відчуження мільйонів людей від повноцінної діяльності на основному робочому місці, до пошуку додаткових джерел заробітку, не завжди законних.

Протидія криміналізації зовнішньоекономічної діяльності, забезпечення економічної безпеки України лежить у площині прийняття низки правових і організаційних заходів, а саме: необхідне посилення державного впливу на зовнішньоекономічну діяльність суб'єктів господарських відносин, встановлення жорсткого контролю за наданням прав на зовнішньоекономічну діяльність юридичним та фізичним особам; причиною кримінальних явищ у зовнішньоекономічних відносинах є неадекватне правове регулювання цієї діяльності, яке не відповідає реаліям сучасного економічного стану зовнішньоекономічної стратегії країни.

Слід удосконалити законодавство, яке регулює зовнішньоекономічні відносини, провести його аудит; визначити у кримінальному зако-

нодавстві відповідальність за порушення правил здійснення зовнішньоекономічних операцій; в цілях припинення росту контрабандного вивозу за кордон сировини, товарів, коштовностей та іншої продукції необхідно укріпити кордон і посилити митну службу, переглянути правила вивозу за кордон, посилити кримінальну відповідальність і адміністративний вплив на порушників митного законодавства, у першу чергу зробивши більш жорсткими штрафні санкції проти порушників; необхідно уточнити перелік дозволених видів сировини і товарів для вивозу за кордон та їх квотування, визначивши правомочність кожного суб'єкта економічних відносин в цій діяльності.

Встановити монополне право держави на вивіз найбільш цінних і стратегічно важливих видів сировини, матеріалів і товарів. Слід також визначити систему гарантій, що надаються державі суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності, про повернення у країну отриманої від реалізації продуктів праці валюти у визначені терміни після завершення торгових операцій за кордоном і розрахунків з фінансовими органами держави.

Перспективними видаються профілактичні заходи оперативно-розшукової діяльності, пов'язані з усуненням, послабленням або нейтралізацією криміногенних факторів (включаючи і появу на рівні мікросередовища, і положення окремих осіб), пов'язаних з падінням рівня життя населення, кризовими явищами у соціальній і політичній обстановці в суспільстві.

Ідеться, зокрема, про оперативно-розшукові заходи забезпечення соціального захисту найбільш уразливих верств населення, адже відчуження ними свого відчуження від суспільства, відсутність стартових можливостей у ньому, як і потреба пошуку коштів для престижного проведення часу і задоволення негативних звичок, зумовлює легкість переходу на шлях систематичного вчинення злочинів. До таких заходів належать ті, що пов'язані з оптимізацією процесів урбанізації і міграції, працевлаштування, демократизації, соціальної адаптації тощо; у правоохоронній сфері – зі стимулюванням повноти виявлення і розкриття злочинів.

Слід погодитися з позицією вчених у галузі оперативно-розшукової діяльності про те, що профілактика злочинів є найбільш гуманним і доцільним засобом підтримки правопорядку [1, с. 176]. Крім того, профілактика демократизує всю систему боротьби зі злочинністю, забезпечує справедливість застосування закону щодо кожної людини [2, с. 18].

Особливої уваги в цьому плані потребує молодь, котра внаслідок недостатньої сформованості світогляду і навичок соціальної життєдіяльності, різкої зміни ідеологічних цінностей у суспільстві є особливо вразливою щодо негативних впливів, схильною до наслідування негативних стандартів поведінки, які заповнюють вакуум соціальних орієнтацій.

Історія свідчить, що такі негативні фактори, як соціальна нетерпимість, масові репресії, національна ворожнеча, відхилення від закономірностей суспільного розвитку, призводять до проявів насильства.

Серед правових заходів оперативно-розшукової профілактики розглядуваної злочинності можна назвати, зокрема, заходи з виховання правосвідомості з тим, щоб досягти рівня дотримання правових норм за особистим переконанням, вдосконалення і запровадження норм, що заохочують припинення дій злочинців та самозахисту від них, виховання профілактичної активності особистості, вдосконалення кримінально-правових норм боротьби з окремими формами сучасної корисливої економічної злочинності тощо.

Слід підтримати думку О.Ф. Долженкова, що соціум злочинців має потребу в загальних «філософських» ідеях і настановах; їх роль полягає в тому, що вони формують цінності кримінального світу, допомагають вербувати молодь і привчати її до «справи», складають основу для врегулювання внутрішніх стосунків і сприяють встановленню «порядку», нарешті, складають легітимацію й мотивацію злочинної діяльності, застосування насильства тощо [9, с. 11-12].

Висновки. На підставі вищевикладеного можна дійти висновку, що протидія злочинності в цілому і економічній зокрема з боку оперативних підрозділів Державної служби боротьби з економічними злочинами пов'язана з найбільш значущими заходами оперативно-розшукової діяльності. Ці заходи мають важливий оперативно-розшуковий аспект і являють собою основу спеціальної профілактики, оскільки їх спрямованість на вирішення завдань соціального розвитку створює передумови обмеження злочинності, протидіє криміногенним детермінантам (комплексу причин і умов злочинності), що її породжують.

Бібліографічні посилання

1. Антонов К.В. Оперативно-розшукова профілактика в системі запобіжного впливу на злочинність // Науковий вісник Одеського державного університету внутрішніх справ. – 2007. – № 4. – С. 175-184.
2. Козаченко И.П. Правовые и организационно-тактические основы оперативно-розыскной профилактики преступлений: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – М., 1991.
3. Богатирьов І.Г., Щербина О.В. Фактори криміналізації системи виконання й відбування покарань у виді позбавлення волі // Наука і правоохорона. – К., 2010. – С. 127-132.
4. Про оперативно-розшукову діяльність: Закон України. (зі змінами та доповненнями) // Збірник систематизованого законодавства. – 2006. – № 15 – С. 184-190.
5. Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади: Указ Президента України № 108/2010 // Офіційне Інтернет-представництво Президента України 10.12.2010 р.
6. Біленчук П.Д., Женунтій В.І. Регламентация індивідуальної профілактики правопорушень // Право України. – 1992. – № 4. – С. 41-42.
7. Корольчук В.В. Вітчизняна практика впровадження податку на додану вартість: економічні недоліки та проблеми законодавчого врегулювання // Право і суспільство. – 2008. – №2. – С. 75-81.
8. Глоба К.П. Типові види злочинів у сфері приватизації майна та засоби запобігання їм // Вісник господарського судочинства. – 2009. – № 6. – С. 154-159.
9. Долженков О.Ф. Інфраструктура організованої економічної злочинності. – Одеса, 2002.

Надійшла до редакції 23.12.2010

Т.О. Гуржій

кандидат юридичних наук,

старший науковий співробітник

*(Міжвідомчий науково-дослідний центр проблем боротьби
з організованою злочинністю при РНБО України)*

УДК 656.13

ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ БЕЗПЕКИ ДОРОЖНЬОГО РУХУ: АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ

Здійснено комплексний аналіз вітчизняного законодавства про дорожній рух. Висвітлено актуальні проблеми законодавчого забезпечення реалізації державної політики в сфері безпеки дорожнього руху. Зроблено висновок про необхідність розробки та прийняття спеціального законодавчого акту, спрямованого виключно на регулювання відносин з приводу БДР.

Ключові слова: *державна політика, законодавство, автомобільний транспорт, безпека дорожнього руху, нормативно-правове регулювання.*

Осуществляется комплексный анализ отечественного законодательства о дорожном движении. Отражены актуальные проблемы законодательного обеспечения реализации государственной политики в сфере безопасности дорожного движения. Сделан вывод о необходимости разработки и принятия специального законодательного акта направленного исключительно на регулирование отношений по поводу БДР.

Ключевые слова: *государственная политика, законодательство, автомобильный транспорт, безопасность дорожного движения, нормативно-правовое регулирование.*

The complex analysis of national legislation about road safety is carried out. Actual problems of legislative providing public policy in the field of road safety are lighted up. Conclusion about the necessity of development and acceptance of the special legislative act which devoted exceptionally to road safety relations was drawn.

Key words: *public policy, legislation, motor transport, road safety, normatively-legal regulation.*

Постановка проблеми. Обов'язковою умовою реалізації завдань державної політики й водночас головною запорукою її ефективності є якісне правове забезпечення. Будучи основним регулятором суспільних відносин, норми права слугують не тільки джерелом політичної волі народу, але й необхідним засобом її перетворення у життя. Якісне правове регулювання гармонізує й упорядковує державну діяльність, в кінцевому підсумку забезпечуючи максимальну повноту реалізації

стратегічних задач. Натомість слабка правова база завжди привносить елемент невизначеності. За браком надійного правового підґрунтя державно-політичні процеси набувають довільного, розбалансованого характеру. Як наслідок, колосальні зусилля та витрати виявляються марними, актуальні цілі – не досягнутими.

Правове забезпечення справляє величезний вплив на державну політику в усіх галузях і сферах суспільного життя. Не стала винятком і сфера безпеки дорожнього руху. Значною мірою саме вадами правової регламентації обумовлена неефективність галузевого управління, неузгодженість профілактичних заходів, зростання кількості ДТП. Вочевидь, така ситуація існуватиме доти, доки не будуть усунуті системні недоліки вітчизняного законодавства про дорожній рух. Адже на хиткому правовому фундаменті неможливо ані вибудувати досконалу стратегію, ані втілити її у практичну площину.

Викладене диктує необхідність удосконалення правових засад державної політики БДР. З цією метою доцільно провести ретельний аналіз правового забезпечення безпеки дорожнього руху, активізувати пошук шляхів ліквідації виявлених прогалин і протиріч.

Виклад основного матеріалу дослідження. З огляду на велике розмаїття суспільних відносин у сфері безпеки дорожнього руху, вони регламентуються надзвичайно широким колом правових актів: Конституцією України, законами України, підзаконними актами Президента України, Кабінету Міністрів України, центральних і місцевих органів виконавчої влади, інших державних органів (в тому числі органів влади АР Крим), суб'єктів місцевого самоврядування.

Як і будь-який інший напрям державної політики, політика безпеки дорожнього руху провадиться на засадах, визначених Основним Законом (Конституцією). Конституція України закріплює повноваження Уряду (ст. 116), місцевих державних адміністрацій (ст. 119), органів влади АР Крим (п. 5 ст. 138) та органів місцевого самоврядування (ст. 143) в частині реалізації програм галузевого розвитку, зокрема, цільових програм БДР. Конституцією врегульовані “доленосні” кадрові питання: відповідно до п. 10 ст. 105 Президент України призначає за поданням Прем'єр-міністра України членів Кабінету Міністрів України, керівників інших центральних органів виконавчої влади, а також голів місцевих державних адміністрацій. Конституцією окреслена сфера законодавчого регулювання в галузі транспорту (п. 5 ст. 92), встановлено межі “галузевої” компетенції Автономної Республіки Крим (п. 7 ст. 137).

Норми Конституції лежать в основі актів законодавства про дорожній рух. Усі без винятку напрями, форми та види діяльності в сфері БДР підпорядковані ідеям забезпечення конституційних прав і

свобод громадянина: на життя, на свободу пересування, на медичну допомогу, на безпечне довкілля, на відшкодування понесених збитків, на участь в управлінні державними справами, на судовий захист своїх інтересів тощо.

І хоча Конституція безпосередньо не врегульовує відносин безпеки дорожнього руху (власне, це не становить мету Основного Закону), через вплив на систему правових, державних та суспільних інститутів вона закладає фундаментальні підвалини реалізації національної політики БДР.

Центральну роль у системі правового забезпечення дорожньо-транспортної безпеки відіграють *законодавчі акти України*. Виключно законами регламентуються засади організації та експлуатації автомобільного транспорту. Лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені законами України, зобов'язані діяти органи державної влади, органи місцевого самоврядування, їхні посадові та службові особи. Закони наділені вищою юридичною силою стосовно інших нормативно-правових актів з питань БДР, а відтак – завжди й у всьому обумовлюють їх зміст і спрямованість. Зрештою, тільки законами (кодексами) України можуть визначатись підстави юридичної відповідальності за правопорушення проти безпеки дорожнього руху.

Сьогодні суспільні відносини з приводу БДР регламентуються багатьма законодавчими актами: Законами України “Про дорожній рух”, “Про автомобільний транспорт”, “Про автомобільні дороги”, “Про перевезення небезпечних вантажів”, “Про міліцію”, “Про джерела фінансування дорожнього господарства України”, “Про концесії на будівництво і експлуатацію автомобільних доріг”, “Про ліцензування певних видів господарської діяльності”, “Про військову службу правопорядку у Збройних Силах України”, “Про місцеві державні адміністрації”, “Про місцеве самоврядування”, а також Кримінальним Кодексом України, Цивільним Кодексом України, Кодексом України про адміністративні правопорушення (в частині відповідальності за делікти на транспорті та відшкодування заподіяних ними збитків).

Для неспеціаліста така кількість законодавчих джерел мала б свідчити про повноту й усебічність правового регулювання суспільних відносин в сфері безпеки дорожнього руху. Але насправді все зовсім не так. Основна маса перелічених законів упорядковують лише окремі, до того ж далеко не ключові аспекти БДР. Наприклад, закон України “Про міліцію” окреслює коло спеціальних повноважень ОВС, а закон України “Про військову службу правопорядку у Збройних Силах України” визначає організаційні засади безпеки руху військових транспортних засобів, котрі

складають менше 0,5 % вітчизняного автопарку.

Загалом, тільки закони України “Про автомобільний транспорт” та “Про дорожній рух” охоплюють більш-менш масивні пласти відносин з приводу забезпечення дорожньо-транспортної безпеки.

З огляду на викладене нинішній стан законодавчого забезпечення безпеки дорожнього руху важко визнати оптимальним. Кореспондуюча сфера суспільних відносин регламентується низкою розрізнених законів, переважна більшість яких має вельми дотичне відношення до дорожньо-транспортної проблематики. Здебільшого вони дисонують між собою та врегульовують лише окремі аспекти БДР. Водночас закони, безпосередньо присвячені питанням безпеки дорожнього руху (у цьому сенсі поряд із законами “Про автомобільний транспорт” та “Про дорожній рух” можна згадати хіба що Закон України “Про автомобільні дороги”), є далеко не бездоганними з точки зору юридичної техніки, повноти регуляторного охопту, відповідності соціально-економічним реаліям.

Оптимальним шляхом вирішення окресленої ситуації видається розробка та прийняття спеціального законодавчого акту, спрямованого виключно на регулювання відносин з приводу БДР (орієнтовна назва – Закон України “Про безпеку дорожнього руху”).

Помітну роль у правовому забезпеченні безпеки дорожнього руху відіграють *акти Президента України*. Зважаючи на особливий статус Глави держави, переважна більшість його актів з питань БДР містить конкретні доручення, адресовані Уряду, центральним і місцевим органам влади. Такими є, наприклад, указ Президента України від 12 листопада 2004 р. № 1398/2004 “Про заходи щодо забезпечення безпеки дорожнього руху в Україні”, указ Президента України від 29 січня 2008 р. № 62/200 “Про деякі заходи щодо розвитку автомобільних доріг в Україні”, указ Президента України від 17 червня 2008 р. № 556/2008 “Про додаткові заходи щодо запобігання дорожньо-транспортним пригодам”.

Аналогічний характер мають рішення Ради національної безпеки і оборони України, які приймаються за безпосередньої участі Президента та затверджуються його указами. Зокрема, рішенням РНБО України від 17 листопада 2010 р. “Про виклики та загрози національній безпеці України у 2011 р.” (введене в дію указом Президента України від 10 грудня 2010 р. № 1119/2010) доручено Кабінету Міністрів України розробити й затвердити стратегію підвищення рівня безпеки дорожнього руху в Україні до 2015 р.

Безпосередній вплив на вітчизняну систему БДР здійснюють також акти Президента України, котрими передбачені створення, реорганізація або ліквідація органів галузевого управління. Як показала практика, інколи вже сам факт прийняття “установчого”

акту Глави держави (а не результати діяльності заснованих/ліквідованих ним структур) напрямú визначає динаміку показників БДР. Наочним прикладом може слугувати указ про ліквідацію ДАІ: хоча де-факто цей указ так і не був виконаний, в умовах тимчасової (липень-серпень 2005 р.) невизначеності долі провідного суб'єкта забезпечення БДР кількість правопорушень проти безпеки дорожнього руху збільшилась майже удвічі, кількість дорожньо-транспортних пригод – на 40–50 %, загиблих – на 24 %, травмованих – на 21 % [1-2].

Подібно всім іншим різновидам нормативно-правових актів з питань БДР, акти Президента України характеризуються такими симптоматичними вадами, як непослідовність, наявність дублювань, “розмитість” змісту окремих положень. Але, безперечно, головною проблемою є те, що вони погано узгоджені з низкою галузевих законів у частині регламентації інституційних засад управління й контролю на автомобільному транспорті. Зокрема, вищезгаданий указ про ліквідацію ДАІ суперечить законам України “Про дорожній рух” (ст. 3 цього закону визнає Державну автомобільну інспекцію провідним суб'єктом забезпечення безпеки дорожнього руху), “Про автомобільні дороги”, “Про перевезення небезпечних вантажів”, а також чинному КУпАП. Водночас указ Президента України від 9 грудня 2010 р. “Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади”, котрим передбачена ліквідація всіх урядових структур при центральних органах виконавчої влади, входить у протиріччя із ст. 6 Закону про автомобільний транспорт, відповідно до якої “Центральний орган виконавчої влади з питань автомобільного транспорту забезпечує проведення державної політики на автомобільному транспорті *через урядові органи державного управління на автомобільному транспорті*” (виділено мною. – Т.Г.).

Акти Кабінету Міністрів України становлять “ядро” підзаконного нормативно-правового забезпечення реалізації державної політики БДР. Умовно їх можна поділити на декілька груп.

До першої групи належать постанови та розпорядження Уряду, якими закріплюються загальнодержавні цільові програми у сфері безпеки дорожнього руху. Друга група встановлює правила (порядки, програми, регламенти тощо) у сфері організації дорожнього руху, дорожнього господарства, підготовки водіїв, допуску до керування транспортними засобами, експлуатаційного стану, обладнання (переобладнання), реєстрації та обліку КТЗ, надання автотранспортних послуг тощо. Третю групу складають акти Уряду, якими визначено організаційні аспекти діяльності державних суб'єктів (органів, установ, організацій) забезпечення безпеки дорожнього руху.

Аналіз актів Кабінету Міністрів України з питань БДР свідчить

про наявність низки системних вад, як-то:

- *невідповідність визначеної законом форми та фактичного змісту*. Як відомо, Конституція України суворо обмежила типологію урядових актів: відповідно до ст. 117 Основного Закону нормативні акти Кабінету Міністрів України видаються у формі постанов; акти з організаційно-розпорядчих та інших поточних питань – у формі розпоряджень. Однак попри наявність чітких конституційних вимог правотворча діяльність Уряду в сфері безпеки дорожнього руху вельми невпорядкована. Інколи акти нормативного характеру “отримують” форму розпоряджень (наприклад, розпорядження Кабінету Міністрів України від 29 січня 2003 р. № 56-р “Про схвалення Державної програми забезпечення безпеки руху на автомобільних дорогах, вулицях міст, інших населених пунктів і залізничних переїздах на 2003–2007 роки”). А інколи навпаки – організаційно-розпорядчі питання становлять зміст урядових постанов (див.: постанова Кабінету Міністрів України від 9 липня 1999 р. № 1214 “Про заходи щодо забезпечення безпечної експлуатації транспортних засобів”);

- *визначення прав та обов’язків учасників дорожнього руху*. Стаття 4 Закону України “Про дорожній рух”, якою регламентується компетенція Кабінету Міністрів України в сфері БДР, не наділяє Уряд повноваженнями визначити права та обов’язки учасників дорожнього руху. Не передбачають таких повноважень і інші акти галузевого законодавства. Всупереч цьому чинними Правилами дорожнього руху (постанова Кабінету Міністрів України від 10 жовтня 2001 р. № 1306) закріплено детальний перелік прав і обов’язків пішоходів, пасажирів та водіїв транспортних засобів, що, по-перше, не відповідає вимогам законодавства, по-друге, суперечить принципу економії нормативного матеріалу (відповідні положення ПДР фактично дублюють зміст ст.ст. 16-18 Закону про дорожній рух), а по-третє, вносить сум’яття у правозастосовну діяльність. Остання проблема зумовлена тим, що чинні ПДР та Закон України “Про дорожній рух” наділили учасників дорожнього руху дещо відмінним правовим статусом. Так, відповідно до п. 2.14 ПДР водій транспортного засобу вправі вимагати від особи, яка здійснює нагляд за дорожнім рухом й зупинила транспортний засіб, пред’явлення службового посвідчення. Натомість Законом України “Про дорожній рух” таке право не передбачене. У свою чергу, Закон про дорожній рух зобов’язує пасажирів здійснювати посадку в транспортний засіб виключно після його повної зупинки, а Правила дорожнього руху цього припису не містять;

- *неузгодженість із положеннями міжнародних договорів України в сфері дорожнього руху*. Хоча чинне законодавство (див.: ст. 54 Закону України “Про дорожній рух”) декларує безумовний

пріоритет міжнародних договорів України перед положеннями “галузевих” законів та підзаконних нормативно-правових актів, останні далеко не завжди відповідають їхньому змісту. Наочним прикладом можуть слугувати Правила дорожнього руху, котрі недостатньо чітко корелюються з Віденською конвенцією про дорожній рух 1968 р. [3-4]. Зокрема, у зазначених Правилах не знайшли відображення міжнародні вимоги (рекомендації) щодо: - встановлення додаткових обмежень швидкості для окремих категорій транспортних засобів, які, зважаючи на велику масу або навантаження, становлять підвищену небезпеку; - деяких нюансів маневрування т/з (обгону, зустрічного роз’їзду, випередження тощо); - безумовної заборони зупинки/стоянки на трамвайних (залізничних) коліях, а також поруч із трамвайними (залізничними) коліями, якщо це може перешкоджати руху трамваїв (потягів); - заборони керування мотоциклами, не тримаючись за руль обома руками; - засобів позначення негабаритного вантажу т/з; - обов’язкових умов допуску до міжнародного руху автомобілів і причепів тощо.

Крім того, Правила дорожнього руху не враховують новели міжнародної класифікації транспортних засобів. Наразі ними передбачені лише 5 категорій т/з (А, В, С, D, Е), тоді як Конвенція про дорожній рух налічує їх аж 13 (А, А1, В, В1, ВЕ, С, С1, СЕ, С1Е, Д, Д1, ДЕ, Д1Е).

Отже, як випливає з викладеного, урядовий сегмент правового регулювання державної політики безпеки дорожнього руху надзвичайно далекий від досконалості. Нині йому властиві системні недоліки, котрі знижують ефективність регламентації суспільних відносин, вносять розлад у правозастосовну практику. Зважаючи на це, кореспондуючі акти Уряду потребують комплексного перегляду, оновлення й гармонізації з актами вітчизняного та міжнародного законодавства про дорожній рух.

Основна маса правових норм, якими врегульовуються ключові аспекти функціонування сектору БДР, зосереджена у *відомчих нормативних актах*, зокрема, актах Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства інфраструктури України (колишня назва – Міністерство транспорту та зв’язку України), Міністерства охорони здоров’я України, актах інших міністерств і відомств.

Помітна частина загальних вимог щодо забезпечення безпеки дорожнього руху міститься у *спільних актах центральних органів виконавчої влади*. Серед них слід виділити: спільний наказ МВС України та МОЗ України від 5 червня 2000 р. № 124/345 “Про затвердження Положення про медичний огляд кандидатів у водії та водіїв транспортних засобів”; наказ Міністерства праці та соціальної політики України, МВС України, МОН України та Мінтрансзв’язку України від 7 вересня 2009 р. № 385/934/828/337 “Про затвердження Вимог до

закладів, що проводять підготовку, перепідготовку і підвищення кваліфікації водіїв транспортних засобів, та кваліфікаційних вимог до спеціалістів, які здійснюють таку підготовку” та ін.

Широке розмаїття “відомчих” джерел правової регламентації відносин у сфері БДР дедалі частіше стає об’єктом наукової критики. На думку багатьох дослідників, відомчі НПА функціонально підміняють собою акти вищої юридичної сили (закони, укази Президента, постанови Уряду etc.), погано корелюють між собою та в силу своєї величезної кількості значно ускладнюють правозастосовний процес. Дехто навіть не визнає їх джерелами права, іменуючи “бюрократичним звичаєвим правом”, котре не передбачене та не санкціоноване законом.

Слід визнати, що більшість критичних зауважень мають під собою об’єктивне підґрунтя. Практика встановлення загальнообов’язкових правил (регламентів, вимог) на рівні окремих міністерств і відомств багато в чому себе дискредитувала. По-перше, вона призводить до відомчої “ангажованості” кореспондуючих НПА – часто-густо їх розробники основну увагу приділяють повноваженням підпорядкованих організаційних структур, “забуваючи” про інших суб’єктів правовідносин. По-друге, можливості відомчого нормотворення дуже обмежені в частині регламентації прав та обов’язків громадян, що негативно впливає на якість нормативного матеріалу (відомчим актам здебільшого бракує комплексності, цільності, завершеності). По-третє, видання спільного акту декількома міністерствами (відомствами) черевате труднощами при внесенні подальших змін. За браком дієвих механізмів міжвідомчої взаємодії процес оновлення “багатостронніх” актів нерідко гальмується, а інколи – взагалі заходить у глухий кут.

Разом з тим роль відомчих нормативно-правових актів не слід недооцінювати. Як зауважує М.М. Долгополова, акти вищої юридичної сили (закони, укази Президента, постанови Уряду) досить часто визначають повноваження суб’єктів забезпечення безпеки дорожнього руху лише в загальних рисах, через що застосовувати їхні норми без відомчої конкретизації практично неможливо [5, с. 68]. У деяких випадках відомчі акти дають змогу оперативно реагувати на зміни об’єкта правового регулювання, із найменшими втратами оминати прогалини в законі [6, с. 4]. Крім того, вони слугують ефективним засобом оптимізації правозастосовних дій: синтезуючи положення розрізнених НПА, якими врегульовуються певний напрям виконавчої діяльності, акти міністерств і відомств вибудовують чіткий алгоритм роботи підпорядкованих органів, служб (підрозділів) та їхніх працівників.

При цьому, всупереч деяким твердженням, відомча нормотворчість безпосередньо санкціонована законом. Наприклад, ст. 4 Закону України

“Про міліцію” визнає нормативні акти МВС правовою основою діяльності міліції. У свою чергу, Закон України “Про автомобільний транспорт” (ст. 2) включає до галузевого законодавства будь-які (а отже, й відомчі) нормативно-правові акти у сфері автомобільних перевезень. Звісно, ці акти мають підзаконний характер і повинні відповідати всім нормативним актам вищої юридичної сили.

Таким чином, нормативно-правові акти міністерств і відомств являють собою інтегральну складову національного законодавства про дорожній рух. Ідея їх повної ліквідації настільки ж утопічна, наскільки й неконструктивна, передусім з точки зору повноти регулювання відповідного сектору суспільних відносин. Першочергова задача полягає не в тому, щоб знищити цей пласт нормативно-правового масиву, а в тому, щоб усунути його численні недоліки: головне, щоб відомчі НПА приймалися на підставі та на виконання закону, служили засобом його розвитку й конкретизації, поширювали свою дію переважно на працівників відповідних міністерств (відомств). Як уявляється, за цієї умови відомче нормотворення характеризуватиметься гармонійністю, несуперечливістю, цільовою спрямованістю та, зрештою, слугуватиме ефективними засобом правового забезпечення політики БДР.

І, нарешті, ще одну об’ємну групу нормативно-правових актів з питань безпеки дорожнього руху становлять *акти місцевих державних адміністрацій та місцевих рад*. Форма цих актів чітко визначена законом. Відповідно до ст. 59 Закону України “Про місцеве самоврядування” сільські, селищні, міські, районні та обласні ради, а також їх виконавчі комітети приймають акти у формі рішень. Згідно із ст. 6 Закону України “Про місцеві державні адміністрації”, на виконання Конституції України, законів України, актів Президента України, Кабінету Міністрів України, міністерств та інших центральних органів виконавчої влади, власних і делегованих повноважень голова місцевої державної адміністрації видає розпорядження, а керівники управлінь, відділів та інших структурних підрозділів – накази.

За своєю спрямованістю названі НПА є досить різноманітними. Вони детермінуються колом повноважень місцевих органів влади і здебільшого являють собою: а) програми (плани, комплекси заходів) розвитку дорожньо-транспортної інфраструктури, вдосконалення роботи автомобільного транспорту, підвищення безпеки дорожнього руху; б) комплексні схеми транспорту (організації дорожнього руху) населених пунктів; в) рішення про створення координаційних структур з питань БДР; г) рішення про створення (реорганізацію, ліквідацію) підрозділів управління транспортом, а також положення про відповідні підрозділи; д) рішення щодо організації діяльності комунальних/державних підприємств автомобільного транспорту;

е) рішення з питань організації пасажирських перевезень маршрутами загального користування; є) рішення про особливі режими руху транспортних засобів.

Певно, саме в актах місцевих органів влади найрельєфніше проявляються системні недоліки вітчизняного законодавства про дорожній рух: неузгодженість, дискретність, низька ефективність тощо. Місцеві програми підвищення БДР розраховані на різні терміни дії (від 2 до 6 років). Вони ніяк не пов'язані між собою та не відповідають положенням загальнодержавних програм і концепцій. Не маючи належного економічного підґрунтя (і в цьому, до речі, чимала вина їх розробників), ці програми маже ніколи не виконуються повністю. Більш того, значна їх частина “згортається” невдовзі після прийняття.

Місцеве нормотворення є надзвичайно інерційним. Чимало чинних НПА місцевої влади містять посилання на акти (положення актів) вищої юридичної сили, які вже втратили чинність або зазнали кардинальних змін. Так, приміром, аналіз змісту Положень щодо проведення конкурсів на перевезення пасажирів автомобільним транспортом в обласних центрах України, показав, що майже половина з них (45 %) ґрунтуються на нормах постанови Кабінету Міністрів України від 29 січня 2003 р. № 139 “Про затвердження Порядку проведення конкурсу з перевезення пасажирів на автобусному маршруті загального користування”, скасованої наприкінці 2008 р.

Нормативно-правові акти місцевої адміністрації досить вільно “інтерпретують” положення законів України, НПА Президента, Кабінету Міністрів України та центральних органів виконавчої влади. Інколи вони встановлюють менш жорсткі вимоги щодо безпеки дорожнього руху, аніж ті, що передбачені актами вищої юридичної сили. Інколи, навпаки, покладають на суб'єктів правовідносин додаткові обмеження.

І це далеко не вичерпний перелік нагальних проблем. За загальним визнанням науковців і практиків, нормотворча діяльність місцевої влади у сфері безпеки дорожнього руху є евентуальною та непослідовною, а її результати (читай – прийняті НПА) характеризуються численними вадами, котрі суттєво утруднюють реалізацію галузевої політики на місцях.

Висновки. Отже, як свідчить проведений аналіз, практично всім рівням нормативно-правового забезпечення безпеки дорожнього руху – від законодавчого до самоврядного – властиві системні недоліки. Це і недостатня повнота регуляторного охопту, і “розпорошеність” нормативного матеріалу, і погана узгодженість НПА, і невідповідність їхньої форми та змісту, і наявність багатьох колізій, і нечітке формулювання правових установлень, і багато інших. Усунути вказані

недоліки шляхом спорадичних змін (чи-то пак – прийняття окремих НПА) неможливо а priori. Ситуація вимагає масштабного реформування законодавства про дорожній рух з урахуванням об'єктивних соціально-економічних процесів, досягнень науково-технічного прогресу, актуальних потреб практики, тенденцій розвитку міжнародного законодавства, вимог техніки нормотворення, останніх теоретичних напрацювань.

Першочерговими кроками в даному напрямі мають стати:

- розробка та прийняття Закону України “Про безпеку дорожнього руху”, який визначатиме: - завдання, принципи та пріоритетні напрями забезпечення БДР; - компетенцію уповноважених суб'єктів публічної адміністрації; - основні форми участі громадян в управлінні сектором дорожнього руху; - організаційні засади статистичного обліку показників БДР; - механізми програмування заходів профілактики дорожнього травматизму; - обов'язкові вимоги щодо безпеки дорожньої інфраструктури, транспортних засобів, організації руху, здійснення вантажно-пасажирських перевезень (як комерційних, так і приватних); - права та обов'язки учасників дорожнього руху; - умови допуску громадян до керування транспортними засобами, а також підстави для позбавлення (призупинення) відповідного суб'єктивного права; - питання медичного забезпечення безпеки дорожнього руху; - основи публічного контролю на автомобільному транспорті, його завдання, повноваження його суб'єктів; - види юридичної відповідальності за делікти проти безпеки дорожнього руху;

- ґрунтовний перегляд вітчизняного законодавства про дорожній рух на предмет відповідності міжнародним договорам України, адекватності суспільно-економічним реаліям, наявності “прогалів”, колізій і дублювань, повноти регулювання кореспондуючого сектору суспільних відносин, дотримання вимог юридичної техніки. Усунення перелічених недоліків шляхом комплексних змін до законів України (“Про автомобільні дороги”, “Про автомобільний транспорт”, “Про дорожній рух” та ін.), а також підзаконних нормативно-правових актів Президента України, Кабінету Міністрів України, центральних і місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування;

- запровадження постійного моніторингу законодавства про дорожній рух (у тому числі міжнародного), налагодження механізмів синхронного оновлення всіх його ланок, рівнів і складових;

- посилення контролю за додержанням законності при прийнятті органами державної влади та місцевого самоврядування нормативно-правових рішень у сфері дорожньої безпеки;

- широке залучення громадськості до процесу розроблення проектів НПА з питань безпеки дорожнього руху, зокрема, шляхом активізації роботи громадських рад при органах виконавчої влади,

організації громадських консультацій і публічних обговорень (конференцій, форумів, слухань, засідань, дебатів, “круглих столів”), проведення громадських експертиз.

Бібліографічні посилання

1. Основная причина ДТП – пренебрежение правилами дорожного движения [Електронний ресурс] // Урядовий портал (Єдиний веб-портал органів виконавчої влади України). – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=19880220.
2. Тищенко К. На чий совісті 7 тисяч аварій? [Електронний ресурс] // Українська правда). – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2005/8/15/32443.htm>.
3. Convention on Road Signs and Signals, of 1968 (Vienna Convention). – Vienna: United Nations Economic Commission for Europe, 2008.
4. Конвенция о дорожном движении. Конвенция о дорожных знаках и сигналах ООН. – М., 1970.
5. Собакарь А., Бесчастный В. Державна політика транспортної безпеки України: актуальні питання реалізації // 2007. – № 4 (265). – С. 2-5.
6. Долгополова М.М. Управління загальнодержавною системою забезпечення безпеки дорожнього руху: Дис. ... канд. юрид. наук. – Х., 2003.

Надійшла до редакції 03.03.2011

Д.Г. Заброта

кандидат юридичних наук, доцент
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 342.9

ДЕРЖАВНА АНТИКОРУПЦІЙНА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ: АКТУАЛІЗАЦІЯ ПРОБЛЕМИ

Визначено основні чинники, що актуалізують необхідність проведення адміністративно-правового дослідження проблеми формування та реалізації державної антикорупційної політики в Україні.

Ключові слова: корупція, державна антикорупційна політика, дослідження, актуалізація.

Рассматриваются основные предпосылки, актуализирующие необходимость проведения административно-правового исследования проблемы формирования и реализации государственной антикоррупционной политики в Украине.

Ключевые слова: коррупция, государственная антикоррупционная политика, исследование, актуализация.

Basic actualizative pre-conditions of the necessity of leadthrough of administrative-right research of problem of forming and realization of public anticorruption policy for Ukraine are considered.

Key words: corruption, public antikorrupcionnaya policy, research, actualization.

Постановка проблеми. Протидія корупції в умовах перехідного стану суспільства набуває для української держави особливого значення. Зокрема, на вищому рівні визнано, що в Україні корупція є однією з проблем, які потребують невідкладного розв'язання. Вона становить значну загрозу демократії, реалізації принципу верховенства права, соціальному прогресу, національній безпеці, становленню громадянського суспільства. Тому створення дієвої системи запобігання корупції, розроблення комплексних заходів для протидії цьому явищу, виявлення та подолання її соціальних передумов і наслідків є одним із пріоритетів держави [1].

Незважаючи на вжиття з боку держави комплексу антикорупційних заходів, в Україні наявні негативні тенденції, що характеризують корупційну ситуацію в нашій державі. Зокрема, аналіз статистичних даних щодо результатів діяльності правоохоронних органів, зобов'язаних вести боротьбу з корупцією, та суду свідчить про:

- зростання на 12,8 % (з 1066 до 1202 у 2009 р.) кількості справ за фактами одержання хабарів;
- наявність тенденції до зростання кількості виявлених корупціонерів серед державних службовців та службових осіб органів місцевого самоврядування 1-4 категорії – 1369 проти 1075 у 2008 р., 942 у 2007 р., а порівняно з 2005 р. їх кількість зросла майже втричі (511);
- зменшення кількості вироків у справах про хабарництво, які передбачають позбавлення волі на певний строк;
- фіксацію корупційних діянь серед суддів (у 2008 р. порушено 47 таких справ, у тому числі стосовно голови Львівського апеляційного адміністративного суду, у якого вилучено понад мільйон доларів США та майже півмільйона гривень, у 2009 р. – 45; протягом 2009 р. засуджено 10 суддів, стосовно 4 справи закрито на підставі акта амністії; лише 3 призначено покарання у виді позбавлення волі;
- поширення корупції серед працівників правоохоронних органів (у 2008 р. до адміністративної відповідальності притягнуто 452 правоохоронця: 336 працівників органів внутрішніх справ, 94 – податкової служби, 17 – митниць та 5 – прокуратури; у 2009 р. – 442 (224 працівники органів внутрішніх справ, 184 – податкової служби, 32 – митниць та 2 – Служби безпеки України);
- зростання кількості організованих злочинних груп з корумпованими зв'язками (у 2008 р. – 19, у 2009 р. – 30);
- збільшення кількості фактів корупції у сфері освіти, земельних відносин, видачі ліцензій та дозволів, здійсненні інших регуляторних функцій у сфері господарської діяльності тощо [2].

Слід констатувати, що у 2009 р. на розгляд до судів надійшло 6,1 тис. справ про порушення вимог Закону України від 5 жовтня 1995 р. № 356/95-ВР «Про боротьбу з корупцією», що на 15,3 % мен-

ше порівняно з 2008 р.. Із винесенням постанов суди розглянули 5,5 тис. справ про корупційні правопорушення, або 89,7 % (89,2 % – у 2008 р.) від кількості тих, що перебували на розгляді. Суди наклали штраф на 4,1 тис. осіб, або 75,4 % (73,1 % – у 2008 р.) від кількості тих, щодо яких винесено постанови, що на 12,4 % менше. Накладено штраф за порушення спеціальних обмежень, встановлених для осіб, уповноважених на виконання функцій держави (ст. 8), — майже на 3 тис. осіб, або 71,8 % (64,8 % – у 2008 р.) від кількості всіх осіб, на яких накладено цей вид стягнення; за невжиття заходів щодо припинення корупційних діянь підлеглими та неповідомлення про вчинення цих діянь (ст. 10 Закону № 356/95-ВР) притягнуто до відповідальності 11 керівників (9 – у 2008 р.) [3].

До одного з факторів, що ускладнює протидію корупції, слід віднести відсутність державної антикорупційної політики, що безпосередньо впливає на послідовність та ефективність функціонування організаційно-правового механізму подолання цього негативного явища [1].

Мета публікації полягає в актуалізації проведення ґрунтовного наукового дослідження проблеми щодо формування та реалізації державної антикорупційної політики як комплексного адміністративно-правового явища.

Серед завдань наукової статті слід виокремити: 1) визначення правових засад розробки державної антикорупційної політики в Україні; 2) встановлення кола науковців, у роботах яких приділялася увага питанням загальних засад протидії корупції в Україні та за її межами; 3) формулювання завдань такого дослідження.

Зазначимо, що потреба у проведенні адміністративно-правового дослідження державної антикорупційної політики зумовлюється необхідністю приведення системи протидії корупції в Україні до вимог міжнародних та європейських правових актів, зобов'язаннями нашої держави, що виникають після ратифікації Конвенції ООН проти корупції від 29 вересня 2003 р., Конвенцій Ради Європи про корупцію у контексті кримінального права від 4 листопада 1998 р., та про корупцію у контексті цивільного права від 9 вересня 1999 р. та ряду інших [4].

На жаль, прийняті на виконання цих конвенцій Закони України “Про засади запобігання та протидії корупції” № 1508-VI, “Про відповідальність юридичних осіб за вчинення корупційних правопорушень” № 1507-VI, “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення” № 1508-VI від 11 червня 2009 р. є недосконалыми, а окремі їх положення визнані неконституційними. Про останнє свідчить відповідне рішення Конституційного Суду України [5].

У той же час наявні правові механізми дозволяють вживати активних заходів щодо впливу на стан корупції в Україні, виявляти та

усувати причини й умови, що їй сприяють, запобігати та нейтралізувати негативні наслідки цього явища для суспільства.

Безпосередньо ж на необхідність розробки та запровадження в Україні державної антикорупційної політики вказується у багатьох нормативно-правових актах.

Зокрема, в них вказується, що:

– протидія корупції є викликом і стратегічною метою плану дій Україна – ЄС у сфері юстиції, свободи та безпеки [6];

– посилення протидії корупції та тіньовій економічній діяльності, забезпечення безумовного дотримання принципів законності, насамперед вищими посадовими особами держави, політиками, суддями, керівниками правоохоронних органів і силових структур, включено до основних засад політики у сфері розбудови державності [7];

– визначальним завданням державної політики є максимальна концентрація зусиль усіх гілок влади та органів місцевого самоврядування на комплексному здійсненні радикальних економічних, правових, організаційних та силових заходів щодо рішучого обмеження корупції [8];

– неефективність державної політики у сфері протидії злочинності та корупції є однією із загроз національній безпеці України [9];

– необхідність розробки концепцій, доктрин, стратегій і програм, зокрема й щодо антикорупційного законодавства віднесено до напрямів удосконалення системи управління національною безпекою [10];

– формування і реалізацію скоординованої, послідовної державної політики, спрямованої на максимальну реальну декриміналізацію, здійснення ефективних заходів щодо проведення судової реформи та реформи кримінальної юстиції, приведення законодавчої бази у відповідність із міжнародними стандартами, прийняття довгострокових державних програм, створення відповідних інституцій, а також належне наукове супроводження цих процесів визнано основними завданнями у сфері протидії злочинності та корупції [11];

– недостатня визначеність, непослідовність і поверховість у проведенні антикорупційної політики, є причиною, що породжує у службовців, схильних до корупційних діянь, відчуття безкарності [12].

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Свою позицію щодо стану та розвитку корупційної ситуації в державі висловлює значна кількість вітчизняних і закордонних вчених-юристів та практиків. Так, кримінально-правова та кримінологічна оцінка корупції проводилася у дослідженнях таких визнаних фахівців, як Л.В. Багрій-Шахматов, О.О. Дудоров, А.П. Закалюк, В.С. Зеленецький, О.Г. Кальман, М.І. Камлик, Я.Ю. Кондратьєв, О.М. Литвак, М.І. Мельник, Є.В. Невмержицький, М.О. Потєбенько, А.І. Редька, В.В. Сташис, М.І. Хавронюк, В.І. Шакун, С.А. Шалгунова; адміністративно-правові та управлінські аспекти боротьби з кору-

пцією аналізували В.Б. Авер'янов, Л.А. Аркуша, В.Т. Білоус, І.П. Голосніченко, В.В. Дурдинець, В.К. Колпаков, О.В. Кузьменко, О.Я. Прохоренко, С.С. Рогульський, О.П. Рябченко, О.В. Терещук, О.І. Олійник, В.О. Шамрай; оперативно-розшукова характеристика корупції і тактика боротьби з нею стала предметом уваги М.Я. Азарова, К.В. Антонова, О.Ф. Гіди, В.А. Клименка, В.П. Коржа, І.В. Пшеничного, І.В. Сервецького, Ю.О. Смирнова, О.П. Снігерьова, І.Р. Шинкаренка та ін.

Грунтовні положення щодо корупції містяться також у працях юристів інших держав. Зокрема, представників ближнього зарубіжжя: К.М. Абдієва, А.А. Аслаханова, В.В. Астаніна, Л.В. Астаф'єва, С.В. Ванюшкіна, Б.В. Волженкіна, А.І. Долгової, С.М. Іншакова, П.О. Кабанова, О.Й. Кирпічнікова, В.С. Комісарова, В.М. Кудрявцева, Н.Ф. Кузнецової, В.П. Котіна, В.В. Лунєєва, С.В. Максимова, О.І. Мізерії, А.В. Наумова, М.В. Щедріна, а також європейських та американських фахівців: Дж. Абуєві, С.М. Алама, Д. Бейлі, Г. Вевера, А. Горта, Д. Кауфмана, Н. Леффа, К. Лейеса, Е. МакКітрика, С. Пундея, С. Роз-Аккерман, Дж. Тірола, Л. Шеллі, А. Шляйфера.

У той же час більшість монографічних праць зазначених авторів присвячена загальнотеоретичному аналізу різних сутнісних аспектів корупції (Л.В. Багрій-Шахматов, М.І. Мельник, М.І. Камлик, Є.В. Невмержицький, О.П. Рябченко, В.В. Стапис, О.В. Терещук та ін.), або ж особливостям її проявів у різних сферах та серед окремих спеціальних суб'єктів (В.П. Корж, С.А. Шалгунова, О.Ф. Гіда та ін.) [13].

Розгляд правових аспектів державної політики у сфері протидії злочинам і правопорушенням став предметом досліджень українських вчених-кримінологів В.В. Дурдинця, М.І. Мельника, Є.В. Невмержицького, М.І. Хавронюка, П.Л. Фріса, російських – В.В. Астаніна, А.В. Куракіна, О.Р. Орлова, В.А. Рудковського та ін.

Серед праць зазначених вчених слід виокремити докторські дисертації: В.А. Рудковського – «Правова політика і здійснення права: теоретико-методологічний аспект» (12.00.01, 2009 р.), В.В. Астаніна – «Антикорупційна політика Росії: кримінологічні аспекти» (12.00.08, 2009 р.), А.В. Куракіна – «Адміністративно-правові засоби попередження і припинення корупції в системі державної служби Російської Федерації» (12.00.14, 2009 р.), П.Л. Фріса – «Кримінально-правова політика України» (12.00.08, 2005 р.).

Виклад основного матеріалу дослідження. Слід констатувати, що комплексне адміністративно-правове дослідження державної антикорупційної політики відсутнє. Зокрема, потребують розробки теоретичні та методологічні засади державної антикорупційної політики, адміністративно-правовий механізм її формування та здійснення, визначення повноважень органів державної влади у цій сфері, створення

загальнодержавної програми протидії корупції в Україні з урахуванням реального стану корупції, національного та зарубіжного досвіду, реформаторських процесів у правоохоронній сфері нашої держави.

Крім цього, Резолюцією (97) 24 Комітету Міністрів Ради Європи «Про двадцять принципів боротьби з корупцією», прийнятою 6 листопада 1997 р. на 101-й сесії, вказується, що заохочення досліджень щодо корупції є одним із принципів боротьби з нею [14].

Відповідні положення містяться й у Концепції подолання корупції в Україні “На шляху до доброчесності”. Так, серед заходів, що необхідно вживати для її реалізації, більшість передбачає проведення певних наукових досліджень, переважно аналітичного характеру. До них можна віднести: розробку науково обґрунтованих пропозицій для удосконалення нормативно-правових актів з питань запобігання та протидії корупції; наукового та методологічного забезпечення проведення антикорупційної експертизи законів та підзаконних актів; вивчення практики реалізації тих чи інших нормативно-правових актів у сфері надання публічних послуг; визначення недоліків у процедурі притягнення до відповідальності за корупційні діяння та розробка пропозицій для їх усунення; розробка пропозицій щодо вдосконалення діяльності органів, які ведуть боротьбу з корупцією; створення системи інформаційного забезпечення протидії корупції та інформування про її негативний вплив на суспільство; запровадження обов'язкової навчальної програми з питань протидії корупції у публічній службі в Україні тощо [1, 15].

Більш конкретні завдання, які потребують проведення наукових досліджень, перелічені у Засадах антикорупційної політики. Зокрема, цей нормативно-правовий акт передбачає проведення аналізу: дотримання законодавства у сфері запобігання та протидії корупції; соціологічних та наукових досліджень з питань запобігання та протидії корупції; корупційних правопорушень та причин їх вчинення; корупціогенних чинників, які призводять до вчинення корупційних правопорушень або сприяють їх розповсюдженню; показників поширення корупції, які характеризують обсяги, інтенсивність, структуру, динаміку, територіальний розподіл корупційних правопорушень та осіб, що їх вчинили; результатів вжиття заходів щодо запобігання та протидії корупції, а також статистичних даних про осіб, притягнутих до відповідальності за корупційні правопорушення; недоліків у роботі органів державної влади та органів місцевого самоврядування із запобігання та протидії корупції і розроблення рекомендацій щодо їх усунення; забезпечення фінансовими та матеріально-технічними ресурсами для вжиття заходів щодо запобігання та протидії корупції; досвіду іноземних держав та міжнародних організацій з питань запобігання та протидії корупції [16].

Висновки. Вивчення положень нормативно-правових актів, які регулюють протидію корупції в нашій державі, свідчить про нагальну

потребу в науковому дослідженні державної антикорупційної політики як дієвого засобу обмеження впливу корупції на розвиток суспільних процесів в українському соціумі.

До основних завдань такого дослідження можна віднести: встановлення стану наукової розробки адміністративно-правових проблем формування та здійснення державної антикорупційної політики в Україні; розкриття особливостей корупції як соціально-правового явища, корупційної ситуації в Україні та її залежності від державної антикорупційної політики; характеристику державної політики як адміністративно-правової категорії та з'ясування місця в ній державної антикорупційної політики; формування основних категорій, що визначають зміст державної антикорупційної політики; вироблення дефініції поняття «державна антикорупційна політика в Україні»; визначення системи завдань, функцій та принципів державної антикорупційної політики в Україні; висвітлення генезису законодавства України, що регулює процеси формування та здійснення державної антикорупційної політики, його сучасного стану, встановлення проблем імплементації положень міжнародних правових актів щодо протидії корупції в Україні; характеристику системи суб'єктів та здійснення формування державної антикорупційної політики в цілому та окремих її учасників; розроблення заходів налагодження взаємодії і координації діяльності суб'єктів державної антикорупційної політики в Україні; характеристику діяльності органів виконавчої влади щодо формування та здійснення державної антикорупційної політики у публічній, приватній сфері суспільних відносин та у міжнародних відносинах; розробку концепції інформаційного забезпечення державної антикорупційної політики; розробка науково обґрунтованих пропозицій для вдосконалення антикорупційного законодавства та практики його реалізації з урахуванням розробленої концепції державної антикорупційної політики.

Слід також визнати, що протидія корупції, яка є однією із найважливіших державних задач, від успішного вирішення якої суттєво залежать забезпечення прав і свобод людини, існування демократичних засад державної влади, повинна будуватись на науковій основі, мати свою теоретичну базу. Така концепція утворюється при формуванні наукових засад правової політики у сфері запобігання деліктам у цілому, системоутворюючим складовим елементом якої виступає державна антикорупційна політика.

Формування нового наукового напрямку у нашому правознавстві мало би і відповідне практичне значення. Ідеться про посилення теоретико-правової основи протидії правопорушенням та її правильне застосування, про успішну реалізацію державних програм у цій сфері.

Зазначене передбачає суттєве оновлення змісту підготовки кадрів для органів державної влади та місцевого самоврядування, підвищення рівня правової освіти пересічних громадян у галузі протидії корупції.

Також слід врахувати й нагальну потребу в суттєвому покращенні іміджу нашої держави, наближенні системи організації і здійснення влади до загальносвітових та європейських антикорупційних стандартів.

Отже, проведення ґрунтовного адміністративно-правового дослідження сприятиме формуванню теоретичного підґрунтя державної антикорупційної політики як адміністративно-правового інституту, дозволить визначити її місце у системі правової політики та серед заходів, спрямованих на подолання корупції, встановити її предмет, принципи, завдання, коло суб'єктів формування і здійснення, а також дозволить розробити науково обґрунтовані пропозиції для вдосконалення антикорупційного законодавства та практики його реалізації.

Бібліографічні посилання

1. Концепція подолання корупції в Україні "На шляху до доброчесності": Схвалено Указом Президента України № 742/2006 від 11 вересня 2006 р. // Урядовий кур'єр. – 2006. – 20 вересня.
2. Про стан законності: Генеральна прокуратура.
3. Аналіз стану здійснення судочинства судами загальної юрисдикції в 2009 р. (за даними судової статистики) // <http://www.scourt.gov.ua>.
4. Про боротьбу з корупцією: Закон України від 5.10.1995 р. // ВВР. – 1995. – № 34. – Ст. 266; Про відповідальність юридичних осіб за вчинення корупційних правопорушень: Закон України від 11.06.2009 р. // ВВР. – 2009. – № 45. – Ст. 692; Про внесення змін до деяких законів України щодо запобігання та протидії корупції: Закон України від 23. 12. 2009 р. // *Голос України*. – 2009. – № 250. – 31 грудня; Про засади запобігання та протидії корупції: Закон України від 11.06.2009 р. // ВВР. – 2009. – № 45. – Ст. 691; Кодекс України про адміністративні правопорушення // ВВР УРСР. – 1984. – Додаток до № 51. – Ст. 1122.
5. Про звернення до Конституційного Суду України з конституційним поданням щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень законів України "Про засади запобігання та протидії корупції", "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення", "Про відповідальність юридичних осіб за вчинення корупційних правопорушень": Постанова Пленуму Верховного Суду України № 12 від 27.11.2009 р.; Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень законів України "Про засади запобігання та протидії корупції", "Про відповідальність юридичних осіб за вчинення корупційних правопорушень", "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення" (справа про корупційні правопорушення та введення в дію антикорупційних законів від 6 жовтня 2010 р. // *Офіційний вісник України*. – 2010. – № 80. – 29 жовтня.
6. План дій "Україна – ЄС у сфері юстиції, свободи та безпеки": Прийнятий 18 червня 2007 р. // *Україна – Європейський Союз: зібрання міжнародних договорів та інших документів (1991-2009)* // www.rada.zakon.ua; План дій Ради Європи для України 2008-2011 рр. від 25 червня 2008 р. // www.rada.zakon.ua.
7. Про засади внутрішньої і зовнішньої політики: Закон України від 1 липня 2010 р. // *Голос України*. – 2010. – № 132. – 20 липня.
8. Україна: поступ у ХХІ століття: Стратегія економічної та соціальної політики на 2000 – 2004 рр.: Послання Президента України до Верховної Ради України № 276а/2000 від 23 лютого 2000 р. // Урядовий кур'єр. – 2000. – 28 січня.
9. Про стан злочинності у державі та координацію діяльності органів державної влади у протидії злочинним проявам та корупції: Рішення Ради національної безпеки і оборони України від 11 вересня 2009 р., введено в дію Указом Президента № 870/2009 від 27.10.2009 р. // *Офіційний вісник Президента України*. – 2009. – № 32. – Ст. 1098.

10. Про Стратегію національної безпеки України: Указ Президента України від № 105/2007 12 лютого 2007 р. // Урядовий кур'єр. – 2007. – № 43. – 7 березня.
11. Про стан злочинності у державі та координацію діяльності органів державної влади у протидії злочинним проявам та корупції: Рішення Ради національної безпеки і оборони України від 11 вересня 2009 р. // Офіційний вісник України. – 2009. – № 83. – Ст. 2809.
12. Концепція боротьби з корупцією на 1998-2005 рр.: Указ Президента України від 24 квітня 1998 р // Міжнародні правові акти та законодавство окремих країн про корупцію / Упоряд.: М.І. Камлик та ін. – К., 1999.
13. *Заброда Д.Г., Колтаков В.К.* Адміністративно-правові проблеми взаємодії суб'єктів боротьби з корупцією: Монограф. – Дніпропетровськ, 2007; *Заброда Д.Г., Іщук Є.М.* Корупційні адміністративні правопорушення: характеристика та протидія. – Дніпропетровськ, 2010.
14. Про двадцять принципів боротьби з корупцією: Резолюція (97) 24 Комітету міністрів Ради Європи, прийнята 6 листопада 1997 р. на 101-й сесії // Офіційний сайт Верховної Ради // http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_845.
15. Про затвердження плану заходів щодо реалізації Концепції подолання корупції в Україні "На шляху до доброчесності" та державної антикорупційної політики на період до 2011 р.: Розпорядження Кабінету Міністрів України № 657-р від 15 серпня 2007 р.
16. Про схвалення Зasad антикорупційної політики: Розпорядження Кабінету Міністрів України № 1688-р від 8 грудня 2009 р.

Надійшла до редакції 15.12.2010

О.Г. Комісаров

кандидат юридичних наук, доцент
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 351.741

ПОБУДОВА ТА РОЗВИТОК ІНФОРМАЦІЙНОЇ СПІЛЬНОТИ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

Розглянуто історію розбудови, сучасну структуру інформаційних ресурсів органів внутрішніх справ. Акцентовано увагу на теоретичних засадах формування інформаційних спільнот.

Ключові слова: органи внутрішніх справ, інформація, інформаційне забезпечення, інформаційний ресурс, інформаційна спільнота.

Рассматриваются история построения и современная структура информационных ресурсов органов внутренних дел. Акцентируется внимание на теоретических основах формирования информационных сообществ.

Ключевые слова: органы внутренних дел, информация, информационное обеспечение, информационный ресурс, информационное сообщество.

History of construction, modern structure of informative resources of internal affairs bodies are considered. Attention is paid to theoretical principles of forming of informative associations.

Key words: internal affairs bodies, information, informative providing, informative resource, informative association.

Постановка проблеми. Одним з головних пріоритетів України є прагнення побудувати орієнтоване на інтереси людей, відкрите для всіх і спрямоване на розвиток інформаційне суспільство, в якому кожен міг би створювати і накопичувати інформацію та знання, мати до них вільний доступ, користуватися і обмінюватися ними, щоб надати можливість кожній людині повною мірою реалізувати свій потенціал, сприяючи суспільному і особистому розвитку та підвищуючи якість життя [1].

При цьому, визначаючи пріоритетність побудови інформаційного суспільства в Україні, спираються на власну історію розвитку його базових принципів: діяльність всесвітньо відомої школи кібернетики; формування на початку 90-х років ХХ сторіччя концепції і програми інформатизації; створення різноманітних інформаційно-комунікаційних технологій і загальнодержавних інформаційно-аналітичних систем різного рівня. За часи незалежності були сформовані певні правові принципи побудови інформаційного суспільства, а саме: прийнято низку нормативно-правових актів, які, зокрема, регулюють суспільні відносини створення інформаційних електронних ресурсів, захисту прав інтелектуальної власності на ці ресурси, впровадження електронного документообігу, захисту інформації. Україна готує і має значну кількість висококваліфікованих фахівців інформаційної сфери, математики, кібернетики; у країні постійно росте і поновлюється парк комп'ютерної техніки, сучасних систем і засобів телекомунікації, зв'язку. Зазначені, а також інші економічні і соціальні передумови дозволяють розглядати проблеми побудови інформаційного суспільства в цілому і окремих інформаційних спільнот як актуальні, у тому числі і для вітчизняної правової науки.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. У кожній з галузевих правових наук відповідно до Основних принципів розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки, затверджених Законом України від 9 січня 2007 р. [1], Концепції Національної програми інформатизації, схваленої Законом України від 4 лютого 1998 р. № 75/98-ВР [2], були здійснені спроби з'ясування змісту конкретних інформаційних правовідносин, зумовлених відповідним предметом і методом правового регулювання, а також об'єднання відповідних досягнень й напрацювань в єдиному програмному документі. При цьому особливо широкий спектр досліджень був присвячений різним аспектам діяльності органів внутрішніх справ (далі – ОВС) та їх інформаційному забезпеченню, що, у свою чергу, дозволяє стверджувати про створення теоретичної бази формування інформаційної спільноти ОВС.

Необхідність виділення інформаційних спільнот не зумовлена тільки потребами ОВС, а проявилася як пошук способу реагування на швидке зростання інформаційних потреб людини, обсягів споживаної

і переданої нею інформації, а також зумовлений цими явищами технічний і технологічний прогрес. За цих умов системи соціального і державного управління, особливо ті з них, які "відрізнялися" жорсткою ієрархічною побудовою і імперативними відносинами, починаючи з середини ХХ ст. істотно знизили свою ефективність, що, у свою чергу, призвело до революційних змін кінця ХХ – початку ХХІ ст.

Метою статті є розгляд інформаційної спільноти ОВС як орієнтиру реформування їх системи.

Виклад основного матеріалу дослідження. У другій половині ХХ ст. виникла перша теорія інформації, створена на основі аналізу техніки зв'язку і призначена для вирішення практичних завдань – підвищення надійності й ефективності засобів масової комунікації. Основоположником цієї теорії є К. Шеннон, який виклав її зміст у статті "Математична теорія зв'язку" [3], що вважається вихідною для всіх подальших теоретико-інформаційних побудов. Відповідно до теорії К. Шеннона, поняття "інформація" включає не просте повідомлення, а заперечення невизначеності у результаті передачі повідомлень [4, с. 16]. Слід звернути увагу, що у даному разі практична цінність пов'язується зі ступенем непередбаченості, оригінальності повідомлення. Ідеї К. Шеннона у поєднанні з філософським розумінням категорії віддзеркалення виявилися методологічно плідними для проникнення у сутність інформації, дозволили розглядати це явище як щось самостійне, таке, що безпосередньо стосується процесів управління і розвитку, забезпечує стійкість і виживання будь-яких систем.

На сучасному етапі розвитку теорії інформації остання переважно сприймається як середовище, в якому функціонують дослідники, розробники, органи управління, яке ними ж створюється і безперервно оновлюється. Аналіз потоків інформації, які циркулюють у різних системах (технічних, біологічних, соціальних), свідчить про їх подібність, однаковість самого змісту інформації. При цьому одна і та ж інформація може зберігатися на різних фізичних носіях і передаватися каналами, які надзвичайно різні за своєю природою.

Важливим здобутком теорії інформації, з огляду на цілі цієї статті, є її розподіл за ключовими характеристиками на структурну і оперативну [5]. Структурна інформація властива об'єктам природного або штучного походження, які виникають шляхом об'єктивування циркулюючої інформації у межах цілеспрямованих управлінських процесів. Оперативна (робоча) інформація циркулює між об'єктами матеріального світу і використовується в процесах управління.

Поняття "інформаційне суспільство" було введено у науковий обіг на початку 1960-х років ХХ ст. Біля витоків цієї теорії стояли концепції та теорії Д. Белла, З. Бжезінського, Д. Дарендорфа, П. Друкера, В. Іноземцева, І. Канна, М. Кастельса, І. Масуди,

Ф. Махлупа, М. Пората, Б. Смарт, Т. Стоунера, Е. Тоффлера, А. Турена, у яких створення інформаційного суспільства, де інформація та знання відіграють вирішальну роль в усіх сферах суспільства, визнано новою історичною фазою розвитку людської цивілізації, а інформаційні спільноти, у свою чергу, – новою формою суспільного устрою. Таким чином, здійснення формування інформаційної спільноти ОВС на основі їх організаційної структури, принципи якої є "старшими" за принципи формування інформаційного суспільства, є теоретично неможливим та практично невиправданим.

Повертаючись до теоретичної бази виділення інформаційної спільноти ОВС, слід зазначити, що тлумачення поняття «суспільство» як сукупності людей, об'єднаних певними відносинами, зумовленими історично змінним способом виробництва матеріальних і духовних благ [6, с. 1417], стало основою виділення суспільних наук як галузі знань про різноманітні сфери історичного розвитку, відносини між людьми, класами, народами, державами [6, с. 1417]. Поряд з цим у біології та інших природничих науках цей термін тлумачать як групу рослинних або тваринних організмів, що постійно чи тимчасово співіснують де-небудь [6, с. 1417].

Однаковість, нерозривний зв'язок, наявність об'єднувачих факторів та інші ознаки, які використовуються в обох сферах наукових знань, отримали узагальнюючу назву "спільність" або "спільнота" [6, с. 1368]. Так, наприклад, поняття "спільнота" вже традиційно пов'язують з теоретичною біологією, а також екологією, відносячи його до поняття біоценоз [7, с. 183], виділяючи такі його особливості, як динамічний розвиток, здатність до саморегулювання, взаємозв'язок компонентів [8]. До того ж основи, необхідні для виділення спільнот у суспільному організмі, були викладені саме у постулатах теорії еволюції багатовидових спільнот, автори якої звернули увагу на той факт, що "у розпорядженні людей немає ніяких інших ресурсів, окрім природних. Навіть такі специфічні для людини ресурси, як його власне тіло і розумові здібності, є продуктом історії біосфери і справно відтворюються в ході онтогенезу тільки за сприятливих фізіологічних, екологічних і соціальних умов життя" [9].

Суспільні науки, також як і природничі, пов'язують виділення спільнот із сприятливими умовами для життя людини, додаючи до них в рівній мірі можливість розвитку особи, самовираження тощо. Прикладом такого підходу може бути визначення поняття "спільнота" соціологічною наукою як об'єднання індивідів, що мають загальні цілі [10], і використання відповідного підходу вже при побудові Інтернет-спільнот – груп людей зі схожими інтересами, які спілкуються один з одним переважно через Інтернет [11]. Таким чином, сучасна інформаційна спільнота є сукупністю відносин між людьми, які ставлять зага-

льні (подібні) цілі або виконують подібні завдання, внаслідок якої відбувається обмін інформацією, досягнення персональних цілей і стабілізація структури самих відносин.

Основи сучасної інформаційної спільноти ОВС були визначені у 70-х роках ХХ ст. у зв'язку з постановкою завдання інформаційної підтримки оперативно-службової діяльності служб і підрозділів по боротьбі із злочинністю, а також його вирішенням у напрямі централізації інформаційних обліків. Особливістю даного етапу формування інформаційної спільноти ОВС стала неможливість виконання банками даних оперативно-розшукового і оперативно-довідкового характеру покладених на них функцій через швидке "застарівання" програмно-технічної бази, неузгодженість дій під час їх створення, дублювання як самої інформації, так і процедур її збирання різними службами, відсутність єдиної корпоративної (відомчої) телекомунікаційної мережі з достатньою пропускнуною спроможністю, нераціональне використання відповідного фінансування, а також низький рівень "інформаційної писемності" працівників ОВС.

З розвитком інформаційних технологій і переходом на використання персональної комп'ютерної техніки з'явилися позитивні тенденції у виправленні приведених недоліків і побудові інформаційного співтовариства "реального часу". Проте широке застосування персональної комп'ютерної техніки і своєрідне "змагання" у кількості встановлених РС привело також і до негативних наслідків, пов'язаних з неправильним визначенням співробітниками їх ролі і значення в інформаційній спільноті ОВС. В.А. Саницький, А.Н. Карацюба та інші автори аналізу систем інформаційного забезпечення ОВС України, проведеного у 2000 р., зазначили такі негативні наслідки:

- низький рівень інтеграції інформаційних обліків;
- дублювання функцій інформаційних підрозділів у галузевих службах;
- нераціональне використання засобів на придбання і розробку програмно-технічних комплексів;
- порушення режиму секретності і незахищеність банків даних [12, с. 8].

Зазначені, а також інші причини привели до відмови від несистемного нарощування парку персональної комп'ютерної техніки і переходу до побудови Інтегрованої інформаційно-пошукової системи (ІПС) ОВС України, метою якої було визначено інформаційно-аналітичне забезпечення структурних підрозділів центрального апарату МВС України, головних управлінь, управлінь МВС України, управлінь МВС України на транспорті [13]. Приведене формулювання основної мети ІПС свідчить про широке розуміння ролі і місця інформаційної спільноти у боротьбі із злочинністю, а також про необхід-

ність всебічної інформаційної підтримки функціонування ОВС. На думку В.А. Саницького, А.Н. Карацюби, всебічна інформаційна підтримка практичної діяльності ОВС як основна функція системи інформаційного забезпечення ставить перед інформаційною спільнотою ОВС такі завдання:

- забезпечення можливості оперативного отримання інформації у повному, систематизованому і зручному для користування вигляді працівниками і підрозділами ОВС для розкриття, розслідування, попередження злочинів і розшуку злочинців;

- збір і обробка оперативної, оперативно-розшукової, оперативно-довідкової, аналітичної, статистичної і контрольної інформації для оцінки ситуації і ухвалення обґрунтованих оптимальних рішень на всіх рівнях діяльності ОВС;

- забезпечення ефективної інформаційної взаємодії всіх галузевих служб ОВС України, інших правоохоронних органів і державних установ;

- забезпечення надійного захисту інформації [12, с. 9].

Слід погодитися з думкою цих авторів, що виконання поставлених завдань повинне бути забезпечене комплексом заходів технічного, технологічного, освітнього характеру, а також правовим регулюванням. Структура комплексу завдань, а також програма їх виконання розроблялися протягом 2003–2006 рр. на виконання рішення про створення ІПС [13] і програми створення єдиної відомчої телекомунікаційної мережі МВС України [14]. При цьому зауважимо, що вирішення цих завдань було поставлено у залежність від створення корпоративної цифрової телекомунікаційної мережі ОВС як матеріальної основи впровадження майбутньої ІПС. Також слід звернути увагу, що побудовані ще за часів СРСР на аналоговому обладнанні і аналогових каналах мережі ОВС за своїми характеристиками та обмежено-функціональним станом перестали задовольняти потреби працівників, у зв'язку з чим обмін інформацією практично повністю був вимушено "перекладений" на телефонні мережі загального користування.

Враховуючи, що у зазначених умовах необхідні реконструкція і переоснащення всіх телекомунікаційних мереж МВС України, у вказаній програмі був застосований принцип "чергового" розгортання мережі: перша черга – центральний апарат управління, ОВС м. Київ, м. Севастополь; друга – центральні області країни; третя – сусідні з центральними області; четверта – всі інші і, як правило, прикордонні області [14].

Побудована на цій основі, ІПС сьогодні – це сукупність організаційно-розпорядчих заходів, програмно-технічних та інформаційно-телекомунікаційних засобів, що забезпечують формування та ведення довідково-інформаційних, оперативно-розшукових обліків, авторизований доступ до інформаційних ресурсів ІПС [15]. Виходячи з цього

визначення, метою ІПС можна назвати поетапне, із застосуванням сучасних інформаційних технологій, комп'ютерного і телекомунікаційного обладнання, об'єднання інформаційних ресурсів ОВС в єдиний інформаційно-аналітичний комплекс. Цей комплекс повинен забезпечити інформаційні потреби співробітників ОВС і тим самим визначити межі інформаційної спільноти ОВС.

Інформаційні потреби працівника ОВС безпосередньо пов'язані з його завданнями щодо охорони громадського порядку, протидії і профілактики злочинності, що, у свою чергу, дозволяє стверджувати про наявність залежності між інформаційними потребами співробітника ОВС і корпоративними інформаційними ресурсами. Таким чином, корпоративні інформаційні ресурси, що визначаються у відповідному положенні як "об'єктивно поєднаний набір відомостей, що безпосередньо стосуються осіб, подій (злочинів, адміністративних правопорушень), надзвичайних подій, який накопичується в процесі службової діяльності ОВС в обсязі, структурі й порядку, що визначаються завданнями, покладеними на ОВС відповідно до чинного законодавства" [15], слід сприймати як зовнішні межі інформаційної спільноти.

До інформаційних ресурсів ОВС України належать відомості щодо:

- осіб, яких затримано за підозрою в учиненні злочину або за бродяжництво, яких звинувачено в учиненні злочину, узято під варту або піддано адміністративному арешту, у тому числі їх фотографії та дактилоскопічні дані;
- розшукуваних осіб, які переховуються від органів дізнання, слідства і суду, ухиляються від виконання кримінального покарання, пропали безвісти та в інших випадках, передбачених законами України;
- осіб, щодо яких здійснюється профілактична робота працівниками ОВС;
- осіб, які скоїли адміністративні правопорушення, щодо яких уповноваженими на те працівниками ОВС згідно зі ст. 254, 255 КУпАП складено протоколи про адміністративні правопорушення, а органами (посадовими особами), які розглядали ці справи, було винесено постанови, передбачені ст. 284 КУпАП;
- осіб, яких було виявлено уповноваженими на те працівниками ОВС у сфері протидії корупції за вчинення корупційних правопорушень і рішеннями судів притягнуто до відповідальності за вчинення цих правопорушень;
- іноземців та осіб без громадянства, які порушили встановлені законодавством правила в'їзду, виїзду, перебування в Україні і транзитного проїзду через її територію, виявлених працівниками ОВС;
- зареєстрованих в ОВС злочинів, адміністративних правопорушень, подій, які загрожують особистій чи громадській безпеці, надзвичайних подій;

- викрадених речей, документів, цінностей та іншого майна;
- знайдених, вилучених у затриманих (заарештованих) осіб і зданих до ОВС речей, документів, цінностей та іншого майна;
- вилучених у громадян і службових осіб предметів і речей, заборонених або обмежених в обігу, а також документів з ознаками підробки;
- зброї, що перебуває у користуванні громадян, підприємств, установ, організацій, господарських об'єднань, яким надано відповідно до законодавства дозвіл на її придбання, зберігання, носіння, перевезення, та яка обліковується підрозділами дозвільної системи ОВС [15].

Виходячи з наведеного вище визначення інформаційної спільноти, зауважимо, що суспільні відносини у сфері формування відповідного набору відомостей повинні також відображати внутрішню межу і структуру самої спільноти, формалізуватися в окремих обліках (базах даних), авторизації доступу до них. При цьому сформована і згодом удосконалена структура інформаційної спільноти має відповідати призначенню ІПС – інформаційно-аналітичному і організаційно-технічному забезпеченню службової діяльності структурних підрозділів, районних, міських, лінійних управлінь (відділів) головних управлінь, управлінь МВС України в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві і Севастополі, на залізницях, центрального апарату МВС [15].

Відповідно до призначення ІПС кожен з обліків (баз даних) як частина інформаційної спільноти ОВС виконує локальні завдання в межах загального призначення. Таким чином, існує об'єктивна необхідність розділяти інформаційну спільноту на складові з урахуванням функціональних інтересів окремих служб і підрозділів шляхом встановлення правил обробки інформації в ІПС, регулювання доступу користувачів до інформаційних ресурсів тощо.

Слід також звернути увагу на той факт, що проводити внутрішній розподіл інформаційної спільноти, орієнтуючись на посаду працівника і його особу, недоцільно через "плинність" кадрів, можливість їх переміщення між службами, в іншу місцевість, а також через особливості оперативно-службової діяльності. Організаційно-технологічним рішенням даного питання є автоматизація самого робочого місця співробітника і створення відділів (секторів) інформаційних технологій в районних, міських, лінійних ОВС.

Висновки. Підбиваючи підсумки проведеного аналізу сучасного стану інформаційної спільноти ОВС, слід вказати на певні види суспільних відносин, в які вступають учасники ІПС:

- автоматизація процесів обліку отримуваної інформації, обробка інформаційних запитів, пошук і відбір необхідної інформації;
- виконання інформаційно-пошукових заходів, проведення аналітичних досліджень;

- обмін інформацією між інтегрованими банками даних ІПС різних рівнів і забезпечення постійного зв'язку між ними, уніфікація технологічних процедур обробки документів, збір, реєстрація, накопичення і обробка інформації, що поступає в кожен з банків даних;
- постійне формування, оновлення і адміністрування банків даних ІПС, забезпечення достовірності, оперативного доступу і збереження інформаційного ресурсу;
- формалізація технологічних процесів обробки інформації, визначення типових маршрутних технологічних схем для їх виконання;
- забезпечення надійного зберігання інформаційних обліків, максимально зручної їх систематизації;
- забезпечення комплексного захисту інформації і розмежування доступу до інформації, що зберігається в ІПС;
- автоматизація збору даних про результати виконання технологічних процесів стосовно інформаційних обліків, формування аналітичних і статистичних звітів (довідок);
- інформаційне забезпечення управлінської діяльності, підготовки довідково-аналітичних матеріалів;
- наскрізний контроль своєчасності і повноти надання первинних облікових і інформаційно-пошукових документів, проведення аналізу їх повноти, сумісності, об'єктивності.

Вдосконалення і нормативне регулювання кожного з приведених видів є також орієнтиром розвитку як ІПС, так і всієї інформаційної спільноти ОВС у межах інформаційного простору України, зумовленим вимогами новітнього інформаційного законодавства – Закону України "Про доступ до публічної інформації" [16].

Бібліографічні посилання

1. Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки: Закон України від 09.01.2007 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=537-16>.
2. Про Концепцію Національної програми інформатизації: Закон України 04.02.1998 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=537-16>.
3. Шеннон К. Работы по теории информации и кибернетике. – М., 1968.
4. Шеннон К. Работы по теории информатики и кибернетики. – М., 1963.
5. Абдеев Р.Ф. Философия информационной цивилизации. – М., 1994.
6. Великий тлумачний словник сучасної української мови. – К.; Ірпінь, 2005.
7. Большая советская энциклопедия: В 30 т. – М., 1976. – Т. 24.
8. Биоценоз. Материал из Википедии – свободной энциклопедии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki>.
9. Раутман А.С. О началах теории эволюции многовидовых сообществ (филоценогенеза) и её авторе [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://macroevolution.narod.ru/anton/zher_pre.htm.
10. Российская социологическая энциклопедия / Под общ. ред. академика РАН Г.В. Осипова [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://voluntary.ru/search>.

11. Интернет-сообщество. Материал из Википедии – свободной энциклопедии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki>.
12. Саницький В.А., Карацюба А.М., Святобог В.В. та ін. Система інформаційного забезпечення ОВС України / За ред. Л.В. Бородича. – К., 2000.
13. Про створення Інтегрованої інформаційно-пошукової системи органів внутрішніх справ України: Наказ МВС України № 786 від 18.07.2003 р.
14. Про затвердження Програми створення єдиної відомчої телекомунікаційної мережі МВС України: Наказ МВС України № 112 від 02.02.2006 р.
15. Про затвердження Положення про Інтегровану інформаційно-пошукову систему органів внутрішніх справ України: Наказ МВС України № 436 від 12.10.2009 р.
16. Про доступ до публічної інформації: Закон України від 13.01.2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2939-17>.

Надійшла до редакції 04.02.2011

І.Ф. Хараберюш

кандидат юридичних наук, доцент

(Донецький юридичний інститут Луганського державного
університету внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка)

УДК 343.2.01: 351.74

СПЕЦІАЛЬНА ТЕХНІКА В ПРАВООХОРОННІЙ ДІЯЛЬНОСТІ: ФОРМИ І НАПРЯМКИ ВИКОРИСТАННЯ

Визначено основні форми застосування спеціальної техніки в діяльності правоохоронних органів. Виділено напрямки використання техніки в правоохоронній діяльності та надано загальну її класифікацію.

Ключові слова: спеціальна техніка, правоохоронна діяльність, напрямки і форми використання техніки.

Определяются основные формы применения специальной техники в деятельности правоохранительных органов. Выделены направления использования техники в правоохранительной деятельности и представлена общая ее классификация.

Ключевые слова: специальная техника, правоохранительная деятельность, направления и формы использования техники.

Basic forms of special equipment use in law-enforcement are determined. Directions of special equipment use in law-enforcement are highlighted, and its general classification is given.

Key words: special equipment, law-enforcement, directions and forms of equipment use.

Постановка проблеми. Спеціальна техніка має настільки суттєве значення, що сьогодні без її використання проведення правоохоронної діяльності стало не тільки важким, але в деяких випадках і немо-

жливим. Так, застосування спеціальної техніки у кримінальному процесі на усіх його стадіях і в найрізноманітніших формах впливає на весь хід провадження у кримінальних справах. Найбільш розповсюджені і відомі форми застосування технічних засобів закріплені в нормах чинного КПК України [1, ст.ст. 14-1, 48, 66, 85-1, 85-2, 87-1, 103, 114, 187, 303] і охоплюють питання їхнього використання при проведенні слідчої та оперативно-розшукової діяльності і при провадженні справ у суді. В цих напрямках діяльності технічні засоби застосовуються найчастіше у двох формах. По-перше, як додаткові засоби фіксації інформації при проведенні слідчих дій (огляд місця події, пред'явлення для впізнання, допит, обшук тощо) та оперативно-розшукових заходів. При проведенні зазначених слідчих дій, оперативно-розшукових заходів та розгляду справи в суді використовуються засоби аудіовізуальної фіксації інформації, що суттєво доповнюють протокол слідчої дії і дозволяють більш повно і наочно зафіксувати картину місця події, а також хід і результати провадження окремих слідчих дій, оперативно-розшукових заходів та судового процесу.

По-друге, технічні засоби використовуються для виявлення, закріплення і вилучення слідів і предметів, що можуть служити речовими доказами з кримінальної справи. Тут застосовуються різні прилади і пристрої, які визначаються у науковій літературі техніко-криміналістичними. Необхідність застосування зазначених технічних засобів виникає в тих випадках, коли виявляються предмети, що служили знаряддями злочину, або зберегли на собі сліди злочину, або були тими, що стали об'єктами злочинних дій, а також інші предмети і документи, що можуть служити засобами для виявлення злочину і встановлення фактичних обставин справи.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Дане питання в різні часи досліджували П.П. Артеменко, О.М. Бандурка, Р.С. Белкін, О.Я. Баєв, В.П. Бахін, Б.Т. Безлепкін, В.Д. Берназ, А.І. Вінберг, Б.П. Воронін, В.І. Декшне, О.Ф. Долженков, А.В. Іщенко, О.А. Кириченко, І.П. Козаченко, В.С. Кузьмічов, В.З. Лукашевич, Є.Д. Лук'янчиков, Ю.Ю. Орлов, В.Л. Ортинський, М.В. Салтевський, М.О. Селіванов, С.М. Стахівський, М.С. Строгович, В.М. Тертишник, О.О. Ейсман, М.П. Яблоков та ін. Але розвиток науково-технічних засобів, поява нових злочинів у інформаційній сфері, удосконалення чинного законодавства викликає необхідність переглянути окремі питання стосовно напрямків і форм використання спеціальної техніки, а також визначитись з напрямками використання та структурою технічних засобів, які застосовуються в правоохоронній діяльності.

Крім названих вище форм потребує окремої уваги передбачене кримінально-процесуальним законом застосування технічних засобів для зняття копій з відповідної кореспонденції (п. 2 ст. 187-1), використання засобів аудіовізуальної фіксації інформації в ході судового розгляду (ст. 87-1), а також використання систем відеоконференцзв'язку

при допиті свідка у суді (п. 6 ст. 303). Але з Кримінально-процесуального кодексу не вбачається, яким чином здійснюється передача матеріалів при виділенні справи в окреме провадження, хоча практика свідчить, що з матеріалів справи учасниками кримінального процесу знімаються копії за допомогою копіювальної техніки.

Технічні засоби широко використовуються і в оперативно-розшуковій діяльності. При проведенні оперативно-розшукових заходів застосовуються засоби аудіовізуальної фіксації інформації, а найбільш розповсюдженою їх формою є аудіозапис, що складає (за результатами статистичних даних) 93 % усіх випадків застосування технічних засобів фіксування при проведенні оперативно-технічних заходів [2, с. 189]. Отримані в результаті застосування технічних засобів аудіовізуальної фіксації інформації матеріали, у відповідності до ст. 10 Закону України "Про оперативно-розшукову діяльність", можуть бути приводом та підставою для порушення кримінальної справи або проведення невідкладних слідчих дій, використовуватися у провадженні в кримінальній справі для отримання фактичних даних, які можуть бути доказами відповідно до положень ст.ст. 65-67, 82 КПК України, що регламентують збирання, перевірку й оцінку доказів, а також можуть застосовуватись для взаємного інформування підрозділів, уповноважених здійснювати оперативно-розшукову діяльність, та інших правоохоронних органів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Застосування технічних засобів в ОРД передбачається вже у самому визначенні оперативно-розшукової діяльності як системи гласних і негласних пошукових, розвідувальних та контррозвідувальних заходів, що здійснюються із застосуванням оперативних та *оперативно-технічних засобів*. Проте певної конкретності стосовно форм і напрямків використання окремих науково-технічних засобів набуває інформація у ст. 8, яка визначає права підрозділів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, а саме:

- негласно виявляти та фіксувати сліди тяжкого або особливо тяжкого злочину, документи та інші предмети, що можуть бути доказами підготовки або вчинення такого злочину, чи одержувати розвідувальну інформацію, у тому числі шляхом проникнення оперативного працівника в приміщення, транспортні засоби, на земельні ділянки;
- знімати інформацію з каналів зв'язку, застосовувати інші *технічні засоби отримання інформації*;
- контролювати шляхом відбору за окремими ознаками телеграфно-поштової кореспонденцію;
- здійснювати візуальне спостереження в громадських місцях із застосуванням *фото-, кіно- і відеозйомки, оптичних та радіоприладів, інших технічних засобів*;
- створювати і застосовувати *автоматизовані інформаційні системи*;
- застосовувати засоби фізичного впливу, *спеціальні засоби* та вогне-

пальну зброю на підставах і в порядку, встановлених законами про міліцію, Службу безпеки, Державну прикордонну службу України, державну охорону органів державної влади України та посадових осіб [3, ст. 8].

Як ми бачимо, технічні засоби можуть застосовуватися при здійсненні практично всіх оперативно-розшукових заходів, однак найбільшого ефекту від їхнього використання можна домогтися при проведенні ОРЗ, пов'язаних з дистанційним одержанням інформації, наприклад, візуального спостереження з дистанційною передачею інформації. Такий вид спостереження в науковій і навчальній літературі іноді називають *опосередкованим* або *електронним*, сутність якого полягає в тому, що при його проведенні можливості органів почуття спостерігача розширюються за рахунок використання різних технічних засобів. Це дозволяє здійснювати контроль за об'єктом або на значній відстані, або в несприятливих умовах, що виключає прямий візуальний контакт із ним. При проведенні цього виду спостереження одержувана інформація також може фіксуватися на різних носіях і згодом використовуватися у кримінальному судочинстві.

Якщо ж говорити про використання технічних засобів в оперативно-розшуковій діяльності в цілому, то необхідно зазначити, що вони в тій або іншій формі можуть застосовуватися при проведенні усіх перерахованих у Законі України "Про оперативно-розшукову діяльність" та відомчих нормативних документах оперативно-розшукових заходів, а проведення деяких з них (наприклад, зняття інформації з технічних каналів зв'язку) без застосування засобів спеціальної техніки здійснити взагалі неможливо.

Певну увагу з питань використання технічних засобів суб'єктами протидії організованій злочинності привертає Закон України "Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю". В ньому використовується термін "*спеціальні технічні засоби*", хоча і без пояснення, але з певною характеристикою напрямків та форм їхнього використання в діяльності відповідних підрозділів, а саме:

- у боротьбі з організованою злочинністю спеціальним підрозділам органів внутрішніх справ і Служби безпеки України надається право за попередньою санкцією прокурора додатково використовувати *спеціальні технічні засоби* для:

а) контролю, фіксації і документування розмов та інших дій осіб за наявності підстав вважати їх причетними до організованої злочинної діяльності;

б) фіксації та документування факту телефонної розмови між громадянами, надсилання листа або телеграфного повідомлення, без порушення таємниці змісту телефонної розмови, листа або телеграфного повідомлення;

в) забезпечення особистої безпеки і безпеки житла, майна співробітників спеціальних підрозділів органів внутрішніх справ і Служби безпеки України, учасників кримінального судочинства, їх близьких родичів, за їх згодою, у випадку загрози заподіяння їм шкоди у

зв'язку з їх участю в боротьбі з організованою злочинністю;

- в інших випадках спеціальні підрозділи по боротьбі з організованою злочинністю органів внутрішніх справ і Служби безпеки України застосовують *технічні засоби* в порядку, що визначається Законом України "Про оперативно-розшукову діяльність";

- фактичні дані, одержані та зафіксовані співробітниками спеціальних підрозділів із застосуванням *технічних засобів*, можуть бути використані як докази в судочинстві [4, ст. 15].

Ми бачимо, що технічні засоби (спеціальні технічні засоби) можуть також використовуватись для забезпечення безпеки особи та житла. Ця форма використання технічних засобів застосовується й іншими правоохоронними органами, що ми докладніше окреслимо нижче.

Якщо конкретизувати напрямки й форми використання технічних засобів окремими відомствами, то ми маємо зупинитися на діяльності деяких з них, які реалізують правоохоронну функцію: органів внутрішніх справ, Служби безпеки, охорони державного кордону, Державної податкової служби, митних органів, органів і установ виконання покарань [5, ст. 2].

Так, міліції для виконання покладених на неї обов'язків надається право:

- здійснювати на підставах і в порядку, встановлених законом, гласні та негласні оперативно-розшукові заходи, *фото-, кіно-, відеозйомку і звукозапис, прослуховування телефонних розмов* з метою розкриття злочинів;

- проводити *фотографування, звукозапис, кіно- і відеозйомку, дактилоскопію* осіб, які затримані за підозрою у вчиненні злочину або за бродяжництво, взяті під варту, звинувачені у вчиненні злочину, а також осіб, підданих адміністративному арешту;

- проводити *кіно-, фото- і звукофіксацію* як допоміжний засіб попередження протиправних дій та розкриття правопорушень;

- вести *профілактичний облік* правопорушників, *криміналістичний та оперативний облік* в обсязі, структурі й порядку, що визначаються завданнями, покладеними на міліцію;

- використовувати передбачені нормативно-правовими актами *технічні засоби*, в тому числі засоби *фото- і відеоспостереження*, для виявлення та фіксування порушень правил дорожнього руху;

- зберігати, носити і застосовувати *спеціальні засоби* [6, ст. 11].

Служба безпеки України у своїй діяльності має можливість:

- проводити *гласні і негласні оперативні заходи* у порядку, визначеному Законом України "Про оперативно-розшукову діяльність";

- в інтересах контррозвідки і оперативно-розшукової діяльності створювати *інформаційні системи* та вести *оперативний облік* в обсязі і порядку, що визначаються завданнями, покладеними на Службу безпеки України [7, ст. 25].

Що стосується Державної прикордонної служби України, то вона

має право:

- створювати і використовувати в інтересах розвідки, контррозвідувального забезпечення охорони державного кордону України, оперативно-розшукової діяльності, участі у боротьбі з організованою злочинністю та протидії незаконній міграції *інформаційні системи*, у тому числі *банки даних* щодо осіб, які перетнули державний кордон України, осіб, які вчинили правопорушення, протидію яким віднесено до компетенції Державної прикордонної служби України, осіб, яким згідно із законодавством не дозволяється в'їзд в Україну або тимчасово обмежується право виїзду з України, недійсних, викрадених і втрачених документів на право виїзду за кордон та в інших випадках, передбачених законами України;

- проводити відповідно до закону *судову експертизу паспортних документів*, які згідно із законодавством використовуються під час перетинання державного кордону України;

- здійснювати *автоматизований обмін інформацією* про транспортні засоби, що перетнули державний кордон України, з Державтоінспекцією Міністерства внутрішніх справ України;

- здійснювати розвідувальні, контррозвідувальні та *оперативно-розшукові заходи* згідно із законами України;

- у порядку, передбаченому законодавством, одержувати і використовувати земельні ділянки для розміщення стаціонарних *технічних засобів* та інженерних споруд на державному кордоні України [8, ст. 20].

Державній податковій міліції, у свою чергу, надаються такі повноваження та права:

- здійснювати відповідно до закону *оперативно-розшукову діяльність*, досудову підготовку матеріалів за протокольною формою, а також проводить дізнання та досудове (попереднє) слідство в межах своєї компетенції, вживає заходів до відшкодування заподіяних державі збитків;

- здійснювати на підставах і в порядку, встановлених законом, гласні та негласні *оперативно-розшукові заходи*, *фото-*, *кіно-*, *відеозйомку і звукозапис*, *прослуховування телефонних розмов* з метою розкриття злочинів;

- проводити *фотографування, звукозапис, кіно- і відеозйомку, дактилоскопію* осіб, які затримані за підозрою у вчиненні злочину або за бродяжництво, взяті під варту, звинувачені у вчиненні злочину, а також осіб, підданих адміністративному арешту;

- проводити *кіно-*, *фото-* і *звукофіксацію* як допоміжний засіб попередження протиправних дій та розкриття правопорушень;

- зберігати, носити і застосовувати *спеціальні засоби* [9, ст.ст. 21, 22].

Для здійснення митного контролю в порядку, встановленому законодавством України, можуть використовуватися *технічні та спеціальні засоби*, безпечні для життя і здоров'я людини, тварин та рослин і такі, що не завдають шкоди товарам та транспортним засобам [10, ст. 62].

Стосовно Державного департаменту України з питань виконання покарань можна також стверджувати, що його співробітники у своїй професійній діяльності можуть проводити наукові дослідження, дослідно-конструкторські і проектно-технологічні роботи і використовувати досягнення науки, техніки і набутого досвіду, що необхідно для:

- забезпечення установи виконання покарань та слідчих ізоляторів *інженерно-технічними засобами охорони і нагляду, спеціальними засобами захисту та активної оборони, системами зв'язку і управління, спеціальною технікою;*

- проведення *оперативно-розшукової діяльності;*

- *аналізу* результатів діяльності органів і установ виконання покарань та слідчих ізоляторів, *складання довгострокових та оперативних прогнозів* криміногенної обстановки [11, п. 4].

У постанові "Про деякі питання застосування судами України законодавства при дачі дозволів на тимчасове обмеження окремих конституційних прав і свобод людини і громадянина під час здійснення оперативно-розшукової діяльності, дізнання і досудового слідства" Пленум Верховного Суду України використовує терміни "*технічні засоби отримання інформації*", "*інші технічні засоби одержання інформації*".

Щодо технічних засобів отримання інформації при знятті інформації з каналів зв'язку Постанова вказує, що це технічне обладнання, яке дає змогу прослуховувати, фіксувати та відтворювати інформацію, що передавалася каналом зв'язку. Така інформація може включати дані як про взаємоз'єднання телекомунікаційних мереж (абоненти, час з'єднання, тривалість), так і про зміст інформації, яка була передана каналом зв'язку. До інших технічних засобів одержання інформації належать такі засоби, які дають змогу негласно фіксувати поза каналами зв'язку розмови, дії, обстановку [12, п. 3].

Застосування технічних засобів у діяльності правоохоронних органів може здійснюватися, як ми бачимо, і з метою організації управління [7, ст. 25; 9, ст. 20; 11, п. 4], забезпечення безпеки учасників, які беруть участь у кримінальному судочинстві (заявник, потерпілий, цивільний позивач, свідок тощо) [13, ст.ст. 7, 9, 10], для державного захисту працівників суду і правоохоронних органів [14, ст.ст. 5, 7, 8], для нейтралізації протидії розслідуванню, щодо проведення оперативно-розшукових заходів у телекомунікаційних мережах, а також з метою контролю за переміщенням осіб, свобода пересування яких в інтересах розслідування повинна бути обмежена.

Слід зазначити, що якщо більшість перелічених вище напрямків і форм застосування технічних засобів є відомими і певним чином описаними в науковій та навчальній літературі, то проблеми *нейтралізації протидії розслідуванню з використанням технічних засобів або без такого, проведення оперативно-розшукових заходів у телекомунікаційних мережах та контролю за переміщенням осіб, свобода пересування яких в інтересах розслідування повинна бути обмежена, зали-*

шаються досить маловідомими і недостатньо вивченими, хоча і є актуальними в ситуації сьогодення.

Узагальнюючи результати досліджень у цій області, необхідно відзначити низку заходів нейтралізації протидії діяльності правоохоронних органів, у яких можуть застосовуватись технічні засоби. Серед них: застосування при проведенні слідчих дій засобів аудіовізуальної фіксації показань (для нейтралізації можливих спроб зміни показань або відмови від раніше даних показань); демонстрація допитуваному відео-, аудіозапису допитів підозрюваних й обвинувачуваних (є ефективним засобом психологічного впливу з метою перешкодження даванню неправдивих показань); демонстрація допитуваному можливостей судової експертизи і технічних засобів при дослідженні речових доказів у справі (з метою протидії наданню неправдивих показань або відмовлення від давання показань). При цьому допитуваному демонструється, які факти, що свідчать про його винність, можуть бути встановлені експертним шляхом, чому їх не можна спростувати, як результати експертного дослідження використовуються для спростування обраної їм позиції і як вони вплинуть на зміну лінії його поведінки стосовно співучасників і в цілому на результат справи. При втручанні в хід розслідування працівників правоохоронних органів і осіб, що репрезентують інші відомства, можна їхні прохання і пропозиції записати на диктофон, зняти на відео або зафіксувати іншими технічними засобами, а отримані аудіо- і відеоматеріали передати у відповідні органи для подальшого розбирання. Крім цього, може бути задіяний увесь арсенал оперативно-розшукових заходів з використанням технічних засобів.

Таким чином, на нашу думку, *будь-яка форма застосування технічних засобів у процесі провадження у кримінальній справі не тільки не є перешкодою для протидії розслідуванню та розкриттю злочинів, а й сприяє кращому закріпленню доказів, додаючи їм наочності і нереконливості, суттєво доповнюючи протоколи слідчих дій та матеріали ОРД.*

Дійсно, технічний запис процесу слідчих дій та оперативно-розшукових заходів дозволяє зафіксувати максимальну кількість дрібних деталей, що можуть мати суттєве значення для справи, але які зовсім неможливо відбити в письмових документах. Крім того, застосування технічних засобів перешкоджає порушенню процесуальних норм у ході розслідування, оскільки дозволяє фіксувати його процес безупинно і повно і, таким чином, є додатковою гарантією дотримання прав і свобод людини і громадянина в кримінальному судочинстві.

Позитивним є також використання технічного запису і для нейтралізації протидії в адміністративній діяльності, особливо це стосується працівників ДАІ. Керівництво Департаменту ДАІ прийняло рішення, що усі конфліктні ситуації, які будуть виникати на дорогах за час несення служби, будуть фіксуватись працівниками на відео- або на аудіоапаратуру. У пресі вже з'явилася інформація, яка дає можли-

вість позитивно оцінити цю форму застосування спеціальної техніки в адміністративній практиці [15].

Суттєвою перешкодою діяльності правоохоронних органів можуть бути сучасні програмно-технічні комплекси та системи, які призначені для несанкціонованого отримання інформації, що циркулює в телекомунікаційних мережах. Вони дозволяють точно фіксувати об'єкти й процеси, у реальному часі передавати їхні дані, класифікувати, обробляти інформацію й надавати її в потрібний час і в будь-яке місце для прийняття рішень. Крім того, вони дозволяють накопичувати величезну кількість відомостей, аналізувати й синтезувати їх за певною тематикою, виділяти все необхідне, що в них міститься, й зберігати цю інформацію як завгодно довго. За інформацією СБ України, використання телекомунікаційних мереж становить інтерес для певного кола злочинних угруповань [16, с. 29-31], в тому числі і для протидії правоохоронним органам. Прикладом може бути спеціальна система, сконструйована у ФБР за назвою *triggertish*, яка дозволяє імітувати базову станцію таким чином, що стільникові телефони, що перебувають поблизу, приєднуються до неї й видають всі необхідні для їхньої ідентифікації дані. Апаратура *triggertish* може прослуховувати мобільний телефон потрібної людини, або усіх абонентів мобільного зв'язку, які опинились поблизу, для подальшого аналізу. Система працює безвідмовно, тому що в мережах GSM процедури аутентифікації є одnobічними – тільки телефони абонентів повинні підтверджувати базовій станції, що вони саме ті, за кого себе видають [17, с. 155-156].

Фальшиві базові станції, що випускаються серійно під назвою *IMSI Catcher*, поки досить дороге й не настільки розповсюджене явище, і використовуються переважно на рівні розвідки й спецслужб, однак з'явилися відомості про те, що вони досить затребувані в колах, що займаються промисловим шпигунством і аналогічні системи вже з'являються в Україні (комплекси моніторингу мереж стільникового зв'язку – *КММСЗ*), які є потенційною загрозою діяльності правоохоронних органів. У цьому випадку нейтралізація протидії діяльності правоохоронних органів може здійснюватись шляхом застосування систем захисту інформації від несанкціонованого її отримання.

Очевидно, що розмаїтість форм і способів застосування технічних засобів у сфері правоохоронної діяльності ставить перед дослідниками цієї проблеми завдання їхньої термінологічної визначеності та класифікації.

Розглянуті вище нормативні документи, дослідження щодо місця та ролі спеціальної техніки в правоохоронній діяльності [18-22] та наші попередні висновки [23] дають підстави зробити деякі узагальнення, а саме:

- спеціальна техніка використовується на всіх стадіях розкриття й розслідування злочинів, організації роботи правоохоронних органів і відіграє вирішальну роль у пошуку, виявленні, фіксації інформації,

яка має значення для кримінального процесу; за напрямками експертних досліджень; у забезпеченні безпеки працівників і громадян; для захисту власності від злочинних посягань тощо;

- спеціальна техніка поділяється на криміналістичну, оперативну, організаційну, охоронну.

Криміналістична техніка використовується в основному при розслідуванні кримінальних справ. Головним завданням її застосування є формування доказів шляхом пошуку, фіксації і дослідження різних об'єктів. Нормативною основою використання спеціальної техніки даного виду є Кримінально-процесуальний кодекс України. Засоби криміналістичної техніки використовуються гласно при проведенні слідчих дій, наприклад, при огляді місця події, обшуках, виїмках, а також при проведенні криміналістичних експертиз і досліджень зібраного фактичного матеріалу. До спеціальних технічних засобів криміналістичного напрямку належать, наприклад, хімічні речовини і порошки для виявлення і фіксації слідів пальців рук, слідокопіювальні плівки, набори для експрес-аналізу наркотичних засобів, апаратура для проведення різних досліджень і експертиз, а тактика і методика їхнього застосування розробляються в рамках криміналістичної науки.

Види засобів оперативної техніки, призначеної для негласного отримання інформації, на законодавчому рівні найбільш вдало визначені в переліку, затвердженому Постановою Уряду РФ від 1 липня 1999 р. № 770: це спеціальні технічні засоби для одержання і реєстрації акустичної інформації, візуального спостереження і документування, прослуховування телефонних переговорів, перехоплення і реєстрації інформації з технічних каналів зв'язку, контролю поштової кореспонденції, дослідження предметів і документів, проникнення й обстеження приміщень, транспортних засобів та інших об'єктів, контролю за переміщенням транспортних засобів, одержання (зміни, знищення) інформації у технічних засобах її збереження, обробки і передачі, негласної ідентифікації особи. У науковій літературі [20, с. 63] цей перелік використовується як основа для класифікації засобів оперативної техніки для негласного отримання інформації, однак лише частина з перелічених у ньому технічних засобів застосовується працівниками оперативних підрозділів правоохоронних органів.

Розподіл технічних засобів на ті, що мають закамуюльовані елементи, і ті, що не мають таких, також характерний для оперативної техніки. Закамуюльовані елементи оперативно-технічних засобів виглядають як побутові прилади або звичайні предмети. При цьому зовнішня оболонка є невід'ємною частиною конструкції технічних засобів, без якої вони не можуть працювати. Камуюльовання здійснюється для забезпечення можливості відкритого застосування технічних засобів у присутності сторонніх людей, при цьому вони не здогадуються, що в діючій авторучці, настільному калькуляторі або магнітолі знаходяться засоби оперативної техніки.

Зовнішній вигляд технічних засобів, що не мають камуюльованості, ви-

значається тільки особливостями їхнього конструктивного виконання, тому вони застосовуються під час відсутності сторонніх осіб або з укриттів. При неможливості такого використання технічні засоби розміщуються усередині різних предметів-контейнерів або в одязі й особистих речах. Потайне застосування технічних засобів даної групи зумовлює необхідність урахування та обліку можливих ситуацій їхнього випадкового виявлення при розкритті одягу поривами вітру, намоканні під дощем, необхідності зняти який-небудь елемент костюма, випадковому відкриванні портфеля, несподіваному дотику сторонньої особи тощо. Для полегшення установа пристроїв у деталях інтер'єру, конструкційних елементах приміщення або автомобіля технічні засоби, що не мають камуфляжу, оснащуються спеціальними пристосуваннями: магнітами, шипами, текстильними застібками, вакуумними «присосками», клейовими елементами тощо.

Важливе завдання використання засобів організаційної техніки – це забезпечення ефективного функціонування системи органів дізнання і досудового слідства. У зв'язку з розмаїтістю розв'язуваних із застосуванням даного виду спеціальної техніки задач її використання здійснюється широким колом суб'єктів і регулюється значною кількістю нормативних актів [3, п. 17 ст. 8; 4, ст. 15; 6, п. 13 ст. 11; 24; 25; 26; 27; 28]. Особливістю забезпечення розкриття і розслідування злочинів засобами організаційної техніки є безперервне і щоденне застосування значної частини технічних засобів, які входять до її складу, тактичних прийомів і методів, наприклад, засобів зв'язку, забезпечення безпеки, оперативного транспорту тощо. Технічні засоби даної групи можуть бути також використані в якості пристосованих при проведенні оперативно-розшукових заходів, слідчих дій і судового розгляду.

Охоронна техніка призначена здебільшого для сповіщення особового складу охорони про спроби проникнення на об'єкти, що охороняються, сторонніх осіб або прагнення останніх вийти з приміщень, що охороняються, а також про виникнення пожеж.

Охоронна техніка використовується для забезпечення охорони: об'єктів, на яких зберігаються чималі матеріальні цінності (банки, склади, крамниці тощо); особистого майна громадян (квартири, гаражі, дачі тощо); місць утримання під вартою (ІТУ, СІЗО, УВП).

У практиці роботи оперативних підрозділів також виникає необхідність обладнання засобами охоронної техніки: ділянок місцевості на імовірному напрямку руху особи, яку розшукують; підходів до місць зберігання предметів злочинних посягань з метою затримання злочинців на гарячому; цінностей, що перевозять відкрито та в контейнерах на залізничному, водному й автомобільному транспорті.

Особливе місце в системі заходів протидії злочинності посідає попередження розбійних нападів на об'єкти (каси, банки, кімнати зберігання зброї (КЗЗ), кімнати зберігання наркотиків (КЗН) тощо), що здійснюється шляхом установа одного з різновидів охоронної

техніки – тривожної сигналізації. Тривожна сигналізація також встановлюється в УВП, СІЗО, при цьому використовуються потайні кнопки, педалі тощо.

Впровадження охоронної техніки дозволяє значно покращити збереження цінностей; знизити вартість охорони; полегшити умови праці співробітників охорони; підвищити рівень попередження та розкриття злочинів по «гарячих слідах»; виконувати завдання загальної профілактики.

Висновки. Як ми бачимо, класифікація спеціальної техніки, яка використовується в правоохоронній діяльності для протидії злочинності, може здійснюватися за трьома основними критеріями: 1) напрямки застосування; 2) джерела походження; 3) призначення.

Спеціальну техніку за напрямками застосування можна класифікувати таким чином: стосовно слідчої діяльності – *криміналістична техніка*, оперативно-розшукової – *оперативна техніка*, адміністративно-управлінської – *організаційна техніка*, охоронної діяльності – *охоронна техніка*.

Крім того, в правоохоронній діяльності технічні засоби можуть використовуватись в таких формах:

- як додаткові засоби фіксації інформації при проведенні слідчих дій (огляд місця події, пред'явлення для впізнання, допит, обшук тощо) та оперативно-розшукових заходів;
- для виявлення, закріплення і вилучення слідів і предметів, що можуть служити речовими доказами у кримінальній справі;
- для зняття копій з відповідних документів;
- для аудіовізуальної фіксації інформації в ході судового розгляду;
- для відеоконференцзв'язку при допиті свідка у суді;
- для зняття інформації з каналів зв'язку;
- для візуального спостереження в громадських місцях із застосуванням фото-, кіно- і відеозйомки, оптичних та радіоприладів, інших технічних засобів;
- для забезпечення особистої безпеки і безпеки житла, майна;
- для створення інформаційних систем та оперативних обліків;
- для аналізу результатів діяльності правоохоронних органів та складання довгострокових та оперативних прогнозів;
- для нейтралізації протидії розслідуванню, адміністративній діяльності;
- для проведення оперативно-розшукових заходів у телекомунікаційних мережах;
- для контролю за переміщенням осіб тощо.

Бібліографічні посилання

1. Кримінально-процесуальний кодекс України: станом на 1 грудня 2005 р. – К., 2006.
2. *Хараберюш І.Ф.* Використання оперативно-технічних засобів щодо протидії злочинам у сфері нових інформаційних технологій: Дис. ... канд. юрид. наук. – Львів, 2006.
3. Про оперативно-розшукову діяльність: Закон України від 18 лютого 1992 р. // ВВР. – 1992. – № 22. – Ст. 304.

4. Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю: Закон України від 30 червня 1993 р. // ВВР. – 1993. – № 35. – Ст. 358.
5. Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів: Закон України від 23 грудня 1993 р. // ВВР. – 1994. – № 11. – Ст. 50.
6. Про міліцію: Закон України від 20 грудня 1990 р. // ВВР. – 1991. – № 4. – Ст. 20.
7. Про Службу безпеки України: Закон України від 25 березня 1992 р. // ВВР. – 1992. – № 27. – Ст. 383.
8. Про Державну прикордонну службу України: Закон України від 3 квітня 2003 р. // ВВР. – 2003. – № 27. – Ст. 208.
9. Про Державну податкову службу в Україні: Закон України від 4 грудня 1990 р. // ВВР. – 1991. – № 6. – Ст. 37.
10. Митний кодекс України від 11.07.2002 р. // ВВР. – 2002. – № 38-39. – Ст. 288.
11. Про затвердження Положення про Державний департамент України з питань виконання покарань: постанова Кабінету Міністрів України № 587 від 10 червня 2009 р.
12. Про деякі питання застосування судами України законодавства при дачі дозволів на тимчасове обмеження окремих конституційних прав і свобод людини і громадянина під час здійснення оперативно-розшукової діяльності, дізнання і досудового слідства: Постанова Пленуму Верховного Суду України № 2 від 28 березня 2008 р.
13. Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві: Закон України від 23 грудня 1993 р. // ВВР. – 1994. – № 11. – Ст. 51.
14. Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів: закон України від 23 грудня 1993 р. // ВВР. – 1994. – № 11. – Ст. 50.
15. Водитель предъявил гаишникам свой орган вместо прав // Публика. – 2010. – № 44. – С. 6.
16. Коцюба О.А. Виявлення агентури спецслужб іноземних держав на електронних каналах зв'язку // Зб. наук. праць Нац. акад. служби безпеки України. – 2003. – № 10. – С. 28-33.
17. Еляков А.Д. Электронное хищение информации // Актуальные проблемы правоведения. – 2009. – № 1. – С. 155-166.
18. Салтевский М.В. Собираение криминалистической информации научно-техническими средствами на предварительном следствии: Учеб. пособ. – К., 1980.
19. Орлов Ю.Ю. Застосування оперативної техніки в оперативно-розшуковій діяльності міліції (теорія і практика): Монограф. – К., 2007.
20. Використання оперативно-технічних засобів у протидії злочинам, що вчиняються у сфері нових інформаційних технологій: Монограф. / І.Ф. Хараберюш, В.Я. Мацюк, В.А. Некрасов, О.І. Хараберюш. – К., 2007.
21. Вольнский В.А. Криминалистическая техника: наука – техника – общество – человек. – М., 2000.
22. Специальная техника и ее применение: Учеб. пособ. / П.П. Артеменко, Б.П. Воронин, В.И. Декшне и др.; Под ред. Г.С. Никитина, Е.Ф. Толмачева. – М., 1982.
23. Хараберюш І.Ф. Поняття та загальна характеристика науково-технічних засобів у правоохоронній діяльності // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності: Зб. наук. статей / ДЮІ ЛДУВС. – 2010. – № 3. – С. 155-166.
24. Про інформацію: Закон України від 2 жовтня 1992 р. // ВВР. – 1992. – № 48. – Ст. 651.
25. Про зв'язок: Закон України від 16 травня 1995 р. // ВВР. – 1995. – № 20. – Ст. 143.
26. Про державну таємницю: Закон України від 30 січня 1994 р. // ВВР. – 1994. – № 16. – Ст. 93.
27. Про телекомунікації: Закон України від 18 листопада 2003 р. // ВВР. – 2004. – № 12. – Ст. 155.
28. Про захист інформації в автоматизованих системах: Закон України від 5 липня 1994 р. // ВВР. – 1994. – № 31. – Ст. 286.

ІСТОРИКО-ПРАВОВІ ТА КОНСТИТУЦІЙНІ АСПЕКТИ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Л.Р. Наливайко

доктор юридичних наук, доцент
(Запорізький юридичний інститут Дніпропетровського
державного університету внутрішніх справ)

УДК 342.5

КУЛЬТУРНА ФУНКЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Проаналізовано існуючі теоретичні підходи до розуміння змісту культурно-духовного напрямку та видів державної діяльності в цій сфері з метою визначення поняття, змісту та проблем реалізації культурної функції сучасної української держави.

Ключові слова: інформація, культура, культурна функція української держави, культурно-виховна функція держави, наука, освіта, релігія.

Анализируются существующие теоретические подходы к пониманию содержания культурно-духовного направления и видов государственной деятельности в этой сфере с целью определения понятия, содержания и проблем реализации культурной функции современного украинского государства.

Ключевые слова: информация, культура, культурная функция украинского государства, культурно-воспитательная функция государства, наука, образование, религия.

The article is devoted to the analysis of existing theoretical approaches in interpretation of the content of cultural and spiritual tendency and kinds of state activities for the purpose of definition of concept, content and problems of realization of cultural function of modern Ukrainian state.

Key words: information, culture, cultural function of ukrainian state, cultural and educational function, science, education, religion.

Постановка проблеми. У сучасних соціально-економічних реаліях реформування складною проблемою залишається створення принципово нових умов для розвитку культури, мистецтва, суміжних сфер суспільного життя, що відповідали б сучасним світовим стандартам і враховували українську специфіку.

Нині у юридичній літературі культурна функція держави дослі-

джується в поодиноких наукових публікаціях епізодично та поверхово. Тому пріоритетними напрямками наукового пошуку і **метою** цієї статті є аналіз існуючих теоретичних підходів з метою визначення поняття, змісту та проблем реалізації цієї функції в Україні.

Актуальність дослідження цієї проблематики пов'язана з тим, що сьогодні продовжує домінувати термінологічна нечіткість, понятійно-логічна невизначеність, яка пов'язана в тому числі з відсутністю єдиного підходу щодо назви цієї функції чи взагалі невикремлення її в системі об'єктних функцій держави. Недооцінка цієї функції тягне за собою тяжкі наслідки, оскільки рівень розвитку освіти, науки, культури безпосередньо впливає на економічне, політичне, духовне життя суспільства, є важливим показником його цивілізованості.

У радянській державі культурно-виховна функція була основною функцією держави і характеризувала її діяльність в культурній, тобто духовній, ідеологічній сфері [1, с. 14; 2, с. 12]. Відповідно, ця функція часто називалася ідеологічною, що принципово не суперечило загальноприйнятій термінології і розумінню її змісту. Це "діяльність радянської загальнонародної держави з керівництва соціалістичною культурою" [3, с. 24; 4, с. 24]. У радянській літературі ідеологічна функція в чистому вигляді визначалася як діяльність держави, що сприяє впровадженню у свідомість членів суспільства системи політичних, правових, моральних, етичних, релігійних, філософських поглядів [1, с. 39]. Ідеологічними поглядами людей визначалися їх ставлення до дійсності, і перш за все до існуючого суспільного і державного ладу, правопорядку.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. У радянській юридичній літературі М. Піскотіним вперше було запропоновано розглядати культурно-виховний напрям діяльності держави як її самостійну функцію. Зокрема, він зазначав, що розгляд господарсько-організаторської і культурно-виховної роботи в межах єдиної функції призводить до того, що культурно-виховна робота сприймається як підпорядкована діяльності держави з організації народного господарства [5, с. 92-93]. В. Погорілко, у свою чергу, наголошував, що культурно-виховна функція опосередковує собою діяльність держави в культурній, тобто духовній, ідеологічній сфері. Виходячи з цього, було запропоновано називати її ідеологічною. Така позиція була обґрунтована тим, що ця функція є складовою ідеологічної функції політичної системи соціалістичного суспільства [4, с. 24-25]. На думку В. Погорілка, культурно-виховна функція загальнонародної держави охоплювала усі основні сфери духовного життя і діяльності радянського суспільства, а також основні сторони розвитку функціонування соціалістичної культури [3, с. 24-25]. Зміст цієї функції мав розгорнуту характеристику і юридичне закріплення в Конституції СРСР (ст. 25-27) та в Конституціях союзних республік, зокрема в Конституції Української

РСР (ст. 25-27).

В. Коженевський також вважав, що культурно-виховна функція є самостійним напрямом у діяльності радянської держави [6, с. 20-21]. З точки зору такого підходу, культурно-виховна функція охоплювала планування, організацію, контроль та іншу діяльність у галузі виховання, ідеологічної, культурно-просвітницької, політико-виховної роботи, науки, літератури, мистецтва, радіо, телебачення тощо. Г. Манов зазначав, що змістом культурно-виховної функції держави є глибокі зміни у сфері духовного життя, революційне оновлення ідеологічної основи суспільства і культурна революція [7, с. 54-55].

Відповідно, у радянській юридичній науці виділилися такі структурні елементи культурно-виховної функції як діяльності держави: поширення комуністичної ідеології у керівництві народною освітою; у сфері науки; у галузі видавничої справи, поліграфії і книжкової торгівлі; у сфері культури, культурно-просвітницької роботи, літератури, професійного мистецтва, художньої самодіяльності, бібліотечної і музейної справи, охорони пам'яток історії і культури; із забезпечення розвитку і функціонування ЗМІ [3, с. 24; 8, с. 75-92].

На сучасному етапі розвитку в юридичній науці культурно-виховний напрям діяльності держави не завжди розглядається як окрема її функція. Так, іноді проблеми культури, науки, освіти та виховання розглядають у межах соціальної чи інших функцій [9-10], пов'язують або ототожнюють з ідеологічною функцією [1, с. 42; 11] тощо. Російські науковці В. Бабаєв, С. Бабаєв, О. Буховець, О. Клименко пропонують виділяти ідеологічну функцію як самостійну функцію в системі об'єктних функцій держави [11, с. 11; 12, с. 56]. Аналіз свідчить, що у вітчизняній науці ідеологічна функція держави майже не виокремлюється як самостійна. Автори вважають, що змістом ідеологічної функції (як ідеократичного, так і маніпулятивного типу) є маніпуляція свідомістю й потребами людей, гра політичної та інтелектуальної еліти, що підтримується економічною елітою і базується на логіці політичної свідомості, тому є ситуативною й динамічною. Ідеологія ж сучасних демократичних держав заснована на ідеях рівності і свободи, справедливості, виведеної з синтезу цих ідей. Отже, культурно-виховний напрям діяльності української держави можна визначити як культурну функцію, яка відрізняється від культурно-виховної функції радянської держави за змістом, суттю, ідеологічною спрямованістю, за формами і методами її реалізації.

Виклад основного матеріалу дослідження. У науці категорія "культура" має широке тлумачення, вивченню якої присвячується багато уваги, зокрема українськими дослідниками. Культура потребує певної рівноваги духовних і матеріальних цінностей, спрямованості не на жорсткі, а на демократичні ідеї. Оновлення підходів до розвитку куль-

тури у ХХ ст. органічно пов'язане з розвитком концепції оптимальної взаємодії всіх сфер суспільного організму, що відбиває об'єктивний тісний і глибокий взаємозв'язок економічних, соціальних, культурних та інших процесів.

На сьогодні структура державного управління культурою в умовах ринку потребує подальшого вдосконалення. На сучасному етапі розвитку України найбільш доцільною можна вважати британську модель. Центральна влада має змогу розробляти та здійснювати три стратегії фінансування: прямі безпосередні асигнування, підтримка високого рівня інвестицій на місцях і оптимальне використання тих засобів, які держава не може прямо контролювати, тобто приватних інвестицій [13, с. 13].

У зазначеному контексті важливим є розвиток структур громадянського суспільства, створення мережі культурних контактів, забезпечення ефективного фінансування їх діяльності та ін. У науці зазначається, що розвиток "третього сектору" у культурі – незалежних культурно-мистецьких організацій – є запорукою становлення громадянського суспільства в Україні, утвердження її демократичної європейської перспективи [14, с. 165].

Розглянемо наукові підходи російських та вітчизняних авторів щодо визначення поняття культурної функції з метою надання власної інтерпретації цьому терміну. М. Байтін та В. Ткаченко вважають, що замість культурно-виховної функції радянської держави склалася функція розвитку культури, науки і освіти, змістом якої є підтримка розвитку культури [15, с. 343; 16, с. 67; 17, с. 78]. У свою чергу, О. Скакун та С. Лисенков визначають зміст культурної (духовної) функції держави як консолідацію нації, розвиток національної самосвідомості; сприяння розвитку самобутності всіх корінних народів і національних меншин; організацію освіти; сприяння розвитку культури, науки; охорону культурної спадщини [18, с. 48; 19, с. 105]. На думку російських дослідників В. Бабаєва та С. Бабаєва, функція організації та розвитку освіти, науки і культури включає в себе три досить самостійні підфункції – організацію та розвиток, по-перше, освіти, по-друге, науки, по-третє, культури [12, с. 49]. В. Сухонос використовує термін "культурно-освітня функція" і визначає її як фінансову та організаційну підтримку науково-дослідної діяльності, створення і забезпечення умов для задоволення культурних потреб людей [20, с. 180-181]. М. Кельман вважає, що культурна функція держави полягає у створенні гарантій реалізації культурних прав та свобод людини і громадянина [21, с. 71].

Певні зрушення в дослідженні культурної функції також почали відбуватися із захистом кандидатських дисертацій, присвячених проблемам функціонування сучасної держави. Наприклад, І. Мотиль вважає, що культурно-виховний напрям діяльності держави можна визначити як

функцію сприяння розвитку культури та виховання, як напрям у діяльності демократичної, соціальної, правової держави, що дає матеріальне, правове, організаційне забезпечення розвитку науки, культури, освіти, виховання, спрямований на забезпечення культурних прав людини, який відповідає світовим демократичним цінностям [22, с. 123].

Взагалі недослідженою залишається проблема цілісності і повноти закріплення в чинному законодавстві (правова основа) культурної функції.

Правову основу здійснення культурної функції складають: Конституція України від 28 червня 1996 р., "Основи законодавства України про культуру" від 14 лютого 1992 р., ряд законів, зокрема, "Про освіту" від 23 травня 1991 р., "Про свободу совісті та релігійні організації" від 23 квітня 1991 р., "Про авторське право і суміжні права" від 23 грудня 1993 р., "Про національний архівний фонд та архівні установи" від 24 грудня 1993 р., "Про музеї та музейну справу" від 29 червня 1995 р., "Про бібліотеки і бібліотечну справу" від 27 січня 1995 р., "Про видавничу справу" від 5 червня 1997 р., "Про професійно-технічну освіту" від 10 лютого 1998 р., "Про загальну середню освіту" від 13 травня 1999 р., "Про позашкільну освіту" від 22 червня 2000 р., "Про дошкільну освіту" від 11 липня 2001 р., "Про вищу освіту" від 17 січня 2002 р., а також інші нормативні акти.

Юридична відповідальність за порушення вимог законодавства про культуру та іншого законодавства, пов'язаного з діяльністю у досліджуваній сфері, передбачена нормами Цивільного, Господарського, Кримінального кодексів, Кодексу України про адміністративні правопорушення та ін.

Правові основи міжнародно-правових стандартів у сфері розвитку культури сформульовані у Загальній декларації прав людини, Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права, Європейській соціальній Хартії, Конвенції із захисту культурної спадщини, Європейській спортивній Хартії, Європейській Хартії з регіональних мов і мов національних меншин та ін. Сьогодні необхідно привести нормативно-правову базу України у відповідність до міжнародних стандартів.

У чинній Конституції України культурна функція держави детально регламентована (ст. 10, 11, 12, 53, 54, 85, 116 та ін.).

У контексті культурно-духовного напрямку діяльності держави актуальним є також питання правових засад інформаційного напрямку її діяльності, про розгалужений характер якого свідчать положення Конституції України та велика кількість законодавчих актів – інформаційне законодавство. Про інформаційний напрям йдеться у змісті ст. 17, 31, 32, 34, 50, 92 тощо Конституції України. Правову основу інформаційного напрямку діяльності держави складають Закони України "Про інформацію" від 2 жовтня 1992 р., "Про друковані засоби масової інфор-

мації (пресу) в Україні" від 16 листопада 1992 р., "Про науково-технічну інформацію" від 25 червня 1993 р., "Про телебачення і радіомовлення" від 21 грудня 1993 р., "Про рекламу" від 3 липня 1996 р. тощо. Проте наявність прогалин у праві, неповнота регулювання інформаційних відносин, існування колізійних норм створює перешкоди для більш ефективного розвитку інформаційної системи. Особливо актуальним залишається питання подальшої систематизації та кодифікації інформаційного законодавства шляхом підготовки та затвердження Інформаційного кодексу України. Нагальна потреба у прийнятті цього основного кодифікованого акта висвітлюється в роботах вітчизняних та російських науковців [23, с. 154; 24, с. 136; 25, с. 250]. Крім того, відзначається і необхідність якомога скорішого прийняття Законів України "Про засоби масової інформації", "Про інформаційну безпеку", а також оновлення чинних законодавчих актів.

Інформаційна сфера є системоутворюючим чинником життя суспільства, вона активно впливає на стан політичної, економічної та інших складових національної безпеки. Проблеми функціонування держави в інформаційній сфері лише останнім часом ґрунтовно висвітлюються у вітчизняній літературі [26-29]. Зазначена проблема досліджена досить фрагментарно і потребує подальшого наукового опрацювання.

Аналіз правової основи культурної функції дозволяє зробити висновки, що сьогодні потрібно не лише кількісне накопичення існуючих та нових нормативно-правових актів у зазначеній сфері, але й, як зауважує В. Сущенко, надання їм нової соціальної якості, демократичного правового характеру на основі обов'язкового конструктивно-критичного аналізу фрагментів успадкованої правової культури [30, с. 360]. Для вирішення цієї проблеми на державному рівні необхідно постійно створювати умови для підтримки закладів культури, забезпечувати конкурентоспроможність культурно-мистецької продукції, здійснювати комплекс заходів щодо збереження пам'яток історико-архітектурної спадщини тощо.

Наукове опрацювання досліджуваної проблематики потребує аналізу проблем культурної політики держави. Для державної культурної політики принципово важливим є вибір між двома поняттями – управління культурою і підтримка культури [31, с. 126]. Адже ґрунтування державної політики на загально визнаних у цивілізованому світі засадах сприятиме утвердженню поступально-демократичного розвитку України. Державна політика у сфері культури має на меті постійно створювати умови для духовної діяльності, спрямовані на всебічний розвиток особи й формування необхідних духовних засад для прогресивного розвитку.

Найбільш оптимальною моделлю функціонування національної культури є "концепція підтримки культури", а не управління, як це бу-

ло раніше, зменшення адміністративного впливу держави в культурній сфері [32, с. 34-36].

В Україні, як і в інших країнах, що вирішують завдання модернізації, набуття свого місця у глобалізованому світі та його політикумі – тією мірою, якою це пов'язано з розбудовою освіти, природним чином постає проблема освітньої політики держави [33, с. 182; 34]. Актуалізація цієї проблематики пов'язана з тим, що освітня сфера сучасного суспільства є складним утворенням, яке вимагає забезпечення різного роду ресурсами: правовими, інформаційними, технічними, фінансовими, а, також – розбудови відповідних інфраструктур. Ситуація ускладнюється тим, що перед державою постає завдання перебудови системи освіти відповідно до потреб суверенної української держави, демократичної політичної системи, ринкової економіки.

Деякі науковці взагалі пропонують досліджувати освітню діяльність держави як самостійну функцію. Вона визначається як основний комплексний напрям діяльності держави з підтримки і розвитку системи освіти в інтересах формування гармонійно розвинутої, соціально активної, творчої особистості, що здійснюється в певних формах й за допомогою певних методів, а також обов'язок, спроможність і потенційна можливість держави досягати зазначених цілей і завдань [35, с. 70-71].

Питання про виокремлення освітньої функції держави як самостійної в теорії держави та права не має однозначного вирішення. Існує декілька точок зору, зокрема, згідно з першою, заперечується необхідність і доцільність виділення освітньої функції держави як самостійної. Згідно з другою, діяльність держави у сфері освіти віднесена до соціальної функції [36, с. 105; 9, с. 202], культурної функції чи функції розвитку культури, науки і освіти [15, с. 343]. При цьому стверджується, що "культурно-виховна сфера – це сфера громадянського суспільства" [37, с. 42]. Такий підхід повністю виключає державу зі сфери регулювання відносин підтримки розвитку освіти, науки і культури.

Отже, освіта – це важливий елемент духовно-культурної сфери, що є передумовою розвитку всього суспільства, тому що рівень освіченості населення визначає економічні, політичні й соціальні відносини в суспільстві.

У ході поступового розвитку освіти виразно проступає необхідність змін не лише у структурі її формування, змісту, форм і методів надання освітніх послуг, але й у структурі основних цінностей громадян, у стратегічних орієнтирах для визначення пріоритетних напрямів підготовки навчальних закладів, форм здобуття освіти [38, с. 163]. Стратегічним завданням державної освітньої політики є вихід освіти, набутої в Україні, на ринок світових освітніх послуг, поглиблення міжнародного співробітництва.

Іншою складовою духовно-культурної сфери є наука. Відповідно

до Конституції України держава сприяє розвитку науки, встановленню наукових зв'язків України зі світовим співтовариством. Сьогодні процес розвитку наукової сфери відбувається у формі фінансування державою науково-дослідних і конструкторських розробок, підготовки наукових кадрів, будівництва й утримання наукових лабораторій, науково-дослідних центрів, формування державної інтелектуальної власності тощо. Україні необхідно адекватно усвідомити роль науки в системі освіти, докорінно змінити механізм взаємовідносин між наукою, державою і ринком. Завдання системного реформування освіти і науки виявилось більш складним, ніж це здавалося спочатку. Мета визначає засоби. Системні реформи вимагають власного плану змін. Це положення обґрунтовано в багатьох наукових розробках.

У сучасному демократичному суспільстві функціонує такий інститут духовно-культурної сфери, як релігія. Держава будує свої відносини з церквою на основі проголошення відокремлення церкви і релігійних організацій від держави, а школи – від церкви. Держава водночас гарантує рівність усіх релігійних конфесій: жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова (ч. 3 ст. 35 Конституції України). Згідно зі ст. 5 Закону України "Про свободу совісті та релігійні організації" держава захищає права і законні інтереси релігійних організацій [39].

Процес розвитку культури як важливого напряму державної діяльності в досліджуваній сфері відбувається у формі гарантування державою громадянам свободи творчості, невтручання у творчий процес, забезпечення збереження об'єктів культурної спадщини, вживання заходів для повернення в Україну національних культурних цінностей, що знаходяться за її межами. Держава має гарантувати права людини на культурний розвиток, доступ до цінностей, мистецтва та літератури, відповідний рівень і якість культурних послуг [40, с. 101].

Висновки. Проведений аналіз змісту культурної функції української держави дозволяє дійти таких висновків:

1. На сучасному етапі розвитку Україна здійснює культурну функцію за такими напрямами: реформування сфери науки, освіти відповідно до вимог Болонського процесу як необхідна умова входження України в європейський гуманітарний простір; підтримка пріоритетного розвитку фундаментальних теоретичних досліджень і принципово нових технологій; гарантування та захист культурних прав і свобод людини і громадянина; підвищення рівня правової та політичної культури; правове, організаційне і фінансове забезпечення розвитку науки, культури, освіти та виховання; інтеграція України у світовий культурний простір.

2. Для ефективної реалізації цих положень сучасній українській державі необхідно мати власну прозору, публічну та системну куль-

турну політику, принципом якої має стати забезпечення максимально широкої участі людини та інститутів громадянського суспільства у процесі прийняття рішень, які стосуються духовно-культурного життя, поширення і використання продуктів культури, мистецтва, науки, освіти, створення умов для повноцінного задоволення культурних, освітньо-інформаційних потреб.

3. Основними шляхами подолання проблем у культурній сфері можна вважати: приведення нормативно-правової бази України із зазначених проблем у відповідність до міжнародних стандартів; зміцнення співробітництва з міжнародними організаціями з метою забезпечення повної відповідності як українського законодавства, так і практики правозастосування принципам і стандартам міжнародного права; прийняття єдиного нормативно-правового акта, який би регламентував та забезпечував оптимальний рівень функціонування, постійного та всебічного розвитку і вдосконалення освіти, науки, культури, мистецтва й інших галузей духовної культури суспільства; розробка програми виконання державою своїх міжнародно-правових зобов'язань у культурній сфері; створення конкретних дієвих механізмів реалізації культурної державної політики.

4. Культурна функція української держави – це об'єктивно необхідні, нормативно регламентовані напрями та види діяльності держави щодо створення правових, економічних, матеріальних, фінансових, соціальних, організаційних засад розвитку та забезпечення оптимального рівня функціонування культури, науки, освіти, мистецтва й інших духовно-культурних галузей суспільства.

Бібліографічні посилання

1. Каск Л.И. Функции и структура государства. – Л., 1969.
2. Тихомиров Ю.А. Государство на рубеже столетий // Государство и право. – 1997. – № 2. – С. 3-18.
3. Погорелко В.Ф. Местные советы в механизме осуществления функций Советского общенародного государства. – К., 1986.
4. Погорелко В.Ф. Функции Советского общенародного государства. – К., 1980.
5. Пискотин М.И. К вопросу о функциях Советского государства в современный период // Советское государство и право. – 1958. – № 1. – С. 89-100.
6. Коженевский В.Б. Функции советского общенародного социалистического государства. – Иркутск, 1974.
7. Манов Г.Н. Советское общенародное государство: цели, задачи, функции. – М., 1978.
8. Лиходедов Ф.М. Советское социалистическое государство. – М., 1957.
9. Чиркин В.Е. Современное государство. – М., 2001.
10. Талатина Э.В. Вопросы правового регулирования экономической функции государства // Государство и право. – 1999. – № 1. – С. 70-74.
11. Клименко А.И. Идеологическая функция государства. Исторические и культурные особенности ее осуществления // Закон и право. – 2004. – № 5. – С. 11-13.
12. Бабаев В.К., Бабаев В.К. Функции современного Российского государства. – Н. Новгород, 2001.
13. Дрожжина С.В. Культурна політика як проблема сучасного соціокультурного процесу: Автореф. дис. ... канд. філос. наук. – Донецьк, 2004.

14. *Малиновський В.* Формування концептуальних засад культурної політики України на сучасному етапі державного будівництва // УАДУ при Президентові України: Зб. наук. праць / За заг. ред. В.І. Лугового, В.М. Князева. – К., 2002. – Вип. 1.
15. *Байтин М.И.* Функции государства // Общая теория государства и права. Академический курс: В 3 т. / Отв. ред. М.Н. Марченко. – 2-е изд., перераб. и доп. – М., 2002. – Т. 1. – С. 336-353.
16. *Байтин М.И., Сенякин И.Н.* Функции государства // Теория государства и права: Курс лекций / Под ред. Н.И. Матузова, А.В. Малько. – 2-е изд., перераб. и доп. – М., 2001. – С. 60-78.
17. *Ткаченко В.Д.* Функції держави // Загальна теорія держави і права: Підруч. / За ред. М.В. Цвіка, В.Д. Ткаченка, О.В. Петришина. – Х., 2002. – С. 68-84.
18. *Скакун О.Ф.* Теорія держави і права: Підруч. – Х., 2008.
19. Теорія держави і права: Підруч. / За ред. С.Л. Лисенкова. – К., 2005.
20. *Сухонос В.В.* Теорія держави і права: Навч. посіб. – Суми, 2005.
21. *Кельман М.С. Мурашин О.Г., Хома Н.М.* Загальна теорія держави та права: Підруч. – 3-є вид., стер. – Львів, 2007.
22. *Мотиль І.І.* Становлення та розвиток внутрішніх функцій Української держави: Дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2007.
23. *Копылов В.А.* Информационное право: вопросы теории и практики. – М., 2003.
24. *Кормич Б.А.* Інформаційна безпека: організаційно-правові основи: Навч. посіб. – К., 2004.
25. Основи інформаційного права України: Навч. посіб. / В.С. Цимбалюк, В.Д. Гавловський, В.В. Гриценко та ін.; За ред. М.Я. Швеця, Р.А. Калюжного, П.В. Мельника. – К., 2004.
26. *Арістова І.В.* Державна інформаційна політика: організаційно-правові аспекти: Монограф. / за заг. ред. О.М. Бандурки. – Х., 2000.
27. *Гуцалюк М.* Інформаційна безпека у сучасному суспільстві // Право України. – 2005. – № 7. – С. 71-74.
28. *Костецька Т.А.* Актуальні проблеми державно-правового регулювання інформаційних відносин // Часопис Київського університету права. – 2006. – № 4. – С. 66-70.
29. *Просвірнин Ю.Г.* Информационная функция государства // Журнал российского права. – 2002. – № 3. – С. 29-35.
30. *Сущенко В.Д.* Тіньова економіка та організована злочинність: Монограф. – К., 1999.
31. *Тертичка В.* Державна політика: аналіз та здійснення в Україні. – К., 2002.
32. *Троєльнікова Л.* Керівні кадри органів державного управління в галузі культури і мистецтв: стан проблеми, шляхи удосконалення // Вісник Книжкової палати. – 1999. – № 4. – С. 34-36.
33. *Рудич Ф.М., Балабан Р.В., Ганжуров Ю.С. та ін.* Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку / За заг. ред. Ф.М. Рудич. – К., 2006.
34. *Тацій В.* Проблеми вищої юридичної освіти в Україні: нові виклики сучасних реалій // Право України. – 2009. – № 1. – С. 4-8.
35. *Пушкин А.И.* Образовательная функция современного российского государства: Дис. ... канд. юрид. наук. – Н. Новгород, 2002.
36. *Морозова Л.А.* Теория государства и права: Учеб. – М., 2004.
37. *Мазаева Е.С.* Социальная функция современного российского государства: Дис. ... канд. юрид. наук. – Н. Новгород, 2001.
38. *Бурлакова О.О.* Реформування та економічні трансформації у вищій освіті // Проблеми освіти: Наук.-метод. зб. – К., 2005. – Вип. 46: Болонський процес в Україні. – Ч. 2. – С. 163-168.
39. Про свободу совісті та релігійні організації: Закон України 23 квітня 1991 р. (зі змінами і допов.) // ВВР УРСР. – 1991. – № 25. – Ст. 283.
40. *Погорєлова А.* Культура і влада по різні боки: як допомогти їм об'єднатися // Людина і влада. – 1999. – № 8-10. – С. 99-103.

В.О. Боняккандидат юридичних наук, доцент
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 351.7

МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ: ПОНЯТТЯ, ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

Статтю присвячено пошуку сучасної парадигми дослідження поняття „міжнародні стандарти діяльності правоохоронних органів”, котра має відповідати нинішнім потребам вітчизняної юридичної науки та практики діяльності правоохоронних органів.

Ключові слова: стандарти, міжнародні стандарти, міжнародні стандарти прав людини, міжнародні стандарти діяльності правоохоронних органів.

Стаття посвячена поиску современной парадигмы исследования понятия „международные стандарты деятельности правоохранительных органов”, которая должна отвечать нынешним потребностям отечественной юридической науки и практики деятельности правоохранительных органов.

Ключевые слова: стандарты, международные стандарты, международные стандарты прав человека, международные стандарты деятельности правоохранительных органов.

The article is devoted to the search of modern paradigm of the study of the notion “international standards of law-enforcement” that must correspond to actual needs of national legal science and law-enforcement practice.

Key words: standards, international standards of human rights, international standards of law-enforcement.

Постановка проблеми. Поступальна інтеграція України до європейського правового простору серед першочергових завдань передбачає подальше повномасштабне удосконалення функціонування правоохоронних органів. Формування модерної системи цих органів, розроблення нормативної бази регулювання їх діяльності має відбуватися з урахуванням міжнародних стандартів.

Актуальність обраної теми зумовлена важливістю категорій «міжнародні стандарти», «міжнародні стандарти прав людини» та «міжнародні стандарти діяльності правоохоронних органів», необхідністю практичного застосування в Україні світових стандартів підготовки й поведіння працівників правоохоронних органів, реалізації нових підходів щодо вдосконалення правоохоронної діяльності в цілому.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв’язання даної

проблеми. У сучасній науковій літературі спостерігається зростання уваги до міжнародних стандартів діяльності правоохоронних органів, проте, на жаль, систематичні доктринальні розробки таких стандартів відсутні. Вчені здебільшого звертаються до них у зв'язку з дослідженням прав людини – зокрема, А.М. Колодій, А.Ю. Олійник, М.І. Мельник, М.І. Хавронюк, П.М. Рабінович, Ж.М. Пустовіт та ін.

Окремим аспектам міжнародних стандартів у діяльності органів внутрішніх справ України присвячені праці вітчизняних науковців: О.М. Бандурки, С.Д. Гусарева, Р.А. Калюжного, М.І. Козюбри, А.Т. Комзюка, Я.Ю. Кондратьєва, Ю.Ф. Кравченка, О.В. Негодченка, Ю.І. Римаренка, О.Н. Ярмиша тощо. Для робіт названих вчених характерне використання низки термінів, що мають профільний характер для досліджуваної проблематики, однак тлумачаться вони по-різному. Водночас окремо міжнародні стандарти діяльності правоохоронних органів, їх система у вітчизняній юридичній науці не вивчались. Отже, дефініція такого терміна, як «міжнародні стандарти діяльності правоохоронних органів», буде безпосередньо сприяти не тільки прояву їх сутності, але й удосконаленню функціонування цих органів.

Метою роботи є обґрунтування необхідності виокремлення міжнародних стандартів діяльності правоохоронних органів у самостійну групу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розглядаючи окреслену проблематику, перш за все необхідно визначити такі поняття, як «стандарт», «міжнародні стандарти», «міжнародні стандарти прав людини».

Відповідно до одного з визначень, що наведені у словниках, стандарт (*standard*) – це норма, зразок, еталон, з яким порівнюються інші подібні об'єкти [1, с. 600].

Слід погодитись із баченням науковця А. Хворостянкіної, яка зазначає, що слово стандарт (*standard*) утворює синонімічний ряд зі словом критерій (*criterion*). Останнє, у свою чергу, застосовується щодо будь-яких ознак (характеристик), що можуть використовуватись для перевірки якості певного об'єкта, незалежно від того, сформульовані такі характеристики як правило або принцип чи ні [2, с. 101]. Поняття «стандарт» найчастіше розуміється як певний зразок (еталон, модель), що приймається за вихідний для порівняння з ним інших подібних об'єктів чи явищ [3, с. 1144]. Стандарт може бути розроблений як щодо матеріальних предметів (продукція, еталони, зразки), так і щодо норм, правил, вимог у інших сферах. Отже, найчастіше при порівнянні подібних предметів під зазначеним поняттям слід розуміти зразок, еталон, ідеал.

Поряд із вищеназваним у юридичній науці традиційним стало застосування іншого поняття – «міжнародні стандарти». Проблематика міжнародних правових стандартів у вітчизняній науці є доволі новою. Вона стала предметом досліджень лише наприкінці ХХ ст. у контексті аналізу діяльності міжнародних міжурядових і неурядових організа-

цій. Останні починаючи з 70-х рр. минулого століття почали здійснювати роботу з розробки міжнародних угод з метою однакової регламентації питань, що зазвичай належали до компетенції органів публічної влади держав і не були предметом правового регулювання з боку міжнародного права.

Так, позиція вченого Р.А. Мюллерсона щодо визначення міжнародних стандартів вирізняється широким підходом. Науковець пропонує відносити до них різні норми: правила міжнародних угод, резолюції міжнародних організацій, політичні домовленості, такі як Заключний акт НБСЄ, документи Віденської та Копенгагенської зустрічей (у рамках НБСЄ), міжнародні звичаї тощо [4, с. 31].

Становить інтерес також позиція П. Сигарта, що містить як функціональну, так і статусно-рольову складову міжнародних стандартів. Учений вважає, що такі стандарти можна використати, оцінюючи національну або регіональну поведінку держав у межах їх територій, а також у процесі здійснення ними внутрішньої юрисдикції; крім того, їх можна розглядати як такі, що стоять над національною конституцією [5, с. 15].

Більш вузьке розуміння міжнародних стандартів представлене низкою робіт вітчизняних і зарубіжних науковців. Так, учений К.О. Савчук, визначаючи міжнародні стандарти і притримуючись при цьому діяльнісно-зобов'язуючих доміант, вбачає міжнародно-правові норми і принципи такими, що закріплюють стандартизовані правила поведінки суб'єктів міжнародного права в тих або інших сферах міждержавного співробітництва [6, с. 615].

Науковець Л.І. Беляєва характеризує міжнародні стандарти як правила, що вироблені зусиллями міжнародного співробітництва вчених і практиків, юристів і педагогів, медиків і психологів [7, с. 5].

Окремі автори, зазначаючи вузьку спрямованість такого підходу, підкреслюють важливість того, що стандарти мають бути не тільки закріплені в міжнародних документах, але й загальноприйняті світовим співтовариством [8, с. 55].

Грунтовну характеристику міжнародних стандартів надає вітчизняний науковець М.О. Баймуратов. Так, на його думку, міжнародні стандарти:

1) регламентують міжнародне співробітництво держав та інших зазначених ними суб'єктів (конкретних органів держави, місцевої влади, профспілкових організацій, громадських об'єднань, фізичних осіб);

2) регламентують спільно вироблені державами принципові підходи і міжнародно-правові принципи становлення, формування і функціонування певних публічних і приватних інститутів на території конкретних держав;

3) закріплюють окремі положення на рівні співтовариства за допомогою рамкових норм міжнародного права, що свідчить про важливість

конкретного інституту не тільки в національному (внутрішньодержавному), а й у міжнародному аспекті [9, с. 173]. На підставі цього вітчизняний науковець визначає міжнародні стандарти як норми міжнародного права, котрі містяться в міжнародних договорах, що розробляються державами в межах міжнародних міжурядових організацій (ММУО). Ці норми регламентують основні принципи, форми і методи здійснення міжнародного співробітництва у різноманітних сферах. Учений наголошує, що на процеси розроблення таких норм здійснюють вплив глобальні тенденції інтернаціоналізації міжнародного життя. Вони опосередковано впливають на внутрішньодержавні й міждержавні відносини, в результаті чого суб'єкти міжнародного права розробляють стандартизовані правила поведінки і визнають їх юридично обов'язковими. На думку вченого, міжнародні стандарти – це «правові провісники» нової майбутньої людської цивілізації, котра усвідомлює себе єдиним цілим. Вони мають відбивати якісно новий рівень свідомості людства – усвідомлення всесвітньої спільноти [10, с. 315-348].

М.О. Баймуратов вважає, що міжнародні стандарти являють собою загальноприйняті світовим співтовариством норми, правила поведінки, котрі закріплені в міжнародних актах, що мають обов'язкову силу для держав, які їх підписали. Однак така позиція не є повною з огляду на те, що вони можуть міститися і в рекомендаційних нормативно-правових актах (регулюють відносини шляхом встановлення бажаної поведінки і не зобов'язують суб'єктів до її виконання).

Отже, міжнародні стандарти – це загальноприйняті світовим співтовариством норми, правила поведінки, котрі закріплені як у міжнародних актах, що мають обов'язкову силу для держав, які їх підписали та ратифікували, так і в рекомендаційних документах.

Серед досліджуваних понять чи не найбільш уживаним у сучасній як вітчизняній, так і зарубіжній юридичній науці є категорія «міжнародні стандарти прав людини».

Нині у світовому співтоваристві виокремився загальний комплекс таких стандартів, що знайшов своє відображення у міжнародних актах. Завдяки міжнародному визнанню норм Загальної декларації прав людини 1948 р., підписанню і ратифікації Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р. та Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права 1966 р. права та свободи, котрі містяться у цих актах, перетворились на такі норми міжнародного права, котрі вважаються міжнародними стандартами прав людини і яких мають дотримуватись усі держави світу.

До системи міжнародних актів, що закріплюють стандарти прав людини, безумовно, належить і Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р., котра встановлює механізм міжнародного контролю, найважливішим елементом якого є діяльність Євро-

пейського суду з прав людини, що розглядає заяви будь-яких осіб, неурядових організацій або груп осіб про порушення положень Конвенції або Протоколів до неї.

Зазначимо, що міжнародні стандарти прав людини мають загальнообов'язковий характер. Так, відповідно до положень Заключного документа Віденської зустрічі представників держав – учасниць Народи з безпеки та співробітництва в Європі 1986 р. та Паризької хартії для нової Європи 1991 р., які становлять відповідні методологічні засади до визначення їх правового статусу, норми, що містяться в міжнародних документах, є обов'язковими для законотворчості розвинених держав, тобто являють собою міжнародні стандарти.

Слід погодитись із В.Г. Буткевичем, який вважає такі міжнародні стандарти своєрідним кодексом прав людини (а не декларуючим прикладом) у міжнародному праві, нормами, котрі необхідно втілювати в життя [11]. Інший дослідник, Р. Дворкін визначає єдиним автором таких міжнародних стандартів персоніфіковану світову спільноту, яка втілює ідеали справедливості, старанності і належні процедури, котрі полягають у публічних стандартах – джерелах національної внутрідержавної правотворчості [12, с. 31].

У вітчизняній юридичній науці до цього поняття звертаються переважно у контексті проблематики дотримання прав людини. Так, вчений Ю.Я. Касараба визначає міжнародні стандарти прав людини як закріплені в міжнародних актах та інших міжнародних документах певні еталони, норми, показники, до дотримання та досягнення яких заохочується чи зобов'язується держава [13, с. 9]. Деяко рідше цей термін використовують у зв'язку з міжнародними стандартами окремого виду прав: трудових [14], права людини на гідний рівень споживання [15], особистих прав людини [16], виборчих прав [17] тощо.

Проте окреслена проблематика потребує подальших наукових досліджень, особливо в умовах необхідності посилення захисту прав, свобод і законних інтересів людини і громадянина.

Таким чином, міжнародні акти у галузі прав людини являють собою міжнародні стандарти. Основними їх рисами є те, що:

- 1) вони визначаються на основі тенденцій і потреб соціального прогресу;
- 2) вони є загальноновизнаними, формально визначеними міжнародно-правовими нормами, що підлягають неухильному дотриманню з боку держави та суспільства;
- 3) існує виключно правова регламентація їх можливого та допустимого обмеження [11].

Однак наведена характеристика для всебічності потребує доповнення ще одним, четвертим елементом щодо заборони певних дій з боку органів державної влади та органів місцевого самоврядування, їх

посадових осіб.

Також слід звернути увагу і на видову характеристику міжнародних стандартів прав людини. Заслуговує на підтримку позиція тих науковців, котрі визначають європейські стандарти прав людини як різновид міжнародних стандартів [18]. На думку автора, такий поділ може бути застосований і щодо міжнародних стандартів діяльності правоохоронних органів.

Отже, міжнародні стандарти прав людини – це норми-засади, норми-принципи у галузі прав людини, що виникають у результаті міжнародної нормотворчості, знаходять своє зовнішнє вираження за допомогою міжнародного правила поведінки та, як правило, виступають у вигляді зобов'язань держав, узятих ними в рамках міжнародних угод, мають наднаціональний характер, знаходять своє нормативне закріплення та практичну реалізацію у внутрішній діяльності держави. Цей термін визнаний світовим співтовариством і базується на тому, що ступінь гуманізму й демократичності сучасних держави і суспільства визначається передусім характером взаємин між державою і громадянином, станом забезпечення та захисту прав і свобод особи [17, с. 75].

Слід зазначити, що в умовах трансформації правоохоронних органів важливим є з'ясування сутності міжнародних стандартів стосовно діяльності правоохоронних органів. Саме система цих органів покликана захищати права і свободи особи, її законні інтереси, особисту безпеку та правопорядок у цілому. Належне функціонування правоохоронних органів є важливою гарантією дотримання прав людини, суспільної злагоди та стабільного розвитку держави.

У міжнародному законодавстві з прав людини наразі відсутній будь-який конкретний інструмент, котрий безпосередньо стосувався би питань, пов'язаних із профілактикою та розкриттям злочинів. Крім цього, відсутній інструмент, що визначав би роль і відповідальність органів підтримання правопорядку в цій сфері. Однак це не означає наявності у зазначеній царині вакууму. Профілактика і розкриття злочинів – проблематика, пов'язана з усіма аспектами підтримання правопорядку, у тому числі з арештом, затриманням, застосуванням сили і вогнепальної зброї тощо.

Адекватна профілактика і розкриття злочинів мають базуватись на законній та неупередженій тактиці й практиці у сфері підтримання правопорядку. Саме принципи міжнародного права у галузі прав людини визначають межі практики із підтримання правопорядку у цій сфері.

Сучасні наукові підходи експертів і учасників семінарів, котрі організуються структурами Ради Європи, дають підстави для висновку про те, що існують відповідні юридичні цінності й принципи, які стосуються діяльності правоохоронних органів, а їх використання повинно мати універсальний характер. Так, на думку К. Кьяромонте, радника із

програм Департаменту з проблем злочинності Ради Європи, найчастіше ці принципи слід пов'язувати з концепціями поліцейської етики, відповідальністю офіцерів поліції перед населенням і міжнародним поліцейським співробітництвом. Він справедливо вказує на потребу розроблення спільних юридичних принципів діяльності поліції у країнах – членах Ради Європи, котрі мають стати невід'ємною частиною основоположних програм підготовки поліцейських кадрів [19]. З огляду на те, що найбільш численною складовою правоохоронних органів є саме поліція (міліція), такий підхід слід вважати цілком прийнятним і до всієї правоохоронної системи в цілому.

До системи правоохоронних органів згідно з Законом України „Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів” належать органи прокуратури, внутрішніх справ, Служби безпеки, Військової служби правопорядку у Збройних Силах України, митні органи, органи охорони державного кордону, органи державної податкової служби, органи і установи виконання покарань, слідчі ізолятори, органи державної контрольно-ревізійної служби, рибоохорони, державної лісової охорони, інші органи, які здійснюють правозастосовні або правоохоронні функції [20]. Однак слід підтримати думку вітчизняних науковців щодо потреби в уточненні цього переліку [21]. Необхідно більш чітко визначити у законодавстві систему правоохоронних органів України, виходячи зі змісту правоохоронної діяльності і основних ознак правоохоронних органів. Так, Закон містить деяку невизначеність – крім перерахованих органів, вказано також «інші органи, які здійснюють правозастосовні або правоохоронні функції». Така неоднозначність не сприяє встановленню параметрів як системи правоохоронних органів України в цілому, так і окремого органу зокрема, а також ефективній реалізації положень зазначеного вище Закону та інших законодавчих актів держави.

У демократичному суспільстві саме правоохоронні органи мають забезпечувати і захищати домінуючі гуманістичні положення та принципи, згідно з якими людина, її гідність, права і свободи та інтереси є вищою соціальною цінністю. Орієнтація на міжнародні стандарти діяльності цих органів сприяє формуванню нової генерації правоохоронців, і у нашій державі зокрема. Пропонується міжнародні стандарти діяльності правоохоронних органів сприймати як єдність двох основних складових: 1) стандарти у сфері забезпечення прав та свобод людини; 2) професійні стандарти (як із підготовки працівників, так і їх практичної діяльності).

Отже, першою складовою міжнародних стандартів діяльності правоохоронних органів є стандарти у сфері забезпечення прав та свобод людини. Вище зазначалось, що такі основні стандарти, котрі є еталоном гарантій прав і свобод, закріплені у міжнародно-правових

актах. Україною ратифіковано низку таких документів, що визначають стандарти поведінки працівників правоохоронних органів в різноманітних ситуаціях, пов'язаних із боротьбою з правопорушеннями, затриманням правопорушників, утриманням під вартою, виконанням покарань тощо. Безпосереднє відношення до діяльності правоохоронних органів мають такі:

- Загальна декларація прав людини, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р.;
- Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1966 р.;
- Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 р., прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1966 р.;
- Підсумковий документ Віденської зустрічі представників держав – учасниць Наради з безпеки і співробітництва в Європі, ухвалений 15 січня 1989 р.;
- Паризька хартія для нової Європи, підписана 21 листопада 1990 р.;
- Європейська конвенція про захист прав людини й основоположних свобод 1950 р.;
- Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями, прийняті на першому Конгресові Організації Об'єднаних Націй з профілактики злочинності і поводження з в'язнями 1955 р.;
- Кодекс поведінки посадових осіб з підтримання правопорядку, прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН у 1979 р.;
- Декларація про поліцію 1979 р.;
- Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання 1984 р.;
- Звід принципів захисту всіх осіб, які підлягають затриманню або ув'язненню у будь-якій формі, затверджений резолюцією Генеральної Асамблеї ООН у 1988 р.;
- Основні принципи застосування сили та вогнепальної зброї посадовими особами з підтримання правопорядку, прийняті Конгресом ООН щодо попередження злочинності і поводження з правопорушниками 27 серпня – 7 вересня 1990 р. та ін.

Перелічені міжнародні документи містять як загальні положення щодо забезпечення прав та свобод людини, так і спеціальні стандарти, що поширюються на діяльність правоохоронних органів.

Основні стандарти забезпечення прав людини знайшли своє відображення насамперед у Загальній декларації прав людини. Так, відповідним стандартом є *право кожної людини на життя, на свободу і на особисту недоторканність (ст. 3)*. Відповідно до цього *ніхто не може зазнавати тортур або жорстокого, нелюдського, або такого, що принижує його гідність, поводження і покарання (ст. 5)*. Зі сформульованих у даній формі стандартів випливає, що у своїй діяльності правоохо-

ронні органи повинні неухильно дотримуватися викладених вимог.

До Декларації включено *свободу від безпідставного арешту, затримання або вигнання, а також право особи на справедливий судовий розгляд справи (ст. 9, 10).*

З погляду забезпечення прав і свобод громадян у діяльності правоохоронних органів важливе значення має реалізація на практиці положень Загальної декларації прав людини про те, що *кожна людина, яка звинувачується у вчиненні злочину, має право вважатися невинною до тих, поки їй винність не буде встановлена в законному порядку шляхом прилюдного судового розгляду, у якому їй забезпечуються всі можливості для захисту.* У даному разі йдеться про реалізацію в діяльності правоохоронних органів принципу презумпції невинуватості (ст. 11). Регламентовано, що *ніхто не може зазнавати безпідставного втручання у його особисте й сімейне життя, безпідставного посягання на недоторканність житла, тайну кореспонденції тощо (ст. 12).* Важливе значення мають право на вільне пересування, вибір місця проживання у межах кожної держави (ст. 13); право на притулок (ст. 14), на захист сім'ї з боку суспільства та держави (ст. 16), на свободу думки, совісті, релігії (ст. 18), на свободу переконань та вільне їх виявлення (ст. 19), право на свободу мирних зборів і асоціацій (ст. 20), соціальний і міжнародний порядок (ст. 28), а також акцентуація на тому, що *при здійсненні своїх прав і свобод кожна особа повинна зазнавати тільки таких обмежень, котрі встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання і поваги прав і свобод інших та забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві (ст. 29)* [22, с. 38-42].

Отже, найважливіші принципи права, котрі стосуються прав людини та мають особливе значення для підтримання правопорядку, включають:

- право на життя, свободу і безпеку всіх осіб;
- заборону тортур;
- заборону безпідставного арешту чи затримання;
- право на справедливий судовий розгляд;
- право на гуманне поводження;
- заборону незаконного чи безпідставного втручання в особисте життя, сім'ю, житло чи листування.

Міжнародні стандарти, що стосуються прав людини в діяльності правоохоронних органів, розробляються низкою органів системи ООН, зокрема Комісією з прав людини. Ухвалення цих стандартів Генеральною Асамблеєю, Економічною та Соціальною Радою ООН надає їм універсального характеру та передбачає дотримання їх усіма працівниками правоохоронних органів. Отже, стандарти діяльності правоохоронних органів слід розглядати як складову частину міжна-

родних стандартів прав людини, оскільки вони покликані забезпечити належний рівень прав і свобод людини у суспільстві.

Значна частина як вітчизняних, так і зарубіжних науковців: Т.О. Алексеєва [23], В.Д. Берназ [24], Б.І. Ісмаїлов [25], С.М. Новіков [26], О.В. Негодченко [27] – поряд із стандартами у сфері забезпечення прав та свобод людини звертають увагу і на професійні стандарти працівників правоохоронних органів.

Якщо стандарти у сфері дотримання та забезпечення прав людини націлені на необхідність розуміння всіма працівниками правоохоронних органів важливості та пріоритетності, поряд із іншим цінностями, основних прав, свобод людини і громадянина, то професійні стандарти передусім націлені на підвищення ефективності професійної підготовки працівників правоохоронних органів для удосконалення засобів та методів боротьби зі злочинністю, створення основи для ефективної діяльності в умовах інтенсивного розвитку міжнародного співробітництва у боротьбі з цим негативом. Слід погодитись із С.М. Новіковим, який зазначає, що міжнародні стандарти підготовки працівників правоохоронних органів слід поділяти на стандарти загальні – для всіх правоохоронних органів – та безпосередньо ті, що стосуються поліції; на ті, що мають обов'язковий або рекомендаційний характер, а також на універсальні та регіональні [26].

Так, міжнародні універсальні стандарти розробляються в рамках Організації Об'єднаних Націй і інших міжнародних організацій. Регіональні стандарти приймаються в рамках регіональних міжнародних організацій, таких як Рада Європи, і розраховані на суто регіональне застосування.

Професійні стандарти діяльності правоохоронних органів у найбільш загальному вигляді сформульовані у Кодексі поведінки посадових осіб із підтримання правопорядку, схваленому Резолюцією 34/169 Генеральної Асамблеї ООН від 17 грудня 1979 р. Необхідність його прийняття обумовлена важливістю і складністю функцій, покладених на правоохоронні органи; можливістю зловживань у ході виконання зазначених функцій; захистом прав людини; необхідністю дотримання етичних норм посадовими особами, що беруть участь в охороні правопорядку. За правовим статусом Кодекс є рекомендаційним актом. Його положення набувають нормативного характеру для посадових осіб з підтримання правопорядку конкретної держави з моменту включення їх до національного законодавства. Кодекс поведінки посадових осіб із підтримання правопорядку складається з 8 статей. Так, ст. 1, 2 і 8 містять загальні правила поведінки посадових осіб, згідно з якими ці особи *при виконанні своїх обов'язків мають поважати та захищати людську гідність, права людини, поважати закон і Кодекс, а також, використовуючи свої можливості, запобігати та припиняти порушення закону*. Інші статті визнача-

ють конкретні обов'язки цих осіб та заборонні норми щодо їх поведінки. Зокрема, Кодекс забороняє застосування тортур або інші жорстоких, нелюдських або таких, що принижують людську гідність, видів поведіння та покарання (ст. 5). Визначено, що сила може бути застосована цими особами тільки у випадку крайньої необхідності і настільки, наскільки це необхідно для виконання їхніх служб, обов'язків (ст. 3). Кодекс вимагає від посадових осіб забезпечувати повну охорону здоров'я затриманих (ст. 6), зберігати в таємниці отримані при виконанні службових обов'язків конфіденційні відомості (ст. 4). Зазначені особи зобов'язані не вчиняти жодних актів корупції, всіляко перешкоджати таким актам і вести з ними боротьбу. Будь-який акт корупції, як і будь-яке інше зловживання владою, визнається несумісним із статусом посадової особи з підтримання правопорядку. До будь-якої посадової особи з підтримання правопорядку, яка вчинила акт корупції, закон повинен застосовуватися повною мірою, оскільки уряди, котрі не здатні чи не хочуть забезпечити дотримання законності посадовими особами, не можуть очікувати від громадян дотримання ними правопорядку (ст. 7) [28]. Отже, основні положення Кодексу зводяться до таких вимог:

- шанувати й захищати людську гідність і права громадян;
- застосовувати силу тільки у випадку крайньої необхідності;
- зберігати в таємниці всі відомості конфіденційного характеру, якщо виконання обов'язків або вказівок правосуддя не потребують іншого;
- припиняти будь-які прояви жорстокості;
- забезпечувати охорону здоров'я затриманих;
- не чинити самим і припиняти будь-які прояви корупції;
- шанувати закон і даний Кодекс.

Передбачені Кодексом принципи поведінки посадових осіб з підтримання правопорядку відображені у Конституції та інших законах України, що регламентують діяльність правоохоронних органів. Незважаючи на те, що в Кодексі відсутні спеціальні статті щодо підготовки поліцейських кадрів, він суттєво впливає на формування загальних моральних і етичних стандартів їх підготовки.

Для ефективного здійснення Кодексу поведінки посадових осіб з підтримання правопорядку Економічна і Соціальна Рада ООН прийняла Керівні принципи, що мають рекомендаційний характер. В них наголошується, що першочергове значення слід надавати відбору, навчанню і підготовці посадових осіб з підтримання правопорядку; урядам необхідно сприяти також їх навчанню і підготовці шляхом плідного обміну досвідом на регіональному й міжнародному рівнях [29].

Положення, котрі стосуються принципів підготовки поліцейських кадрів, також містяться в Основних принципах застосування сили та вогнепальної зброї посадовими особами з підтримання правопорядку, прийняті на восьмому Конгресі Організації Об'єднаних Націй з попере-

дження злочинності і поведження з правопорушниками (м. Мілан, 26 серпня – 6 вересня 1985 р.). Так, у п. 18-21 „Кваліфікація, підготовка, консультування” містяться рекомендації щодо організації і проходження спеціальної підготовки із застосування сили і вогнепальної зброї. Згідно з п. 19 і 20 *уряди і правоохоронні органи мають забезпечувати можливість для всіх посадових осіб з підтримання правопорядку пройти спеціальну підготовку і перевірку її належного рівня, а також дій в умовах застосування сили. Посадові особи з підтримання правопорядку, котрі мають право на носіння вогнепальної зброї, отримують відповідний дозвіл тільки після завершення проходження спеціального курсу навчання щодо можливості її застосування. При підготовці необхідно приділити увагу поліцейській етиці і правам людини, питанням альтернативи застосування сили і вогнепальної зброї, включаючи мирне урегулювання конфліктів, розуміння поведінки значних мас людей і методи переконання, ведення переговорів й посередництва, а також технічні засоби з метою обмеження застосування сили чи вогнепальної зброї. Правоохоронним органам необхідно переглядати свої навчальні програми і оперативні процедури у світлі конкретних прикладів [30].*

Висновок. Підсумовуючи вищезазначене, доходимо висновку, що міжнародні стандарти діяльності правоохоронних органів необхідно сприймати як єдність двох основних складових: 1) стандартів у сфері забезпечення прав та свобод людини; 2) професійних стандартів (як із підготовки працівників, так і їх практичної діяльності). Міжнародні стандарти діяльності правоохоронних органів – це норми міжнародного права, котрі містяться в міжнародних договорах, що розробляються державами в рамках міжнародних міждержавних організацій, являють собою стандартизовані правила поведінки, які здебільшого визнаються юридично обов’язковими. У зв’язку з актуальністю та широким застосуванням рекомендаційних норм останні сприяють формуванню стандартів і в подальшому набувають обов’язкового характеру. Отже, джерелом міжнародних стандартів правоохоронної діяльності є не тільки міжнародні угоди, а й рекомендації міжнародних організацій (наприклад, Кодекс поведінки посадових осіб з підтримання правопорядку, Керівні принципи для ефективного здійснення Кодексу поведінки посадових осіб з підтримання правопорядку тощо). Вони створюють певний правовий стандарт, який слід розглядати як міжнародно-правові зобов’язання держав, та мають постійно розвиватися й бути пристосованими до існуючих умов у тій чи іншій державі.

Таким чином, міжнародні стандарти діяльності правоохоронних органів – це комплекс норм-принципів і норм-звичаїв, що закріплені в міжнародно-правових актах і сприйняті державою шляхом підписання чи ратифікації міжнародних договорів, визначають порядок функціонування цих органів та спрямовані на забезпечення прав людини й

підтримання правопорядку,

Міжнародні стандарти діяльності правоохоронних органів у сфері забезпечення прав людини вже знайшли своє відображення у багатьох міжнародних документах, професійні ж стандарти знаходяться на стадії розробки та обговорення. Виділення групи міжнародних стандартів діяльності правоохоронних органів обумовлено такими причинами: перманентним розвитком значення та ролі прав людини у становленні демократичної правової державності та демократичного міжнародного співтовариства; закріпленням на міжнародному рівні важливості функціонування правоохоронних органів; об'єктивацією необхідності гармонізації міжнародних і національних стандартів діяльності цих органів.

Бібліографічні посилання

1. Барихин А.Б. Стандарты // Большой юридический энциклопедический словарь. – М., 2002.
2. Хворостянкін А. Європейські стандарти адміністративного процесу // Юридичний журнал. – 2005. – № 11. – С. 100-109.
3. Большой энциклопедический словарь. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.; СПб., 2002.
4. Мюллерсон Р.А. Права человека: идеи, нормы, реальность. – М., 1991.
5. Sieghart P. The International Law of Human Rights. – N.Y., 1983.
6. Савчук К.О. Стандарти міжнародні // Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К., 2003. – Т. 5.
7. Беляева Л.И. Несовершеннолетний в воспитательной колонии: международные стандарты. – М., 1998.
8. Садовникова М.Н. Международные стандарты обращения с несовершеннолетними правонарушителями: некоторые терминологические проблемы, обзор основных нормативно-правовых актов // Сибирский юридический вестник. – 2005. – № 4. – С. 55-61.
9. Баймуратов М.А. Международное сотрудничество органов местного самоуправления Украины: Дис. ... д-ра юрид. наук. – Одесса, 1996.
10. Муніципальне право України: Підруч. / В.Ф. Погорілко, О.Ф. Фрицький, М.О. Баймуратов та ін.; За ред. В.Ф. Погорілка, О.Ф. Фрицького. – К., 2001.
11. Савич О.С. Міжнародні соціальні стандарти прав людини: сутність та значення // www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nvamu_pr/2009_2/24.pdf.
12. Дворкин Р. О правах всерьез / Пер. с англ.; Ред. Л.Б. Макеева. – М., 2004.
13. Касараба Ю.Я. Адміністративно-правове забезпечення впровадження міжнародно-правових стандартів у діяльність органів міліції України: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2009.
14. Краснов В.Є. Основні трудові права: міжнародні стандарти і законодавство України: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Одеса, 2008.
15. Рабінович А.В. Право людини на гідний рівень споживання та юридичний механізм його забезпечення в Україні (загальнотеоретичне дослідження): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Одеса, 2007.
16. Рудой К.М. Адаптація адміністративного законодавства України у сфері охорони особистих прав громадян до норм Європейського Союзу: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Х., 2004.
17. Кофман Б. Міжнародні виборчі стандарти: ідентифікаційна та структурна характеристика // Вісник Центральної виборчої комісії – 2007. – № 3. – С. 74-80.
18. Рабінович П.М. Європейські стандарти прав людини: загальнотеоретична характеристика // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2003. – № 5. – С. 46-52.
19. Исмаилов Б.И. Пособие для преподавателей по обучению должностных лиц по поддержанию правопорядка. Международные стандарты прав человека для органов по поддержанию правопорядка. – Ташкент, 2006 // www.portalus.ru/modules/politics/rus_readme.php?subaction=showfull&id=1166816396&archive=&start_from=&ucat=11&category=11.

20. Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів: Закон України від 23 грудня 1993 р. // ВВР. – 1994. – № 11. – Ст. 50.
21. *Ведерніков Ю.А., Кучук А.М.* Правоохоронна діяльність в Україні: теоретико-правовий аспект. – К., 2009.
22. Всеобщая декларация прав человека // Международные акты о правах человека: Сб. док. / Сост.: В.А. Карташкин, Е.А. Лукашева. – 2-е изд., доп. – М., 2002.
23. *Алексеева Т.О.* Проблема создания международных стандартов в области подготовки полицейских кадров // Право: теория и практика. – 2003. – № 5. – С. 10-15.
24. *Берназ В.Д.* Деякі напрямки вдосконалення підготовки фахівців МВС України // Світовий досвід підготовки поліцейських та його впровадження в Україні: Матер. Міжнар. наук.-практ. конф. – Дніпропетровськ, 2006. – С. 55-60.
25. *Исмаилов Б.И.* Развитие систем стимулирования участия представителей национальных меньшинств в избирательном процессе в международном праве и правоприменительной практике зарубежных государств // www.allpravo.ru/library/doc117p0/instrum5783/item5787.html.
26. Police in Multicultural Society. Ed. by M. Galdia, Rostov-on-Don, 2004 // www.eawarn.ru/pub/Pubs/InterEthnic/mvd.pdf.
27. *Джурканин Т., Негодченко А., Сергеевич В.* Кадровое обеспечение полиции США: Монограф. / Под ред. засл. юриста Украины, проф. А.В. Негодченко. – Х.; Днепрпетровск, 2003.
28. Кодекс поведінки посадових осіб з підтримання правопорядку: Прийнятий 17 грудня 1979 р. Резолюцією 34/169 на 106-у пленарному засіданні Генеральної Асамблеї ООН // www.aau.edu.ua/up/docs/kpk_final.html.
29. Руководящие принципы для эффективного осуществления Кодекса поведения должностных лиц по поддержанию правопорядка :Резолюция 1989/61, 15 пленарное заседание, 24 мая 1989 года // www.csip.kg/int_docs/ru-5-4.pdf
30. Основні принципи застосування сили та вогнепальної зброї посадовими особами з підтримання правопорядку // uazakon.com/document/tpart17/isx17478.htm.

Надійшла до редакції 28.01.2011

В.В. Волобуєв

кандидат філософських наук

(Запорізький юридичний інститут Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ)

УДК 351.74 : 316.61

ДО ТЕОРІЇ КОРПОРАТИВНОЇ ІДЕОЛОГІЇ

Стаття присвячена одному з аспектів проблеми розбудови позитивного іміджу міліції в Україні, а саме – теоритичному аналізу механізму створення та функціонування корпоративної ідеології формальної організації. У статті запропоновано векторний механізм трансформації внутрішньої ідеології в структурі формальної організації; зазначено місце, функції та роль корпоративної ідеології.

Ключові слова: *корпоративна ідеологія, векторний механізм трансформації, темпоральна модель формальної організації.*

Данная статья посвящена одному из аспектов проблемы создания позитивного имиджа милиции в Украине, а именно – теоретическому анализу механизма создания и функционирования кор-

поративної ідеології формальної організації. В статті пропонується векторний механізм трансформації внутрішньої ідеології в структурі формальної організації; вказано місце, функції і роль корпоративної ідеології.

Ключевые слова: корпоративная ідеологія, векторний механізм трансформації, темпоральна модель формальної організації.

This article is devoted to one of problems of creation of positive image of militia in Ukraine, namely – to the theoretical analysis of the mechanism of creation and functioning of corporate ideology of the formal organization. In article the vector mechanism of transformation of internal ideology in structure of the formal organization is offered; functions and a role of corporate ideology are specified a place.

Keywords: corporate ideology, the vector mechanism of transformation, tempo's model of the formal organization.

Постановка проблеми. Створення корпоративної ідеології міліції України має за мету, з одного боку, оптимізацію функціонування конкретного соціального інституту через удосконалення внутрішньої структури цієї організації, а з іншого – гармонізацію відносин із зовнішнім середовищем. Таким чином, проблема створення корпоративної ідеології міліції знаходиться у площині теорії управління.

Як зазначає О. Порфирович, «...реформування системи МВС України на сьогоднішній день є одним з аспектів втілення державної політики в правоохоронній галузі. ... Концепція реформування системи МВС України має бути політичним, ідеологічним, управлінським документом, що стане складовою Концепції політичної реформи держави. Разом з тим програмний документ правоохоронного відомства повинен бути самодостатнім і містити стратегічні напрямки, в руслі яких прийматимуться рішення, за які в подальшому, згідно з Концепцією адміністративної реформи України, нестиме відповідальність політик, котрий очолює ввірений йому орган державної влади» [12, с. 94]

Метою статті є дослідження особливого соціального механізму, що продукує корпоративну систему цінностей – внутрішню ідеологію формальної організації, яка, у свою чергу, через здатність до сумісності, регуляції та інформування сприяє створенню позитивного іміджу міліції.

Аналіз останніх публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Науковому пошуку в питаннях підготовки й перепідготовки управлінських кадрів присвячені праці В. Авер'янова, В. Атаманчука, В. Бабкіна, В. Бебика, Б. Гаєвського, М. Головатого, Н. Гринивецької, В. Князева, В. Кременя, В. Лугового, П. Надолішнього, О. Оболенського, О. Мартиненко, Н. Нижник, О. Порфимович, В. Яцуби та ін. Комплексний підхід до розв'язання саме етичних проблем сучасного службовця простежується в працях В. Авер'янова, Н. Нижник. Методологічні засади дослідження моральної культури закладено культурологічною школою В. Іванова, а та-

кож його послідовниками Є. Бистрицьким, В. Малаховим тощо.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналіз існуючих положень у вітчизняній та зарубіжній теорії управління дозволяє констатувати таке:

- створення механізму духовного гомеостазу соціально-економічної системи є об'єктивною необхідністю;

- нерозробленість теорії ідеології на макрорівні як елемента соціальної філософії призводить до незадовільного стану теорії мікроідеології в таких соціально-економічних системах, як виробництво (західна теорія управління);

- заміна ж мікроідеології в цих системах макроідеологією веде до неможливості її засвоєння, а далі – до негативних наслідків у розглянутих системах аж до їх руйнування (вітчизняна теорія управління);

- включення в теорію мікроідеології унікальних компонентів і створення на цій базі механізму саморегуляції (гомеостазу) позбавляє цю теорію і сам механізм універсальності і можливості бути адаптованим поза межами існування таких унікальних елементів (японська теорія управління).

З метою проведення більш глибокого соціально-філософського аналізу окресленої проблеми була конкретизована та описана та сфера соціального світу, у якій буде продовжено вивчення об'єкта нашого дослідження – феномену формальної ідеології. У зв'язку з цим зазначимо таке:

- у всій розмаїтості соціальної реальності для вирішення проблеми дослідження нами обраний такий тип соціальної організації, як формальна організація;

- досі існує деяка теорія формальної організації, що спирається на класичну модель бюрократичної системи, розроблену М. Вебером;

- основним напрямком теорії формальної організації як у роботах її засновників, так і в подальшому критичному аналізі її іншими теоретиками є окреслення і спроби вирішення проблем, пов'язаних з функціонуванням зазначеного соціального феномену;

- у загальному вигляді теорію формальної організації можна подати в розвитку в такий спосіб: створення ідеальної моделі формальної організації – критичний аналіз моделі – виявлення в організмі формальної організації феномену неформальної організації – розробка різних підходів у вирішенні проблеми співіснування цих двох соціальних утворень.

У свою чергу, на сьогодні ця проблема в теорії виглядає таким чином:

- формальна організація є тільки одним із аспектів реально існуючої соціальної структури;

- у межах формальної організації як інший аспект розвивається й існує неформальна організація;

– неформальна організація є життєво важливою для функціонування цієї соціальної системи.

Але саме це акцентування на неформальну практику надалі й відвело дослідників від вивчення фундаментальних структурних характеристик складних організацій.

У нашому дослідженні стосовно соціального об'єкта пропонуємо виходити з того, що:

– з моменту початку взаємодії суб'єктів соціального світу з якої-небудь причини між ними виникає соціальна організація з усім комплексом проблем і відносин, властивих будь-якій системі;

– якщо відносини в такій соціальній організації закріплюються формально, то ця організація зветься формальною. Формальна організація – це соціальна система, усередині якої відносини між членами організовані процедурами, що вводяться формально;

– у надрах формальної організації зароджуються і розвиваються неформальні відносини і діяльність, що можуть мати структуровану форму й утворювати неформальну організацію;

– на нашу думку, необхідно завжди враховувати, що в соціальній системі, організованій формально, формальна організація в найбільш широкому змісті цього слова є первинною й основною стосовно неформальної організації. Неформальні відносини у формальній організації виникають не самі по собі, а тільки на основі формальних відносин і розвитку останніх.

При вивченні моделі цих відносин була з'ясована об'єктивна основа феномену власної ідеології міліції як внутрішньої ідеології формальної організації і вирішені питання про її сутність і генезис.

Характеризуючи елементи моделі, можна окреслити такі її ознаки:

– суб'єкти соціальної активності беруться на рівні відносин, що вже передбачає розвиток усього комплексу сутнісних сил, властивих суб'єкту;

– відносини, у які вступають суб'єкти, є не "самовиникаючими", а "запропонованими" (по У.Г. Самнеру);

– "запропоновані" соціальні інститути характеризуються цільовою конструкцією і у зв'язку з цим охоплені процедурами мобілізації і координації зусиль різних підгруп для досягнення визначених цілей;

– в ідеальній моделі первинних відносин, що покладені в основу будь-якої формальної організації, розглядаються не тільки індивідууми, але і групи як суб'єкти цих відносин.

Наведемо визначення категорій аналізу нашої моделі:

- уміння – спосіб презентації цілей суб'єкта через спільну з іншими суб'єктами *діяльність* на основі нового ступеня розвиненості його сутнісних сил;

- претензії – спосіб презентації цілей суб'єкта через *відносини* з

іншими суб'єктами на основі нового ступеня розвиненості його сутнісних сил.

Аналіз темпоральних моделей формальної організації дозволив дійти таких висновків:

- теоретично будь-яка формальна організація, будучи ідентичною своєму ідеальному образу, є самодостатньою у своїй рефлексії;

- у відносинах і діяльності, у які зорганізовані члени формальної організації, ступінь розвитку їхніх сутнісних сил, виражений через уміння і претензії, знімається лише частково;

- у зв'язку з тим, що частина соціальної інформації суб'єктів відносин не включена в рефлексію такої системи, кожна формальна організація виявляється з необхідністю оточеною деякими відносинами і діяльністю, не закріпленими у формальні відносини;

- такі відносини і діяльність, що є невід'ємною частиною соціальної інформації суб'єктів відносин про себе, будучи не задіяними у формальній організації, можуть скласти деяку неформальну організацію в надрах формальної організації;

- хоча рефлексія формальної організації визнана нами самодостатньою, потенціал неформальних відносин і діяльності дуже великий;

- присутність у формальній організації неформальних відносин і діяльності є об'єктивно необхідною, тому що через ці відносини виявляється нереалізована частина соціальної інформації про суб'єктів відносин і діяльності.

Проведений нами сутнісний аналіз формальної організації як соціальної організації певних правових відносин і діяльності, що знімають за допомогою цієї організації конфлікт між ступенем розвитку сутнісних сил і соціальною реальністю шляхом з'єднання презентованих суб'єктами відносин своїх претензій і умінь в ідеальну форму, дозволяє зробити такі висновки:

- зазначення наявності неформальних відносин у соціальній структурі формальної організації є неповним. Необхідно вказувати, що поряд з неформальними відносинами існує ще й неформальна діяльність, а у даному випадку – вже не в соціальній структурі, а в соціальній організації формального типу;

- наявність неформальних відносин і діяльності в процесі функціонування формальної організації є не недоліком способу організації такої соціальної системи, що, як нам здається, ставиться їй за провини з часу початку критики веберівської моделі, а об'єктивною умовою її існування взагалі.

Неформальна організація складається з неформальних відносин і діяльності, що є результатом неорганізованих претензій і умінь, тобто проявів тієї частини розвинутих сутнісних сил людини, що залишилися поза полем формальної організації. Такі невраховані претензії й

уміння згодом складаються у відносини і діяльність, не передбачені організацією, відволікаючи частину виробничого потенціалу і вступаючи в конфлікт із нормами, інструкціями, положеннями.

На нашу думку, проблему співвідношення формальної організації і неформальних відносин і діяльності в її організмі можна вирішити через їх позначення і зняття неформальних претензій і умінь *на рівні свідомості* суб'єктів відносин і діяльності, вказавши в такий спосіб на необхідність присутності в організмі формальної організації поряд з виробничим процесом сфери духовного виробництва.

Саме в цій сфері повинна, на наш погляд, розгортатися внутрішня ідеологія як форма духовного виробництва в організмі формальної організації, виявляючи себе в рефлексії як теорія, діяльність і процес.

Відомо, що ціннісна свідомість є особливою формою відображення реальності, суб'єктивним образом об'єктивних значущих відносин, що виникають між людьми і світом у процесі діяльності та освоєння останнього. З цього можна дійти висновку, що:

– індивід, що є членом виробничого колективу, може бути об'єктом внутрішньої ідеології не прямо;

– групова діяльність як умова існування формальної організації об'єктивно виступає доказом існування групової ціннісної свідомості, як діяльність узагалі являє собою віддзеркалену в практиці ціннісну свідомість;

– об'єктом внутрішньої ідеології є групова ціннісна свідомість;

– завданням внутрішньої ідеології є створення ідеального продукту – індивідуальної і групової самосвідомості учасника виробництва в межах виробничих відносин і з приводу виробничої діяльності;

– сутність внутрішньої ідеології як ідеології мікрорівня, таким чином, є такою ж, як сутність ідеології макрорівня, але в межах внутрішнього середовища формальної організації. Пропонуємо таке визначення сутності внутрішньої ідеології: це відображення внутрішнього і зовнішнього середовища формальної організації під кутом зору інтересів цієї організації.

Необхідними умовами становлення внутрішньої, або власної, ідеології в міліції, на наш погляд, є такі:

– демократизація українського суспільства;

– наявність практики визначених як „різні” типів управління;

– наявність галузі теоретичного знання.

Нижче наведені фактори становлення власної ідеології, що іманентно присутні у виробничих відносинах:

– наявність формальної організації – міліції;

– наявність виробничого колективу;

– наявність ідеологічного суб'єкта.

Далі, вивчення в контексті проблеми емпіричних даних і їхнього

теоретичного аналізу дозволяє встановити, що тип характеру духовних потреб визначається рівнем задіяних підструктур людського організму і змістом цих елементів. Чим більш високий тип характеру духовних потреб необхідно сформувати в суб'єкта, тим більшу кількість рівнів його підструктур має бути підключено і тим прогресивнішими мають бути їхні елементи.

Для цілеспрямованого керування духовним життям суб'єкта необхідно розробити і мати соціальну технологію оптимізації духовного феномену особистості, що дозволяла б у найкоротший термін не тільки цілеспрямовано гармонізувати внутрішній світ співробітника, але і привести до єдиного знаменника життєдіяльність особистості і колективу.

У соціологічному дослідженні типів характеру духовних потреб [9] були виявлені варіанти видозміни феномену внутрішньої, власної ідеології будь-якого соціального інституту: ідеологія традиціоналізму; ідеологія "тимчасових труднощів"; ідеологія виживання; ідеологія раціоналізму; ідеологія еволюціонізму; ідеологія переоцінки цінностей, переорієнтації; ідеологія індивідуалізму; ідеологія впевнених дій; ідеологія коеволюціонізму.

Аналіз дав можливість дійти висновку, що ідеологія – це необхідна складова для будь-якого позиціонування (структури, товару, послуги), складова філософського продукту, на підставі якої виробляються комплексні програми (концепції) позиціонування, пристосовуються і коригуються універсальні матриці позиціонування, розробляються індивідуальні механізми впровадження – технології і техніки. У системі МВС України слушно розпочати процеси ревіталізації (модифікація старих механізмів) та інтеграції (запозичення кращих новозапроваджень у корпораціях на кшталт системи МВС, у тому числі зарубіжних) ідеологічних процесів. Ці процеси тісно пов'язані з побудовою іміджу системи МВС, оскільки кожна корпорація формує свою ідеологію [12].

Висновки. Пропонуючи механізм трансформації внутрішньої ідеології, зазначимо, що трансформація є особливою теоретичною і практичною операцією, суть якої полягає у виборі бажаного варіанта трансформації названого духовного феномена.

При переході або переводі суб'єкта соціальної – у контексті: правової – діяльності з одного режиму функціонування в іншій чи переході з одного в інший таксон вищенаведеної варіаційної моделі відбувається розвиток зазначеного суб'єкта. Вибір вектора розвитку є ядром стратегії визначення раціональності поведінки суб'єкта в соціальному середовищі. Ми запропонували, на наш погляд, більш динамічний і оптимальний векторний механізм трансформації внутрішньої ідеології у структурі формальної організації. Зміст його полягає в урахуванні ступеня розвитку сутнісних сил членів колективу і груп. Основним правилом векторного механізму трансформації внутріш-

ньої ідеології є збереження і розвиток сутнісних сил індивіда і групи при планованій зміні типу характеру духовних потреб відповідно до управлінської стратегії або при змушеній зміні зовнішнього (економічного, правового тощо) середовища підприємства.

Соціально-філософський аналіз явища внутрішньої ідеології соціального інституту, що проводився з використанням системного методу дослідження, дозволив визначити *місце, роль і функції* ідеології такого типу.

Місце внутрішньої ідеології в структурі формальної організації виробничого типу знаходиться в сфері керування.

Роль ідеології полягає в створенні корпоративної системи цінностей учасників виробничих відносин і діяльності.

Функціями внутрішньої ідеології є сумісність, регуляція й інформація.

Звичайно, у розробці теорії ідеології формальної організації, якою є міліція в Україні, робляться лише перші кроки; тож, очевидно, можливі й інші способи інтерпретації цього явища. Однак будемо сподіватися, що результати даного дослідження все ж таки володіють деякою евристичною силою і сприятимуть розумінню тих процесів у соціальних системах виробничого типу, що дотепер не мали достатньо точного наукового пояснення, та стануть у нагоді при розбудові корпоративної ідеології міліції.

Бібліографічні посилання

1. Амосов Н.М. Природа человека. – К., 1983.
2. Бачинин В.А. Философия права и преступления. – Х., 1999.
3. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. – М., 1995.
4. Бех В.П. Модель механизма духовной деятельности субъекта рынка в границах экономической формации // Духовна діяльність та її специфіка. – Запоріжжя, 1993.
5. Блау П.М. Исследования формальных организаций // Американская социология / Пер. с англ. – М., 1972.
6. Богданов А.А. Системная организация материи // На переломе. Философия дискуссии 20-х годов: Философия и мировоззрение. – М., 1990.
7. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму. – К., 1994.
8. Волобуев В.В. Внутрифирменная идеология: Социально-философский анализ идеологии формальной организации. – Запорожье, 2001.
9. Воловик В.И., Бех В.П. Вариационная модель ансамбля общественных отношений как основа разработки стратегии поведения субъекта рынка // Духовна діяльність та її специфіка: Тези доп. міжнар. наук. конф. – Ч. III. – Запоріжжя, 1993. – С. 14-18.
10. Лакиза А.А. Категориальный анализ проблемы идеологии: Автореф. дис. ... канд. филос. наук. – Х., 1992.
11. Мартиненко О.А. Идеология и корпоративная этика органов внутренних дел: проблемы современного состояния // <http://otherreferats.allbest.ru/law/c00000024.html>.
12. Порфимович О. Іміджеутворююча діяльність органів державної влади // Політичний менеджмент. – 2006. – № 1.
13. Панина В.В. Идеология: природа, структура, закономерности развития. – Деп. рук. в ИНИОН РАН № 30835 от 12.08.1987 г.
14. Сагатовский В.Н. Сущностные силы человека // Человек: деятельность, творчество, стиль мышления. – Симферополь, 1987.
15. Сафронов А.Д. Преступность в России и криминальная безопасность органов внутренних дел: Монограф. – М., 2003.

16. *Таран В.О.* Идеология переходного общества: Социально-философский анализ идеологического процесса в пострадянській Україні. – Запоріжжя, 2000.
17. *Уледов А.К.* Общественная психология и идеология. – М., 1985.
18. *Salaman G., Thompson K.* Control and Ideology in Organizations. – Cambridge, 1980.
19. *Walford G.W.* Ideologies and Their Functions. A Study in Systematic Ideology. – London, 1979.
20. *Walsby H.* The Domain of Ideologies. A study of the Origin, Development and Structure of Ideologies. – Glasgow, 1947.
21. *Weiss R.M.* Managerial Ideology and the Social Control of Deviance in Organizations. – London, 1986.
22. *Williams H.* Concepts of Ideology. – N.Y., 1988.

Надійшла до редакції 11.02.2011

Т.М. Заворотченко

кандидат юридичних наук, доцент
(Дніпропетровський національний
університет ім. Олеся Гончара)

УДК 342.7 : 329(477)

ПОЛІТИЧНІ ПРАВА В СИСТЕМІ КОНСТИТУЦІЙНИХ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ Й ГРОМАДЯНИНА В УКРАЇНІ

Проаналізовано становлення та розвиток політичних прав і свобод людини й громадянина. Акцентується увага на тому, що питання про роль та місце зазначених прав у житті суспільства завжди були в центрі уваги вчених. Пропонується в наукових працях, присвячених питанням політичних прав і свобод людини й громадянина, не тільки досліджувати проблеми, пов'язані з забезпеченням окремих політичних прав і свобод особистості, але й здійснювати аналіз конституційних актів країн Співдружності незалежних держав та деяких європейських країн з метою виявлення недосконалості окремих положень національного законодавства у сфері політичних прав і свобод громадян.

Ключові слова: *політичні права і свободи громадян, система конституційних прав і свобод людини й громадянина, права громадянина, конституційні права, права людини, політична культура населення.*

Анализируется становление и развитие политических прав и свобод человека и гражданина и акцентируется внимание на том, что вопросы о роли и месте данной группы прав в жизни общества всегда были в центре внимания ученых. Предлагается в научных работах, посвященных вопросам политических прав и свобод человека и гражданина, не только исследовать проблемы, связанные с обеспечением отдельных политических прав и свобод личности, но и осуществлять анализ конституционных актов стран Содружества неза-

висимых государств и ряда европейских стран с целью выявления недоработок в отдельных положениях национального законодательства в сфере политических прав и свобод граждан.

Ключевые слова: *политические права и свободы граждан, система конституционных прав и свобод человека и гражданина, права гражданина, конституционные права, права человека, политическая культура населения.*

Becoming and development of political rights and freedoms of man and citizen is analysed and attention is accented on that always in a center the highlight there were questions about a role and place of this group of rights in life of society. Offered in the advanced studies about research of political rights and freedoms of man and citizen to probe not only questions, related to providing of separate political rights and individual freedoms but also to carry out the analysis of constitutional acts of countries of the Countries of the newly independent States and row of the European countries with the purpose of exposure of imperfect questions of separate positions of national legislation in the field of political rights and freedoms of citizens

Keywords: *political rights and freedoms of citizens, system of constitutional rights and freedoms of man and citizen, rights for a citizen, constitutional rights, human rights, political culture of population.*

Постановка проблеми. Тривалий час вітчизняні науковці обговорюють проблему політичних прав і свобод людини й громадянина. І тому в контексті поширення та утвердження демократії у сучасних умовах необхідно комплексно вирішувати більшість питань, пов'язаних із забезпеченням політичних прав і свобод особистості.

Для того щоб з'ясувати місце політичних прав і свобод громадян, необхідно розпочати з того, що основні права громадянина – це насамперед його конституційні права та свободи. Основні права і свободи не можна тлумачити як відмову від інших загально визнаних прав і свобод людини й громадянина. Разом з тим може здаватися, що йдеться тільки про основні права і свободи людини, що дозволяє підкреслити їх особливі властивості, тобто невідчужуваність і природний характер (належність кожному від народження). Усі права людини і громадянина пов'язані не тільки з фактом його народження, але й із наявністю інших передбачених законом обставин. Таким чином, під конституційними правами і свободами розуміють найбільш важливі права і свободи людини й громадянина, що розкривають природний стан свободи та отримують вищий юридичний захист.

Метою цієї статті є окреслення значення політичних прав і свобод людини й громадянина та сутності і змісту даної групи прав.

Аналіз останніх публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Дослідженню політичних прав і свобод людини й громадянина приділяли увагу І. Веремеєнко, І. Голосничен-

ко, А. Грабильніков, М. Єропкін, А. Колодій, О. Мельник, В. Погорілко, О. Пушкіна, П. Рабинович та інші вчені.

Слід зазначити, що конституційні права і свободи є головним елементом конституційних правовідносин. Ці правовідносини виникають між людиною (громадянином) і державою, породжуючи обов'язок держави захищати й охороняти основні та інші права і свободи кожної окремої людини (громадянина). Остання має право не просити, а вимагати захисту прав, які держава визнала природними та невід'ємними.

Досить спірними в теоретичному плані є питання неможливості й неприпустимості позбавлення цих прав і свобод. Однак якщо громадянин вчиняє злочин, що суперечить правилам суспільства та його життю, то держава просто вимушена піти у цих випадках на обмеження, але не позбавлення його основних прав і свобод. Іноді це може навіть призвести і до обмеження права на життя, якщо існування в законі статті передбачає за такий злочин цю крайню міру.

Тепер зробимо спробу розмежувати конституційні права і права людини й громадянина. Ці дві категорії прав зазвичай згадуються разом, однак їхній зміст не є тотожним. Права людини виникають із природного права, а права громадянина – з позитивного, хоча й ті й інші мають невід'ємний характер. Права людини є первинними, вони властиві людям від народження незалежно від того, чи є вони громадянами держави, а права громадянина включають в себе ті права, які закріплюються за особою тільки з огляду на її належність до держави, тобто йдеться про громадянство. Таким чином, кожний громадянин тієї або іншої держави має весь комплекс прав, які належать до загально визнаних прав людини, плюс всі права громадянина, які визнаються в цій державі. Тому більш слушним буде вживати термін „політичні права і свободи”, що синтезує дві групи прав і свобод.

Виклад основного матеріалу дослідження. Політичні права громадянина є своєрідним обмеженням рівності між людьми, оскільки їх позбавляються особи, які мешкають в країні, але не мають громадянства. Ці права зазвичай передбачають можливість участі в державних справах, у виборах вищих та місцевих органах державної влади та допуску до державної служби у своїй країні.

Результати наших досліджень з історії виникнення політичних прав і свобод людини й громадянина дають підстави стверджувати, що особи, які не мають громадянства, цих прав в даній державі не мають. Така дискримінація допускається міжнародним співтовариством і пояснюється правомірним бажанням кожної держави надавати зазначені права лише особам, які остаточно пов'язані з долею країни і в повному обсязі несуть конституційні зобов'язання. Але це не означає, що особи без громадянства не несуть жодних обов'язків (наприклад, дотримання конституції або сплата податків тощо).

Природний характер прав громадянина впливає з того, що носієм суверенітету та єдиним джерелом влади в Україні є багатонаціональний народ. Ця важлива основа конституційного ладу країни набуває реальної та практичної реалізації саме через політичні права кожної людини. Така взаємодія і забезпечує необхідне їх застосування та реалізацію у повсякденному житті. Держава зобов'язана гарантувати захист прав громадян у випадку їх обмеження. Гарантія судового захисту та закріплення даного права в інших законодавчих актах загальною мірою забезпечує цей захист.

Здійснення прав і свобод людини й громадянина не повинно порушувати права і свободи інших осіб. Це означає, що такі права мають забезпечувати реалізацію багатьох інтересів індивіда у різних сферах суспільних відносин. Вони надають йому свободу вибору у здійсненні індивідуальних інтересів і разом з цим визначають межі його свободи. Жодне суспільство не може надати людині найбільшу свободу, тому що це може призвести до численних зіткнень із боку різних верств населення, що намагаються реалізовувати лише ті проблеми, які їх цікавлять. Ось чому вся система прав і свобод будується таким чином, щоб забезпечити законні інтереси людей і попередити можливе обмеження їх прав і свобод в результаті зловживання останніми з боку окремих осіб. Визнання прав і свобод людини й громадянина безпосередньо діючими означає, що людина і громадянин можуть здійснювати свої права і свободи, а також захищати їх у випадку порушення, керуючись при цьому Конституцією України та посиляючись на неї.

Це також підтверджено в ст. 8 Загальної декларації прав людини, відповідно до якої кожна людина має право на ефективне відновлення в правах компетентними національними судами у випадку порушення її основних прав, наданих їй Конституцією або законом. На нашу думку, ця стаття кореспондує, що „кожному гарантується судовий захист його прав і свобод, право на оскарження в суді незаконних рішень і дій державних органів, посадових осіб та суспільних установ”. Вказаній меті перш за все служить принцип формально-юридичної рівності, тобто рівності всіх перед законом. Якщо ж права і свободи індивіда були обмежені в результаті зловживання ними з боку іншої особи, то держава надає можливість першому захистити свої права всіма способами, які не заборонені законом. Причому він має право використовувати державні засоби захисту своїх прав і свобод, які гарантуються Конституцією.

Якщо будь-які положення нормативного юридичного акта прямо або опосередковано обмежують політичні права людини, цей акт підлягає скасуванню відповідно зі встановленими процедурами.

Особлива роль тут належить Конституційному Суду України, який повинен вирішувати справи про відповідність Конституції законодавчих та інших нормативних юридичних актів.

На нашу думку, політичні права і свободи – це права, які зачіпають

безпосередньо політичні інтереси людини. Вони виражають можливості індивіда на участь у політичному житті та здійсненні державної влади. До цієї категорії прав належать: право на свободу думки, право безперешкодно додержуватися своїх думок, право на свободу шукати, отримувати та розповсюджувати інформацію, право на мирні збори, право на свободу асоціацій, право на участь у веденні державних справ як безпосередньо, так і через своїх представників, право обирати і бути обраними тощо.

На відміну від особистих, політичні права і свободи спрямовані на активне включення кожного індивіда у життя країни, в управління її справами. Ці права і свободи створюють умови для закріплення зв'язків між людиною та суспільством, громадянином та державою. Від стану політичних прав і свобод залежить міцність підвалин конституційного ладу, реальність його демократизму та рівень політичної культури у населення. Разом з тим політичні права і свободи розвиваються не випадково, вони розповсюджуються на фоні особистих прав і свобод, у взаємодії з ними.

Передусім слід наголосити, що хоча політичні права і свободи широко декларувалися у минулому і навіть становили позитивний приклад існування та розвитку політичних процесів за радянської влади, проте реалізація їх була досить важкою. Зокрема, монополія партійного апарату на визначення складу ради перекручувала сенс виборчих прав. Багатопартійність на практиці не допускалася, а профспілки та інші громадські організації розглядалися як додаток до партійно-державної машини. У таких умовах політичні права і свободи сприяли відверненню держави від народу та появі у народу недовіри до інституту демократії.

Повертаючись до визначення політичних прав і свобод людини й громадянина, хотілось б підкреслити, що політичні права і свободи у демократичному суспільстві, закріплюючи волю народу і кожної людини, забезпечували їх захист від свавілля державної влади. Філософською основою цього інституту є вчення про свободу як про природний стан і вищу цінність людини. Проблеми прав людини завжди були, є і будуть у центрі уваги, особливо політичні, адже дослідження цих питань знаходимо ще у працях давніх філософів [1, с. 8].

Політичні права і свободи людини й громадянина позначились на характері держави, оскільки стали обмеженням її всевладдя, сприяли встановленню демократичної взаємодії між державною владою та індивідом, звільнивши останнього від надзвичайної опіки та придушення його волі та інтересів із боку владних структур [2, с. 12-13].

Слід указати, що в контексті демократизації сучасного громадянського суспільства, формування правової держави, подолання відчуження громадян від влади, створення ефективних форм та методів діяльності державних органів щодо забезпечення прав і свобод виникає нагальна потреба у нормативно-правовому врегулюванні конституційних політичних прав і свобод людини й громадянина [3, с. 354].

Особливу увагу слід акцентувати на нормах, що закріплюють політичні права на міжнародному рівні, тобто відповідно до ч. 1 ст. 9 Конституції України чинні міжнародні договори, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, складають частину національного законодавства. Положення зазначеної статті Конституції мають надзвичайно важливе зовнішньополітичне і правове значення, особливо в умовах активного процесу входження України у світове співтовариство. Закон України „Про міжнародні договори України” [4] від 22 грудня 1993 р. обумовлює здійснення ратифікації міжнародних договорів (тих, які потребують її згідно зі ст. 7 цього Закону) не у формі постанови Верховної Ради України, як це було раніше, а прийняттям спеціального закону про ратифікацію, який підписується Головою Верховної Ради України.

Взаємодія політичних прав і свобод людини й громадянина та міжнародного права відбувається також у межах гармонізації національного законодавства з нормами і принципами Загальної декларації прав людини, відповідних міжнародних актів, Європейської конвенції з прав людини тощо. Україна у цьому питанні виходить із домінуючої у світі концепції примату норм міжнародного права перед нормами національного законодавства. Конституція України, крім того, передбачає, що чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною законодавства України (ст. 9). За останні 10 років наш парламент ратифікував понад 400 міжнародних договорів і угод. Між тим у нас все ще не вироблено механізму, за яким норми відповідних міжнародних договорів могли б діяти як норми національного законодавства, а тому питання поки що залишається вирішеним на рівні доктрини [5, с. 203].

Зарубіжний досвід свідчить, що імплементація здійснюється у формі врахування вимог міжнародного права при підготовці проектів національних законодавчих актів шляхом проведення експертизи останніх, внесення змін і доповнень до вже чинних актів тощо. Звідси можна дійти висновку, що і для нас ці форми є прийнятними, їх слід покласти в основу імплементаційних норм.

Особливо складним є питання гармонізації міжнародного і внутрішнього права, розв'язання якого передбачає усунення правових колізій, пов'язаних із конституціями відповідних держав. Це, зокрема, стосується колізій між Конституцією України та Європейською конвенцією про громадянство. Наша Конституція чітко зафіксувала положення про те, що в Україні діє єдине громадянство. У той час як зазначена конвенція, прийнята Радою Європи роком пізніше, допускає випадки подвійного громадянства (для громадян різних країн при вступі у шлюб, для їх дітей). Для ратифікації цієї конвенції потрібні відповідні зміни в Конституції. Це важливо у зв'язку з тим, що існуюча дисгармонія не є виправданою з точки зору однакового забезпечення фундаментальних прав

людини на європейському і національному рівнях.

Дослідження вчених стосовно питань місця політичних прав в системі конституційних прав і свобод людини й громадянина дозволяють констатувати, що протягом значного історичного проміжку конституційне право обмежувалося регулюванням прав глав держав, певних їх привілеїв, прав переважно окремих осіб, як правило, чиновників різного рангу. Водночас простий народ майже не мав прав у політичній сфері. Розуміючи нерівне становище у суспільстві, монархи все ж законодавчо спромоглися закріпити за підданими певні права. Заслуговує на увагу Біль про права 1689 р., в якому за підданими закріплюється право петиції до короля (ст. 5), виборче право (ст. 8) та свобода слова і дебатів у парламенті (ст. 9) [6, с. 165].

На наше переконання, джерело такого явища, як політичні права і свободи громадян, слід шукати у системі зв'язків суспільних відносин, що розвиваються. Так, феодалний лад передбачає наявність жорстких зв'язків між різними класами, серед яких чільне місце посідають імперативні приписи, які практично не залишають права вибору варіантів поведінки суб'єктам суспільних відносин. Інша річ – капіталістичні суспільні відносини. Тут основна маса індивідів не пов'язана „зовнішньо-економічними” методами впливу на свою поведінку. З'являється зовнішня свобода, яка і передбачає необхідності її легалізації на законодавчому рівні і, головне, створення налагоджених правових механізмів та способів використання цієї свободи, включаючи юридичне оформлення меж її реалізації, на випадок перевищення яких держава може задіяти свій „арсенал” примусових засобів регулювання поведінки індивіда [7, с. 168].

Для того щоб з'ясувати природу політичних прав і свобод людини й громадянина, перш за все необхідно дослідити їх зміст. Це, як правило, багатогранні явища, кожне з яких є комплексом, групою прав та свобод і має систему гарантій правового, організаційного, політичного, економічного та іншого характеру. Серед широкого переліку основних прав і свобод громадян важливе місце посідає політичне право, закріплене у ст. 36 Основного закону, – свобода об'єднання в політичні партії і громадські організації, змістом яких є визначення можливості громадян в управлінні державною та суспільством.

Розглядаючи місце політичних прав у системі прав і свобод людини й громадянина, неможливо не торкнутися питання про механізм забезпечення політичних прав. Новітня юридична література характеризує різні правові процеси, а також функціонуючі соціально-правові інститути, при цьому багато авторів використовують термін „механізм”. Наприклад, виділяють „механізм держави”, „механізм управління”, „механізм правового впливу”, „механізм правового регулювання”, „механізм реалізації норм права”, „механізм державно-правового регулювання”, механізм адміністративно-правового захисту”. Досить новим у теорії

права є поняття правового впливу, під яким розуміють результативний, нормативно-організаційний вплив на суспільні відносини як систему правових засобів (норм права, правовідносин, актів реалізації та застосування), інших правових явищ (правосвідомості, правової культури, правових принципів, правотворчого процесу тощо) [8, с. 436]. Метою кожного з наведених механізмів є кінцевий результат отримання тих соціальних благ, які закладені у змісті державно-правового регулювання суспільством. Дія механізму державно-правового впливу спрямована на вирішення завдань, що стоять перед державою, суспільством, правом і випливають із основних положень Конституції України.

Річ у тому, що система закріплених у Конституції України політичних прав і свобод громадян повністю відрізняється від радянської, де вони мали лише декларативний характер. Саме політичні права і свободи спрямовані на активну участь громадян у політичному житті держави.

Висновки. Зрозуміло, що проголошення прав і свобод та, з іншого боку, їх повне і суворе дотримання – це абсолютно різні речі. Конституція України є базовим законом прямої дії. На основі її положень, що стосуються насамперед прав і свобод людини й громадянина, рано чи пізно будуть прийняті інші закони, які мають відповідати змісту цих положень, в першу чергу закони, якими буде встановлено ефективний механізм забезпечення політичних прав і свобод.

Слід зазначити, що ця категорія прав і свобод, на відміну від інших, стосується лише громадян України. Політичні права і свободи визначають їхнє правове становище в системі суспільних відносин, які виникають у процесі здійснення державної влади.

Отже, на підставі проведеного наукового дослідження місця та змісту політичних прав і свобод людини й громадянина в системі конституційних прав і свобод індивіда автором вироблена власна точка зору щодо сутності політичних прав і свобод та розмежування конституційних прав і прав людини і громадянина. При цьому результати дослідження дозволяють констатувати, що суб'єктивні політичні права і свободи являють собою досить складне багатогранне явище правової дійсності, сутність якого полягає у характері та природі взаємовідносин між людиною і державою.

Бібліографічні посилання

1. Букач В.В., Олійник А.Ю. Конституційні політичні права та свободи людини і громадянина в Україні: Монограф. – Дніпропетровськ, 2006.
2. Права человека: Учеб. / Отв. ред. член-корр. РАН, д-р юрид. наук Е.А. Лукашева. – М., 1999.
3. Конституційно-правовий механізм забезпечення основних свобод людини і громадянина в Україні: Монограф. – К., 2008.
4. Про міжнародні договори України: Закон України від 22.12.93 р. // ВВР. – 1994. – № 10. – Ст. 45.
5. Шемшученко Ю.С. Вибране. – К., 2005.

6. Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран / Под ред. З.М. Черниловского. – М., 1984.
7. Явич Л.С. Общая теория права. – Л., 1976.
8. Общая теория государства и права. Академический курс. В 2 т.: Учеб. / Отв. ред. М.Н. Марченко. – М., 2000. – Т. 2.

Надійшла до редакції 04.11.2010

А.Ю. Олійник

кандидат юридичних наук, професор
(Національна академія внутрішніх справ)

УДК 342.7

ПОНЯТТЯ, ВИДИ І ЗМІСТ КОНСТИТУЦІЙНОЇ СВОБОДИ ПЕРЕСУВАННЯ В УКРАЇНІ

Визначено поняття, види і зміст конституційної свободи пересування людини і громадянина, дається характеристика її ознак, видів і змісту, запропоновано висновки і рекомендації.

Ключові слова: конституційна свобода пересування, вільний вибір місця проживання, можливості залишити у будь-який час Україну та повернутися в Україну.

Определяются понятие, виды и содержание конституционной свободы передвижения человека и гражданина, даётся характеристика её признаков, предлагаются выводы и рекомендации.

Ключевые слова: конституционная свобода передвижения, свобода выбора места проживания, возможность оставить в любое время Украину и возвращаться в Украину.

The definition, types and contents of the constitutional freedom of movement of man and citizen, describes its symptoms, types and content offered conclusions and recommendations.

Key words: constitutional freedom of movement, choice of domicile, the possibility to leave at any time and return to Ukraine Ukraine.

Постановка проблеми. Конституційна свобода пересування людини і громадянина досліджувалася вченими-теоретиками, конституціоналістами, спеціалістами галузевих наук у співвідношенні з іншими правами і свободами. Практичне значення конституційної свободи пересування, її видів і змісту полягає у максимально можливому їх здійсненні. Завдання цього дослідження полягає в тому, щоб визначити поняття, види і зміст названої конституційної свободи.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Окресленою проблемою цікавилися різні вчені теорії права, конституційного та інших галузей права. Серед них слід назвати

А. Аносенкова, І. Голосніченка, А. Колодія, В. Кравченка, А. Олійника, В. Погорілка, О. Пушкіну, П. Рабіновича, Ю. Тодику, О. Фрицького, Н. Шукліну та ін.

Метою дослідження є визначення поняття, видів та змісту конституційної свободи пересування в Україні.

Відповідно до мети завданнями даної роботи є: а) аналіз існуючих у юридичній науці поняття, видів, змісту конституційних свобод, включаючи і свободу пересування; б) формулювання визначення, видів і змісту конституційної свободи пересування; в) характеристика ознак, критеріїв класифікації та елементів змісту названої конституційної свободи пересування.

Виклад основного матеріалу дослідження. В міжнародних та національних юридичних доктринальних і нормативних джерелах знаходимо різні підходи до розуміння поняття, видів, змісту усіх конституційних свобод людини і громадянина, включаючи і свободу пересування. Конституційні свободи людини і громадянина складають окрему, провідну групу конституційних можливостей. Як правило, можливості активної і пасивної поведінки, що є передумовами набуття реалізації конституційних прав, можуть бути визначені в окрему групу, яка, у свою чергу, передбачає більш детальне групування на види. Наприклад, свобода людини від незаконного позбавлення життя дає право індивіду вимагати від держави і суспільства забезпечити йому можливість не бути свавільно позбавленим життя, тобто право на життя (ст. 27). Або, наприклад, свобода від катувань та інших жорстоких, нелюдських чи таких, що принижують гідність, видів поведіння чи покарання є передумовою реалізації кожного права на повагу до його гідності (ст. 28). Індивідуальна свобода від незаконних затримань, арештів, тримань під вартою, обмежень чи позбавлень волі є передумовою здійснення права кожного не бути безпідставно затриманим та заарештованим без достатніх підстав та вмотивованого рішення суду (ст. 29) тощо. Такі конституційні свободи є передумовами здійснення громадянських, політичних, економічних, соціальних, культурних і особистих прав і існують у кожній з названих груп [1, с. 59-60]. Вищевикладене дозволяє стверджувати, що конституційні свободи складають окрему групу передумов реалізації конституційних прав людини і громадянина.

Як зазначають А. Аносенков і І. Голосніченко, першочергове значення при формулюванні поняття, видів та змісту конституційних свобод мають норми міжнародного права, які повинні використовуватись у національному законодавстві, котре, у свою чергу, має імплементувати вимоги таких норм [2, с. 1]. Аналізуючи міжнародні договори та інші документи, вони доходять висновку, що кожна людина має право на свободу пересування і вільний вибір місця проживання,

а держава як учасниця міжнародного договору зобов'язана добросовісно виконувати умови договору, не може посилатися на положення внутрішнього права як на виправдання невиконання нею договору, разом з текстом міжнародного договору, при згоді сторін, може враховувати практику його застосування і тлумачення [3, с. 133].

А. Колодій характеризує свободу людини такими ознаками: а) люди є вільними від народження, ніхто не може порушувати їхні природні права; б) держава є головним гарантом свободи людини; в) людина має право робити все, за винятком того, що прямо заборонено чинним законодавством; г) діє принцип рівних правових можливостей, правового сприяння і правової охорони, що його закріплюють демократичні конституції, у тому числі й Конституція України; д) як об'єктивна реальність свобода виходить за межі, врегульовані правом, і має витoki в системі інших соціальних норм, що панують у демократичному суспільстві; е) може мати неоднакове тлумачення, оскільки, з одного боку, свобода характеризує загальний стан людини, її соціальний статус, а з іншого – конкретизується в можливості вчиняти ті або інші конкретні дії в межах, наданих людині мораллю і правом. Конституційну свободу пересування він відносить до громадянських свобод [4, с. 232, 234].

В. Кравченко досліджує конституційну свободу пересування та вільного вибору місця проживання в групі конституційних особистих прав і свобод. Різновидом свободи пересування він вважає можливість громадянина України у будь-який час залишати територію України і безперешкодно повертатися в Україну [5, с. 147].

В. Погорілко в науковій статті “Свободи конституційні” визначає їх як можливості вільної (активної чи пасивної) поведінки (діяльності) людини і громадянина в суспільстві та державі, передбачені Конституцією і законами України. Він розрізняє конституційні права і конституційні свободи та визначає: якщо права становить можливості набуття, володіння, користування і розпорядження певними благами, то свободи є лише передумовами набуття, володіння, користування і розпорядження відповідними благами. На його думку, передумовою здійснення будь-якого права є свобода вибору людини і громадянина. До конституційних свобод він відносить: а) загальносоціальні свободи особи (ст. 29); б) свободу пересування, вільний вибір місця проживання, вільне залишення території України (ст. 33); в) свободу думки, слова, вільне вираження своїх поглядів і переконань (ст. 34); г) свободу світогляду і віросповідання (ст. 35); д) свободу об'єднань у політичні партії та громадські організації (ст. 36); е) свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості (ст. 54) [6, с. 1008].

О. Пушкіна дослідила конституційні права і свободи досліджує як систему, у їх взаємодії з конституційними обов'язками; визначає їх як інститут конституційного права, окреслює критерії класифікації та

конституційної фіксації прав і обов'язків. Поняття системи прав людини вона розглядає з позиції характеристики історико-правових джерел, становлення цієї системи, класифікації, конституційно-правової фіксації і аналізу специфіки взаємозв'язку між правами та обов'язками людини і громадянина. Акцентується увага на протиріччях суб'єктів індивідуальних і колективних прав [7, с. 111]. Аналізуючи систему особистих прав і свобод, О. Пушкіна відносить до названої групи лише два права: право на життя та право на свободу. До права на життя, на її думку, належить право на захист життя та право на гідність. У право на свободу вона включає права на свободу думки, слова, світогляду та віросповідання, приватну свободу та фізичну свободу. Приватна свобода, на її погляд, охоплює свободу особи в житті, свободу особистого життя, свободу листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції. До фізичної свободи О. Пушкіна зараховує свободу від незаконних затримань, арештів, тримань під вартою та позбавлення волі. Така постановка питання свідчить про те, що О. Пушкіна до особистих свобод відносить: недоторканність особи, недоторканність житла, недоторканність особистого життя, свободу слова, свободу думки, свободу світогляду і віросповідання. На нашу думку, сюди слід віднести і свободу пересування та вільний вибір місця проживання, свободу вільно залишати територію України та у будь-який час повертатися в Україну, свободи від незаконного позбавлення життя та від приниження гідності людини і громадянина. Отже, в систему громадянських конституційних свобод О. Пушкіна включає всі можливості, що закріплені як права і свободи, крім свободи від незаконного позбавлення життя та від приниження гідності людини і громадянина [8, с. 11-12].

П. Рабинович визначає основні свободи як певні можливості людини, необхідні для її існування та розвитку у конкретно-історичних умовах, які об'єктивно зумовлюються досягнутим рівнем розвитку людства і мають бути загальними та рівними для всіх людей [9, с. 16]. Він же зазначає, що за змістом потреб людини свободи можна класифікувати на такі: а) фізичні, тобто такі, що необхідні для фізичного існування людини; б) особистісні; в) культурні; г) політичні; д) економічні [10, с. 384].

Існують і інші критерії для класифікації основних прав і свобод. В залежності від рівня автономії людини в процесі реалізації прав і свобод Конституція України поділяє їх на конституційні права і конституційні свободи. Для групування конституційних свобод слід визначити певні критерії їх класифікації.

Ю. Тодика називає конституційні права, свободи та обов'язки основними, які становлять ядро правового статусу особи, основою інших прав. Конституційні права і свободи – це невід'ємні можливості,

які належать особі від народження, є основою правового статусу, закріплені в конституції держави і мають найвищий юридичний захист. Відмінність між правом і свободою він бачить у процесі їх реалізації. При реалізації свободи ніхто не може втручатися у внутрішній світ людини і громадянина. Право більшою мірою пов'язане з: а) необхідністю позитивних дій з боку держави; б) правомочністю людини на участь у діяльності окремих політичних і економічних структур. Він визначає окремо конституційні права і свободи і окремо – конституційні обов'язки. Конституційні права і свободи, на його думку, – це закріплені в Конституції України і гарантовані державою можливості, які дають кожній людині і громадянину вільно і самостійно обирати вид і міру своєї поведінки, користуватися наданими йому соціальними благами як в особистих, такі і в загальних інтересах.

Н. Шукліна визначає конституційне право як певні можливості суб'єкта конституційно-правових відносин, тобто юридичні можливості задоволення особистих потреб та інтересів відповідно до рівня розвитку громадянського суспільства й держави [11]. Конституційна свобода людини і громадянина – це їх спроможність діяти відповідно до своїх інтересів і мети, можливість власного, незалежного вибору того чи іншого рішення. Це встановлена і гарантована законом сфера автономії громадянина стосовно держави, державної влади та інших громадян.

О. Фрицький розглядає конституційні права людини як певні юридичні можливості суб'єкта конституційно-правових відносин, необхідних для задоволення особистих інтересів і потреб, обумовлених рівнем розвитку в сучасний період розбудови української держави, які мають бути загальними і рівними для всіх людей. Конституційна свобода людини, на його думку, становить її спроможність діяти відповідно до своїх інтересів і мети, можливість власного, незалежного вибору того чи іншого рішення [12, с. 162]. Позиція О. Фрицького повністю збігається з тлумаченням конституційної свободи, яку надає Н. Шукліна.

Узагальнюючи вищенаведені думки авторів стосовно поняття, видів та змісту конституційної свободи пересування можна сформулювати такі ознаки названої свободи: а) це можливості людини і громадянина; б) передбачає свободу вільно пересуватися територією України та вибирати місце проживання в Україні на свій розсуд, залишати територію України за власним бажанням і у будь-який час повертатися в Україну; виняток складають обмеження, встановлені законом. Складовою громадянських конституційних свобод є можливість людини на вільне пересування та вільний вибір місця проживання. Кожній людині, яка на законних підставах знаходиться на території України, гарантується свобода пересування, можливість вільно залишати територію України та вільно у будь-який час повер-

татися в Україну. У більшості цивілізованих держав світу давно відмовилися від практики, коли держава встановлює кому і де жити [13, с. 92]. Свобода пересування за радянських часів значною мірою обмежувалася пропискою за місцем проживання та певними перешкодами, пов'язаними з виїздом за кордон [14, с. 45]. Наразі Україна відмовилася від системи прописки, але реєстрація за місцем проживання зберігається [15]. Отже, свобода пересування – це можливість людини і громадянина вільно пересуватися територією України та вибирати місце проживання в Україні на свій розсуд, залишати територію України за власним бажанням і у будь-який час повертатися в Україну, за винятком обмежень, які встановлені законом.

Аналіз доктринальних джерел дає змогу визначити такі критерії для класифікації свободи пересування: а) за однорідністю матеріального змісту; б) за однорідністю конституційних норм, що закріплюють свободи; в) за сторонами життя і діяльності людини і громадянина; г) за змістом правовідносин, що виникають у процесі реалізації свобод; д) за їх спеціальним призначенням у суспільстві; е) за їх значенням для суб'єкта, характером, способами здійснення, суб'єктивним складом здійснення; є) за механізмом реалізації чи забезпечення реалізації; ж) за часом, місцем та колом осіб у процесі їх здійснення; з) за матеріальним чи процесуальним порядком регулювання та охорони свобод та ін. За змістом правовідносин можна окреслити такі види конституційних свобод пересування: 1) свобода пересування; 2) свобода вибору місця проживання; 3) свобода залишати територію України; 4) свобода у будь-який час повертатися в Україну.

Зміст названої конституційної свободи включає в себе можливості людини і громадянина: а) пересуватися по території України вільно на свій розсуд; б) вільно вибирати місце проживання; в) вільно залишати територію України; г) вільно у будь-який час повертатися в Україну; д) обмежувати свободу пересування лише у випадках, які встановлені законом; е) звертатися до державних органів і органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб та керівників підприємств і установ про відновлення порушеного права.

Кожен може вільно, на свій розсуд пересуватися територією України. Зміст свободи пересування включає в себе свободи: а) перебування в певному пункті протягом короткого чи тривалого строку, без створення там постійного місця проживання; б) закріплення за собою нового місця проживання, якщо особа не має наміру повертатися на старе. Вільний вибір місця проживання передбачає свободу реєстрації місця проживання. В Українській РСР діяли правила прописки, тобто дозвільна система реєстрації громадян. Органи державної влади на власний розсуд вирішували, дозволяти чи не дозволяти особі постійно проживати за тією чи іншою адресою. Після конституційного подання Конституційний Суд Ук-

раїни своїм рішенням від 14 листопада 2001 р. визнав, що дозвільний порядок вибору особою місця проживання суперечить діючій Конституції України. Але незважаючи на прийняте Конституційним Судом України рішення, існуючий порядок прописки фактично і надалі застосовувався, оскільки новий порядок реєстрації громадян не приймався. 11 грудня 2003 р. було прийнято Закон України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні», який почав діяти 1 січня 2004 р. а 26 травня 2004 р. видано наказ МВС України № 571 «Про організацію реєстрації і зняття з реєстрації місця проживання та перебування фізичних осіб в Україні», яким було затверджено настанову з питань оформлення документів і контролю щодо реєстрації місця проживання та перебування фізичних осіб в Україні. 28 липня 2004 р. Кабінет Міністрів України затвердив зразок заяв та форми талону для реєстрації. Отже, більше ніж півроку реєстрація здійснювалася фактично по неписаним правилам і переважно за старою процедурою прописки. Як свідчить практика, закон не позбавив цю процедуру адміністративного чиновницького свавілля, що все ж таки значною мірою зберігає елементи дозвільності у системі реєстрації. Потрібно прийняти Закон України «Про реєстрацію фізичних осіб», де на законодавчому рівні урегулювати усі процедури реєстрації громадян України, іноземців і осіб без громадянства.

Відповідно до чинної Конституції України та Закону України від 21 січня 1994 р. «Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України» громадянин України має право виїхати з України, крім випадків, передбачених Законом, та в'їхати в Україну. На громадян України, які звернулися з клопотанням про виїзд з України, поширюються усі положення чинного законодавства, вони користуються всіма правами і несуть встановлені законом обов'язки. За громадянами України зберігаються на її території майно, кошти, цінні папери та інші цінності, що належать їм на праві приватної власності. Будь-яке обмеження їх громадянських, політичних, соціальних, економічних та інших прав не допускається. Порядок в'їзду до іноземної держави регулюється законодавством відповідної держави. Громадянин України за жодних підстав не може бути обмежений у праві на в'їзд в Україну [16].

Елементом змісту конституційної свободи пересування є можливість зобов'язаних органів і посадових осіб обмежувати свободу пересування лише у випадках, які встановлені законом. На думку А. Аносенкова, підставами обмеження прав фізичних осіб на свободу пересування, вільний вибір місця проживання є такі: 1) умови воєнного або надзвичайного стану з обов'язковим зазначенням строку дії цих обмежень; 2) недопущення перебування в прикордонній смузі сторонніх осіб; 3) запобігання негативним проявам у зонах екологічного лиха; 4) встановлення особливих умов і режимів проживання населення і здійснення господарської діяльності внаслідок небезпеки поширення інфекційних і масових неінфе-

кційних захворювань та отруєнь людей; 5) закритість окремих адміністративних територіальних утворень з метою забезпечення державної таємниці [17]. Вільний вибір місця проживання, відповідно до Закону України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» від 11 грудня 2003 р. (ст. 13), обмежується в адміністративно-територіальних одиницях, які знаходяться: а) у прикордонній смузі; б) на територіях військових об'єктів; в) у зонах, які згідно із законом належать до зон з обмеженим доступом; г) на території, де у разі небезпеки поширення інфекційних захворювань і отруєнь людей введені особливі умови і режим проживання населення та господарської діяльності; д) на територіях, щодо яких введено воєнний або надзвичайний стан. Вільний вибір місця проживання обмежується щодо осіб: 1) які не досягли 16-річного віку; 2) до яких згідно із процесуальним законодавством застосовано заборонні заходи, пов'язані з обмеженням або позбавленням волі; 3) які за вироком суду відбувають покарання у виді позбавлення або обмеження волі; 4) які згідно із законодавством перебувають під адміністративним наглядом; 5) які згідно із законодавством про інфекційні захворювання та психіатричну допомогу підлягають примусовій госпіталізації та лікуванню; 6) без громадянства та іноземців, які не мають законних підстав для перебування на території України [15].

Самостійним елементом змісту конституційної свободи пересування є можливість звертатися до державних органів і органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб та керівників підприємств і установ про відновлення порушеного права. Закон передбачає, що рішення, дії чи бездіяльність органів державної влади, посадових та службових осіб з питань свободи пересування, вільного вибору місця проживання, реєстрації місця проживання чи місця перебування особи можуть бути оскаржені в установленому порядку (ст. 14).

Висновок. Підбиваючи підсумки проведеного дослідження, можна зробити такі висновки і рекомендації:

1. Свобода пересування – це можливість людини і громадянина вільно пересуватися територією України та вибирати місце проживання в Україні на свій розсуд, залишати територію України за власним бажанням і у будь-який час повертатися в Україну, за винятком обмежень, які встановлені законом.

2. Ознаками конституційної свободи пересування є такі: а) це можливість людини і громадянина; б) передбачає свободу вільно пересуватися по території України та вибирати місце проживання в Україні на свій розсуд, залишати територію України за власним бажанням і у будь-який час повертатися в Україну; виняток складають обмеження, встановлені законом.

3. За змістом правовідносин можна визначити такі види конституційних свобод стосовно свободи пересування: 1) свобода пересу-

вання; 2) свобода вибору місця проживання; 3) свобода залишати територію України; 4) свобода у будь-який час повертатися в Україну.

4. Зміст конституційної свободи пересування включає в себе можливості людини і громадянина: а) пересуватися територією України вільно на свій розсуд; б) вільно вибрати місце проживання; в) вільно залишати територію України; г) вільно у будь-який час повертатися в Україну; д) обмежувати свободу пересування лише у випадках, які встановлені законом; е) звертатися до державних органів і органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб та керівників підприємств і установ про відновлення порушеного права.

5. Як рекомендацію пропонуємо прийняти Закон України «Про реєстрацію фізичних осіб», в якому на законодавчому рівні урегулювати усі процедури реєстрації громадян України, іноземців і осіб без громадянства.

Бібліографічні посилання

1. Олійник А.Ю. Поняття і класифікація конституційних свобод людини та громадянина в Україні // Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ. – 2009. – № 2. – С. 52-60.
2. Голосніченко І.П., Аносенков А.А. Конституційні права і свободи на пересування і вільний вибір місця проживання серед інших прав і свобод людини // Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право. – 2008. – Вип. № 1. – С. 1-16.
3. Баймуратов М.О., Максимейко С.В. Імплементация норм міжнародного права про свободу пересування і вибір місця проживання у право України // Право України. – 2003. – № 9.
4. Правознавство: Підруч. / А.І. Берлач, С.С. Бичкова, Д.О. Карпенко та ін. – 2-е вид., доп. – К., 2009.
5. Кравченко В.В. Конституційне право України: Навч. посіб. – 3-є вид., випр. та доп. – К., 2004.
6. Погорілко В. Свободи конституційні // Міжнародна поліцейська енциклопедія: У 10 т. / Відп. ред. Ю.І. Римаренко, Я.Ю. Кондратьєв, В.Я. Тацій, Ю.С. Шемшученко. – К., 2005. – Т. II: Права людини у контексті поліцейської діяльності. – С. 1008.
7. Пушкіна О.В. Система прав і свобод людини та громадянина в Україні: теоретичні і практичні аспекти забезпечення. – К., 2006.
8. Олійник А.Ю. Співвідношення конституційних прав, свобод та обов'язків людини і громадянина в Україні // Право і суспільство. – 2009. – № 6. – С. 10-17.
9. Рабінович П.М. Основні права людини: поняття, класифікація, тенденції // Український часопис прав людини. – 1995. – № 1. – С. 14-22.
10. Рабінович П. Класифікація основних прав людини // Міжнародна поліцейська енциклопедія: У 10 т. / Відп. ред. Ю.І. Римаренко, Я.Ю. Кондратьєв, В.Я. Тацій, Ю.С. Шемшученко. – К., 2005. – Т. II: Права людини у контексті поліцейської діяльності. – С. 383-384.
11. Шукліна Н.Г. Конституційно-правове регулювання прав і свобод людини і громадянина в Україні (проблеми теорії і практики). – К., 2005.
12. Фрицький О.Ф. Конституційне право України: Підруч. – К., 2002.
13. Права людини: Підруч. – К., 1997.
14. Матузов Н.И. Личность. Права. Демократия: Теоретические проблемы субъективного права. – Саратов, 1972.
15. Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні: Закон України від 11 грудня 2003 р. // ВВР. – 2004. – № 15. – Ст. 232.
16. Аносенков А. Адміністративно-правове забезпечення права на свободу пересування потребує удосконалення // Право України. – 2003. – № 6.

Надійшла до редакції 18.01.2011

В.О. Серьогінкандидат юридичних наук, доцент
(Харківський національний
університет внутрішніх справ)

УДК 342.72

**НЕДОТОРКАННІСТЬ ПРИВАТНОГО ЖИТТЯ (ПРАЙВЕСІ)
ПРАЦІВНИКІВ: ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ**

Досліджено сучасну проблематику охорони недоторканності приватного життя працівників. Звернуто увагу на зарубіжне та вітчизняне законодавство у даній сфері. Запропоновано принципові підходи до нормативного забезпечення даного права в умовах динамічного розвитку комп'ютерних технологій та електронних мереж.

Ключові слова: права людини, прайвесі, недоторканність приватного життя, права працівників.

Исследуется современная проблематика охраны неприкосновенности частной жизни работников. Обращается внимание на зарубежное и отечественное законодательство в данной сфере. Предложены принципиальные подходы к нормативному обеспечению данного права в условиях динамичного развития компьютерных технологий и электронных сетей.

Ключевые слова: права человека, прайвесі, неприкосновенность частной жизни, права работников.

The article deals with contemporary issues of protection of privacy in the workplace. Attention is paid to foreign and national legislation in this area. Offered basic approaches to the regulatory provision of the law in the context of the dynamic development of computer technologies and electronic networks.

Key words: human rights, privacy, inviolability of private life, rights of employers.

Постановка проблеми. Право на недоторканність приватного життя, або, як його називають у країнах Західної демократії, „прайвесі”, має багато аспектів і сфер прояву. Однією зі сфер, яка досі залишається найменш дослідженою і найбільш проблемною з точки зору забезпечення названого права, є сфера трудової діяльності. У вітчизняній юридичній літературі як радянського, так і сучасного періоду проблема захисту тих чи інших елементів приватного життя працівника у сфері трудових відносин, під час виконання ним трудових чи службових обов'язків, традиційно обходиться увагою дослідників. З одного боку, це зумовлено відсутністю чіткого доктринального й законодавчого підходу до визначення поняття недоторканності приватного життя, його змісту та проявів, з іншого – застарілим уявленням

про трудову діяльність тільки як про участь у суспільному виробництві, де немає місця приватним, інтимним аспектам. Навпаки, західно-європейська правова доктрина, що базується на потужній школі лібералізму з її шанобливим ставленням до людської гідності та свободи, має суттєві здобутки на цьому напрямку. Означені фактори зумовлюють гостру **актуальність теми** даного дослідження, його теоретичну і практичну значущість.

Аналіз останніх публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. На сьогодні кількість наукових публікацій з проблем забезпечення недоторканності приватного життя на робочому місці („privacy in the workplace”) сягає кількисот найменувань. Особливо активно розробляються ці проблеми в США, Канаді та Австралії. Серед західних правників, котрі ведуть активні наукові пошуки у даній сфері, слід відзначити Л. Арбеттера [1], Д. Козетто і Т. Педеліскі [2], Дж. Нолана [3], С. Маккевоя [4], Л. Пінкуса і К. Троттера [5] та ін. Водночас у працях дослідників з країн СНД проблеми недоторканності приватного життя працівників здебільшого перебувають поза межами уваги та наукового аналізу. Тому **метою** даної статті є з'ясування проблем, наявних у сфері забезпечення недоторканності приватного життя працівників, узагальнення передового зарубіжного досвіду щодо регламентації даної сфери, а також формулювання вихідних засад нормативного забезпечення прайвесі працівників в Україні.

Виклад основного матеріалу. Розпочинаючи наше дослідження, зауважимо, що за роботодавцями та їх уповноваженими представниками завжди визнавалося право здійснювати контроль за діяльністю працівників як елемент організації виробництва. Контролюючі пристрої десятиліттями використовувалися в обробній промисловості для з'ясування місцезнаходження продукції, обладнання, загальної продуктивності тощо. Ще до 1913 р. для вимірювання швидкості друкування використовувалися механічні пристрої (циклометри), а з 20-х років ХХ ст. почали прослуховуватися службові телефони. Однак проблема забезпечення недоторканності приватного життя працівників постала лише на початку 90-х років ХХ ст. як результат науково-технічної революції, коли якісно змінилися методи спостереження та обсяги інформації, яку стало можливим отримати таким чином. Застосування новітніх інформаційних технологій дало змогу роботодавцям та менеджерам по роботі з персоналом (HR-менеджерам) робити контроль непомітним і тотальним, спостерігати не тільки за трудовою діяльністю працівників, але й за суто інтимними сторонами їхнього життя. У підсумку, як справедливо зазначають австралійські дослідники А. Джонстон і М. Ченг, дебати щодо спостереження на робочому місці почали розглядатися як змагання між громадянськими сво-

бодами і технологією, як певний епізод у тривалому конфлікті між підприємцями і працівниками [6].

Питання про необхідність забезпечення недоторканності приватного життя на робочому місці було порушене тоді, коли роботодавці почали вирішувати трудові питання, виходячи з інформації про окремі аспекти особистого життя працівників, не пов'язані з трудовою діяльністю, які стали їм відомі в результаті негласного спостереження. Одним із перших на необхідність забезпечення певної автономії працівника на робочому місці звернула увагу Австралійська комісія з реформування законодавства (ALRC), яка у своєму звіті 1983 р. щодо законодавства про недоторканність приватного життя (прайвесі) виокремила декілька аспектів згаданого права, які стосуються сфери трудових відносин: 1) розголошення інформації щодо кримінальних справ; 2) розголошення медичної інформації; 3) психологічне тестування; 4) використання детекторів брехні та засобів спостереження на робочому місці; 5) розголошення і протиправне використання записів про трудову діяльність [7].

Ще десять років потому канадський Спеціальний уповноважений щодо недоторканності приватного життя дослідив деякі аспекти згаданого права, які мають місце на робочому місці. Його звіт встановлював три головних види порушень недоторканності приватного життя, які стосувалися працівників: 1) електронний контроль; 2) тестування працівників; 3) неправильне використання записів про трудову діяльність. Означені фактори, на думку Уповноваженого, могли спричинити такі негативні наслідки: 1) втрата особистої автономії; 2) брак порозуміння; 3) втручання в приватне життя особи; 4) порушення інформаційної приватності [8]. Крім того, у звіті канадського Уповноваженого вказувалося на необхідність розробки і прийняття спеціального законодавства щодо недоторканності приватного життя на робочому місці, оскільки неоднорідність угод між підприємцями і профспілками про умови праці призводить до того, що багато працівників, які не є членами профспілок, а іноді й ті, що перебувають у профспілках, залишаються без належного захисту.

У тому ж 1993 р. Міжнародна організація праці (МОП) вдалася до вивчення права на недоторканність приватного життя працівників у низці країн [9]. І хоч жодних рекомендацій для національного законодавства сформульовано не було, таке дослідження мало суттєву цінність у порівняльно-правовому аспекті, для з'ясування основних підходів до вирішення проблем недоторканності приватного життя на робочому місці у державах з різними правовими системами.

У прецедентному праві США право на недоторканність приватного життя на робочому місці було фактично визнано у 1994 р., коли Верховний Суд у справі „Міністерство оборони проти федеральних профспі-

лок” (1994 р.) став на бік працівників, констатувавши, що федеральні агентства не забезпечили втаємниченість їхніх домашніх адрес [10].

На сьогодні можна стверджувати, що працівники піддаються ретельному нагляду з боку роботодавців практично в усіх країнах світу. Серед бізнесменів і менеджерів доволі поширеним є уявлення про те, що прийняття працівника на роботу слід розглядати як його згоду працювати на приватній території бізнесу, в результаті якої він „жертвує частиною своїх особистих прав в обмін на зарплату” [11]. У публікаціях, присвячених технології моніторингу на робочому місці, стверджується, що сама по собі природа трудового договору не передбачає наявності будь-якого приватного життя, окремого від функціонування підприємства, а тому підприємство має право здійснювати контроль за використанням наданих працівникам ресурсів, а також охороняти відомості, які, на думку виконавчого органу підприємства, можуть являти собою комерційну таємницю [12]. Звідси робиться висновок, що оскільки робоче місце належить компанії, то власник має право робити обшук у робочих столах, вивчати знайдені там документи, навіть якщо працівник суперечить проти цього.

Менеджери по роботі з персоналом використовують декілька типів систем контролю за працівниками, які стосуються усіх аспектів їхньої роботи. До тих, що найбільш широко використовуються, належать: 1) „моніторинг ефективності”, зокрема комп’ютерний контроль, за допомогою якого вимірюється швидкість та точність натискання клавіш працівником; 2) відеоспостереження, за допомогою якого виявляються крадії та хулігани серед працівників; 3) шпигунство, при якому використовуються детективні, розшукові дії, коли є підозри щодо наявності протиправної діяльності в межах робочого місця; 4) підслуховування та системи управління телефонними лініями (так звані „виявляючі телефони”), за допомогою яких з’ясовується час приходу на роботу, залишення роботи, частота звернень по телефону працівника, аналізуються ті номери, які набираються працівником; 5) активні значки, за допомогою яких з’ясовується місцезнаходження працівника в межах робочого місця; 6) тести – психологічні тести, загальні дослідження на інтелект, тестування схильностей і потенційних можливостей, тести професійних якостей, тести на визначення особи і тести на детекторах брехні є доступними в електронній формі.

Технології, які використовуються для контролю над працівниками, є вельми досконалими і постійно модернізуються. Так, спеціальні пристрої дозволяють аналізувати рядки, що набираються на комп’ютері, щоб з’ясувати, чи ефективно використовується робочий час між телефонними дзвінками. Сучасні стільникові системи можуть „опитувати” комп’ютери, щоб взнати, які програми і як на них використовуються. Зібрані дані дозволяють менеджерам скласти досьє на

кожного працівника і сформувати загальну картину використання комп'ютерів. У деяких компаніях використовується спеціальна програма-фільтр електронної кореспонденції між працівниками; якщо програма знаходить „небезпечні” слова (наприклад, „страйк”), це автоматично надсилає відповідне повідомлення роботодавцеві.

Останнім часом суттєво збільшилася кількість випадків, коли компанії звільняють працівників за використання Інтернету чи електронної пошти в особистих цілях [13]. Нещодавно Американська асоціація менеджменту та консалтингова компанія ePolicy Institute провели дослідження, присвячене проблемам моніторингу і спостереження за використанням електронних засобів комунікації на робочому місці у 2005 р. Результати дослідження насторожують: 26 % опитаних компаній звільняли у цьому році працівників за використання Інтернету в особистих цілях, 25 % – за несанкціоноване користування електронною поштою і ще 6 % – за розмови по офісних телефонах. При цьому доволі поширеною є практика, коли компанії недостатньо інформують персонал про правила користування Інтернетом в офісі й не пояснюють працівникам, що ніхто не зобов'язаний піклуватися про недоторканність їхнього особистого життя, коли вони перебувають на робочому місці.

Хвиля публікацій про подібні випадки стала причиною занепокоєння самих працівників. Дослідження, проведені у 1991 р. серед працівників США, показують, що 62 % не згодні з використанням відеонагляду (у т.ч. 38% „категорично проти”). Тим не менш у звіті Американської асоціації менеджерів за 1997 р. було оприлюднено той факт, що дві третини американських начальників слідкують за своїми працівниками, частіш за все шляхом контролю за електронною поштою та телефонними переговорами [14]. У 2000 р. згадана асоціація розглянула більш як 21 тисячу головних компаній і встановила, що 73 % цих компаній постійно використовують інформаційні технології, щоб контролювати працівників [15]. Результати дослідження, проведеного в 2003 р., були ще більш вражаючими: з 1627 опитаних керівників 82% визнали, що вже використовують ті чи інші форми електронного моніторингу або фізичного нагляду, з них у 63 % компаній відслідковуються звернення до Інтернет-ресурсів, а приблизно в 47 % зберігаються і продивляються повідомлення електронної пошти [12]. За період 1998–2003 рр. відсоток компаній, в яких здійснюється моніторинг діяльності працівників за допомогою інформаційних технологій, збільшився вдвічі. За даними аналітиків, тільки в США на початок ХХІ ст. під наглядом роботодавців перебувало близько 30 млн. працівників.

Як з'ясували автори дослідження „2005 Workplace Privacy Survey”, головними причинами моніторингу на робочому місці працівники компаній вважають контроль за продуктивністю і недовіру з

боку менеджерів. У фахівців по роботі з персоналом (HR-менеджерів) – інша думка. Вони вважають головними причинами моніторингу діяльності працівників профілактику комп'ютерних вірусів, хакерських атак та інших форм перешкоджання бізнес-процесам, а також захист внутрішньої інформації [16].

Слід визнати, що застосування різноманітних засобів спостереження за працівниками значною мірою зумовлене прагненням запобігти істотним втратам, пов'язаним з використанням електронних засобів комунікації в особистих цілях. Так, опитування, проведене компанією WebSense, показало, що продуктивність праці працівників, які використовують Інтернет в особистих цілях, значно зменшується. З'ясувалося, що втрати робочого часу на перегляд сторонніх сайтів призвели до збитків у розмірі 138 млрд. доларів [13]. XXI століття поставило на порядок денний і такі проблеми, як попередження актів корупції та комерційного шпигунства, протидія тероризму, забезпечення безпеки персоналу, забезпечення моральності та дисципліни у трудовому колективі тощо.

Водночас слід мати на увазі, що моніторинг робочого місця негативно впливає на стан здоров'я працівника, у тому числі й на його психічний стан. У доповіді під назвою „Стрес на робочому місці: чума 20-го століття” Міжнародна організація праці вказує з цього приводу, що „зростає кількість фактів по всьому світові, включаючи й країни, що розвиваються, де... компанії не дуже занепокоєні тим, щоб допомогти своїм службовцям подолати напруження сучасної індустріалізації”. У звіті також говориться, що „з поширенням комп'ютерів по всьому світові службовці у багатьох країнах піддаються новому тиску, включаючи електронний нагляд з боку своїх начальників...” Вивчення службовців, зайнятих у сфері телекомунікацій, проведене у 1990 році на кошти організації „Працівники сфери комунікацій Америки”, виявило, що 84 % службовців, що перебували під наглядом, скаржилися на постійне напруження, тоді як цей показник для тих, хто не був під наглядом, становив 67 %. Більш пізні дослідження, проведені Департаментом США по технологіям, підтвердили, що нагляд викликає „стрес і хвороби, пов'язані зі стресовим станом” [17].

Означені факти свідчать про необхідність, з одного боку, законодавчим чином захистити конституційне право особи на недоторканність приватного життя не тільки у вільний від роботи час, але й під час її перебування на робочому місці, а з іншого – забезпечити можливість застосування моніторингу робочих місць як елементу організації роботи з персоналом. При цьому вельми важливо забезпечити баланс інтересів працівника і роботодавця, надійний захист гідності й свободи працівника поєднати з гарантуванням бізнес-інтересів власника.

Як засвідчує аналіз вітчизняного й зарубіжного законодавства,

згаданого балансу досягти поки що не вдається. Законодавчий захист у таких випадках, як правило, є невеликим, тому що нагляд часто є однією з умов прийняття на роботу. У багатьох країнах роботодавці можуть прослуховувати телефони, читати електронну пошту та відслідковувати повідомлення на екранах комп'ютерів. Вони можуть записувати розмови, аналізувати натискання клавіш на клавіатурі, користуватися відеокамерами CCTV, застосовувати технології для контролю за переміщеннями людини, робити медичні аналізи на вміст наркотиків і вимагати надання інтимної особистої інформації.

У Великій Британії та Сполучених Штатах є тільки декілька законодавчих обмежень на відеоспостереження. Зокрема, приховані камери можуть використовуватися для контролю над персоналом тільки в тому випадку, коли є „розумні сумніви” стосовно можливих порушень з боку певних працівників. Американський Акт про таємницю електронних комунікацій, прийнятий у 1986 р., забороняє роботодавцям перехоплювати особисті розмови та листи працівників. Однак експерти стверджують, що заборона не поширюється на телефонні розмови та електронну пошту.

У деяких галузях встановлені спеціальні обмеження на порядок здійснення контролю. Захист права на таємницю приватного життя, передбачений федеральним Законом про звітність і безпеку медичного страхування (Health Insurance Portability and Accountability Act, HIPAA), прийнятим у 1996 р., встановлює відповідальність медичних установ за безпеку зберігання і передачі інформації, яка стосується стану здоров'я пацієнтів. Угоди з профспілками регламентують порядок нагляду за їх членами, а четверта поправка до Конституції США обмежує контроль за держслужбовцями.

Крім того, регулюються види і способи фізичного моніторингу на робочих місцях. Наприклад, обмежується моніторинг там, де працівники користуються законними (чи виправданими з точки зору конкретних обставин) правами на захист таємниці приватного життя – наприклад, не допускається розміщення прихованих камер у ванних кімнатах, туалетах чи проникнення за допомогою спеціальних засобів у приміщення, зачинені на замок. Існують обмеження і на запис звуку – заборонено записувати його за допомогою фізичних систем спостереження, а телефонні розмови не можуть записуватися без згоди самого працівника. Скажімо, у багатьох штатах США для прослуховування телефонної розмови вимагається згода усіх зацікавлених сторін.

Законодавство деяких американських штатів вимагає, щоб підприємці повідомляли працівникам про нагляд за їхньою електронною поштою. Існує також законодавча заборона наймати „підставних” працівників, які б контролювали своїх колег. Крім того, існують обмеження щодо залучення детективних агентств до нагляду за праців-

никами. Зокрема, роботодавець не може проводити розслідування і збирати інформацію щодо працівника без його письмової згоди. По завершенні розслідування, якщо роботодавець вирішує звільнити чи понизити в посаді працівника, останньому має бути вручена повна копія результатів розслідування, включаючи імена і твердження всіх тих осіб, які були опитані. Однак ці обмеження стосуються тільки тих розслідувань, які проводяться „зовнішніми” особами чи агентствами [15]. За загальним же правилом, працівник може бути звільнений без пояснень, якщо роботодавець вважає це за необхідне.

В Австралії нема єдиного законодавчого акта, який би всебічно захищав недоторканність приватного життя особи на робочому місці. Натомість діє низка нормативних актів, які стосуються різних аспектів приватного життя і мають різну практику застосування. Найважливішим серед них є Закон про недоторканність приватного життя (Privacy Act) 1988 р., який доповнюється положеннями Закону про свободу інформації (Freedom Information Act) 1982 р. Однак обидва названі документи стосуються працівників приватного сектору лише частково. Зокрема, Закон 1988 р. регулює деякі аспекти недоторканності приватного життя у фінансовій сфері, зокрема пов'язані зі сплатою податків.

Дещо кращою є ситуація в Австрії, ФРН, Норвегії та Швеції, де досить розвинене трудове та інформаційне законодавство, яке зобов'язує роботодавця погоджувати питання щодо спостереження на робочому місці безпосередньо з працівником, а потужна судова система і міцні позиції профспілок слугують інституційними гарантіями недоторканності приватного життя працівників. Проте і в цих країнах непоодинокими є випадки протиправного вторгнення у приватне життя працівників, свідченням чого є практика Європейського Суду з прав людини [18].

В Україні, як і в багатьох інших країнах СНД, питання спостереження за працівниками залишається фактично невнормованим. На цьому тлі позитивно вирізняється Російська Федерація, де питання забезпечення недоторканності приватного життя, принаймні інформаційної його складової, отримали досить чітку й повну регламентацію. У Трудовому кодексі РФ, який набув чинності 1 лютого 2002 р., з'явилася глава 14 „Захист персональних даних працівника”, в якій йдеться про порядок отримання, зберігання, комбінування, передачі та іншого використання інформації про працівника. При цьому роботодавець має дотримуватися таких правил: 1) обробку персональних даних працівника треба здійснювати згідно з нормами чинного законодавства; 2) обробку інформації можна здійснювати тільки з метою: а) додержання законів, б) сприяння працівникам у працевлаштуванні, навчанні та просуванні по службі, в) забезпечення особистої безпеки працівників; г) контролю

за кількістю та якістю виконуваної роботи та забезпечення збереженості майна; 3) всю інформацію про працівника треба отримувати у нього самого; якщо потрібні дані можна зібрати через третіх осіб, то працівник має письмово висловити на це свою згоду; 4) роботодавець не має права збирати інформацію про приватне життя працівника; у випадках, безпосередньо пов'язаних з питаннями трудових відносин, він зобов'язаний оперувати даними про приватне життя працівника тільки за письмовою згодою останнього [19].

Чинний Кодекс законів про працю України, на жаль, не містить спеціальних норм щодо захисту недоторканності приватного життя працівників, хоча інтенсивний розвиток електронних комунікацій та систем спостереження потребують адекватного реагування з боку законодавця.

Розпочинаючи законопроектну діяльність у цьому напрямку, слід врахувати позитивні приклади зарубіжного законодавства, а також розробки провідних зарубіжних фахівців. При цьому насамперед слід визначитися з принциповими підходами до регламентації у даній сфері. Зокрема, слід погодитися з думкою Ф. Лейна, автора широко відомої книги „Голий працівник” („The Naced Employee”), який вважає, що роботодавець має право спостерігати за тим, як працівники виконують свої посадові обов'язки, використовуючи сучасні технології, і водночас пропонує встановити межі, за які не можна буде переходити наймачеві, не порушивши прайвесі працівника. За Ф. Лейном, до фундаментальних компонентів повноцінної політики моніторингу на робочому місці належать: сповіщення співробітників про те, що буде контролюватися характер використання наявних у них ресурсів; роз'яснення необґрунтованості захисту таємниці приватного життя у корпоративній мережі; детальний перелік усіх видів неприпустимого застосування систем компанії; опис прийнятного використання цих систем; навчання співробітників роботі з конфіденційною інформацією; визначення заходів дисциплінарного впливу; збір підписів працівників під документом про те, що вони розуміють всю міру відповідальності й зобов'язуються виконувати прийняті правила [11].

Проведене дослідження дає підстави для **висновку**, що в основі законодавчого забезпечення недоторканності приватного життя особи під час виконання нею трудових обов'язків мають бути такі вихідні положення:

1. Роботодавець має право здійснювати моніторинг за діяльністю працівника на робочому місці, однак він має стосуватися тільки виконання трудової функції і не може переходити на сферу особистого життя працівника. Зібрана інформація має бути розумно пов'язана з виконанням посадових обов'язків. Інакше дуже легко піддатися спокусі накопичувати інформацію про працівника, яка не стосується ро-

боти, втручаючись у його прайвесі.

2. Моніторинг на робочому місці має бути гласним, оскільки, по-перше, це не принижує гідність працівника і, відповідно, не суперечить нормам моралі, а по-друге, працівник хоч якоюсь мірою може захистити своє особисте життя і „вберегти” керівництво компанії від непотрібних фактів його життя. Про здійснення моніторингу працівник має бути повідомлений письмово при прийнятті на роботу, а порядок здійснення такого моніторингу має визначатися у правилах внутрішнього трудового розпорядку. Працівник має бути проінформований про всі види спостереження, їх мету та періодичність.

3. Моніторинг не може здійснюватися у місцях відпочинку та харчування працівників, у приміщеннях особистої гігієни та інших місцях, не пов'язаних з виконанням працівниками своїх трудових функцій.

4. Моніторинг не може порушувати принципу рівноправності. Відповідно, політика моніторингу має стосуватися всіх працівників, у т.ч. й керівного складу.

5. Моніторинг не може здійснюватися поза межами підприємства, установи, організації, що є місцем роботи працівника.

6. Одержана в результаті моніторингу інформація має застосовуватися виключно з метою оптимізації трудових відносин і не може бути підставою для дискримінації чи переслідування працівників.

7. Працівник повинен мати право у будь-який час ознайомитися з усією інформацією, накопиченою щодо нього роботодавцем, і за необхідності вимагати виправлення наявних неточностей чи вилучення певних відомостей.

8. У випадку незгоди з проведенням моніторингу на робочому місці чи зі змістом відомостей, накопичених щодо нього за місцем роботи, працівник повинен мати право на звернення до суду за захистом своїх прав, у тому числі права на недоторканність приватного життя.

9. Мають бути визначені заходи адміністративної та кримінальної відповідальності роботодавців та уповноважених ними осіб за порушення недоторканності приватного життя працівників.

Зазначені принципові положення, на наш погляд, здатні суттєво посилити захист права працівників на недоторканність їх приватного життя під час перебування на робочому місці, а тому мають отримати відображення у чинному інформаційному та трудовому законодавстві України. Визначення ж конкретних правил здійснення моніторингу, перевірок робочих місць працівників та юридичної відповідальності за протиправне втручання у приватне життя працівників є **перспективним напрямком подальших досліджень** у даній сфері.

Бібліографічні посилання

1. *Arbetter L.* Privacy perspective (American Civil Liberties Union survey on privacy and security issues) // *Security management.* – 1994. – Vol. 38. – P. 14-16.

2. *Cozzetto D., Pedeliski T.* Privacy and the workplace: technology and public employment // *Public personnel management*. – 1997. – Vol. 26. – P. 515-527.
3. *Nolan J.* Privacy in the workplace // *Privacy law and policy reporter*. – 1995. – Vol. 1. – № 1-3 // <http://www.austlii.edu.au/au/journals/PLPR/1995>.
4. *McEvoy S.* E-mail and Internet monitoring and the workplace: do employees have a right to privacy? // *Communications and the law*. – 2002. – Vol. 24. – P. 69-80.
5. *Pincus L., Trotter C.* The disparity between public and private sector employee privacy protections: a call for legitimate privacy rights for private sector workers // *American business law journal*. – 1995. – Vol. 33. – P. 51-90.
6. *Jonston A., Cheng M.* Electronic workplace surveillance. Part 2: Responses to electronic workplace surveillance – resistance and regulation // *Privacy law and policy reporter*. – 2003. – Vol. 9. – № 9 // <http://www.austlii.edu.au/au/journals/PLPR/2003>.
7. The Law Reform Commission Privacy Report № 22 (3 vols) AGPS. – Canberra, 1983. – Vol. 1.
8. Report on employee Privacy Commissioner. – Ottawa, 1993.
9. Condition of Work Digest. – 1993. – Vol. 12. – № 1. – P. 24-57.
10. *Mishra J., Crampton S.* Employee monitoring: privacy in the workplace? // *SAM advanced management journal*. – 1998. – Vol. 63. – P. 4-15.
11. Прайвеси на рабочем месте: интервью с Ф. Лейном // Отдел кадров. – 2005. – № 1. – С. 3-5.
12. *Даффи Д.* Технологии разведки для бизнеса: контрразведка // <http://www.it2b.ru/print3.view1.page25.html>.
13. *Сандберг Дж.* Странный иммунитет // *Ведомости*. – 2005. – 6 сентября.
14. American Management Association, Report on Electronic Monitoring & Surveillance, 1997 // <http://www.amanet.org/survey/elec97.htm>.
15. Big Brother at the Workplace // Washington ProFile: International information agency // <http://www.washprofile.org>.
16. *Каневская П.* Корпоративная порка бывает полезной // <http://pda.park.ru/rubric.parkru?d=20&m=02&y=2005&r=271>.
17. Office of Technology Assessment, New Technology, New Tensions, September 1987.
18. Halford v United Kingdom (Application № 20605/92), 24 EHRR 523, 25 June 1997.
19. *Крикунов С.* Личные неимущественные права работника и интересы работодателя // *Работа и зарплата*. – 2004. – 6 декабря.

Надійшла до редакції 03.02.2011

С.О. Баран

аспірант

(Національна академія внутрішніх справ)

ВИДИ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА НА ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ

УДК 342.7

Визначено поняття видів конституційного права людини і громадянина на відшкодування шкоди, дається характеристика його ознак, запропоновано висновки і рекомендації.

Ключові слова: відшкодування шкоди, матеріальна шкода, моральна шкода, конституційне право людини і громадянина на відшкодування шкоди.

Определяется понятие видов конституционного права человека и гражданина на возмещения ущерба, характеризуются его признаки, предлагаются выводы и рекомендации.

Ключевые слова: возмещение ущерба, материальный ущерб, моральный ущерб, конституционное право человека и гражданина на возмещение ущерба.

The notion of constitutional types of human and civil rights for damages, describes its features, proposed conclusions and recommendations.

Key words: damages materialna damage, moral damage, constitutional law and civil rights to damages.

Постановка проблеми. Конституційне право людини і громадянина на відшкодування шкоди досліджувалося вченими у різних галузях права. Практичне значення конституційного права на відшкодування шкоди та його видів полягає у максимально можливому відновленні будь-якого порушеного конституційного права, відшкодуванні моральної і матеріальної шкоди

Аналіз останніх публікацій, у яких започатковано розв'язання даної проблеми. Окресленою проблематикою займалися В. Боняк, О. Домбровська, В. Кравченко, А. Лазаренко, Л. Летнянчин, О. Лов'як, А. Олійник, В. Погорілко, О. Пушкіна, П. Рабінович, Ю. Тодика, О. Фрицький, Н. Шукліна та інші науковці. Авторами досліджувалися різні критерії для класифікації конституційних прав, свобод та обов'язків людини і громадянина.

Мета дослідження полягає в тому, щоб визначити поняття видів конституційного права на відшкодування шкоди та критеріїв його класифікації.

Відповідно до мети завданнями даної роботи є: а) аналіз існуючих у юридичній науці критеріїв поділу конституційних прав на види, включаючи і відшкодування шкоди; б) формулювання визначення видів конституційного права на відшкодування шкоди; в) характеристика критеріїв групування названого конституційного права; г) пропозиції щодо висновків і рекомендацій.

Виклад основного матеріалу дослідження. Наприклад, В. Кравченко класифікує прав і свободи за такими критеріями: 1) за суб'єктом – права людини і права громадянина; 2) за черговістю їх включення до конституції – першого покоління, другого покоління, третього покоління; 3) за генезисом – природні, похідні від природних; 4) за змістом – особисті або громадянські, політичні, економічні, соціальні, культурні [1, с. 143-149].

В. Погорілко, досліджуючи види конституційних прав і свобод, аналізує різні критерії для їх класифікації. Серед інших він виділяє зміст і пропонує так групувати конституційні права і свободи: громадянські, політичні, економічні, соціальні і культурні [2].

О. Пушкіна здійснює аналіз видів конституційних прав і свобод за такими критеріями: а) за суб'єктом – права людини і права громадянина; б) за порядком включення їх до конституцій – права першого, другого і третього поколінь; в) за міжнародними стандартами – громадянські, політичні, економічні, соціальні, культурні права тощо [3, с. 62-89].

П. Рабінович за змістом потреб людини права і свободи поділяє на: а) фізичні; б) особистісні; в) культурні; г) політичні; д) економічні [4, с. 384].

Ю. Тодика класифікує права і свободи людини і громадянина на основі відповідних критеріїв: 1) залежно від суб'єктів – на права і свободи людини і права і свободи громадянина; 2) залежно від виду суб'єкта – на індивідуальні і колективні; 3) за генезисом – на природні (природжені) і похідні (сформульовані в законах, в міжнародних пактах); 4) за характером утворення – на основні (конституційні) і доповнюючі (конкретизуючі); 5) за черговістю їх включення до конституції – на права першого, другого та третього поколінь; 6) за ступенем їх абсолютизації – на такі, що підлягають обмеженню, і такі, що не підлягають обмеженню; 7) за змістом – на громадянські (особисті), політичні, економічні, соціальні і культурні [5, с. 142-150].

О. Фрицький підкреслює, що конституційні права і свободи людини і громадянина можуть здійснюватися за різними підставами. Як результат, на його думку, одні і ті самі права і свободи будуть одночасно належати до двох, а то й більше класифікаційних груп, а підстави, за якими вони об'єднуються, будуть досить різноманітними. Він виділяє: 1) природні (особисті) права і свободи людини; 2) громадянські права; 3) економічні права; 4) соціальні права; 5) культурні права і свободи; 6) політичні права і свободи. Право на відшкодування шкоди він відносить до громадянських прав, розглядаючи їх як своєрідні гарантії охорони життя людини з боку держави [6, с. 168].

Н. Шукліна досліджує конституційне право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування шкоди, що завдана їх незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю, як юридичну гарантію, тобто правові засоби і способи, за допомогою яких реалізуються, охороняються, захищаються права і свободи громадян, усуваються порушення прав і свобод, поновлюються порушені права [7, с. 221-222].

Окремі груп конституційних прав, свобод і обов'язків досліджували В. Букач, Л. Летнянчин, А. Олійник та ін.

Так, В. Букач наголошує на тому, що в юридичній науці не існує єдиних критеріїв для групування усіх конституційних прав і свобод. Зокрема, якщо йдеться про конституційні політичні права і свободи, він бере за основу критерій їх конституційного змісту [8, с. 81-82].

Л. Летнянчин пропонує основні обов'язки людини і громадянина групувати у такий спосіб: 1) залежно від того, належать ці обов'язки

людини чи громадянина (обов'язки людини і обов'язки громадянина); 2) за сферами суспільного життя (особисті, політичні, соціальні, економічні, екологічні, сімейні, культурні); 3) за способом закріплення (прямо закріплені у конституції чи впливають із тлумачення її норм); 4) за функціональною спрямованістю дії (прямо і опосередковано діючі); 5) за адресатами (суб'єктами) дії (державні, суспільні, інших людей, власні); 6) за характером здійснення (в конкретних чи у загальних правовідносинах); 7) за формами здійснення (індивідуальні чи колективні); 8) за часом реалізації (постійні чи тимчасові); 9) за характером забезпечення (у правореалізаційній чи правозастосовчій діяльності) та ін. [9].

А. Олійник, характеризуючи критерії для класифікації конституційних свобод, називає такі їх види: а) за однорідністю матеріального змісту; б) за однорідністю конституційних норм, що закріплюють права і свободи; в) за сторонами життя і діяльності людини і громадянина; г) за змістом правовідносин, що виникають у процесі реалізації прав та свобод; д) за їх спеціальним призначенням у суспільстві; е) за їх значенням для суб'єкта, характером, способами здійснення, суб'єктивним складом здійснення; є) за механізмом реалізації чи забезпечення реалізації; ж) за часом, місцем та колом осіб у процесі їх здійснення; з) за матеріальним чи процесуальним порядком регулювання та охорони вищеназаних свобод та ін. [10, с. 59-60].

Характеристиці окремих видів конституційних прав присвятити свої роботи В. Боняк, О. Домбровська, Л. Лазаренко, О. Лов'як та ін.

В. Боняк досліджує конституційне право на освіту у групі культурних прав як таке, що має комплексний характер і включає в себе такі можливості: дошкільну, повну загальну середню, позашкільну, професійно-технічну, вищу і післядипломну освіту, аспірантуру, докторантуру [11].

О. Домбровська визначає як групи конституційних прав і свобод громадянські, політичні, економічні, соціальні, культурні та екологічні [12, с. 27]. З такою класифікацією не погоджується Л. Лазаренко, який зауважує, що група екологічних прав охоплюється соціальними правами і свободами [13, с. 70].

О. Лов'як дослідив види відшкодування шкоди, завданої посадовими особами органів внутрішніх справ. Він розглянув відшкодування шкоди, завданої громадянину діями службових осіб органів внутрішніх справ: а) під час здійснення ревізії за їх участю; б) у випадках крайньої необхідності; в) у стані необхідної оборони тощо [14].

Вищевикладений аналіз групування прав, свобод та обов'язків дозволяє виділити такі ознаки для визначення видів конституційного права людини і громадянина на відшкодування шкоди: а) вони закріплюються в Конституції і деталізуються в законах України; б) складаються з матеріальних і моральних можливостей; в) є правом люди-

ни і правом громадянина; г) відшкодовується шкода, що завдана незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів держави та місцевого самоврядування і їх посадовими особами при здійсненні ними своїх повноважень; д) шкода відшкодовується за рахунок державного бюджету чи місцевого бюджету незалежно від провини посадових осіб; е) в разі доведення провини посадової особи може бути пред'явлено регресний позов.

Види конституційного права людини і громадянина на відшкодування шкоди закріплено в Конституції України (ст. 56). Деталізовано конституційні види названого права в законах України. Серед таких законів слід назвати Кримінально-процесуальний кодекс України, Цивільний кодекс України, Закон України від 1 грудня 1994 р. “Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду” [15] та ін.

Конституційне право на відшкодування шкоди передбачає можливості щодо відшкодування матеріальної і моральної шкоди як кожній людині, що знаходиться на законних підставах на території України, так і громадянину України.

Шкода може бути завдана незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів держави та місцевого самоврядування і їх посадовими особами при здійсненні ними своїх повноважень. Вона відшкодовується за рахунок державного бюджету чи місцевого бюджету незалежно від провини посадових осіб. Якщо після відшкодування шкоди провина посадової особи буде доведена, можливе пред'явлення регресного позову.

Отже, видами конституційного права людини і громадянина на відшкодування шкоди є закріплені у Конституції і деталізовані законами України окремі групи матеріальних і моральних можливостей, що характеризують право людини і право громадянина на визначення і відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю названих органів і їх посадових осіб при здійсненні ними своїх повноважень.

Поділ конституційного права людини і громадянина на відшкодування шкоди здійснюється за такими критеріями: а) суб'єктами; б) видами шкоди; в) бюджетними коштами, з яких відшкодовуються збитки; г) видами рішень, дій чи бездіяльності; д) видами органів чи посадових осіб, що завдали шкоду; е) видами повноважень, які здійснювалися органами чи посадовими особами.

За суб'єктами конституційне право людини і громадянина на відшкодування шкоди можна поділити на право людини на відшкодування шкоди і право громадянина на відшкодування завданої шкоди. Право людини на відшкодування шкоди належить кожній окремо взятій людині як індивіду, що на законних підставах знаходиться на те-

риторії України. До таких індивідів відносять: іноземців, осіб без громадянства, біженців, осіб, що отримали право притулку і на законних підставах постійно проживають чи тимчасово перебувають в Україні. Самостійними суб'єктами конституційного права на відшкодування шкоди є громадяни України. Назване право вони мають, знаходячись і за межами території України.

За видами шкоди зазначене конституційне право може бути поділене на можливості відшкодування матеріальної шкоди і право відшкодування моральної шкоди. Серед видів спеціальних деліктів щодо відшкодування матеріальної шкоди ЦК України виділяє: 1) шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки: а) загальні підстави відповідальності за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки; б) умови відповідальності за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки згідно з КТМ; в) умови відповідальності за ядерну шкоду; 2) шкоду, заподіяну представниками і працівниками юридичної особи: а) працівником при виконанні ним трудових обов'язків; б) посадовою особою органів державної влади або органом місцевого самоврядування; в) незаконними діями представників правоохоронних органів; 3) шкоду, заподіяну особами з пороками волі: а) малолітніми; б) неповнолітніми; в) недієздатними; г) особами, які не усвідомлювали значення своїх дій та (або) не могли керувати ними; 4) шкоду, завдану каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю потерпілого: а) при виконанні трудових обов'язків; б) не при виконанні трудових обов'язків; в) при виконанні договірних зобов'язань; г) фізичній особі-підприємцю; д) малолітній або неповнолітній особі; 5) шкоду, заподіяну правомірними діями: а) необхідною обороною; б) у стані крайньої необхідності; б) шкоду, заподіяну навколишньому середовищу: а) атмосфері, воді, землі; б) флорі, фауні; 7) шкоду, заподіяну недоліками робіт, послуг, речей; 8) шкоду, заподіяну особою, яка застрахувала свою цивільну відповідальність; 9) інші спеціальні випадки завдання матеріальної шкоди.

Законодавець не закріпив у ЦК України поняття моральної шкоди, обмежившись лише вказівкою на те, що вона полягає у: а) фізичному болю та стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я; у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів; б) душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку із знущенням чи пошкодженням її майна; в) приниженні честі, гідності фізичної особи, а також ділової репутації фізичної чи юридичної особи. Узагальнене поняття моральної шкоди дається вищим судовим органам країни. У Постанові Пленуму Верховного Суду України № 4 від 31 березня 1995 р. „Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди” (п. 3) закріплено, що під мо-

ральною шкодою слід розуміти втрати немайнового характеру внаслідок моральних чи фізичних страждань або інших негативних явищ, заподіяних фізичній чи юридичній особі незаконними діями або бездіяльністю інших осіб. Ми пропонуємо урегулювати визначення матеріальної шкоди у законі. Слід мати на увазі, що термін «моральна шкода» не слід застосовувати щодо втрат, які несе юридична особа внаслідок посягання на її особисті немайнові блага, адже вона не є носієм моральних цінностей. У разі посягання на ділову репутацію юридичної особи можна вести мову лише про завдання немайнової шкоди. Відповідно до ч. 3 ст. 23 ЦК України моральна шкода відшкодовується грішми, іншим майном або в інший спосіб. Отже, закон допускає будь-які форми компенсації моральної шкоди, що не заборонені законом. Однак у більшості випадків моральна шкода відшкодовується грішми.

За бюджетними коштами, з яких відшкодовується шкода, назване конституційне право може бути диференційоване у такий спосіб: а) право на відшкодування спричиненої шкоди за рахунок коштів з державного бюджету; б) право на відшкодування шкоди за рахунок коштів місцевого бюджету.

За видами органів чи посадових осіб, що завдали шкоду, конституційне право людини і громадянина на відшкодування шкоди можна поділити на такі види: шкода завдана: 1) органами: а) державної влади; б) влади Автономної Республіки Крим; в) місцевого самоврядування; 2) їх посадовими особами.

За видами повноважень, які здійснювалися органами чи посадовими особами, можна виділити такі групи права на відшкодування шкоди, заподіяної: а) правомірними діями; б) неправомірними діями.

Висновки. Підбиваючи підсумок, можна дійти таких висновків:

1. Видами конституційного права людини і громадянина на відшкодування шкоди є закріплені у Конституції і деталізовані законами України окремі групи матеріальних і моральних можливостей, що характеризують право людини і право громадянина на визначення і відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю названих органів і їх посадових осіб при здійсненні ними своїх повноважень.

2. Ознаками, що характеризують види конституційного права людини і громадянина на відшкодування шкоди, є: а) закріплення в Конституції і деталізація в законах України; б) наявність матеріальних і моральних можливостей; в) право людини і право громадянина; г) відшкодування шкоди, що завдана незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів держави та місцевого самоврядування і їх посадовими особами при здійсненні ними своїх повноважень; д) від-

шкодування шкоди за рахунок державного бюджету чи місцевого бюджету незалежно від провини посадових осіб; е) можливість регресного позову до посадової особи.

3. Поділ конституційного права людини і громадянина на відшкодування шкоди здійснюється за такими критеріями: а) суб'єктами; б) видами шкоди; в) бюджетними коштами, з яких відшкодовуються збитки; г) видами рішень, дій чи бездіяльності; д) видами органів чи посадових осіб, що завдали шкоду; е) видами повноважень, які здійснювалися органами чи посадовими особами.

4. Внесення до законів запропонованих змін буде, на нашу думку, сприяти удосконаленню нормативного регулювання видів конституційного права людини і громадянина на відшкодування шкоди.

Бібліографічні посилання

1. *Кравченко В.В.* Конституційне право України: Навч. посіб. – Вид. 3-є, випр. та доп. – К., 2004.
2. *Погорілко В.Ф., Федоренко В.Л.* Конституційне право України: Підруч. / За заг. ред. В.Ф. Погорілко. – К., 2007.
3. *Пушкіна О.В.* Система прав і свобод людини та громадянина в Україні: теоретичні і практичні аспекти забезпечення. – К., 2006.
4. *Рабінович П.* Класифікація основних прав людини // Міжнародна поліцейська енциклопедія: У 10 т. / Відп. ред. Ю.І. Римаренко, Я.Ю. Кондратьєв, В.Я. Тацій, Ю.С. Шемшученко. – К., 2005. – С. 383-384. – Т. II: Права людини у контексті поліцейської діяльності.
5. Конституційне право України: Підруч. / За ред. академіка АПрН України, д-ра юрид. наук, проф. Ю.М. Тодики, д-ра юрид. і політ. наук, проф. В.С. Журавського. – К., 2002.
6. *Фрицький О.Ф.* Конституційне право України: Підруч. – К., 2002.
7. *Шукліна Н.Г.* Загальні засади конституційно-правового статусу людини і громадянина в Україні // Конституційне право України: Підруч. / За ред. проф. В.Ф. Погорілка. – К., 1999. – С. 199-236.
8. *Букач В.В., Олійник А.Ю.* Конституційні політичні права та свободи людини і громадянина в Україні: Монограф. – Дніпропетровськ, 2006.
9. *Летнянчин Л.І.* Конституційні обов'язки людини і громадянина в Україні: проблеми теорії і практики: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Х., 2002.
10. *Олійник А.Ю.* Поняття і класифікація конституційних свобод людини та громадянина в Україні // Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ. – 2009. – № 2. – С. 52-60.
11. *Боняк В.О.* Конституційне право людини і громадянина на освіту та його забезпечення в Україні: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2005.
12. *Домбровська О.В.* Конституційне право на життя людини і громадянина та забезпечення його реалізації органами внутрішніх справ: Дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2005.
13. *Лазаренко Л.А.* Види конституційного права на звернення // Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ. – 2008. – № 3. – С. 70-78.
14. *Кагадій М.І., Капля О.М., Лов'як О.О.* Цивільно-правове забезпечення відшкодування шкоди, завданої правоохоронними органами: Навч. посіб. / За заг. ред. Гусарова С.М. – К., 2010.
15. Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду: Закон України від 1 грудня 1994 р. // ВВР. – 1995. – № 1. – Ст. 1.

Надійшла до редакції 19.01.2011

ПИТАННЯ ЦИВІЛЬНОГО ТА ГОСПОДАРСЬКОГО ПРАВА

В.А. Бублейник

кандидат юридичних наук
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 347.12

НЕТИПОВІ СПОСОБИ ЗАХИСТУ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ ТА ЗАКОННИХ ІНТЕРЕСІВ

Здійснено визначення поняття «правовий захист» крізь призму аналізу способів захисту цивільного права та інтересу, визначених ст. 16 ЦК України. На підставі узагальнень судової практики застосування інституту способів захисту цивільного права та інтересу, а також буквального тлумачення законодавчих конструкцій зроблено висновки про штучне звуження сфери його застосування.

Ключові слова: правовий захист, способи захисту цивільного права та інтересу, самозахист цивільних прав.

Определяется понятие «правовая защита» через призму анализа способов защиты гражданского права и интереса, определённых в ст. 16 ГК Украины. На основе обобщения судебной практики применения института способов защиты гражданского права и интереса, а также буквального толкования законодательных конструкций сделан вывод об искусственном сужении сферы его применения.

Ключевые слова: правовая защита, способы защиты гражданского права и интереса, самозащита гражданских прав.

In the article a definition of concept «legal defense» is given through the analysis of means of civil rights and interests protections according to the art 16 of Ukrainian Civil Code. A conclusion about on artificial narrowing of the means of civil rights and interests protection application sphere. Such a conclusion is made on the basis of judicial practice analysis.

Key words: legal defense, means of civil rights and interests protection, civil rights self defence.

Постановка проблеми. Реалізуючи будь-яку норму або виявивши порушення будь-якого свого права чи інтересу, особа стикається з головною проблемою: обрати спосіб захисту свого порушеного права чи інтересу. Як засвідчує аналіз судової практики, в багатьох випад-

ках саме обрання не того способу захисту порушеного права чи інтересу призводить до негативних наслідків для особи, яка таке право чи інтерес захищає, – відмови у задоволенні позовних вимог. Причому в багатьох випадках суди, відмовляючи у задоволенні позову, просто посилаються на обрання позивачем непередбаченого законом способу захисту, не пояснюючи, чому обраний спосіб захисту не може в даному випадку захистити порушене право чи інтерес.

Аналіз останніх публікацій, в яких започатковано розв’язання даної проблеми. За час існування в цивілістичній науці поняття «правовий захист» багатьма авторами розроблені різні підходи щодо визначення вказаної дефініції.

Так, проф. М.С. Малєїн під правовим захистом розуміє систему юридичних норм, які спрямовані на запобігання правопорушенням та ліквідацію їх наслідків [3, с. 192]. Проф. С.С. Алексєєв визначає правовий захист як державно-примусову діяльність, спрямовану на поновлення порушеного права, забезпечення виконання юридичного обов’язку [4, с. 180]. На відміну від вказаних авторів, проф. З.В. Ромовська розглядає правовий захист у двох аспектах: по-перше, правовий захист – це завжди акт, що вже відбувся; сутність правового захисту полягає в тому, що він є реалізацією обраної правозастосувальним органом міри державного примусу, а по-друге, правовий захист розглядається в динаміці як процес захисту, що має свій початок (пред’явлення позову) і завершення (виконання рішення суду) [5, с. 9].

Враховуючи багатоманітність підходів до визначення поняття «правовий захист», слід погодитись з позицією тих авторів, які розглядають його в аспекті захисту вже порушених прав та законних інтересів без включення до нього превентивної функції права. Адже в такому випадку чітко розмежовуються поняття охорони цивільних прав та інтересів та їх захисту, з яких охорона цивільних прав та інтересів має місце на етапі *до їх порушення*, а цивільно-правовий захист – *після їх порушення*. Отже, правовий захист – це результат реалізації права на захист.

Метою публікації є вирішення актуальних проблем, пов’язаних із визначенням нетипових способів захисту цивільного права та інтересу, з наданням відповідних рекомендацій щодо більш розширеного застосування цього інституту на практиці.

Виклад основного матеріалу дослідження. Відповідно до ч. 1 ст. 15 ЦК України кожна особа має право на захист свого цивільного права у випадку його порушення, невизнання або оспорювання.

Отже, враховуючи вказані положення закону, визначимо, що право на захист цивільного права виникає з трьох підстав:

- 1) порушення
 - 2) невизнання
 - 3) оспорювання
- цивільного суб’єктивного права
-

У науці теорії права і держави право на захист прийнято вважати однією зі складових частин (одним із елементів) суб'єктивного юридичного права, захист цивільних прав та інтересів може бути здійснено не лише державою.

Так, відповідно до ст. 17 ЦК захист цивільних прав здійснюється органом місцевого самоврядування, а згідно зі ст. 18 – нотаріусом. У ст. 19 ЦК передбачено право на самозахист цивільних прав.

Проте незважаючи на те, що сучасним цивільним законодавством передбачено широкий вибір форм захисту цивільного права та інтересу, найбільш актуальною все одно залишається можливість кожної особи звернутись до суду для захисту цивільних прав та інтересів.

Відповідно до ч. 1 ст. 16 ЦК України кожна особа має право звернутися до суду за захистом свого особистого немайнового або майнового права та інтересу.

Це право особа здійснює на свій розсуд. Нездійснення особою права на захист не є підставою для його припинення, а також для припинення цивільного права, що порушене, крім випадків, встановлених законом.

Частиною 2 ст. 16 ЦК України визначено способи захисту цивільних прав та інтересів. На нашу думку, рішення законодавця щодо розташування переліку способів саме в нормі, яка передбачає захист цивільних прав та інтересів саме судом, є досить суперечливим. Адже, виходячи з буквального тлумачення змісту вказаної норми, в такому випадку особа обмежена в їх застосуванні поза судовим захистом, що не можна визнати обґрунтованим. Вважаємо, що перелік способів захисту необхідно було визначати саме в ст. 15 ЦК України, яка визначає загальні положення щодо права кожної особи на захист цивільних прав та інтересів.

У цивілістичній науці найбільш поширеною є позиція авторів, які під способами захисту цивільних прав визначають встановлені актом цивільного законодавства або договором матеріально-правові заходи примусового характеру, за допомогою яких відбувається відновлення порушених прав і вплив на правопорушника.

Відповідно до ч. 2 ст. 16 ЦК України способами захисту цивільних прав та інтересів можуть бути:

- 1) визнання права;
- 2) визнання правочину недійсним;
- 3) припинення дії, яка порушує право;
- 4) відновлення становища, яке існувало до порушення;
- 5) примусове виконання обов'язку в натурі;
- 6) зміна правовідношення;
- 7) припинення правовідношення;
- 8) відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди;
- 9) відшкодування моральної (немайнової) шкоди;

10) визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб.

Суд може захистити цивільне право або інтерес іншим способом, що встановлений договором або законом.

Визначений законом перелік способів захисту цивільного права та інтересу, на нашу думку, має певні недоліки, які стосуються структури (зокрема об'єднання окремих самостійних способів захисту в один) та змісту визначених способів. Однак закріплення у законі способів захисту навіть у такому вигляді має важливе значення, адже потерпілі мають можливість зорієнтуватися у виборі способу захисту, що значно полегшує їх вибір.

Як правило, особа, право чи інтерес якої постраждали, може використати не будь-який, а конкретний спосіб захисту свого права. Часто спосіб захисту порушеного права прямо визнаний спеціальним законом, який регламентує конкретне цивільне правовідношення. Так, наприклад, власник, який незаконно позбавлений права володіння майном, згідно зі ст. 145 ЦК має право витребувати його із чужого незаконного володіння, тобто відновити становище, яке існувало до порушення права. Однак частіше власнику суб'єктивного права надається можливість самому вибирати спосіб захисту свого порушеного права. Наприклад, за договором підряду, якщо підрядчик допустив відступи від умов договору, що погіршили роботу, або допустив інші недоліки в роботі, замовник вправі за своїм вибором вимагати безоплатного виправлення зазначених недоліків у відповідний строк або відшкодування понесених ним необхідних витрат по виправленню своїми засобами недоліків роботи (якщо договором передбачено таке право замовника), або відповідного зменшення винагороди за роботу (ст. 344 ЦК України).

Визначення у спеціальних нормах тих чи інших способів захисту, так само, як і вибір способу захисту із перелічених ст. 16 ЦК України (якщо у спеціальних нормах немає вказівок на конкретні способи захисту), залежать від специфіки права, яке потребує захисту, та характеру порушення. Так, наприклад, такі способи захисту, як відшкодування збитків та стягнення неустойки застосовуються у випадках порушень майнових прав. І навпаки, припинення дій, що порушують право (або створюють загрозу його порушення), застосовуються для захисту особистих немайнових прав.

У цій публікації ми б хотіли акцентувати увагу на тих способах захисту, які не передбачені ні безпосередньо ст. 16 ЦК України, ні іншими спеціальними нормами цивільного закону.

Важливість проблеми застосування нетипових способів захисту цивільних прав пояснюється досить поширеною практикою посилення судових інстанцій на відсутність обраних особою способів захисту цивільного права як на підставу відмови у задоволенні позову.

Більш того, така підстава закріплюється в узагальненнях судової

практики. Наприклад, відповідні посилання містяться в Постанові пленуму Верховного Суду України від 06.11.2009 р. № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними».

Так, п. 8 вказаної Постанови визначено, що відповідно до частини першої статті 215 ЦК підставою недійсності правочину є недодержання стороною (сторонами) вимог, які встановлені ст. 203 ЦК, саме на момент вчинення правочину. Не може бути визнаний недійсним правочин, який не вчинено.

Вимога про визнання правочину (договору) неукладеним *не відповідає можливим способам захисту цивільних прав та інтересів, передбачених законом*. Суди мають відмовляти в позові з такою вимогою. У цьому випадку можуть заявлятися лише вимоги, передбачені главою 83 книги п'ятої ЦК.

Пунктом 13 цієї ж Постанови визначається, що з підстав недодержання вимог закону про нотаріальне посвідчення правочину нікчемними є тільки правочини, які відповідно до чинного законодавства підлягають обов'язковому нотаріальному посвідченню.

Вирішуючи спір про визнання правочину, який підлягає нотаріальному посвідченню, дійсним, судам необхідно враховувати, що норма ч. 2 ст. 220 ЦК не застосовується щодо правочинів, які підлягають і нотаріальному посвідченню, і державній реєстрації, оскільки момент вчинення таких правочинів відповідно до ст. 210 та 640 ЦК пов'язується з державною реєстрацією, тому вони не є укладеними і не створюють прав та обов'язків для сторін.

При розгляді таких справ суди повинні з'ясувати, чи підлягає правочин обов'язковому нотаріальному посвідченню, чому він не був нотаріально посвідчений, чи дійсно сторона ухилилася від його посвідчення та чи втрачена така можливість, а також чи немає інших підстав нікчемності правочину.

У зв'язку з недодержанням вимог закону про нотаріальне посвідчення правочину договір може бути визнано дійсним лише з підстав, встановлених ст. 218 та 220 ЦК. Інші вимоги щодо визнання договорів дійсними, в тому числі заявлені в зустрічному позові у справах про визнання договорів недійсними, *не відповідають можливим способам захисту цивільних прав та інтересів*. Такі позови не підлягають задоволенню.

Отже, Верховний Суд України акцентував увагу саме на таких способах, які не відповідають закону. Проте ч. 2 ст. 16 містить положення про те, що суд може захистити цивільне право або інтерес іншим способом, що встановлений договором або законом. При цьому на першому місці визначаються саме способи, встановлені договором. Виходячи з вказаної логіки, на нашу думку, більш доцільно було б розмежувати імперативні і диспозитивні вимоги закону. Для тих способів захисту, які передбачаються тільки законом, про що є спеціальне застереження, застосовуються лише способи захисту, передбачені законом, і навпаки, якщо норма закону не містить прямої заборони для за-

стосування сторонами договору нетипових способів захисту, такі способи захисту обираються сторонами на власний розсуд.

Правильними вважаємо рішення судів, які займають позицію учасників цивільних правовідносин щодо обрання способів захисту цивільних прав. Зокрема, рішенням господарського суду Дніпропетровської області від 22.09.09 р. було задоволено позовні вимоги позивача про визнання пролонгованим договору оренди нерухомого майна, що належить до державної власності. Вказаного способу захисту цивільного права законом не передбачено, проте з аналізу норм законодавства, зокрема щодо відносин оренди, пролонгація договірних відносин можлива, що створює підґрунтя для обрання в тому числі і даного способу захисту цивільного права: визнання договору оренди пролонгованим.

Висновок. Враховуючи викладене, а також загальні засади цивільного законодавства, визначені ст. 3 ЦК України, зокрема свободу договору та судовий захист цивільного права та інтересу, вважаємо неприпустимим штучне обмеження особи у виборі способу захисту її прав та інтересів. Така заборона можлива лише у випадках, прямо передбачених законом, і лише як винятковий захід, спрямований на захист прав і законних інтересів інших суб'єктів цивільного права.

Бібліографічні посилання

1. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. – Х., 2007.
2. Господарський кодекс України від 16 січня 2003 р. – К., 2004.
3. Гражданский закон и права личности в СРСР. – М., 1981.
4. Общая теория права. – М., 1981. – Т. 1.
5. Защита в советском семейном праве. – Львов, 1985.
6. Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними: Постанова пленуму Верховного Суду України від 06.11.2009 р. № 9.
7. <http://www.reyestr.court.gov.ua>.

Надійшла до редакції 19.01.2011

В.Б. Саксонов

кандидат юридичних наук, доцент
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 347.763 : 346.3

ДОГОВІР ПОСТАВКИ У ГОСПОДАРСЬКОМУ ТА ЦИВІЛЬНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ

Охарактеризовано найбільш поширену правову форму регулювання господарських відносин у сфері постійного та ритмічного постачання продукції, виробів і товарів – договір поставки. Висвітлено правові особливості договору поставки у цивільному та господарсь-

кому законодавстві нашої держави; виявлено основні проблемні моменти у чинних юридичних актах стосовно договору поставки; надано рекомендації щодо удосконалення положень вітчизняного законодавства, які врегульовують договірні відносини поставки.

Ключові слова: *договір поставки, договір купівлі-продажу, цивільне законодавство, господарське законодавство.*

Охарактеризована наиболее распространенная правовая форма регулирования хозяйственных отношений в сфере постоянной и ритмичной поставки продукции и товаров – договор поставки. Освещены правовые особенности договора поставки в гражданском и хозяйственном законодательстве нашего государства; выявлены основные проблемные моменты в действующих юридических актах в отношении договора поставки; предложены рекомендации по усовершенствованию положений отечественного законодательства, которые урегулируют договорные отношения поставки.

Ключевые слова: *договор поставки, договор купли-продажи, гражданское законодательство, хозяйственное законодательство.*

The article depicts the description of a delivery agreement, the most widespread law form of business relations regulation on products', articles' and goods' regular and rhythmic supply. The article shows delivery agreement legal features in business and civil legislation of the state. The main problematic points concerning delivery agreement active law acts are revealed. Suggestions as to home legislation improvement regulating delivery contractual relations are given.

Key words: *delivery agreement, purchase and sale agreement, civil legislation, business legislation.*

Постановка проблеми. Нормальна робота будь-якого підприємства неможлива, з одного боку, без чіткого і своєчасного забезпечення його сировиною, матеріалами, комплектуючими виробами, устаткуванням та іншими ресурсами, а з другого – без систематичного, рівномірного і гарантованого збуту виготовленої продукції. Водночас задоволення попиту громадян на товари широкого вжитку також значною мірою залежить від забезпечення цими товарами торговельних організацій з боку підприємств-виготівників, кооперативів або посередницьких структур. У свою чергу, як матеріально-технічне постачання, так і забезпечення торговельних організацій виготовленими товарами здійснюються на основі широко розгалуженої системи господарських зв'язків у сфері поставок [25, с. 83].

Найбільш поширеною правовою формою регулювання господарських відносин з постійного та ритмічного постачання продукції, виробів і товарів є договір поставки. Завдяки цьому договору забезпечуються, з одного боку, потреби товаровиробників у матеріальних ресурсах (сировині, матеріалах, устаткуванні тощо), з другого – гарантований збут товарів і задоволення потреб оптових та роздрібних торговельних організацій, посередницьких структур й інших учасників ві-

дносин у сфері господарської діяльності, в тому числі й споживачів.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Зазначена проблематика вже ставала предметом досліджень фахівців у цій галузі і знаходила висвітлення як у науковій літературі, так і у спеціальних науково-практичних коментарях до чинного законодавства й інших фахових виданнях. Зокрема теоретичною основою дослідження стали наукові роботи таких дослідників, як О.А. Беляневич [9], С.М. Бервено [10], М.М. Брагинський і В.В. Вітрянський [11], О.М. Вінник [13], М. Колонтирська [15], В.В. Луць [17], В.С. Мілаш [18, 19], О.М. Роїна [23], І.О. Турчак [24] та інші [14, 20, 21, 22, 25].

Проте існуючі наукові роботи, що стосуються даної теми, не охоплюють значної частини питань і проблем, які потребують негайного розв'язання та вирішення на тлі незавершеної дискусії про співвідношення ЦК [1] та ГК України [2], а також недосконалості норм національного законодавства, що регулює цю сферу господарських правовідносин.

Крім того, слід зауважити, що незважаючи на те значення, якого набуває в сучасних умовах договір поставки для належного правового регулювання господарських відносин з постійного та ритмічного постачання продукції, виробів і товарів, а також забезпечення гармонізації відносин у цій сфері, й ті проблемні моменти, які виникають у зв'язку із використанням та застосуванням відповідних норм ЦК і ГК України й інших норм чинного вітчизняного законодавства та юридичної спадщини СРСР, указана проблематика ще не ставала предметом окремого комплексного, систематизованого та всебічного дослідження.

Отже, *вибір теми дослідження зумовлюється* тим значенням, якого набуває договір поставки в процесі налагодження ефективного механізму правового регулювання господарських відносин у цій сфері на сучасному етапі розвитку економіки України.

Метою даної роботи є визначення та характеристика загальних юридичних засад і правових особливостей договору поставки, закріплених у цивільному та господарському законодавстві нашої держави.

Досягнення вказаної мети в роботі зумовило потребу вирішення головних дослідницьких завдань: надати правову характеристику договору поставки у національному законодавстві; виявити основні проблемні моменти, закріплені у чинних юридичних актах стосовно договору поставки; надати рекомендації щодо удосконалення вітчизняного законодавства, яке врегульовує відносини, що виникають на підставі договору поставки.

Виклад основного матеріалу дослідження. Передусім слід зауважити, що *договір поставки* найбільш подібний до договору *купівлі-продажу*. Відповідно до Цивільного кодексу України договір поставки є різновидом договору купівлі-продажу, оскільки положення про нього включені до глави 54 «Купівля-продаж» [1] (у деяких випа-

дках навіть важко визначити відмінність між цими договорами та належність їх до певного підвиду договору на реалізацію товару/майна – договору купівлі-продажу чи договору поставки). Складність розмежування цих двох споріднених договорів пов'язана також із відмінностями у положеннях Господарського та Цивільного кодексів України щодо цих договорів [13, с. 299].

Стаття 712 ЦК України визначає:

1. За договором поставки продавець (постачальник), який здійснює підприємницьку діяльність, зобов'язується передати у встановлений строк (строки) товар у власність покупця для використання його у підприємницькій діяльності або в інших цілях, не пов'язаних з особистим, сімейним, домашнім або іншим подібним використанням, а покупець зобов'язується прийняти товар і сплатити за нього певну грошову суму.

1. До договору поставки застосовуються загальні положення про купівлю-продаж, якщо інше не встановлено договором, законом або не впливає з характеру відносин сторін.

2. Законом можуть бути передбачені особливості регулювання укладення та виконання договорів поставки, у тому числі договору поставки товару для державних потреб [1].

Положення ст. 265 ГК України вказують:

«1. За договором поставки одна сторона – постачальник зобов'язується передати (поставити) у зумовлені строки (строк) другій стороні – покупцеві товар (товари), а покупець зобов'язується прийняти вказаний товар (товари) і сплатити за нього певну грошову суму.

1. 2. Договір поставки укладається на розсуд сторін або відповідно до державного замовлення.

2. Сторонами договору поставки можуть бути суб'єкти господарювання, зазначені в п 1, 2 частини 2 ст. 55 цього Кодексу.

3. Умови договорів поставки повинні викладатися сторонами відповідно до вимог Міжнародних правил щодо тлумачення термінів «Інкотермс».

4. Поставка товарів без укладення договору поставки може здійснюватися лише у випадках і порядку, передбачених законом.

5. Реалізація суб'єктами господарювання товарів негосподарюючим суб'єктам здійснюється за правилами про договори купівлі-продажу. До відносин поставки, не врегульованих цим Кодексом, застосовуються відповідні положення Цивільного кодексу України про договір купівлі-продажу» [2].

Отже, у ЦК України закріплено більш широке поняття договору поставки, ніж у ГК України, оскільки в ЦК відсутні обмеження щодо покупця в цьому договорі (будь-які фізичні та/або юридичні особи з необхідним обсягом правосуб'єктності) [1], тоді як згідно з ч. 3 ст. 265

ГК сторонами договору поставки можуть бути лише суб'єкти господарювання. Укладення суб'єктом господарювання договору на реалізацію його продукції (товарів) негосподарюючим суб'єктам відповідно до ч. 6 ст. 265 ГК України свідчить про укладення договору купівлі-продажу, а не поставки [2] (навіть за наявності інших ознак, характерних для цього договору).

Таким чином, якщо Господарським кодексом сфера застосування договору поставки обмежена сферою господарювання, то відповідно до Цивільного кодексу обмеження менш значні (договір поставки може укладатися у підприємницькій діяльності, а також може використовуватися в інших цілях, не пов'язаних з особистим, сімейним, домашнім або іншим подібним використанням – ч. 1 ст. 712 ЦК України) [1]. Відтак Цивільний кодекс не містить заборон застосування договору поставки у відносинах між виробником чи торговельною організацією щодо матеріально-технічного забезпечення статутної (основної) діяльності закладів культури, охорони здоров'я, благодійних, релігійних та інших організацій.

Водночас у ст. 712 ЦК України, на відміну від ГК України, вказано, що «продавець (постачальник), який здійснює підприємницьку діяльність, зобов'язується передати у встановлений строк (строки) товар у *власність* покупця». Таким чином, якщо тлумачити цю норму буквально, нею не враховується можливість передачі товару (товарів) покупцеві у *господарське відання* чи *оперативне управління*, що передбачено ГК України [2].

Однією з особливостей договору поставки як різновиду договорів на реалізацію майна є також *спеціальне нормативне регулювання*, яке забезпечується рядом нормативно-правових актів різної юридичної сили, серед яких: Господарський кодекс України: параграф 1 «Поставка» (статті 264-271) глави 30 «Особливості правового регулювання господарсько-торговельної діяльності» [2]; Цивільний кодекс України: параграф 3 «Поставка» (ст. 712) глави 54 «Купівля-продаж» [1]; Закон України від 22.12.1995 р. «Про державне замовлення для задоволення пріоритетних державних потреб» (в редакції Закону № 3205-IV від 15.12.2005 р.) [3]; Закон України від 24.01.1997 р. «Про державний матеріальний резерв» [4]; Закон України від 03.03.1999 р. «Про державне оборонне замовлення» [5]. Кабінет Міністрів України відповідно до ст. 271 Господарського кодексу України має затверджувати положення про поставки продукції виробничо-технічного призначення та поставки виробів народного споживання, а також особливі умови поставки окремих видів товарів тощо [2].

Разом із вказаним слід звернути увагу на те, що у сфері правового регулювання організації поставок для державних потреб на сучасному етапі розвитку вітчизняного законодавства існують чималі проблеми. Не в останню чергу це пов'язано з тим, що Закон України від

22.02.2000 р. «Про закупівлю товарів, робіт і послуг за державні кошти» втратив чинність [6], а відповідні відносини регулюються підзаконними нормативно-правовими актами, зокрема Постановами КМУ, які також, як і скасований закон, є далекими від досконалості, крім того, мають тимчасовий характер. Тому нагальною є потреба у розробленні та прийнятті нового комплексного законодавчого акта, що належним чином врегулює цю надзвичайно важливу сферу господарських відносин.

На особливу увагу заслуговують також положення ч. 4 ст. 265 ГК України [2] та Указу Президента України «Про застосування Міжнародних правил інтерпретації комерційних термінів» від 4 жовтня 1994 р. [7], якими встановлено, що умови договорів поставки повинні викладатися сторонами відповідно до вимог Міжнародних правил щодо тлумачення термінів «Інкотермс», підготовлених Міжнародною торговою палатою у 1953 р. (Правила ІНКOTEPMC). При цьому на КМУ покладено обов'язок забезпечувати опублікування державною мовою України змін до Правил ІНКOTEPMC із зазначенням, що такі зміни вступають у дію через десять днів після їх опублікування у газеті «Урядовий кур'єр» стосовно відносин, які виникають у зв'язку з договорами, укладеними після такого опублікування (п. 2 Указу Президента України «Про застосування Міжнародних правил інтерпретації комерційних термінів») [14, с. 496].

Наразі останньою є редакція ІНКOTEPMC-2000, введена в дію Міжнародною торговою палатою 1 січня 2000 р. [8]. Офіційне опублікування в Україні цієї редакції правил ІНКOTEPMC відбулося лише в квітні 2002 р. Зважаючи на те, що ці правила оновлюються кожні 10 років, а офіційне їх оприлюднення, з огляду на вказаний прецедент, в Україні може затримуватися до двох років, виникає питання щодо правомірності використання тієї чи іншої редакції.

Крім того, слід звернути увагу й на те, що невід'ємною складовою правил ІНКOTEPMC як 1990 р., так і 2000 р. є «Вступ», в якому встановлено, що сторони мають право самостійно модифікувати норми, запозичувані з Правил ІНКOTEPMC [20, с. 432].

Висновки. Попри відмінності між положеннями ГК та ЦК України та інші проблеми можна дати *визначення* та виділити *ознаки* договору поставки.

Отже, *договором поставки* є такий договір, за яким постачальник, що є суб'єктом господарювання, зобов'язується передати в зумовлені строки (або строк) товари у власність (господарське відання, оперативне управління) покупця для використання у господарській діяльності або в інших цілях, не пов'язаних з особистим, сімейним, домашнім або іншим подібним використанням, а покупець зобов'язується прийняти товари і сплатити за них певну грошову суму.

Таким чином, *договір поставки* має кваліфікуючі *ознаки*, що до-

зволяють відрізнити його від інших видів договорів цієї групи, насамперед від договору купівлі-продажу:

1. *Сфера застосування* – господарська діяльність.

2. *Суб'єктний склад* договору поставки. Відповідно до ГК (ч. 3 ст. 265) постачальниками та покупцями можуть бути лише суб'єкти господарської діяльності (як господарські організації, так і індивідуальні підприємці). Згідно з ЦК постачальником є суб'єкт підприємництва, а покупцем – будь-які фізичні та/або юридичні особи з необхідним обсягом правосуб'єктності, що придбавають товар для використання його у підприємницькій діяльності або в інших цілях, не пов'язаних з особистим, сімейним, домашнім або іншим подібним використанням.

3. *Об'єктом* договору поставки є продукція виробничого призначення (сировина, матеріали тощо) чи товари для продажу на ринку або в інших цілях, не пов'язаних з особистим, сімейним, домашнім чи іншим подібним використанням.

4. *Істотними умовами* договору поставки, що містяться у визначенні законодавцем його поняття, є *предмет, ціна та строк* поставки (ст. 265 ГК). Водночас, аналізуючи наступні статті ГК України, можна дійти висновку, що *зміст договору поставки* повинен містити положення про: *предмет договору, показники щодо його кількості та асортименту* (ст. 266 ГК); *ціну; якість товарів, що постачаються* (ст. 268 ГК); *вимоги щодо комплектності товарів, що постачаються* (ст. 270 ГК); *строки і порядок поставки* (ст. 267 ГК); *порядок виконання; порядок приймання поставленої продукції; відповідальність за невиконання (неналежне виконання) договору поставки*.

5. *Моменти укладення* договору поставки і його виконання, як правило, *не збігаються*.

6. Можливість *оптового продажу* товарів *одноразово* або *окремими партіями* протягом тривалого періоду, у зв'язку з чим із договору поставки часто виникають довгострокові, тривалі господарські зв'язки тощо.

7. За загальним правилом – *письмова форма* договору поставки.

Отже, договір поставки:

- *платний* (одержану від постачальника продукцію покупець оплачує за погодженими цінами);

- *консенсуальний* (договір вважається укладеним із моменту досягнення та юридичного оформлення сторонами згоди щодо всіх істотних умов);

- *двосторонній* (права та відповідні обов'язки виникають для обох контрагентів).

З огляду на вищевказане автор пропонує внести такі зміни до чинного вітчизняного законодавства:

1) уніфікувати норми чинних ЦК та ГК України стосовно дого-

вору поставки, а також внести зміни з урахуванням пропозицій, викладених нижче;

2) встановити статус *постачальника* за договором поставки як *суб'єкта господарювання* (що зазначено у ч. 3 ст. 265 ГК України), а не суб'єкта підприємницької діяльності (як визначено у ч. 1 ст. 712 ЦК України);

3) визначити статус *покупця* як *суб'єкта господарювання* або *іншу негосподарюючу особу* (організацію, установу, заклад і т. ін.), що приймає товар (товари) для використання його у господарській діяльності або в інших цілях (наприклад, благодійництво), не пов'язаних з особистим, сімейним, домашнім або іншим подібним використанням (зокрема, господарче забезпечення діяльності негосподарюючих суб'єктів згідно із ч. 3 ст. 3 ГК України), як це зазначено у ч. 1 ст. 712 ЦК України;

4) закріпити, що за договором поставки покупець приймає товар (товари) у *власність, господарське відання чи оперативне управління*, змінивши норму ЦК України, що товар за цим договором передається у власність;

5) встановити, що при укладенні та виконанні умов договору поставки правила ІНКОТЕРМС мають *рекомендаційний, а не імперативний* характер, як це визначено у ГК України;

6) з огляду на те, що Закон України від 22.02.2000 р. «Про закупівлю товарів, робіт і послуг за державні кошти» *втратив чинність*, а відповідні відносини регулюються підзаконними нормативно-правовими актами (зокрема Постановами КМУ, які мають тимчасовий характер), необхідно розробити й прийняти новий комплексний законодавчий акт, що належним чином врегулює цю надзвичайно важливу сферу господарських відносин як для постачальників і покупців, так і для суспільства та держави в цілому.

Бібліографічні посилання

1. Цивільний кодекс України // ВВР. – 2003. – № 40–44. – Ст. 356.
2. Господарський кодекс України // ВВР. – 2003. – № 18. – Ст. 144.
3. Про державне замовлення для задоволення пріоритетних для державних потреб: Закон України від 12.12.1995 р. (назва в редакції Закону № 3205-IV від 15.12.2005 р.) // ВВР. – 1996. – № 3. – Ст. 9.
4. Про державний матеріальний резерв: Закон України від 24.01.1997 р. // ВВР. – 1997. – № 13. – Ст. 112.
5. Про державне оборонне замовлення: Закон України від 03.03.1999 р. // Голос України. – 1999. – 3 квітня.
6. Про закупівлю товарів, робіт, послуг за державні кошти: Закон України від 22.02.2000 р. // Урядовий кур'єр. – 2000. – 24 травня. – *Втратив чинність*.
7. Про застосування Міжнародних правил інтерпретації комерційних термінів ІНКОТЕРМС: Указ Президента України від 4.10.1994 р. // Урядовий кур'єр. – 1994. – С. 154-155.
8. ІНКОТЕРМС. Офіційні правила тлумачення торговельних термінів Міжнародної торгової палати (редакція 2000 р.) // Урядовий кур'єр. – 2002. – № 63, 68.
9. *Беляневич О.А.* Господарське договірне право України (теоретичні аспекти). – К., 2006.
10. *Бервено С.М.* Проблеми договірного права України: Монограф. – К., 2006.

11. *Брагинский ММ., Витрянский В.В.* Договорное право. – Кн. 2: Договоры о передаче имущества. – М., 2000.
12. *Вилкова Н.Г.* Международные правила толкования торговых терминов – ИНКОТЕРМС 2000 // Государство и право. – 2000. – № 9. – С. 66-73.
13. *Вінник О.М.* Господарське право: Навч. посіб. – 2-е вид., змін. та допов. – К., 2009.
14. Господарський кодекс України: Наук.-практ. коментар / О.І. Харитонова, Є.О. Харитонов, В.М. Коссак та ін.; За ред. О.І. Харитонової. – Х., 2007.
15. *Колонтирська М.* Приведення законодавства України про поставки продукції для державних потреб у відповідність із міжнародними нормами // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: Матер. ІХ регіональної наук.-практ. конф. – Львів, 2003. – С. 267-268.
16. *Колонтирська М.* Виконання договору поставки продукції для державних потреб як основа належного функціонування України // Проблеми вдосконалення правового регулювання щодо забезпечення прав та основних свобод людини і громадянина в Україні: Матер. регіональної міжвуз. наук конф. молодих вчених та аспірантів. – Івано-Франківськ, 2003. – С. 122-126.
17. *Луць В.В.* Договір поставки // Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К., 1999. – Т. 2.
18. *Мілаш В.С.* Підприємницькі комерційні договори в господарській діяльності: Монограф. – Полтава, 2005.
19. *Мілаш В.С.* Комерційний договір у контексті сучасних ринкових умов: Монограф. – Х., 2007.
20. Науково-практичний коментар Господарського кодексу України / За заг. ред. Г.Л. Знаменського, В.С. Щербини; Кол авт.: О.А. Беяневич, О.М. Вінник, В.С. Щербина та ін. – 2-е вид., перероб. і допов. – К., 2008.
21. *Посполітак В.В., Ханік-Посполітак Р.Ю.* Аналіз наявних суперечностей та неузгодженостей між Цивільним та Господарським кодексами України. – К., 2005.
22. Проблемні питання у застосуванні Цивільного і Господарського кодексів України / Під ред. Яреми А.Г., Ротаня В.Г. – К., 2005.
23. *Роїна О.М.* Договори у господарській діяльності: Практ. посіб. – 2-е вид., доп. – К., 2007.
24. *Турчак І.О.* Основні аспекти виконання договору поставки // Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України. – Вип. XI. – Івано-Франківськ, 2003. – С. 103-111.
25. Цивільне право України: Підруч.: У 2 кн. / О.В. Дзера (кер. авт. кол.), Д.В. Боброва, А.С. Довгерт та ін.; За ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової. – 2-е вид., доп. і перероб. – К., 2004. – Кн. 2.

Надійшла до редакції 11.01.2011

О.В. Церковна

кандидат юридичних наук

(Одеський державний університет внутрішніх справ)

ЕЛЕМЕНТИ СКЛАДУ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ЗАВДАННЯ ШКОДИ

УДК 347.51

Розглянуто та охарактеризовано цивільне правопорушення, його сутність та склад. Зазначено, що цивільне правопорушення є особливим видом правопорушення, оскільки може мати так звані непов-

ний або усічений склад. Здійснено порівняльний аналіз цивільного правопорушення з адміністративним правопорушенням.

Ключові слова: склад правопорушення, цивільне правопорушення, адміністративне правопорушення, шкода, моральна шкода, збитки, упущена вигода, протиправна поведінка, причинний зв'язок.

Рассматривается и характеризуется гражданское правонарушение, его сущность и состав. Отмечается, что гражданское правонарушение является особым видом правонарушения, поскольку может иметь так называемый неполный или усеченный состав. Осуществляется сравнительный анализ гражданского правонарушения с административным правонарушением.

Ключевые слова: состав правонарушения, гражданское правонарушение, административное правонарушение, вред, моральный вред, ущерб, упущенная выгода, противоправное поведение, причинная связь.

Examined and characterized tort, its nature and composition. It is noted that the tort is a special type of offense because there can be a so-called incomplete or truncated structure. The comparative analysis of tort with an administrative offense.

Key words: composition of the offense, tort, administrative offense, injury, moral damage, lost profits, wrongful conduct, causation.

Постановка проблеми. Відносини, які виникають внаслідок завдання шкоди, займають у цивільному праві специфічне місце, оскільки містять елементи і компенсаційних, і штрафних відносин, а отже, мають певні ознаки цивільно-правової відповідальності. З цими особливостями зазначених відносин пов'язана та обставина, що обов'язок відшкодувати протиправно заподіяну шкоду, як правило, кваліфікується в літературі як вид цивільно-правової відповідальності.

Згідно з поширеною в юридичній літературі думкою, загальною і єдиною підставою юридичної відповідальності, в тому числі і цивільно-правової, є наявність складу правопорушення.

Аналізом питання щодо визначення меж поняття складу цивільного правопорушення, зазначаючи його велике теоретичне і практичне значення, займалися такі вчені, як С.С. Алексєєв, О.С. Йоффе, Ю.Х. Калмиков та деякі інші.

Проблематика дослідження пов'язана з тим, що для залучення до відповідальності необхідна наявність складу правопорушення. Більшість авторів виходить саме з цього, нерідко обмежуючись констатацією факту, що «підставою юридичної відповідальності є склад правопорушення» [1, с. 122].

Але разом із тим існує точка зору, відповідно до якої правопорушення є не єдиною підставою юридичної відповідальності. Іншими словами, допускається можливість відповідальності не тільки при наявності складу правопорушення, але і при його неповному складі – такому, де є тільки об'єкт, об'єктивна сторона і суб'єкт правопору-

шення. При цьому вина правопорушника відсутня у силу дії тих або інших чинників.

Мета статті: проаналізувати на прикладі цивільної відповідальності точку зору, відповідно до якої підставою відповідальності є склад правопорушення, та можливість відповідальності не тільки при наявності складу правопорушення, але і при його неповному складі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Оскільки будь-яке застосування санкції вже є відповідальністю, тому з чисто практичних міркувань у нинішніх умовах неможливо обмежити поняття відповідальності тільки випадками правопорушень, пов'язаних з осудом правопорушника, тобто винних правопорушень, то безвинна відповідальність, так само як і відповідальність за вину, виконує всі властиві їй функції та допомагає досягти цілей встановлення відповідальності, у тому числі спричиняє і виховний вплив.

Тому надалі ми будемо виходити з того посилення, що цивільне правопорушення є особливим видом правопорушення, оскільки може мати так званий неповний або усічений склад. Але йтиметься у цьому випадку про протиправність, наявність шкоди та причинний зв'язок між ними.

Для того щоб повніше охарактеризувати цивільне правопорушення, яке є приватним правопорушенням за своєю сутністю, та його склад, здійснимо його порівняльний аналіз з адміністративним правопорушенням, який має всі ознаки публічного правопорушення.

Отже, між ознаками складів адміністративних та цивільних правопорушень існують істотні відмінності.

Згідно із законодавством об'єктивною стороною адміністративного правопорушення є певні діяння або бездіяльність особи, які виражаються у порушенні нормативно встановлених правил або порядку ведення певної діяльності; невиконанні приписів, передбачених нормативно-правовими актами; самовільних діянь; вчиненні певних видів суспільно небезпечних діянь. Основною ознакою об'єктивної сторони в цих складах є саме діяння (дія або бездіяльність). У багатьох складах адміністративних правопорушень як обов'язкові ознаки об'єктивної сторони названі предмет, спосіб, місце, обставини вчинення діяння. На суспільно небезпечні наслідки (пошкодження майна або завдання шкоди здоров'ю) у складах адміністративного правопорушення вказують лише зрідка. Особливістю об'єктивної сторони адміністративних правопорушень є те, що вони зазвичай не спричиняють безпосередню шкоду, а створюють загрозу настання такої шкоди в майбутньому. Відмітною рисою адміністративних правопорушень є те, що в законодавстві вони зафіксовані завжди як конкретні склади правопорушень.

За цивільним законодавством цивільним правопорушенням є невиконання або неналежне виконання цивільного зобов'язання однією

із сторін договору, зокрема, порушення встановлених договором строків виконання зобов'язання, втрата, нестача, пошкодження майна, заподіяння іншої матеріальної шкоди внаслідок невиконання або неналежного виконання зобов'язання, заподіяння шкоди особі або її майну. Крім цих двох видів правопорушень називають й інші – укладення або виконання недійсної угоди тощо.

Не всі цивілісти, як зазначалося, згодні з класифікацією такого роду діянь як цивільних правопорушень. Але, на нашу думку, слід погодитися з аргументами авторів, які дотримуються саме такого погляду. Незважаючи на певні відмінності між ними, ці діяння мають спільні базові риси, які дають змогу віднести їх до одного виду юридичної відповідальності – цивільної [2, с. 39-40].

Першим із елементів складу цивільного правопорушення, а отже, і підстав відповідальності, має бути названа наявність шкоди. За відсутності шкоди питання про деліктну відповідальність взагалі не виникає. Більшість юристів розуміють під шкодою будь-яке знецінення блага, що охороняється правом. Шкода полягає у позбавленні або зменшенні здатності потерпілого до праці, смерті годувальника, додаткових витратах, покликаних забезпечити життєдіяльність потерпілого як повноцінної особистості, заподіянні фізичних або моральних страждань. Шкода – це не тільки втрата або зменшення того, що є, але і неотримання того, що могло прирости до майна, духовно збагатити особистість, підвищити її загальноосвітній і професійний рівень і т.д. Дискомфортний стан особистості, викликаний заподіянням фізичних або моральних страждань, – це теж шкода (моральна), що підлягає компенсації.

Заподіяна шкода повинна бути відшкодована в грошовій або іншій формі, що забезпечує найбільш повне задоволення інтересів потерпілого, будь то фізична або юридична особа. У той же час у законі передбачені випадки вилучення з принципу повного відшкодування шкоди в сторону його зменшення. Зокрема, це може мати місце у випадках заподіяння шкоди в стані крайньої необхідності, при цьому можливо навіть повне звільнення від обов'язку відшкодування шкоди.

Саме в наявності шкоди можна прослідкувати відмінність цивільного права від кримінального. Особа може бути звинувачена у скоєнні злочину як за наявності шкоди, так і за її відсутності – відповідальність за готування до здійснення злочину. Відповідальність організацій та громадян настає за здійснення цивільного правопорушення тільки за наявності шкоди [3, с. 30].

У літературі зазначалося, що ця підстава має місце, як правило, при відповідальності в формі відшкодування збитків.

Однак уявляється, що наявність шкоди є найважливішою умовою відповідальності в будь-якому випадку, навіть тоді, коли збитків немає.

Суперечностей в такому твердженні немає, оскільки поняття

шкоди ширше, ніж поняття збитків.

Під шкодою розуміють несприятливі для суб'єкта цивільного права майнові або немайнові наслідки, що виникли внаслідок псуваня або знищення майна, що йому належить, а також внаслідок спричинення каліцтва або смерті громадянину (фізичній особі) [4, с. 371].

Під збитками, відповідно до ст. 22 ЦК, маються на увазі витрати, що зроблені кредитором, втрата або пошкодження його майна, а також неотримані кредитором прибутки, які він отримав би, якби зобов'язання було виконане боржником.

Збитки поділяють на позитивну шкоду та неотримані доходи.

Під позитивною шкодою слід розуміти наявне майно, утрачене або пошкоджене в результаті протиправної поведінки правопорушника.

Неотримані доходи – це певні матеріальні блага, які потерпіла особа могла б отримати за відсутності протиправної поведінки заподіювача. Тобто поняття «шкода» застосовується в деліктних зобов'язаннях, а поняття «збитки» – у договірних зобов'язаннях.

У літературі вже давно відмічалось існування і такого виду шкоди, як шкода моральна. І якщо раніше до цієї ідеї ставилися насторожено, то останніми роками сприйняття відшкодування моральної шкоди змінилося в позитивну сторону. Відповідальність у таких випадках передбачена в законодавстві, наприклад, в зобов'язаннях із завдання шкоди, у відносинах із захисту прав споживачів і ін.

Таким чином, наявність шкоди, під якою мають на увазі сукупність моральної шкоди і збитків, є однією з підстав відповідальності.

У конкретному правопорушенні може бути той або інший вид шкоди, але така умова є завжди. Це впливає з самого поняття правопорушення, яке, як зазначалося, є суспільно шкідливим діянням. Якщо немає шкоди, то немає і правопорушення.

Наявність збитків – це результат, наслідок дії чи бездіяльності особи, що їх спричинила. Якщо дія чи бездіяльність особи можуть бути як протиправні, так і правомірні, то їх наслідки завжди протиправні, оскільки вони відображають несприятливий результат, що фактично настав у майновій сфері іншої особи.

Під протиправною поведінкою розуміють дію чи бездіяльність особи, яка об'єктивно не відповідає вимогам правових норм або умовам договору. Протиправність – це такий елемент складу цивільного правопорушення, який характеризує юридичну якість дії чи бездіяльності особи, який інколи називають поряд з словом «поведінка» слово «діяння».

В.Н. Кудрявцев, аналізуючи сутність правопорушення, зазначає, що протиправність є його основною властивістю. Правопорушення являють собою протиправні вчинки. Вони належать до сфери правової поведінки, тобто мають правову природу, оскільки піддаються впливу з боку держави, здійснюваному правовими методами. Правова

природа протиправних дій обумовлюється ще й тим, що всі ознаки правопорушень передбачаються нормами права. Будучи протиправними вчинками, порушуючи правові встановлення, правопорушення, однак, не існують «поза правом» у тому розумінні, що їхнє встановлення, боротьба з ними ведеться без дотримання правових норм і принципів. Навпаки, встановлюється чітка юридична процедура встановлення істини відносно правопорушення, процесу залучення правопорушника до відповідальності з метою захистити інтереси як правопорушника, так і потерпілих, а також не допустити подальшого порушення закону. Усяке правопорушення повинне спричинити настання покарання для порушника, але нести несприятливі наслідки свого протиправного вчинку можуть тільки ті суб'єкти, які усвідомлювали свою поведінку. Дії суб'єкта протиправні, якщо вони перебували під контролем його свідомості. Якщо тільки свідоме поведіння підлягає правовому регулюванню, а суб'єкт не усвідомлює свої вчинки, отже, немає протиправності. Відсутність протиправності свідчить про відсутність самого правопорушення [5, с. 193-194]. Таким чином, В.Н. Кудрявцев пов'язує ознаку протиправності зі свідомою, вольовою поведінкою індивіда. Він вказує, що саме це є показником наявності або відсутності правопорушення.

На нашу думку, це не так, оскільки у відносинах відповідальності за завдання шкоди сам факт такого завдання вже є протиправним.

«Протиправність, тобто заборонність діяння законом, виражається трояким способом. По-перше, шляхом прямих заборон... По-друге, шляхом непрямої заборони, коли в нормі визначається протиправна поведінка й встановлюється покарання за її здійснення... По-третє, шляхом викладу в правовій нормі позитивної, правомірної поведінки. У цьому випадку інший, протилежний варіант поведінки є небажаним і тому забороненим» [6, с. 442].

Під причинним зв'язком звичайно мають на увазі такий взаємозв'язок, що об'єктивно існує між явищами, при якому одне з них з необхідністю породжує інше. При цьому йдеться про безпосередній, прямий зв'язок, не спотворений іншими діями. Відшкодуванню підлягають тільки прямі збитки (непрямі збитки не відшкодовуються). Зазвичай судова практика виходить з презумпції, що збитки, які виникли у кредитора у зв'язку з порушенням договору боржником, перебувають у прямому причинному зв'язку з невиконанням або неналежним виконанням зобов'язання. Разом з тим враховується та обставина, що збитки можуть бути завдані дією непереборної сили (обставин, яких боржник не міг запобігти, бо це вище його можливостей), випадку (обставин, яких боржник не міг передбачити і тому не запобігти).

Причинний зв'язок означає, що збитки завдані саме протиправними діями даної особи, а не виникли з інших причин. Тому проти-

правна поведінка особи повинна бути причиною збитків, а збитки повинні бути її наслідком, інакше цивільно-правова відповідальність неможлива. У деяких випадках досить складно виявити причинний зв'язок; це пов'язано з тим, що настання збитків було обумовлене зразу декількома обставинами.

Причинний зв'язок між діянням і шкодою, що наступила, є необхідним елементом складу правопорушення. За особливістю конструкції об'єктивної сторони складу правопорушення розрізняють матеріальні й формальні склади. Матеріальні – це ті склади, у яких до числа елементів об'єктивної сторони включене настання шкідливих наслідків діяння матеріального характеру. Формальними складами називаються такі, у яких наявність наслідків протиправного діяння матеріального характеру не включена до числа обов'язкових елементів складу правопорушення. Але нешкідливих правопорушень немає, адже розрізняють не тільки матеріальну, але й нематеріальну шкоду. Під причинним зв'язком розуміють такий об'єктивний зв'язок між протиправним діянням і шкодою, що наступила, при якому протиправне діяння передує за часом наслідкам і є головною й безпосередньою причиною, що викликає даний наслідок.

Винятково велику увагу в науковій літературі приділено питанню про причинний зв'язок між протиправною поведінкою і шкідливими наслідками. Пояснюється це низкою чинників.

По-перше, причинний зв'язок є одним з основних елементів складу цивільного правопорушення.

По-друге, встановлення причини шкідливого результату пов'язане у низці випадків з великими труднощами. Намагання допомогти практиці у вирішенні цієї складної проблеми і визначило ті жваві пошуки, що здійснювалися і здійснюються науковцями з метою встановлення об'єктивної істини.

Найбільш широке визнання отримала теорія необхідного і випадкового причинного зв'язку, яка знайшла підтримку у таких знаних цивілістів-науковців, як Б.С. Антимонов, П.Д. Камінська, Л.А. Лунц, Г.К. Матвєєв, В.О. Тархов, Е.А. Флейшиць та інші.

На відміну від представників теорії необхідного та випадкового завдання шкоди, відомий вчений-цивіліст О.С. Йоффе запропонував при встановленні причинного зв'язку між протиправною поведінкою і шкідливим наслідком керуватися категоріями можливості і дійсності [7, с.18].

На наш погляд, найбільш теоретично і практично прийнятною є саме теорія можливого і дійсного завдання шкоди, запропонована О.С. Йоффе [8, с. 113-128]. У відповідності до цієї теорії юридичною причиною, достатньою для застосування цивільної відповідальності, визнається така поведінка особи, яка створює реальну можливість настання збитків або перетворює певну можливість їх настання в дійсність.

Таким чином, нами розглянуті елементи складу цивільного правопорушення, наявність яких тягне виникнення цивільно-правової відповідальності за завдання шкоди. Відповідно, відсутність одного з елементів або їх дефектність тягнуть звільнення від відповідальності.

Бібліографічні посилання

1. *Котюк В.О.* Теорія права. – К., 1996.
2. *Літошенко О.С.* Адміністративне й цивільне правопорушення: спільні риси та відмінності // Часопис Київського університету права. – 2003. – № 4. – С. 39-45.
3. *Русу С.Д.* Делікти в цивільному праві: Навч. посіб. – Хмельницький, 2001.
4. Гражданское право: Учебник: В 2-х т. / Отв. ред. проф. Е.А. Суханов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М., 2000. – Том II.
5. *Кудрявцев В.Н.* Правовое поведение: Норма и патология. – М., 1982.
6. Общая теория права: Курс лекций / Под ред. В.К. Бабаева. – Н. Новгород, 1993.
7. *Калмыков Ю.Х.* Об элементах состава гражданского правонарушения // Избранное. Труды. Статьи. Выступления / Предисл. В.Ф. Яковлева; Сост. О.М. Козырь, О.Ю. Шиловост; Исследовательский центр частного права. – М., 1998. – С. 11-22.
8. *Иоффе О.С.* Обязательственное право. – М., 1975.

Надійшла до редакції 26.11.2010

Т.М. Алфьорова

викладач

*(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)*

УДК 347.1

КЛАСИФІКАЦІЯ СТРОКІВ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ

Розглядається питання класифікації строків у цивільному праві. Увагу приділено диференціації строків за різними критеріями та встановленню юридичного значення видів строків.

Ключові слова: *строк, здійснення суб'єктивного права, виконання цивільних обов'язків, строки захисту цивільних прав.*

Рассматривается вопрос классификации сроков в гражданском праве. Внимание уделяется дифференциации сроков по различным критериям и установлению юридического значения видов сроков.

Ключевые слова: *срок, осуществление субъективного права, исполнение гражданских обязанностей, сроки защиты гражданских прав.*

The question of classifications of terms in a civil law is examined in this article. Author spares attention to differentiation of terms and to establishment of legal value of terms kinds.

Key words *prison term, realization of equitable right, implementation of social duties, terms of defence of civil laws.*

Постановка проблеми. За сучасних умов спостерігається зростання кола суспільних відносин, що регулюються цивільним правом, та, відповідно, розширення меж цивільно-правового регулювання діяльності, що складається в різних сферах суспільного життя. Характерною особливістю цивільних правовідносин є те, що вони виникають, тривають, змінюються та припиняються у часі. Проблема часу в цивільному праві ще не досліджена в повному обсязі. Це призводить до ускладнення встановлення та застосування всіх видів параметрів функціонування цивільних правовідносин, в тому числі строків.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Проблема класифікації строків у цивільному праві досліджувалась в роботах Т. Вахонєвої, Є. Горовця, Г. Лаптуна, В. Луця, Н. Майданик, В. Підвисоцького, Н. Токар, Б. Фокія, Н. Фрідман, О. Шовкової та ін. Проте загальна класифікація існуючих строків у цивільному праві в їхніх працях відсутня.

Метою даної статті є диференціація строків за різними критеріями та встановлення юридичного значення запропонованих класифікацій у правозастосуванні.

Виклад основного матеріалу дослідження. При класифікації цивільно-правових строків можна брати за основу різні підстави: способи їх встановлення, тривалість, способи відліку, призначення та інші.

За способами встановлення (джерелом закріплення) слід розрізняти строки:

1) встановлені у законах (наприклад, за ст. 43 ЦК України фізична особа може бути визнана судом безвісно відсутньою, якщо протягом одного року в місці її постійного проживання немає відомостей про місце її перебування);

2) встановлені у підзаконних нормативно-правових актах (наприклад, у постанові Ради Міністрів УРСР від 11.12.1984 № 470 «Про затвердження Правил обліку громадян, які потребують поліпшення житлових умов, і надання їм жилих приміщень в Україні» поряд з іншими вимогами встановлені строки проживання у населеному пункті, необхідні для взяття на облік),

3) встановлені адміністративними актами (наприклад, місячним планом перевезення вантажів визначається строк дії зобов'язання залізниці з надання перевізних засобів, а вантажовідправника – з пред'явлення вантажів до перевезення протягом календарного місяця);

4) встановлені рішеннями суду (наприклад, за рішенням суду дається відстрочення виселення наймача з жилої площі на три місяці);

5) встановлені іншими органами, на які державою покладені функції по захисту суб'єктивних цивільних прав,

6) встановлені угодами, договорами учасників цивільних правовідносин [14, с. 382; 13, с. 192].

За можливістю бути зміненими за згодою сторін слід розрізняти:

- 1) імперативні
- 2) диспозитивні цивільно-правові строки [16, с. 252; 14, с. 382].

Т.В. Вахонєва також виділяє ще й третій вид строків за цією підставою класифікації – імперативно-диспозитивні [17, с. 44]. Так, імперативними називаються такі строки, які не можуть бути змінені за згодою сторін. Це насамперед строки позовної давності та строки набувальної давності. Диспозитивними вважаються строки, які хоч і передбачені законом, але можуть бути змінені за згодою сторін (наприклад, строки в орендних відносинах).

У деяких випадках закон встановлює лише мінімальний або максимальний строк для здійснення певних дій. Разом з тим учасникам таких правовідносин надається право відповідно цей строк збільшити або зменшити. Останні строки за своїм характером є імперативно-диспозитивними.

За ступенем (характером) визначення цивільно-правові строки поділяються на:

- 1) визначені;
- 2) невизначені.

На думку Р.О. Стефанчука, за ступенем (характером) визначеності строки (терміни) поділяються на три види:

- 1) абсолютно визначені,
- 2) відносно визначені,
- 3) невизначені [15, с. 108].

Також у межах даної класифікації Т.М. Вахонєва пропонує поруч з визначеними та невизначеними виділяти окремо абстрактні строки [17, с. 40]. Вважаємо, що за змістом вони співпадають із відносно визначеними строками, на які вказує Р.О. Стефанчук.

У тих випадках, коли чітко встановлюється тривалість відрізка часу – день, місяць, рік, з яким пов'язуються юридичні наслідки, – строк називається визначеним.

За законом чи договором взагалі не встановлено будь-якого часового орієнтиру, хоча й передбачено, що відповідні цивільні правовідносини мають часові межі. Наприклад, деякі договори можуть бути укладені безстроково, але зрозуміло, що такі цивільні правовідносини все ж таки мають колись припинитися (наприклад, строк повернення боргу «за першою вимогою»).

У подальшому ці строки, як правило, уточнюються (наприклад, у ст. 763 ЦК України зазначається, що договір найму укладається на строк, встановлений договором).

При встановленні невизначених строків нормативні акти дуже часто містять таку термінологію, як «одночасно», «своєчасно», «тривалий час» тощо [11, с. 470]. Вважаємо, таке визначення строків вимагає свого роз'яснення. Юрисдикційні органи в процесі правозастосовчої діяльності використовують практику таких понять, які вже

сформувалися, звичне розуміння виразів мови закону [12, с. 8]. Необхідні роз'яснення з приводу застосування даних цивільних строків надають Верховний Суд України, Вищий господарський суд України.

Відносно визначені строки характеризуються меншою точністю і вказують лише приблизні орієнтири [15, с. 108], наприклад, «у розумний строк», «у строк, необхідний для виконання», «негайно» тощо.

Якщо строк не визначено, ЦК України вимагає, щоби певна дія була вчинена «протягом нормально необхідного часу» (ст. 644); «протягом розумного строку» (ст. 680); «в розумний строк» (ст. 700, 704, 846, 919, 938, 939, 1101, 1146).

Замовник має право вимагати виконання роботи в розумні строки відповідно до суті зобов'язання, характеру та обсягів роботи та звичаїв ділового обороту (ст. 846 ЦК України). Якщо строк доставки товару, купленого за договором роздрібною купівлі-продажу, не встановлений, продавець має доставити його у розумний строк (ст. 704 ЦК України). При цьому не у всіх статтях містяться критерії визначення такої розумності. Якщо сторони не визначили строку безоплатного користування річчю, він визначається відповідно до мети користування нею (ст. 825 ЦК України). Особистими немайновими правами фізична особа володіє довічно (269 ЦК України). Договір довічного утримання триватиме до смерті відчужувача – довічно, але ніхто не може сказати, скільки років, місяців, днів він буде чинним. Особисті немайнові права інтелектуальної власності є чинними безстроково (ст. 425 ЦК України).

На нашу думку, такий термін використаний помилково. «Довічно» і «безстроково» – поняття нетотожні за змістом [11, с. 470]. Безстроковий значить «вічний». Але вічного немає нічого.

Оскільки авторські права у автора тривають протягом життя, а майнові – ще 70 років після його смерті [3], але уже як права правонаступників, настане час, коли й ці роки сплинуть. А це означає, що ім'я творця залишиться для вічності, саме ж право інтелектуальної власності перестане існувати.

Слово «негайно» використано у ЦК України у вісімнадцяти статтях (57, 250, 340 та ін.). Визначаючи зміст цієї умови, вкажемо, що чинити щось негайно – значить діяти безпосередньо відразу, без затримки, без зволікання, як тільки це стає можливим з урахуванням суб'єктивних та об'єктивних чинників.

За ступенем загальності (поширення) цивільно-правові строки можна класифікувати на:

- 1) загальні;
- 2) скорочені, або спеціальні [15, с. 108].

Загальними зазвичай називають строки, у межах яких діють договори або основні періоди їх виконання, або такі, що мають юридичне значення для великої групи суб'єктів цивільного права; наприклад, 18 років – вік повноліття.

Спеціальні строки, на відміну від загальних, у нормативних актах встановлюються різної тривалості, лише як винятки із загального правила і діють лише у випадках, що передбачені в законі. Так, до спеціальних строків належать скорочені строки позовної давності, присікальні, гарантійні строки. За загальним правилом, спеціальні строки невеликі за тривалістю, адже вони встановлюються для здійснення дій невідкладного характеру та мають особливе призначення [12, с. 11].

Від загальних та спеціальних строків слід відрізнити строки загальні та часткові. На відміну від спеціальних строків, які встановлюються як виняток із загального правила, часткові строки являють собою розподіл загального строку на частини. Це має місце у тих випадках, коли правовідносини між сторонами носять тривалий характер, а результат, якого має досягти зобов'язаний суб'єкт, досягається по частинах [9, с. 12].

За призначенням цивільно-правові строки поділяються на:

- 1) строки здійснення цивільних прав;
- 2) строки виконання цивільних обов'язків;
- 2) строки захисту цивільних прав [16, с. 252-253; 15, с. 109].

Дана класифікація, на нашу думку, має найбільш вагоме значення.

Відома дослідниця цивілістичних строків Н. Фрідман виокремлює такі їх види:

- організаційні строки, тобто строки, в межах яких повинні розпочинатися, здійснюватися або завершуватися дії з формування цивільних правовідносин;
- строки, пов'язані з визначенням правового положення суб'єктів у цивільному праві;
- матеріально-правові строки, до яких входять строки існування і здійснення абсолютних прав і строки існування і здійснення відносних (зобов'язальних) прав;
- строки захисту порушених суб'єктивних прав.

У межах цих видів цивільних строків Н. Фрідман виокремлює зупиняючі строки, які в цілому належать до правовідносин третьої групи. В межах строків існування (здійснення) зобов'язальних прав автор називає гарантійні строки, а до четвертої групи відносить претензійні та позовні строки [12, с. 13].

Організаційними строками у цивільно-правових відносинах Н. Фрідман вважає строки, в межах яких повинні розпочинатися, здійснюватися чи закінчуватися дії з формування цих відносин. Вони покликані організувати послідовність здійснення юридично значущих дій сторін тих чи інших цивільних правовідносин. Організаційні строки є досить нетривалими у часі, що змушує суб'єктів активно діяти, тим більше що їх недотримання дуже часто тягне цивільно-правову відповідальність. Будь-який організаційний строк, незалежно від способу його встановлення, тривалості, наслідків його недотримання, має

службовий характер, оскільки діє у сфері зародження цивільних правовідносин і, по суті, є підзвітним тому майновому чи немайновому правовідношенню, яке може чи повинно виникнути в майбутньому. Прикладом організаційних строків є передусім строки, пов'язані з процедурою укладення договору (ст. 642-645 ЦК), а також строки, що зумовлюють виникнення окремих видів абсолютних немайнових прав; зокрема, ними можуть бути строки здійснення окремих дій в єдиному процесі зі створення, наприклад, витворів творчої праці тощо.

Організаційні строки є цікавою категорією у цивільному праві. Виходячи із дослідження цього виду строків, здійсненого Н. Фрідман, слід вказати, що ці строки виникають та існують у межах організаційних цивільно-правових відносин. Сутність цих відносин досліджувалася багатьма вченими-цивілістами ще за радянських часів. Організаційні правовідносини, на думку О. Красавчикова, складаються з організаційно-утворюючих, організаційно-делегуючих, організаційно-контрольних та організаційно-інформаційних відносин [10, с. 163].

До організаційно-утворюючих відносин належать відносини, які характеризуються тим, що в результаті становлення та реалізації цих відносин відбувається зав'язка, а в певних випадках – і подальший розвиток майново-правових відносин. До числа таких відносин слід віднести зобов'язання з укладення всіх видів договорів, а також зобов'язання з укладення договору поставки, підряду на капітальне будівництво, на виконання проектно-пошукових робіт тощо.

До організаційно-делегуючих відносин слід віднести правовідносини, пов'язані з наданням повноважень певним особам для здійснення певних дій від імені інших осіб. Це, зокрема, відносини з обрання керівного органу юридичної особи, яка є учасником цивільних правовідносин, відносини з видачі або відклику довіреності тощо.

Організаційно-контрольні відносини характеризуються тим, що права, які в них містяться, надають можливість одному суб'єкту цивільного права контролювати дії іншого суб'єкта, який перебуває з першим у певних цивільно-правових відносинах. До таких відносин може бути віднесене право замовника здійснювати контроль та технічний нагляд за відповідністю обсягів, вартості та якості виконуваних за певним договором робіт, правомочності проектних організацій з авторського нагляду тощо.

Організаційно-інформаційні відносини зводяться до того, що в силу цивільних організаційних прав та обов'язків сторони майнового правовідношення зобов'язані обмінюватися певного роду інформацією. Реалізація організаційно-інформаційного відношення створює певні умови для розвитку основного зв'язку. Прикладом таких відносин є обов'язок підрядника своєчасно попередити замовника про обставини, які стосуються строку придатності та якості товару та робіт, обов'язок повідомлення до ручителя про виконання кредитором обов'язків за договором тощо.

Розглянуті нами правовідносини здійснюються в межах певних строків, які і є організаційними для кожного конкретного правовідношення. Але слід звернути увагу на те, що всі розглянуті відносини перебувають у певному взаємозв'язку з іншими неорганізаційними майновими та особистими немайнровими цивільними правовідносинами, які є строками здійснення цивільних прав, виконання цивільних обов'язків або строками захисту. Цей зв'язок виявляється у тому, що, по-перше, організаційно-правові відносини, так би мовити, обслуговують інші цивільні правовідносини, вони не є «самоціллю», а представляють собою певний організаційно-правовий засіб, що використовується сторонами з метою упорядкування своїх основних (майнових чи особистих немайнрових) відносин; по-друге, цей зв'язок за своїм змістом та спрямованістю може бути неоднаковим. В одних випадках організаційні відносини є організаційною передумовою формування, зміни чи ліквідації того чи іншого правовідношення, а в інших – організаційно-правові відносини є одним із елементів існуючих цивільно-правових відносин [10, с. 165].

Під строками здійснення цивільних прав слід розуміти строки, протягом яких вповноважений суб'єкт має право (а іноді і зобов'язаний) власноруч реалізувати належне йому право або вимагати здійснення певних дій з реалізації свого права безпосередньо від зобов'язаної особи. До строків здійснення цивільних прав належать:

- а) строки здійснення даного суб'єктивного права;
- б) присікальні строки;
- в) гарантійні строки;
- г) претензійні строки [11, с. 476].

Крім цих видів строків, у сучасних посібниках з цивільного права, переважно в російських, ще виокремлюються строки придатності, служби, реалізації, зберігання, транспортабельності та ін. [8, с. 401; 7, с. 296]

Слід зазначити, що практичне значення поділу строків на строки здійснення та захисту цивільних прав полягає насамперед у тому, що надає можливість розмежувати їх. Таке розмежування свідчить про те, що до строків здійснення цивільних прав не можуть, наприклад, застосовуватися положення позовної давності. Основне призначення строків здійснення цивільних прав полягає у забезпеченні правомочним особам реальних можливостей використання існуючих у них прав. Строки захисту, в свою чергу, встановлені для відновлення порушеного права.

Правова природа строків здійснення цивільних прав пов'язана із суб'єктивним правом, що належить учасникам цивільних правовідносин, тому, звертаючи на це особливу увагу, строками здійснення цивільних прав також можна назвати строки, протягом яких особа, що має суб'єктивне право, може реалізувати можливості, закладені саме в суб'єктивному праві. Такі можливості передбачаються законами чи іншими нормативними актами, а також можуть встановлюватися за домовленістю сторін. Отже,

здійснення суб'єктивного права – це реалізація закладених в ньому можливостей певної поведінки. При цьому способи здійснення суб'єктивного права визначаються його змістом. Зміст залежить від призначення конкретного права, від тієї мети, для досягнення якої воно встановлене.

Термін «присікальні строки» похідний від більш влучного, на думку радянського вченого-юриста В.П. Грибанова, «преклюзивні строки». З латинської мови даний термін перекладається як «перешкоджати, чинити перепони, закривати доступ» [9, с. 17-18]. З такою позицією погоджується Р.О. Стефанчук, також називаючи даний строк преклюзивним [15, с. 109].

У свою чергу, З. Ромовська зазначає, що в російській літературі він має назву «пресекательный». Вона вважає, що калькований його переклад – «присікальний» – навряд чи заслуговує на підтримку, адже корінь «сікти» українською мовою має інше значення. А тому авторка пропонує інші назви: «той, що припиняє» або «перетинальний», – які мають зрозуміле смислове навантаження, узгоджуються із нормами української мови, а тому кожна з них має право на життя [11, с. 47].

Отже, преклюзивні, або перетинальні, строки – це строки, які безпосередньо спрямовані за певних обставин перешкодити дії якихось правових явищ або процесів.

Сенс існування зазначених видів строків у цивільному праві полягає в тому, що вони спонукають особу реалізувати суб'єктивне (ще не порушене, на відміну від строків позовної давності) право, що їй належить. При цьому логіка законодавця виходить зі впровадження такого механізму здійснення певних суб'єктивних прав, за якого інтереси суспільства та третіх осіб не зазнають шкоди.

Дійсно, одним зі шляхів спонукання до реалізації суб'єктивного права особою, яка має для цього підстави, є визначення в законі нетривалих строків існування цього права. Це визначення у законі можливе двома шляхами: шляхом визначення межі існування суб'єктивного права та шляхом визначення терміну втрати суб'єктивного права [6]. Другий шлях вважається найкоректнішим та за змістом найбільше відповідає терміну «присікальний строк». Прикладом першого варіанту є закріплення 70-річного строку чинності майнових прав інтелектуальної власності на твір після смерті автора (ст.446 ЦК), 6-місячний строк для спадкоємця на прийняття спадщини (ч.1 ст. 1270 ЦК) тощо; другого – 6-місячний строк, після сплину якого власник втрачає право на повернення бездоглядної великої рогатої худоби (ч. 1 ст. 341 ЦК), 6-місячний строк, після сплину якого особа, відсутня у певному житловому приміщенні, втрачає право користування даним житловим приміщенням (ст.71-72 Житлового кодексу України) [1].

Таким чином, можна дійти висновку, що для будь-якого преклюзивного (перетинального) строку характерні три загальні особливості, а

саме: даний строк не тотожний зі строком існування суб'єктивного цивільного права, дія якого зупиняється із закінченням преклюзивного (перетинального) строку, хоча в деяких випадках може і співпадати з ним за розміром; із закінченням даного строку суб'єктивне право припиняється достроково, тобто до сплину встановленого законом або договором звичного строку його існування; дострокове припинення суб'єктивного цивільного права із закінченням преклюзивного (перетинального) строку є правовою санкцією, що застосовується до особи за нездійснення або неналежне здійснення права, яке їй належить.

Особливе місце серед строків здійснення цивільних прав посідають гарантійні строки.

Термін «гарантія» в українському цивільному законодавстві має два самостійних значення. В Інструкції про застосування Плану рахунків бухгалтерського обліку комерційних банків України, затвердженій постановою Правління Національного банку України від 21.11.1997 № 338, гарантія визначається як зобов'язання (в будь-якій формі) гаранта сплатити за боргами третьої особи у разі невиконання нею своїх грошових зобов'язань у частині несплаченої суми [5].

Поняття такої гарантії закріплено у ст. 560 ЦК. Зокрема, у ч. 1 ст. 560 ЦК зазначено, що за гарантією банк, інша фінансова установа, страхова організація (гарант) гарантує перед кредитором (бенефіціаром) виконання боржником (принципалом) свого обов'язку. Гарантія діє протягом строку, на який вона видана.

Стосовно даного розуміння терміну «гарантія» вчені-юристи висловлюють різні думки. Деякі вважають строки виконання даної гарантії давнісними, інші – преклюзивними або гарантійними. На сьогодні дійшли одностайного висновку, що ці строки є строками для примусового здійснення права, із закінченням яких можливість такого примусу втрачається, їх не можна відносити до гарантійних за своєю суттю [9, с. 27].

Інше значення терміну «гарантія» пов'язане з якістю продукції, наданих послуг, з правами замовника. Сутність гарантії якості продукції полягає в тому, що продавець або виробник гарантують покупцю не лише наявність у проданій речі необхідних якостей, але і її надійність в роботі протягом певного часу. При цьому продавець (виробник) у разі виявлення недоліків у реалізованій речі зобов'язується безоплатно їх виправити або замінити річ на протязі визначеного строку, який і називається гарантійним.

Гарантійні строки можуть бути різними як за своїм розміром (від декількох днів до декількох років), так і за характером: гарантійні строки експлуатації виробу [11, с. 477]; гарантійні строки зберігання продуктів [2]; строк придатності продукції (ст. 677 ЦК); гарантійні строки якості роботи (ст. 859-860 ЦК, розділ 5 наказу Державної служби України з нагляду за забезпеченням безпеки авіації від 14.03.2006 № 187 «Про затвердження Правил повітряних перевезень пасажирів і бага-

жу»); гарантійний строк якості речі, переданої у найом (ст. 768 ЦК).

Ще з радянських часів робились спроби розробити та законодавчо закріпити єдине визначення «гарантійного строку». Проте ні в ЦК УРСР, ні в чинному ЦК не надано єдине визначення «гарантійного строку». Вважається, що складність цього полягає в тому, що гарантійний строк – це не лише юридична категорія, але й технічно-економічна.

З техніко-економічної сторони гарантійний строк слід розуміти як технічно обумовлений прогресивний строк безперешкодної служби виробу [9, с. 31]. З юридичної сторони гарантійний строк – це юридичний факт, що являє собою період часу, який має значення лише при поєднанні з іншим юридичним фактом лише виявлення недоліків у придбаній (відремонтованій) речі на протязі гарантійного строку тягне за собою певні наслідки.

Отже, під гарантійним строком слід розуміти строк, протягом якого виробник (постачальник, продавець) гарантує службу виробу, а набувач в разі виявлення протягом вказаного строку недоліків має право вимагати їх виправлення або заміни речі на доброякісну.

Близькими до гарантійного строку є термін служби і термін придатності.

Так, термін служби встановлюється для товарів чи робіт тривалого користування. А от купуючи ліки, продукти харчування, які мають упаковку, уважний покупець може помітити дату виготовлення і кінцеву дату придатності, або лише дату виготовлення і спеціальне звернення до споживача: «спожити протягом ... днів», або лише кінцеву календарну дату (термін) придатності.

Встановлення цього строку є відображенням природних процесів, які відбуваються у ліках чи продуктах харчування після спливу відповідного відрізка часу [15, с. 110].

Відповідно до Закону України «Про захист прав споживачів» [4] для продукції, споживчі властивості якої можуть з часом погіршуватися і становити небезпеку для життя, здоров'я, майна споживачів і навколишнього природного середовища, встановлюється термін придатності, який зазначається на етикетках, упаковці або в інших документах, що додаються до неї при продажу, і вважається гарантійним строком.

Строк придатності обчислюється починаючи від дати виготовлення, яка також зазначається на етикетці або в інших документах, і визначається або часом, протягом якого товар є придатним для використання, або датою, до настання якої товар є придатним для використання.

При цьому продаж товарів, на яких строк придатності не зазначено або зазначено з порушенням вимог нормативних документів, а також товарів, строк придатності яких минув, забороняється.

Також у рамках гарантійних строків згадуються строки транспортельності [8, с. 401; 7, с. 296].

Під строком транспортельності слід розуміти строк, протягом

якого при неналежному дотриманні правил відвантаження відправником і правил перевезення транспортною організацією гарантується якісне зберігання вантажу. Цей строк встановлюється при транспортуванні вантажу, що швидко псується. Строк транспортабельності зажди є вихідним критерієм при вирішенні питання про можливість прийому вантажу до перевезення з урахуванням строку його доставки, він також суттєво впливає на результат вирішення спору з приводу псування вантажу в процесі його транспортування.

Строк виконання обов'язків – це строк, упродовж якого особа повинна виконати належний їй обов'язок, тобто вчинити певні дії чи відмовитися від їх вчинення.

Відповідно до ст. 531 ЦК боржник має право виконати свій обов'язок достроково. Однак дострокове виконання обов'язку не повинно суперечити договору, актам цивільного законодавства або впливати із суті самого зобов'язання чи звичаю ділового обороту. Наприклад, вантаж було доставлено достроково, коли замовник ще не підготував склади для вивантаження продукції, проте він зобов'язаний звільнити транспортний засіб, внаслідок чого вантаж може бути пошкоджено або знищено.

Р.О. Стефанчук строки виконання суб'єктивних цивільних обов'язків поділяє на загальні та проміжні. Загальний строк охоплює собою весь строк виконання обов'язків, а проміжний – строк, упродовж якого має бути виконано певний етап цього обов'язку, наприклад, під час здійснення поставки може бути додатково встановлено строк щодо поставки кожної з партій продукції [15, с. 110].

А от укладачі коментарю до Цивільного кодексу України дані строки виділяють в окрему групу за способами визначення, а саме – строки, які визначаються:

- 1) календарною датою (наприклад, строк повернення боргу);
- 2) певним періодом часу (наприклад, поставка продукції – поквартальна, помісячна);
- 3) вказівкою на подію, яка неодмінно має настати (наприклад, настання навігації – за договором перевезення водним транспортом: кожного року неможливо визначити конкретну дату настання цієї події) [16, с. 253].

Під строками захисту цивільних прав розуміють строки, надані вповноваженій особі для звернення до компетентних державних або громадських органів з вимогою примусового здійснення та захисту свого права. Такими є строки позовної давності [9, с. 14].

Також класифікацію строків можна провести за *правовими наслідками*. За цією класифікацією строки поділяються на:

- 1) правовстановлюючі або правостворюючі. Це строки, з якими пов'язане виникнення правовідносин або окремих прав та обов'язків. Так, саме з досягненням громадянином повноліття (18 років) законодавець пов'язує виникнення цивільної дієздатності в повному обсязі,

що дає можливість громадянину самостійно набувати та здійснювати конкретні цивільні права;

2) правоприминаючі. Це строки, з перебігом яких законодавець пов'язує припинення певних правовідносин, окремих прав та обов'язків. Так, після закінчення певного часу кредитор втрачає право звернутися з претензією до поручителя [16, с. 252].

Висновок. Таким чином, неоднаковість строків, що регулюються цивільним правом, зумовлює потребу їх класифікації. Строки у цивільному праві групуються за різними критеріями: за підставами становлення (строки, які визначаються законом чи підзаконними нормативно-правовими актами, адміністративним актом, договором, рішенням суду); за ступенем самостійності учасників цивільних правовідносин (імперативні, диспозитивні, імперативно-диспозитивні); за розподілом обсягу прав та обов'язків (загальні, спеціальні); за правовими наслідками (правостворюючі, правозмінюючі, правоприминаючі); за характером визначеності (абсолютно визначені, відносно визначені, невизначені); за цільовим призначенням (строки здійснення, виконання та захисту цивільних прав).

Бібліографічні посилання

1. Житловий кодекс УРСР № 5464-Х від 30.06.1983 р. // ВВР. – 1983. – Дод. до № 28. – Ст. 573.
2. Про якість та безпеку харчових продуктів і продовольчої сировини: Закон України від 23.12.1997 р. № 771/97-ВР // ВВР. – 1998. – № 19. – Ст. 98.
3. Про авторське право та суміжні права: Закон України від 23.12.1993 р. // ВВР. – 1994. – № 13. – Ст. 64.
4. Про захист прав споживачів: Закон України від 12.05.1991 р. // ВВР. – 1991. – № 30. – Ст. 379.
5. Інструкція про застосування Плану рахунків бухгалтерського обліку комерційних банків України: Затв. постановою Правління Національного банку України від 21.11.1997 р. № 338 // www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi.
6. Про деякі питання практики вирішення господарських спорів, пов'язаних з прийомкою продукції і товарів за кількістю та якістю: Роз'яснення Вищого арбітражного суду України від 12.10.1993 № 01-6/1106 // www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi.
7. Гражданское право / Под ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого. – М., 1998. – Ч. 1.
8. Гражданское право / Под ред. А. Г. Калпина, А. И. Масляева. – М., 1997. – Ч. 1.
9. Грибанов В.П. Пределы осуществления и защиты гражданских прав. – М., 1992.
10. Красавчиков О.А. Организационные гражданско-правовые отношения // Антология уральской цивилистики. 1925 – 1989. – М., 2001. – С. 156-165.
11. Ромовська З. Українське цивільне право: Загальна частина: Академічний курс: Підруч. – К., 2005.
12. Фридман Н.П. Сроки в гражданском праве: Учеб. пособ. – М., 1986.
13. Харитонов Е.О., Саниахметова Н.А. Гражданское право Украины: Учеб. – Х., 2004.
14. Цивільне право України: Академічний курс: Підруч.: У 2 т. / За заг. ред. Я.М. Шевченко. – К., 2006. – Т. 1: Загальна частина.
15. Цивільне право України: Навч. посіб. / Ю.В. Білоусов, С.В. Лозинська, С.Д. Русу та ін. / За ред. Р.О. Стефанчука. – К., 2005.
16. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар. – Х., 2006.
17. Вахонєва Т. Поняття та юридична природа строків (термінів) за новим цивільним законодавством України // Право України. – 2003. – № 12. – С. 40-44.

Надійшла до редакції 30.11.2010

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС. ФІНАНСОВЕ ПРАВО. АДМІНІСТРАТИВНА ДІЯЛЬНІСТЬ

С.А. Буткевич

кандидат юридичних наук

(Кримський юридичний інститут Одеського
державного університету внутрішніх справ)

УДК 342.518 : 341.233.111

МІНІСТЕРСТВО ЮСТИЦІЇ УКРАЇНИ ЯК СУБ'ЄКТ ДЕРЖАВНОГО ФІНАНСОВОГО МОНІТОРИНГУ

Розглянуто діяльність Міністерства юстиції України як суб'єкта державного фінансового моніторингу, а також нормативне забезпечення заходів щодо запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, і фінансуванню тероризму стосовно адвокатських об'єднань і нотаріальних контор.

Ключові слова: адвокати, запобігання, легалізація (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, нотаріуси, протидія, фінансовий моніторинг.

Рассматривается деятельность Министерства юстиции Украины как субъекта государственного финансового мониторинга, а также нормативное обеспечение мероприятий по предупреждению и противодействию легализации (отмыванию) доходов, полученных преступным путем, и финансированию терроризма относительно адвокатских объединений и нотариальных контор.

Ключевые слова: адвокаты, предупреждение, легализация (отмывание) доходов, полученных преступным путем, нотариусы, противодействие, финансовый мониторинг.

In article activity of the Ministry of Justice of Ukraine as subject of the state financial monitoring, and also normative maintenance of actions for the prevention and counteraction of legalization (laundering) of the incomes received in the criminal way, and to financing of terrorism by lawyer associations and notary's offices are considered.

Key words: lawyers, prevention, legalization (laundering) of the incomes received in the criminal way, notaries, counteraction, financial monitoring.

Постановка проблеми. Сучасна галузь юстиції характеризується багатооб'єктністю управління. Так, до об'єктів юстиції належать: судові установи, нотаріальні контори, органи реєстрації актів громадян-

ського стану, судово-експертні установи та адвокатура. Усі вони мають різне правове становище, відрізняються за своїм призначенням і характером компетенції.

З багатооб'єктності галузі юстиції випливає й інша її особливість, що полягає в різноманітності форм і методів управління, які застосовуються органами юстиції. Наприклад, до органів реєстрації громадянського стану застосовується метод управління; до судів – метод керівництва шляхом організаційного та матеріального забезпечення судів, з додержанням принципу незалежності судів і підпорядкування їх тільки законові; до органів адвокатури – метод регулювання. В цілому ж управлінський вплив органів управління юстицією носить виключно рекомендаційний характер і зводиться в основному до вирішення організаційних питань, оскільки більшість об'єктів у цій сфері є самостійними та незалежними у своїй практичній діяльності [1, с. 222].

Нині Міністерство юстиції України є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України, а також головним органом у системі центральних органів виконавчої влади із забезпечення реалізації державної правової політики. Також Міністерство в установленому порядку в межах своїх повноважень вирішує питання, що впливають із загальновизнаних норм міжнародного права та міжнародних договорів України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України [2]. Але з 20 серпня 2010 р. на Міністерство юстиції України додатково були покладені завдання щодо запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, і фінансуванню тероризму.

Міністерство юстиції України раніше також виконувало певні завдання в зазначеній сфері, в тому числі щодо забезпечення міжнародного співробітництва [3], дослідження методів та тенденцій у відмиванні доходів, одержаних злочинним шляхом, і фінансуванні тероризму [4], але у зв'язку з розширенням переліку суб'єктів первинного фінансового моніторингу за рахунок представників нефінансових занять і професій (зокрема, адвокатів і нотаріусів) Міністерство стало суб'єктом державного фінансового моніторингу. Враховуючи вказане, підкреслимо, що діяльність Міністерства юстиції України в зазначеній сфері потребує самостійного комплексного дослідження.

Аналіз досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання даної проблеми. Окремі питання діяльності органів юстиції розглядалися в наукових працях таких вітчизняних і зарубіжних дослідників, як І.Г. Алексеєнко, Н.А. Желєзняк, І.В. Назаров, Є.В. Пестерєєв, Н.А. Полякова, І.В. Субочев, Л.О. Тарасова, О.В. Федькович, Є.І. Холодова, Л.І. Черкєсова та ін. Проте діяльність Міністерства юстиції України як суб'єкта державного фінансового моніторингу предметом окремої наукової розвідки не обиралася, що й

зумовило новизну та актуальність проведеного дослідження.

Метою статті є з'ясування основних завдань і функцій Міністерства юстиції України в системі суб'єктів державного фінансового моніторингу, а також вироблення пропозицій щодо вдосконалення його діяльності в цій сфері.

Виклад основного матеріалу дослідження. Відповідно до ч. 3 ст. 5 Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму», Міністерство юстиції України є суб'єктом державного фінансового моніторингу. У ч. 1 ст. 14 зазначеного Закону закріплено, що державне регулювання і нагляд у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму здійснюються Міністерством юстиції України стосовно нотаріусів, адвокатів та інших осіб, які надають юридичні послуги. Крім того, на вказане Міністерство покладається забезпечення міжнародного співробітництва у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму щодо виконання судових рішень, які стосуються конфіскації доходів, одержаних злочинним шляхом (ч. 6 ст. 22) [5]. Водночас уповноважені на те посадові особи Міністерства юстиції України мають право складати протоколи про адміністративні правопорушення, передбачені ознаками статей 166⁹ і 188³⁴ Кодексу України про адміністративні правопорушення [6].

Спеціалізованим структурним підрозділом Міністерства юстиції України в досліджуваній сфері є Департамент нотаріату, фінансового моніторингу юридичних послуг та реєстрації адвокатських об'єднань, що виконує такі функції:

– нагляд у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму за діяльністю відповідних суб'єктів первинного фінансового моніторингу шляхом проведення планових та позапланових перевірок, у тому числі виїзних;

– надання методологічної, методичної та іншої допомоги суб'єктам первинного фінансового моніторингу;

– вжиття заходів регулювання та нагляду з урахуванням політики, процедур та систем контролю, оцінки ризиків у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму з метою визначення відповідності заходів, що здійснюються суб'єктами первинного фінансового моніторингу, та зменшення ризиків під час їх діяльності у цій сфері;

– проведення перевірок організації професійної підготовки працівників та керівників підрозділів суб'єктів первинного фінансового моніторингу, відповідальних за проведення фінансового моніторингу;

– інформування спеціально уповноваженого органу з метою вико-

нання покладених на нього завдань про виявлені порушення законодавства у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму суб'єктами первинного фінансового моніторингу та заходи, вжиті для їх усунення [7].

З метою підвищення ефективності здійснення Міністерством юстиції України нагляду за додержанням суб'єктами первинного фінансового моніторингу вимог антилегалізаційного законодавства, Державний комітет фінансового моніторингу України (далі – Держфінмоніторинг) систематично надає Міністерству інформацію щодо ефективності заходів, що вживаються зазначеними суб'єктами [8], а саме: статистичні дані про фінансові операції, що підлягають фінансовому моніторингу, які отримані Держфінмоніторингом від суб'єктів; статистичні дані про помилки, допущені суб'єктами при поданні інформації про фінансові операції, що підлягають фінансовому моніторингу; інформацію про стан обліку суб'єктів у Держфінмоніторингу; інформацію про виявлені Держфінмоніторингом факти, що можуть свідчити про порушення суб'єктами вимог законодавства; інформацію про складені Держфінмоніторингом протоколи про адміністративні правопорушення, вчинені посадовими особами суб'єктів, та результати їх розгляду; відомості про аналіз методів та фінансових схем легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансування тероризму.

Крім того, Держфінмоніторингом надані роз'яснення для нотаріусів, адвокатів і суб'єктів господарювання, що надають юридичні послуги (за винятком осіб, які надають послуги у рамках трудових правовідносин), про застосування антилегалізаційного законодавства [9; 10].

На наш погляд, керівництво Міністерства юстиції України найбільш відповідально поставилося до подальшої розбудови національної антилегалізаційної системи в межах компетенції (у порівнянні з іншими суб'єктами державного фінансового моніторингу, що розпочали відповідну діяльність з серпня 2010 р.). Це яскраво ілюструють положення нормативних актів, що прийняті Міністерством за останні місяці, зокрема:

1) наказом від 29.09.2010 № 2336/5 затверджено Інструкцію з оформлення матеріалів про адміністративні правопорушення, що встановлює порядок складання уповноваженими на те посадовими особами Міністерства юстиції України, Головного управління юстиції Міністерства юстиції України в Автономній Республіці Крим, головних управлінь юстиції в областях, містах Києві та Севастополі (далі – управління юстиції) та подання органам, уповноваженим розглядати справи про адміністративні правопорушення, передбачені статтями 166⁹ та 188³⁴ Кодексу України про адміністративні правопорушення [11];

2) наказ від 29.09.2010 № 2337/5 затвердив Положення, що визначає процедуру застосування запобіжних заходів суб'єктами первинного фінансового моніторингу (нотаріусами, адвокатами та

суб'єктами господарювання, що надають юридичні послуги) до країн, які не виконують або неналежним чином виконують рекомендації міжнародних, міжурядових організацій, задіяних у сфері боротьби з легалізацією (відмиванням) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванням тероризму, та до клієнтів з таких країн [12].

Стосовно клієнтів з країн ризику зазначені суб'єкти повинні вживати таких заходів: посилена ідентифікація; збір необхідної інформації про зміст їх діяльності, фінансовий стан, репутацію; перевірка достовірності та повноти інформації, отриманої від клієнта. Крім того, ці суб'єкти первинного фінансового моніторингу повинні приділяти підвищену увагу фінансовим операціям клієнта, що мають високий ступінь ризику легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансування тероризму, а також установлювати додаткові запобіжні заходи щодо країн ризику та клієнтів з цих країн залежно від специфіки своєї діяльності;

3) наказом від 29.09.2010 № 2338/5 затверджено Порядок проведення перевірок, які необхідні для здійснення нагляду у сфері запобігання та протидії легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму за діяльністю суб'єктів первинного фінансового моніторингу, державне регулювання і нагляд за якими здійснює Міністерство юстиції України, шляхом проведення планових та позапланових перевірок, у тому числі виїзних [13].

Отже, Міністерство юстиції України, а також за його дорученням управління юстиції мають право здійснювати планові та позапланові, безвиїзні та виїзні перевірки. Слід також зазначити, що повторні перевірки питань проводяться лише за рішенням суду або за постановою слідчого у кримінальній справі.

Планова перевірка суб'єкта та/або його відокремленого підрозділу (далі – суб'єктів) проводиться не частіше одного разу на три роки на підставі плану проведення перевірок на відповідний квартал, затвердженого наказом Міністерства юстиції України. Така перевірка передбачає перевірку відповідності діяльності суб'єктів вимогам законодавства у сфері запобігання та протидії легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму протягом періоду, який підлягає перевірці. Про проведення планової перевірки суб'єкти повинні бути завчасно повідомлені Міністерством юстиції України (управлінням юстиції) рекомендованим листом з повідомленням про вручення не менше ніж за 10 календарних днів до початку її проведення.

Позапланова перевірка проводиться на підставі наказу Міністерства юстиції України за період, що підлягає перевірці, та за окремими питаннями. Ця перевірка проводиться без попереднього повідомлення суб'єктів за наявності хоча б однієї з таких підстав:

– письмового повідомлення органів державної влади та місцевого

самоврядування про ознаки порушення суб'єктами вимог законодавства у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму;

– виявлення за результатами безвиїзної перевірки фактів порушення суб'єктами вимог законодавства у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму;

– за ініціативою Держфінмоніторингу у випадку безпосереднього виявлення ним ознак порушення суб'єктами вимог законодавства у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму під час його діяльності;

– виявлення нових документів (обставин), що не були відомі та не могли бути відомі під час проведення планової перевірки та які можуть вплинути на висновки за результатами планової перевірки [13];

4) наказ від 29.09.2010 № 2339/5 визначив порядок організації і проведення фінансового моніторингу суб'єктами первинного фінансового моніторингу у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму [14]. Зокрема, ним визначаються процедури: призначення працівника, відповідального за проведення фінансового моніторингу; встановлення правил та програм проведення фінансового моніторингу; здійснення ідентифікації клієнта та вивчення його фінансової діяльності; виявлення фінансових операцій, що підлягають фінансовому моніторингу та які можуть бути пов'язані, стосуються або призначені для фінансування тероризму; зупинення фінансових операцій; підготовка персоналу суб'єкта щодо запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму;

5) наказом від 29.09.2010 № 2340/5 затверджено порядок, що визначає процедуру розгляду Міністерством юстиції України та управліннями юстиції справ і застосування санкцій за порушення нотаріусами, адвокатами та суб'єктами господарювання, що надають юридичні послуги (за винятком осіб, які надають послуги у рамках трудових правовідносин), законодавства у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом [15]. Факти таких порушень виявляються службовими особами Міністерства юстиції України, управління юстиції під час здійснення нагляду за діяльністю вказаних суб'єктів, зокрема шляхом проведення планових і позапланових перевірок.

Виявлені Міністерством юстиції України або управліннями юстиції факти невиконання або неналежного виконання антилегалізаційного законодавства викладаються в акті перевірки. Акти перевірок суб'єктів, які підтверджують факти порушень законодавства, заперечення до актів перевірок (за наявності) та інші матеріали перевірок подаються для розгляду та прийняття відповідного рішення Комісією Міністерства юстиції

України, управління юстиції з питань застосування санкцій за порушення вимог Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму» та/або нормативно-правових актів, що регулюють діяльність у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом. За результатами розгляду матеріалів справи про невиконання (неналежне виконання) антилегалізаційного законодавства Комісія Міністерства юстиції України, управління юстиції протягом 30 днів після порушення провадження у справі приймає рішення про накладення штрафу на відповідного суб'єкта або про закриття провадження у справі, яке оформлюється відповідною постановою [15].

Ми вважаємо, що віднесення Міністерства юстиції України до суб'єктів боротьби з «брудними» коштами не є якимось винятковим випадком. Так, у *Республіці Узбекистан* нотаріальні контори або адвокатські формування вживають заходів внутрішнього контролю при здійсненні для клієнтів чи від їх імені операцій у таких сферах, як купівля або продаж нерухомості; управління грошовими коштами, цінними паперами або іншим майном клієнта; управління банківськими, ощадними рахунками або рахунками цінних паперів; акумулювання коштів для створення, забезпечення функціонування або управління юридичними особами; створення, функціонування або управління юридичними особами та купівля-продаж підприємств. Метою зазначеного контролю є: 1) ефективне виявлення та припинення операцій з грошовими коштами або іншим майном, направлених на легалізацію доходів, одержаних від злочинної діяльності, та фінансування тероризму; 2) недопущення умисного чи ненавмисного залучення нотаріальних контор або адвокатських формувань у злочинну діяльність; 3) забезпечення неухильного дотримання вимог законодавства з протидії легалізації доходів, одержаних від злочинної діяльності, та фінансуванню тероризму нотаріальними конторами або адвокатськими формуваннями, а також внутрішніх документів при підготовці та здійсненні операцій з грошовими коштами або іншим майном [16].

Міністерство юстиції *Республіки Білорусь* з метою забезпечення контролю за діяльністю осіб, які здійснюють фінансові операції, у частині дотримання ними законодавства про запобігання легалізації доходів, одержаних незаконним шляхом, і фінансування тероризму контролює відповідну діяльність нотаріусів; організацій, що надають ріелтерські послуги та беруть участь в операціях, пов'язаних з купівлею-продажем нерухомого майна для свого клієнта; організаціями; індивідуальним підприємцями, що надають юридичні послуги; адвокатами, що здійснюють від імені або за дорученням свого клієнта фінансові операції, пов'язані з купівлею-продажем нерухомого майна, управлінням грошовими коштами, цінними паперами або іншим майном, розпорядженням

банківськими рахунками та (або) рахунками «депо», створенням організацій чи їх відокремлених підрозділів або участю в управлінні ними, придбанням або продажем підприємства як майнового комплексу [17].

Нотаріуси й адвокати також є суб'єктами первинного фінансового моніторингу в Республіці Казахстан, Республіці Молдова, Республіці Туркменістан, Російській Федерації тощо [18, с. 192-214, 229-235].

Висновки. Таким чином, Міністерство юстиції України є суб'єктом державного фінансового моніторингу, що здійснює державне регулювання і нагляд за діяльністю нотаріусів, адвокатів і суб'єктів господарювання, що надають юридичні послуги (за винятком осіб, які надають послуги у рамках трудових правовідносин) з метою дотримання законодавства щодо запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, і фінансуванню тероризму. Відповідно до чинного законодавства Міністерство юстиції України наділено широким колом повноважень у зазначеній сфері, що дозволяє вирішувати поставлені перед ним завдання у повному обсязі та з максимальною ефективністю. Пріоритетними напрямками діяльності Міністерства мають бути забезпечення належного рівня взаємодії з Держфінмоніторингом та іншими суб'єктами державного фінансового моніторингу, а також участь у подальшій розбудові антилегалізаційної системи в межах компетенції.

Бібліографічні посилання

1. Конопльов В.В., Кузніченко С.О., Басов А.В. та ін. Адміністративне право України: Навч. посіб. – Х., 2009.
2. Про затвердження Положення про Міністерство юстиції України: Постанова Кабінету Міністрів України № 1577 від 14 листопада 2006 р. // Офіційний вісник України. – 2006. – № 45. – Ст. 3020.
3. Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом: Закон України від 28 листопада 2002 р. // ВВР. – 2003. – № 1. – Ст. 2.
4. Про утворення Ради з питань дослідження методів та тенденцій у відмиванні доходів, одержаних злочинним шляхом, і фінансуванні тероризму: Постанова Кабінету Міністрів України № 25 від 6 січня 2010 р. // Урядовий кур'єр. – 2010. – № 15.
5. Про внесення змін до Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом»: Закон України від 18 травня 2010 р. // Голос України. – 2010. – № 93.
6. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 груд. 1984 р. // ВВР УРСР. – 1984. – Додаток до № 51. – Ст. 1122.
7. Офіційний сайт Міністерства юстиції України // <http://www.minjust.gov.ua/0/4771>.
8. Про затвердження Порядку надання Державним комітетом фінансового моніторингу України Міністерству юстиції України інформації щодо підвищення ефективності здійснення нагляду: Наказ Державного комітету фінансового моніторингу України, Міністерства юстиції України № 146/1991/5 від 25 серпня 2010 р. // Офіційний вісник України. – 2010. – № 71. – Ст. 2566.
9. Лист Державного комітету фінансового моніторингу України № 4605/0340-4 від 8 вересня 2010 р.
10. Лист Державного комітету фінансового моніторингу України № 4616/0800-6-5 від 9 вересня 2010 р.
11. Про затвердження Інструкції з оформлення матеріалів про адміністративні

правопорушення: Наказ Міністерства юстиції України № 2336/5 від 29 вересня 2010 р. // Офіційний вісник України. – 2010. – № 74. – Ст. 2649.

12. Про затвердження Положення про процедуру застосування запобіжних заходів щодо країн, які не виконують або неналежним чином виконують рекомендації міжнародних, міжурядових організацій, задіяних у сфері боротьби з легалізацією (відмиванням) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванням тероризму: Наказ Міністерства юстиції України № 2337/5 від 29 вересня 2010 р. // Офіційний вісник України. – 2010. – № 74. – Ст. 2650.

13. Про затвердження Порядку проведення перевірок Міністерством юстиції України суб'єктів первинного фінансового моніторингу: Наказ Міністерства юстиції України № 2338/5 від 29 вересня 2010 р. // Офіційний вісник України. – 2010. – № 74. – Ст. 2651.

14. Про затвердження Положення про здійснення фінансового моніторингу суб'єктами первинного фінансового моніторингу, державне регулювання та нагляд за діяльністю яких здійснює Міністерство юстиції України: Наказ Міністерства юстиції України № 2339/5 від 29 вересня 2010 р. // Офіційний вісник України. – 2010. – № 74. – Ст. 2652.

15. Про затвердження Порядку розгляду справ про порушення вимог законодавства, що регулює діяльність у сфері запобігання та протидії легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, та застосування санкцій: Наказ Міністерства юстиції України від 29 вересня 2010 р. № 2340/5 // Офіційний вісник України. – 2010. – № 74. – Ст. 2653.

16. Об утверждении правил внутреннего контроля по противодействию легализации доходов, полученных от преступной деятельности, и финансированию терроризма в нотариальных конторах и адвокатских формированиях: Постановление Министерства юстиции Республики Узбекистан, Департамента по борьбе с налоговыми, валютными преступлениями и легализацией преступных доходов при Генеральной прокуратуре Республики Узбекистан № 10, 39 от 13 октября 2009 г. // Собрание законодательства Республики Узбекистан. – 2009. – № 43. – Ст. 461.

17. О мерах по предотвращению легализации доходов, полученных преступным путем, и финансирования террористической деятельности: Закон Республики Беларусь № 426-3 от 19 июля 2000 г. // Ведомости Национального собрания Республики Беларусь. – 2000. – № 28. – Ст. 363.

18. *Буткевич С.А.* Фінансовий моніторинг в Україні (організаційно-правові аспекти): Монограф. – Сімферополь, 2010.

Надійшла до редакції 02.11.2010

С.В. Лихачов

кандидат юридичних наук, доцент
(Одеський державний
університет внутрішніх справ)

УДК: 352:351.754

ФУНКЦІЇ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ У СИСТЕМІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГРОМАДСЬКОЇ БЕЗПЕКИ

Статтю присвячено розгляду питань щодо функцій органів місцевого самоврядування в системі забезпечення громадської безпеки в державі. Аналізується зарубіжний досвід діяльності місцевого самоуправління та місцевої поліції. Пропонуються напрямки удосконалення діяльності місцевого самоврядування в зазначеній сфері.

Ключові слова: *функції, місцеве самоврядування, система, забезпечення, громадська безпека, удосконалення.*

Статья посвящена рассмотрению вопросов относительно функций органов местного самоуправления в системе обеспечения общественной безопасности в государстве. Анализируется зарубежная практика деятельности местного самоуправления и местной полиции. Предлагаются направления усовершенствования деятельности местного самоуправления в указанной сфере.

Ключевые слова: функции, местное самоуправление, система, обеспечение, общественная безопасность, усовершенствование.

The article considers questions concerning functions of local self-government institutions in the system of maintenance of public safety in the state. The foreign practice of activity of local self-government and local police is analyzed. Directions of improvement of activity of local self-government in the specified sphere are offered.

Key words: functions, local government, system, maintenance, public safety, improvement.

Постановка проблеми. Визначаючи функції місцевого самоврядування, слід окреслити велику роль, яку воно відіграє у механізмі вирішення питань на місцевому рівні щодо забезпечення громадського порядку та громадської безпеки.

Найбільш суттєвою ознакою функцій місцевого самоврядування, на нашу думку, є їх визначення як напрямів і видів його здійснення. Встановлюючи функції місцевого самоврядування, слід насамперед усвідомлювати основні зовнішні ознаки цього виду публічної влади, що дають змогу відрізнити їх від функцій інших видів влади та управління, а також інших близьких до них явищ (цілі, завдання, повноваження, компетенція тощо).

Тому розгляд зазначеної тематики є сьогодні актуальним і потребує якнайскорішого вирішення.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Питання діяльності органів місцевого самоврядування взагалі та окремих її аспектів щодо забезпечення громадської безпеки, розглядали у своїх наукових дослідженнях такі автори: В. Авер'янов, О. Бандурка, Г. Атаманчук, О. Батанов, А. Берлач, Ю. Битяк, А. Колодій, В. Колпаков, А. Комзюк, В. Малиновський, О. Солоненко та ін. Але, на наш погляд, питанню функцій органів місцевого самоврядування у сфері забезпечення громадської безпеки приділено недостатньо уваги.

Метою цієї статті є визначення та характеристика функцій місцевого самоврядування взагалі та у системі забезпечення громадської безпеки зокрема.

Виклад основного матеріалу дослідження. Згідно зі ст. 140 Конституції України місцеве самоврядування є найважливішим елементом основ конституційного ладу, самостійною формою здійснення народом належної йому влади [1]. Конституційно виділяючи і закріплюючи місцеве самоврядування як окрему сферу громадянської самостійності, зазначимо, що воно

не входить у систему державної влади, тобто не належить ні до однієї з гілок влади. І все-таки державна влада законодавчими актами закріпила передачу деяких функцій органів виконавчої влади, які мають відношення до охорони громадського порядку та громадської безпеки. У сучасній ситуації органи місцевого самоврядування виконують такі функції:

- визначення завдань і заходів з дотримання на території муніципального утворення законів, правових актів державних органів і органів місцевого самоврядування із забезпечення охорони громадського порядку;

- формування за рахунок власних бюджетів додаткової чисельності підрозділів міліції громадської безпеки;

- участь у призначенні на посаду керівників міліції в районах, містах і інших муніципальних утвореннях;

- участь у призначенні на посаду і звільненні з посади начальників місцевої міліції громадської безпеки міських, районних органів внутрішніх справ;

- затвердження на посадах дільничних інспекторів міліції за рахунок коштів місцевого бюджету;

- проведення звітів начальників міських, районних органів внутрішніх справ про стан охорони громадського порядку на території, що обслуговується;

- створення умов для роботи міліції з надання службових приміщень, засобів зв'язку, надання комунальних послуг тощо;

- залучення до адміністративної відповідальності в межах своєї компетенції громадян і посадових осіб за здійснення ними адміністративних правопорушень;

- здійснення передбачених законодавчими актами заходів, пов'язаних із проведенням зборів, мітингів, вуличних ходів і демонстрацій, організацією спортивних, видовищних та інших масових громадських заходів;

- участь у межах своєї компетенції в забезпеченні безпеки дорожнього руху (облаштованості та стану доріг, транспортних магістралей);

- здійснення передбачених законодавчими актами заходів для порятунку людей, захисту їхнього життя і здоров'я, збереження матеріальних цінностей, підтримки порядку у випадку стихійних лих, екологічних катастроф, епідемій, епізоотії, пожеж, масових порушень громадського порядку;

- сприяння органам суду, прокуратури і юстиції в роботі по забезпеченню законності на території муніципального утворення;

- залучення громадян, громадських організацій, підприємств і установ до вирішення питань охорони громадського порядку.

Усе це – пряме свідчення реального впливу органів місцевого самоврядування на стан правопорядку на своїй території безпосередньо чи через територіальні органи внутрішніх справ. У цьому виявляється складність і подвійність підпорядкування міліції громадської безпеки у

взаєминах з органами місцевого самоврядування, тому що провідну роль в охороні громадського порядку на сьогоднішній день на території муніципального утворення відіграє міліція громадської безпеки міських, районних відділів, яка є складовою частиною міліції і входить в структуру Міністерства внутрішніх справ України – державного органу виконавчої влади. Останнє істотно обмежує право органів місцевого самоврядування (або, точніше, не обмежує, а дозволяє не брати на себе повною мірою відповідальність за стан правопорядку і невластиву їм роботу) самостійно вирішувати питання охорони громадського порядку.

Проте це не означає, що держава може змиритися з таким станом організаційного і правового регулювання органів місцевого самоврядування в галузі охорони громадського порядку, тому що воно (міське самоврядування) є не тільки сферою самоорганізації жителів, але і специфічним рівнем влади. Тому Конституція України, закони, укази визначають і уточнюють державно-правову характеристику місцевого самоврядування.

Стаття 143 Конституції України наділяє органи місцевого самоврядування самостійністю у здійсненні охорони громадського порядку, а також у вирішенні інших питань місцевого значення. А подальший розвиток органів місцевого самоврядування в здійсненні охорони громадського порядку повинен визначатися у законах. І тут слід зазначити, що в 1997 р. був прийнятий Закон України «Про міське самоврядування в Україні» [2] та 19 червня 2003 р. Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про міське самоврядування в Україні» [3].

Зазначені закони закріплюють за органами місцевого самоврядування функцію охорони громадського порядку, відносять до компетенції муніципальних утворень організацію та утримання муніципальних органів охорони громадського порядку, а також здійснення контролю за їхньою діяльністю. Тобто органи місцевого самоврядування одержали можливість самостійно займатися охороною громадського порядку на своїй території силами власних муніципальних правоохоронних формувань. Однак у законі відсутні конкретні норми щодо організації та діяльності муніципальних органів охорони громадського порядку. Як виявляється, це пов'язано з відсутністю чіткості у визначенні завдань, функцій, їх організаційних структур. Виникла низка проблем організаційно-правового характеру.

Деякі автори пропонували різні моделі муніципалізації міліції у своїх дослідженнях [4]. І всі вони були не позбавлені недоліків і проблем. До них можна віднести:

- 1) визначення місця і ролі муніципальної міліції в системі органів держави;
- 2) встановлення відповідності між цілями, функціями і структурою муніципальної міліції;
- 3) проблема організації муніципальної міліції пов'язана із систе-

мою організації влади на місцях.

У цій ситуації слід звернутися до зарубіжної практики організації місцевого самоврядування і діяльності муніципальної поліції. Досвід історії свідчить, що походження муніципальної поліції на Заході є одним з наслідків корінних потрясінь у державному житті. І в цей період часу слабкість об'єднаної центральної влади, а іноді і штучна відсутність уряду як єдиної влади, створювали необхідність в організації місцевої поліцейської сили, покликаної забезпечувати громадський порядок як головну умову спокійного проживання. У країнах, що мають визначений ступінь децентралізації правоохоронних функцій, до органів муніципальної поліції в традиційному значенні відносять формування (органи, установи і підрозділи) службовців, які наймаються владою самоврядування територіальних утворень. Вони цілком їй підкоряються, утримуються за рахунок місцевого бюджету (можливі дотації з державного бюджету при наявності умов, обумовлених в законі), функціонують у межах чітко визначеної юрисдикції. Взаємини підрозділів муніципальної поліції з державними органами внутрішніх справ будуються на принципах взаємодії і координації.

Організаційна підпорядкованість як така виключається. Вона має місце лише під час проведення спеціальних операцій. Розмежування компетенції місцевої і національної поліції проводиться, як правило, у законодавчому порядку. Наприклад, в Англії, Франції – у національному законодавстві, у США – у законах штатів. Муніципальна поліція зобов'язана керуватися законами країни і постановами національного уряду. При цьому їй надаються широкі повноваження і самостійність у здійсненні заходів щодо охорони громадського порядку і запобігання правопорушенням.

Призначення управління «муніципальної» поліції здійснюється місцевою владою, але, як правило, за згодою центрального органа поліції (крім США). Пріоритети в діяльності «муніципальної» поліції виробляються та здійснюється на місцевому рівні, враховуючи загальнонаціональні пріоритети і програми, та фінансуються центральною владою.

Муніципальна поліція максимально наближена до населення. У межах муніципальних структур муніципальна поліція може нарешті вирішити вічну проблему, що існує у взаємовідносинах поліції з населенням, – це так званий інформаційний вакуум, відчуженість від населення, що обслуговується, і соціальний контроль.

Будучи наближеною до населення, поліція перетворюється в підрозділ соціального обслуговування. Але для того, щоб вона перетворилася в підрозділ соціального обслуговування, вона повинна взяти на себе на муніципальному рівні не традиційно поліцейські, а так звані профілактичні функції. У нашому дослідженні ми їх виділили в групу функцій з надання «соціальних послуг».

Таким чином, сукупність окреслених ознак, які виражають суть

муніципальної поліції, полягає в тому, що вона створюється органами місцевого самоврядування для вирішення завдань із соціального обслуговування населення, підпорядковується тільки органам місцевого самоврядування, виконує профілактичні функції, взаємодіючи з іншими поліцейськими структурами.

Проведені дослідження свідчать, що сьогодні в суспільстві формується соціальна потреба в правоохоронних органах, функції яких найповніше відповідали б інтересам населення конкретних територій, що дозволяє здійснювати в тій чи іншій формі громадський контроль за їх діяльністю.

У деяких містах ця потреба стала виражатися в створенні підрозділів муніципальної міліції. Як правило, ці підрозділи створюються за рахунок місцевого бюджету і позабюджетних цільових фондів. Поряд з функціями охорони громадського порядку і боротьби зі злочинністю вони наділяються функціями контролю за виконанням рішень органів місцевого самоврядування у сферах екології, природоохоронної діяльності, санітарії, землекористування тощо.

Оскільки сьогодні такі підрозділи діють у складі міліції громадської безпеки Міністерства внутрішніх справ України, привласнена їм назва «муніципальні» більше відбиває прагнення до їх створення, ніж відповідність їх загальноприйнятому розумінню муніципальних органів правопорядку. Справді муніципальних органів охорони громадського порядку, що відповідають юридично закріпленому за ними визначенню, у даний час в Україні ще не існує. Це повинні бути самостійні органи поза системою Міністерства внутрішніх справ України. Але професійною думкою визнається правильність рішення про поетапну передачу функцій охорони громадського порядку органам місцевого самоврядування.

Разом з тим передання із системи Міністерства внутрішніх справ такої державно-важливої сфери, як охорона громадського порядку, у виключне підпорядкування муніципальним утворенням на сьогоднішній день через низку причин оцінюється як передчасний захід.

По-перше, у період суспільно-політичного, правового і соціального становлення українського суспільства життєво важливо зберегти на період остаточної стабілізації обстановки цілісність державних структур силової спрямованості. В умовах регіонального і національного сепаратизму органи правопорядку, що не входять у систему Міністерства внутрішніх справ України, з високим ступенем імовірності будуть використані для силового вирішення місцевих суперечок і конфліктів, зокрема, структура муніципальних органів охорони громадського порядку – як форма прикриття незаконних збройних формувань.

По-друге, менталітет населення, що реалізується у ставленні до української міліції, сприяє визначенню ступеня довіри до неї, прагненню громадян до сприяння і допомоги, що дозволяє більш-менш успішно вирішувати багато оперативно-службових завдань на місцях.

Передання ж функцій охорони громадського порядку муніципальним формуванням, що не мають достатнього досвіду, авторитету серед громадян, знань і навичок з підтримки правопорядку, в умовах високого сьогоденішнього рівня вуличної злочинності неминуче призведе до мінімуму ефективності роботи в зазначеному напрямку.

Висновки. Підсумовуючи наведене, зазначимо, що на сьогодні в українському суспільстві формується необхідність та соціальна потреба в тих органах правопорядку, функції яких найповніше відповідали б інтересам населення відповідних територій, що дозволить здійснювати в тій чи іншій формі громадський контроль за їх діяльністю. Сутність цих правоохоронних органів полягає в тому, що вони повинні створюватися органами місцевого самоврядування для вирішення завдань із забезпечення громадського порядку та громадської безпеки та підпорядковуватися органам місцевого самоврядування, виконувати профілактичні функції, взаємодіючи з усіма органами влади.

Розглянута у статті проблема є досить актуальною і тому потребує подальших наукових дискусій щодо її розуміння та теоретичного і практичного обґрунтування.

Бібліографічні посилання

1. Конституція України // ВВР. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21 травня 1997 р. // ВВР. – 1997. – № 24. – Ст. 170.
3. Про внесення змін до Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні»: Закон України від 19 червня 2003 р. // ВВР. – 2003. – № 45. – Ст. 360.
4. *Кідрука Ю.В.* Проблеми створення і діяльності місцевої міліції в Україні (адміністративно-правові та організаційні аспекти): Автореф. дис... канд. юрид. наук. – К., 1995.

Надійшла до редакції 30.11.2010

Т.П. Мінка

кандидат юридичних наук, доцент
*(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)*

УДК 342.9 : 351.74

ОРГАНИ ВНУТРІШНІХ СПРАВ ЯК СУБ'ЄКТИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИХ РЕЖИМІВ В АДМІНІСТРАТИВНО-ПОЛІТИЧНІЙ СФЕРІ

Охарактеризовано адміністративно-правові режими в адміністративно-політичній сфері та особливості діяльності органів внутрішніх справ з їх забезпечення.

Ключові слова: адміністративно-політична сфера, органи

внутрішніх справ, адміністративно-правовий режим.

Охарактеризованы административно-правовые режимы в административно-политической сфере и особенности деятельности органов внутренних дел по их обеспечению.

Ключевые слова: *административно-политическая сфера, органы внутренних дел, административно-правовой режим.*

The article is devoted to description of the administrative modes in an administrative political sphere and features of activity of organs internal on their providing.

Key words: *administrative political sphere, organs of internal affairs, administrative mode.*

Постановка проблеми. Адміністративно-правові режими, забезпечення яких покладено на органи внутрішніх справ, функціонують у адміністративно-політичній сфері. Вони мають свої особливості, які залежать від завдань та функцій щодо забезпечення громадської безпеки та громадського порядку, характеру завдань та функцій, що покладені на органи внутрішніх справ, і в цілому визначають зміст режимної діяльності останніх.

Мета. Для того щоб з'ясувати особливості забезпечення адміністративно-правових режимів органами внутрішніх справ, слід звернутися до адміністративно-правової сфери як об'єкта функціонування адміністративно-правових режимів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Адміністративно-політична сфера має особливий характер, притаманний тільки цій галузі суспільних відносин та її складовим. Галузями адміністративно-політичної сфери є оборона, безпека, внутрішні справи, іноземні справи та юстиція. Вказані галузі цілком або значною мірою мають правоохоронне спрямування, забезпечують правопорядок, охорону прав та інтересів громадян, оборону, безпеку держави, суспільства та громадян. Більшість державних органів, які належать до досліджуваної сфери, є правоохоронними і мають свою специфіку функціонування: єдність мети діяльності – здійснення єдиної політики; єдність завдань – ефективно використання всіх інструментів управління та контролю для забезпечення належної діяльності та обміну, захисту стабільності і безпеки держави; єдність функцій – участь у розробці та реалізації політики, забезпечення дотримання законності в межах наділеної компетенції щодо захисту інтересів України.

Адміністративна політична сфера має й певні особливості: 1) правоохоронне спрямування діяльності суб'єктів, що реалізують державну політику у цій сфері; 2) основу цього виду діяльності складають управлінські відносини, які мають свою специфічну структуру та особливості; вони є домінуючими; однак це не виключає можливості виникнення, розвитку чи припинення в діяльності інших, неуправлінських відносин; 3) специфічний і нормативно визначений характер суб'єктів та

об'єктів адміністративно-політичної діяльності; 4) воєнізованість суб'єктів управління (за винятком управління юстицією); 5) змістом цієї діяльності є охорона і захист держави, суспільства та окремих громадян як від внутрішніх, так і зовнішніх загроз; 6) закріплення об'єктів охорони та захисту суб'єктами адміністративно-політичної діяльності на конституційному рівні; 7) встановлення для особового складу органів управління адміністративно-політичною діяльністю спеціальних звань, класних чинів, передбачення особливого порядку проходження державної служби та особливий порядок притягнення їх до відповідальності [1].

В адміністративно-політичній сфері функціонує значна кількість адміністративно-правових режимів, які пов'язані з надзвичайними ситуаціями та воєнним станом. Спеціальних досліджень, присвячених іншим адміністративно-правовим режимам, у науці немає.

Пропонуємо розглянути особливості адміністративно-правових режимів, які функціонують в адміністративно-політичній сфері. Одні з них пронизують всю адміністративно-політичну сферу, конкретизуючись відповідно до специфіки об'єктів, що її складають, інші розповсюджуються лише на окремі державні органи (наприклад, режими оперативно-розшукової діяльності, адміністративного нагляду за особами, звільненими з місць позбавлення волі).

Як правило, ці режими виникають всередині цієї сфери та можуть розповсюджувати свій вплив і на інші сфери суспільного життя. Прикладами таких адміністративно-правових режимів є: режим цивільної оборони, режим воєнного стану, режим державного кордону, режим національної безпеки, режим безпеки дорожнього руху та ін. Вказані адміністративно-правові режими прямо зорієнтовані на вирішення базових для держави завдань – забезпечення безпеки та оборони.

Безпека і оборона як головні об'єкти адміністративно-правових режимів в адміністративно-політичній сфері тісно пов'язані з державними інтересами. Та і в цілому регулювання в адміністративно-політичній сфері здійснюється в інтересах держави, влади. Однак було б перебільшенням стверджувати, що всі адміністративно-правові режими спрямовані на задоволення інтересів держави. В цілому наша держава намагається бути соціальною, тому й адміністративно-правові режими мають соціальне спрямування: забезпечення інтересів громадян, суспільства та держави, однак у цілому домінантою залишаються інтереси держави. Можна стверджувати, що для цих режимів характерною є тріада «держава – суспільство – особистість».

Значне місце відводиться режимам, які пов'язані з подоланням наслідків надзвичайних ситуацій. Слід зазначити, що подолання ситуацій відхилення від нормального функціонування вимагає від державних органів, що діють в адміністративно-політичній сфері, особливих режимів несення служби, що притаманні військовим

організаціям, застосування спеціальних заходів впливу, пов'язаних з тимчасовим порушенням інтересів громадян, тощо.

Специфіка завдань держави, які вирішуються в адміністративно-політичній сфері з акцентом на інтереси держави, визначає її особливості побудови відповідних державних органів з вираженою централізацією, правовий статус яких закріплюється переважно Законами України («Про міліцію», «Про зовнішню розвідку», «Про прокуратуру» тощо) і які наділені правом вжиття особливих заходів, спрямованих на вирішення поставлених перед ними завдань, наприклад, вогнепальної зброї, спеціальних засобів та ін.

Таким органам притаманний особливий порядок несення служби, що характеризується наявністю додаткових вимог до державних службовців (вік, стан здоров'я, відсутність судимості та ін.).

Адміністративно-правові режими мають такі особливості: 1) спрямовані на забезпечення інтересів держави – суспільства – людини, тобто мають виражений акцент на забезпеченні державних інтересів; 2) в регулюванні суспільних відносин переважає імперативний метод, засоби прямого управлінського впливу; 3) спеціально створені державні органи мають чітко виражену ієрархічну систему управління і наділені повноваженнями застосовувати спеціальні заходи впливу; 4) пов'язані зі втручанням у сферу основних прав, свобод та інтересів людини та громадянина.

Основним об'єктом адміністративно-правових режимів є безпека в державі та суспільстві, тому залежно від характеру злочинних посягань вони можуть бути класифіковані за ступенем їх причетності до забезпечення національної безпеки:

1) спрямовані на забезпечення національної безпеки (режими державної таємниці, прикордонний режим та ін.);

2) забезпечення громадської безпеки (режим обігу зброї, режим безпеки дорожнього руху, режим утримання громадян у спеціальних установах держави та ін.);

3) забезпечення національної та громадської безпеки в надзвичайних ситуаціях, при яких потрібне інше правове регулювання, ніж те, яке діє у звичайних умовах (режим надзвичайного стану, режим воєнного стану та ін.).

За характером загроз, які можуть бути як внутрішніми, так і зовнішніми, адміністративно-правові режими можна поділити на:

1) адміністративно-правові режими, які забезпечують внутрішню безпеку держави;

2) адміністративно-правові режими, які забезпечують зовнішню безпеку держави.

За галузями суспільних відносин адміністративно-правові режими підлягають розподілу на такі види:

- 1) адміністративно-правові режими в галузі оборони;
- 2) адміністративно-правові режими в галузі внутрішніх справ;
- 3) адміністративно-правові режими в галузі зовнішніх справ;
- 4) адміністративно-правові режими в галузі юстиції.

Одним із суб'єктів, що забезпечує функціонування адміністративно-правових режимів в адміністративно-політичній сфері, є органи внутрішніх справ. Вони виконують функції, які законодавством віднесені до їх компетенції або впливають з їх завдань, зокрема, пов'язані з внутрішніми справами.

Як зазначають деякі автори, терміном «внутрішні справи» позначається одна із сфер діяльності держави. Найменування цієї сфери має традиційний характер і відображає її історично сформований зміст [2, с. 130]. На думку Б.М. Габрічідзе, О.Г. Чернявського та С.М. Кузнецова, термін «внутрішні справи» може мати і більш широкий зміст, ніж той, який зазвичай вкладають у нього правознавці. Наприклад, до внутрішніх справ можуть бути віднесені житлово-комунальне господарство, статистика, охорона здоров'я тощо [3, с. 431]. Інші науковці (Х.П. Ярмакі, О.П. Коренєв, І.І. Дзюба, О.Г. Пономаренко та ін.) пропонують розглядати поняття «внутрішні справи» у вузькому розумінні – як підтримання правопорядку та боротьба зі злочинністю. Отже, у вузькому розумінні «внутрішні справи» як складова адміністративно-політичної сфери – це сукупність лише тих напрямків діяльності, які пов'язані із забезпеченням прав, свобод і законних інтересів фізичних та юридичних осіб, інтересів суспільства і держави від протиправних посягань, боротьбою зі злочинами та правопорушеннями, забезпеченням громадського порядку, громадської безпеки та власності. На нашу думку, поняття «внутрішні справи» слід розглядати саме у вузькому розумінні.

Органи внутрішніх справ наділені найбільшими повноваженнями у сфері внутрішніх справ держави, однак їх статус до сьогодні залишається невизначеним, оскільки й досі не прийнято закон України «Про органи внутрішніх справ». Здебільшого органи внутрішніх справ асоціюються із міліцією, яка є найбільшою за організаційно-штатною структурою, обсягом правоохоронних завдань, функцій та повноважень системою органів. Ми підтримуємо думку А. Т. Комзюка, який зазначає, що «говорячи про співвідношення міліції і органів внутрішніх справ, необхідно мати на увазі, що і в літературі, і навіть в законодавстві ці поняття останнім часом інколи практично ототожнюються (див. наприклад, назву ст. 222 Кодексу України про адміністративні правопорушення), хоча найчастіше міліція розглядається як структурна частина зазначених органів» [4, с.18-19].

Таким чином, органи внутрішніх справ – це система правоохоронних органів виконавчої влади, призначенням яких є забезпечення

реалізації, охорони та захисту прав, свобод і законних інтересів фізичних осіб та прав і законних інтересів юридичних осіб, боротьба зі злочинами та правопорушеннями, забезпечення охорони та захисту громадського порядку, громадської безпеки та власності, а також підприємств та установ, які виконують забезпечувальні функції.

Обов'язки, що належать до компетенції Міністерства внутрішніх справ України у сфері внутрішніх справ, складають основу правоохоронної діяльності МВС та підпорядкованих йому органів внутрішніх справ, яке є головним (провідним) у системі центральних органів виконавчої влади з питань формування і реалізації державної правоохоронної політики. До основних функцій органів внутрішніх справ належать: 1) захист прав і свобод громадян, держави від протиправних посягань; 2) забезпечення реалізації прав, свобод і законних інтересів фізичних та юридичних осіб; 3) боротьба з правопорушеннями; 4) охорона громадського порядку; 5) забезпечення громадської безпеки; 6) охорона та захист власності від протиправних посягань.

У ст. 7 Закону України «Про міліцію» зазначено, що міліція є «єдиною системою органів, яка входить до структури Міністерства внутрішніх справ України, виконує адміністративну, профілактичну, оперативно-розшукову, кримінально-процесуальну, виконавчу та охоронну (на договірних засадах) функції» [5].

Висновок. У результаті аналізу наведених вище функцій органів внутрішніх справ України можна зазначити, що усі вони спрямовані на забезпечення громадського порядку та безпеки громадян на всій території держави (у тому числі у громадських місцях), подолання внутрішніх загроз життєво важливим інтересам держави, суспільства та людини (злочинність, правопорушення). Адміністративно-правові режими в адміністративно-політичній сфері, що забезпечують органи внутрішніх справ, спрямовані на створення надійних правових бар'єрів та відповідних організаційних заходів, направлених на подолання загроз громадської безпеки, якими є злочинність та правопорушення.

Детально розроблена регламентація адміністративно-правових режимів відповідає сучасним вимогам забезпечення прав та свобод людини і громадянина, подолання загроз громадської безпеки (злочини та правопорушення), унеможлиблює свавілля та порушення законності працівниками органів внутрішніх справ. Адже, як вірно зазначає О.В. Негодченко: «Працівники органів внутрішніх справ у своїй повсякденній діяльності, спрямованій на попередження, припинення й розкриття злочинів та здійснення оперативно-розшукових заходів, з одного боку, повинні забезпечити вимогливість до затриманих, свідків і підозрюваних, а з іншого – проявляти до них довіру й повагу, виключити із своєї роботи нетерпимість та будь-які форми приниження чи пригнічення особи» [6, с.98].

З наведеного ми можемо дійти висновку, що відповідно до завдань та функцій органів внутрішніх справ вони забезпечують адміністративно-правові режими у галузі внутрішніх справ, об'єктом яких є громадська безпека. Однак органи внутрішніх справ є одним із суб'єктів забезпечення комплексних адміністративно-правових режимів, які пов'язані зі сферою оборони, національної безпеки, надзвичайними ситуаціями різного характеру (криміногенного, природного, техногенного та ін.). До таких режимів належать режим оперативно-розшукової діяльності, прикордонний режим, адміністративно-правові режими забезпечення національної та громадської безпеки у надзвичайних ситуаціях.

Бібліографічні посилання

1. Пономаренко Г.О. Адміністративно-правові засади управління у сфері забезпечення внутрішньої безпеки держави: Дис. ... д-ра юрид. наук. – Х., 2008.
2. Административное право России: Учеб. – Ч. 2: Административно-правовое регулирование в сферах и отраслях управления / Под ред. А.П. Коренева. – М., 2002.
3. Габричидзе Б.Н., Чернявский А.Г., Кузнецов С.М. Административное право Российской Федерации: Учеб. – М., 2001.
4. Комзюк А.Т. Адміністративний примус у правоохоронній діяльності міліції України: Дис. ... д-ра юрид. наук. – Х., 2002.
5. Про міліцію: Закон України від 20 грудня 1990 р. // ВВР УРСР. – 1991. – № 4. – Ст. 20.
6. Негодченко О.В. Організаційно-правові засади діяльності органів внутрішніх справ щодо забезпечення прав і свобод людини: Монограф. – Дніпропетровськ, 2003.

Надійшла до редакції 24.12.2010

Є.Ю. Соболев

кандидат юридичних наук

(Кіровоградський юридичний інститут Харківського національного університету внутрішніх справ)

УДК 342.9.23

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ РЕАЛІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ІНВАЛІДІВ В УКРАЇНІ

Розглянуто поняття «адміністративно-правовий механізм реалізації соціального захисту інвалідів», надано авторське бачення цього поняття, охарактеризовано складові зазначеного механізму.

Ключові слова: *механізм, соціальний захист, юридичні норми, гарантії, інвалід.*

Рассматривается понятие «административно-правовой механизм реализации социальной защиты инвалидов», предлагается авторское видение этого понятия, характеризуются составляющие указанного механизма.

Ключевые слова: *механизм, социальная защита, юридические нормы, гарантии, инвалид.*

In the article the concept of the administrative and legal mechanisms of social protection of disabled persons, given the author's vision of this concept, the structure of this mechanism.

Key words: mechanisms, social protection, legal provisions, guarantees, disabled.

Постановка проблеми. Розбудова в Україні сучасної правової держави, що ґрунтується на гуманістичних традиціях європейської спільноти, спонукає вчених-юристів до подальшого вивчення та впровадження у щоденну діяльність правових норм та інституцій, притаманних сучасному цивілізованому світові. І хоча на становлення українського законодавства впливають різні правові сім'ї, балансування між тенденціями не завжди стає корисним для подальшої оптимізації нормативно-правового закріплення стосунків, що виникають в українському суспільстві [1].

Основа правової держави – дотримання прав та свобод інвалідів, створення умов для їх реалізації, всебічний захист та гарантування їх відновлення. Усе це неможливо без досконалого юридичного механізму забезпечення основних прав і свобод інвалідів в Україні. Держава забезпечує життєдіяльність суспільства як системи через використання влади, а право – через нормативне регулювання [2, с. 488]. Саме тому актуальним завданням сьогодні є здійснення наукового аналізу адміністративно-правового механізму реалізації соціального захисту інвалідів в Україні. Він є важливим складовим процесу забезпечення та захисту прав особи, вбудований у його структуру, діє з метою підтримки стабільності та усунення колізій, що виникають.

Аналіз останніх публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Даною проблемою займалися В. Авер'янов, Ю. Битяк, І. Бородін, О. Бермічева, Е. Додіна, О. Бандурка, О. Міщенко, М. Чічкань, В. Січкач, М. Тищенко, В. Тарасенко, В. Колпаков, В. Петков, С. Петков, Л. Шумна, І. Ярошенко та ін.

Метою нашої статті є визначення складових адміністративно-правового механізму реалізації соціального захисту інвалідів в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Проблема створення та відпрацьовування механізму адміністративно-правового регулювання тієї чи іншої сфери соціальних відносин є на сьогодні однією з основних проблем вітчизняної юридичної науки [3, с. 112]. Актуалізація цієї проблеми в адміністративно-правовій системі пов'язана з радикальними змінами, що відбулися у самій структурі суспільних відносин. Для більш ґрунтового розуміння адміністративно-правового механізму реалізації соціального захисту інвалідів в Україні, на нашу думку, слід коротко охарактеризувати категорію «механізм» як правове явище.

Термін «механізм» походить від грецького *mechané* (машина) й має різні трактування, сутність та особливості яких залежать від сфе-

ри застосування. Найбільш уживаний цей термін у технічній сфері, де трактується як «пристрій, що передає або перетворює рух» [4, с. 665]. В інших сферах, зокрема соціально-гуманітарній, поняття «механізм» вживається лише у словосполученні, за допомогою якого розкривається досліджуваний процес або сутність явища. Наприклад, існують такі поняття, як «мотиваційний механізм», «виконавчий механізм», «фінансовий механізм» тощо.

У юриспруденції вживаються такі терміни, як «адміністративно-правовий механізм», «конституційно-правовий механізм», «соціально-правовий механізм» тощо. Також досить часто термін «механізм» використовують як допоміжний під час розкриття певного методу чи способу (наприклад, «механізм захисту») [4, с. 665].

Досліджуючи поняття «правове регулювання», слід зазначити, що його складова – термін «регулювання» – також має різне трактування. У довідковій літературі воно означає: «... впорядковувати що-небудь, керувати чимось, підпорядковуючи його відповідним правилам, певній системі» та «... зменшуючи або збільшуючи швидкість, величину і т. ін., досягати потрібної сили, належного ступеня вияву чого-небудь» [4, с. 1207]. Термін «регулювання» походить від латинського слова «regulo» (правило) і означає впорядкування, налагодження, приведення чого-небудь у відповідність з чим-небудь [2, с. 489].

Правове регулювання охоплює різні сторони суспільного життя, а юридичної форми набувають основні й найважливіші види суспільних відносин у різних сферах людської діяльності, які потребують не просто законодавчої форми, а її змістовної правової наповненості. У цьому плані спеціальні юридичні знання про особливості та прояви права, правового регулювання та забезпечення, що досягаються правознавством, дозволяють свідомо і більш точно розібратися у тих соціальних процесах, які зазнають юридичного впливу з боку держави і вимагають свого юридичного впорядкування з одночасним наповненням його правовим змістом [5, с. 32].

В.Й. Развадовський зазначає, що визначення «правове регулювання» є особливою категорією, яка очолює специфічний понятійний ряд: «механізм правового регулювання», «правові способи», «правовий режим» та ін. [6, с. 22-23]. Сам термін у науковій юридичній літературі не дістав однозначного трактування. Одним із перших учених, хто розглянув та навів сутність правового регулювання та його механізм, був С.С. Алексєєв. Цей термін він визначає як «здійснюваний за допомогою правових засобів (юридичних норм, індивідуальних приписів, правовідносин тощо) результативний, нормативно-організаційний вплив на суспільні відносини» [7, с. 226]. При цьому автор вказує, що правове регулювання – головне, вирішальне визначення правової дійсності, яка розглядається в динаміці.

В одній із своїх праць С.С. Алексєєв удосконалює це поняття та пропонує розуміти його у двох значеннях – вузькому та широкому. У вузькому він розуміє правове регулювання як «дію норм права (системи правових норм), інших спеціальних юридичних засобів на поведінку особи та на суспільні відносини з метою їх упорядкування та прогресивного розвитку» [8, с. 219].

У широкому значенні, на його думку, правове регулювання слід розуміти як усебічний вплив на суспільні відносини всіх правових явищ, у тому числі й правових ідей, принципів правового життя суспільства, не втілених у юридичні форми (закони, нормативно-правові акти, рішення судових органів тощо), при цьому необхідно розуміти роль правового регулювання як сукупності заходів і способів реалізації позитивного права.

О.Ф. Скакун під правовим регулюванням пропонує розуміти здійснюване державою за допомогою права і сукупності правових засобів упорядкування суспільних відносин, їх юридичне закріплення, охорону і розвиток [2, с. 488]. При цьому вона виокремлює такі ознаки правового регулювання:

- правове регулювання – різновид соціального регулювання;
- за допомогою правового регулювання відносини між суб'єктами набувають певної правової форми, яка має державно-владний характер, тобто в юридичних нормах держава визначає міру можливої та належної поведінки;
- правове регулювання має конкретний характер, тому що завжди пов'язане з реальними відносинами;
- правове регулювання має цілеспрямований характер – спрямоване на задоволення законних інтересів суб'єктів права;
- правове регулювання здійснюється за допомогою правових засобів, які забезпечують його ефективність;
- правове регулювання гарантує доведення норм права до їх виконання.

Слід зазначити, що, розглядаючи дещо вужче поняття адміністративно-правового регулювання, В.Й. Развадовський зазначає, що воно здійснюється такою комбінацією способів правового регулювання, в якій переважають зобов'язання і заборони. Ця комбінація формується через наділення учасників правовідносин суб'єктивними юридичними правами та покладанням на них обов'язків шляхом визначення і закріплення у правових актах певних правил поведінки внаслідок правотворчої діяльності уповноважених на це органів (посадових осіб) [6, с. 25-26].

Розкриваючи зміст та сутність терміна «механізм правового регулювання», необхідно вказати, що він має важливе значення не тільки для юриспруденції. Так, С.С. Алексєєв, наголошуючи на значенні цього терміна, підкреслює, що «поняття механізму правового регулю-

вання дозволяє зібрати та систематизувати засоби правового впливу на суспільні відносини, визначити місце та роль того чи іншого юридичного засобу в правовому житті суспільства» [8, с. 229]. Незважаючи на це, зазначене поняття не має однозначного трактування у сучасній юридичній літературі.

Наприклад, С.С. Алексєєв наводить досить спрощене поняття – «механізмом правового регулювання прийнято називати систему юридичних засобів, за допомогою якої здійснюється правове регулювання».

О.Ф. Скакун це поняття доповнює крім зазначених елементів такими категоріями, як «правові способи та форми», «суб'єкти права», «правопорядок», та під механізмом правового регулювання пропонує розуміти «взяту в єдності систему правових засобів, способів і форм, за допомогою яких нормативність права переводиться в упорядкованість суспільних відносин, задовольняються інтереси суб'єктів права, встановлюється і забезпечується правопорядок («належне» у праві стає «сущим»)» [2, с. 498].

Необхідно погодитися з Ю.А. Ведєрніковим та В.С. Грекулом, які наводять визначення, тотожне запропонованому С.С. Алексєєвим, та розкривають такі основні ознаки механізму правового регулювання:

- є складовою механізму соціального регулювання;
- об'єднує всі явища правової дійсності (засоби, способи, форми);
- це взаємопов'язана та взаємодіюча система;
- є динамічною частиною правової системи суспільства – призначений для введення в дію необхідних елементів правової системи;
- результатом його дії є встановлення правопорядку в суспільстві [9, с. 91].

Механізм правового регулювання складають елементи, обов'язкові на окремих його стадіях. Кожний елемент відіграє специфічну роль у регулюванні діяльності суб'єктів і суспільних відносин, що виникають на їх основі. Слід зазначити, що відмінність у трактуванні цього терміна, яка полягає в деталізації чи конкретизації значень, впливає у такий спосіб і на наведену характеристику елементів механізму правового регулювання.

Так, А.М. Колодій, В.В. Копейчиков, С.Л. Лисенков характеризують лише три його основні елементи: норми права; правові відносини; акти реалізації прав і обов'язків [10, с. 261].

Деякі науковці додатково виокремлюють ще один елемент – категорію «юридичні факти» [9, с. 91].

Слід зазначити, що сама категорія «механізм правового регулювання» виникла у межах загальної теорії права для відображення руху, функціонування правової форми. У подальшому вона розвинулася і знайшла нових прихильників. У свою чергу, базуючись, як і інші галузеві дисципліни, на принципах і засадах загальної теорії права, адміністра-

тивне право теж у певний спосіб реагує на формулювання нових теоретичних аспектів, які стосуються проблеми правового регулювання.

Це дає можливість стверджувати, що сьогодні механізм адміністративно-правового регулювання суспільних відносин розглядається як категорія, що виражає процес переведення нормативності права в упорядкованість суспільних відносин, які регулюються нормами цієї галузі права. Інакше кажучи, правові норми, які використовуються в адміністративному праві, самі по собі є статистичними, а в рух вони приводяться саме за допомогою механізму адміністративно-правового регулювання.

Проаналізувавши основні наукові визначення механізму адміністративно-правового регулювання соціальної діяльності, ми дійшли висновку, що жодне із вказаних визначень не розкриває це питання повною мірою.

І тому наводимо власне визначення, відповідно до якого механізмом адміністративно-правового регулювання соціальної діяльності щодо захисту прав інвалідів слід розуміти спосіб організації та функціонування державних органів, що виражається у висуванні обґрунтованих цілей, створенні та розвитку регулюючої системи, покликаної здійснювати у ході адміністративно-правового регулювання досягнення цілей, закладених у соціальній діяльності державних органів. У широкому розумінні механізм адміністративно-правового регулювання є процесом узгодженого впливу суб'єктів регулювання на явища навколишньої соціальної діяльності.

Аналізуючи дану проблематику, ми вважаємо, що при всій багатогранності поняття „механізм адміністративно-правового регулювання”, воно зазвичай показує системно-динамічний зріз правової дійсності, механізму юридичного впливу.

На наш погляд, складовими елементами адміністративно-правового механізму реалізації соціального захисту інвалідів в Україні є: адміністративно-правові норми; засоби захисту; адміністративно-правові відносини.

Вважаємо, що висвітлення даного питання буде неповним без детального аналізу складових елементів адміністративно-правового механізму реалізації соціального захисту інвалідів в Україні, тому на цьому питанні необхідно зупинитися більш детально.

Слід зазначити, що головним, вихідним елементом механізму адміністративно-правового регулювання є юридичні норми.

На думку С.Н. Братуся, норма права являє собою „інституційне вираження нормативності права – його провідної об'єктивної властивості як характеристики права не рядового, а такого, котре виявляє саму його соціальну природу, зміст, цінність” [11, с. 43].

А.С. Піголкін вважає, що ідея про принципову відповідність статті та норми дає чітке розуміння юридичної норми, показує розмаїтість її

змісту, полегшує аналіз законодавства, його систематизацію [12, с. 23].

Виступаючи проти теоретичного компонування понять „нормативні приписи” та „логічна норма”, Г.І. Петров зазначає, що „наявність багатьох аспектів будь-якого загального поняття, у даному випадку – норми права, не може служити підставою для дроблення, тобто утворення безлічі понять, що виражають різні аспекти того чи іншого явища” [13, с. 110].

При з’ясуванні змісту нормативних актів з огляду на норми, приписи, з’являється можливість вичерпно висвітлити всі сторони, деталі, тонкощі адміністративно-правового регулювання.

При розгляді ж нормативного матеріалу під кутом зору логічних норм ми бачимо, що повною мірою встановлюється правовий характер нормативних положень.

На наш погляд, подальшими кроками у процесі формування механізму адміністративно-правового регулювання повинні бути: індивідуальні приписи застосування права; правовідносини, що є головним засобом, за допомогою якого норми втілюються в життя, інструмент переводу загальних моделей провадження; впровадження у сферу суб’єктивних прав і обов’язків для даних суб’єктів; акти реалізації прав і обов’язків.

Правовідносини з приводу соціального захисту інвалідів мають певну специфіку, що потребує додаткового роз’яснення, без чого неможливий подальший аналіз механізму адміністративно-правового регулювання даної сфери. Саме вони детермінують зміст норм, акти реалізації та індивідуальні приписи.

Реалізація права завжди була і залишиться особливим способом життя юридичної форми суспільних відносин. „Реалізація права – спосіб його буття, існування, дії, виконання ним своєї головної соціальної функції” [14, с. 201]. Право – ніщо, якщо його положення не знаходять своєї реалізації у діяльності людей і їхніх організацій, у суспільних відносинах.

Разом з тим розвинена правова система держави передбачає повну відповідність правових відносин чинним правовим нормам законодавства.

На наш погляд, під поняттям „правовідносини” слід розуміти різновид суспільних відносин, які за своєю формою виступають як певний зв’язок компетентних і зобов’язаних осіб, а за змістом є взаємодією цих осіб, що реалізують свої суб’єктивні права та виконують покладені на них юридичні обов’язки.

Під правовідносинами із соціального забезпечення розуміються відносини, що виникли на основі юридичних фактів, з матеріального забезпечення і соціального обслуговування інвалідів, родин з дітьми-інвалідами, що з незалежних від них причин проживають за межею бідності і потребують соціального захисту.

Суб’єкти адміністративно-правових відносин у сфері соціального

захисту інвалідів являють собою, з одного боку, інваліда, що потребує захисту, а з іншого – державні або інші органи, які в силу норм права можуть бути носіями суб'єктивних юридичних прав і обов'язків.

До числа цих органів слід віднести: органи соціального захисту населення; органи охорони здоров'я; органи, у віданні яких перебувають дитячі установи; органи міністерств та інших центральних органів виконавчої влади; органи професійних союзів; конкретне підприємство, установа, організація, що надають працюючим соціальну допомогу на підставі локальних норм права [15, с. 98-106].

Зміст розглянутих адміністративно-правових відносин полягає у сукупності суб'єктивного права особи одержати той чи інший вид соціального захисту та відповідного юридичного обов'язку уповноваженого органу надати його. При цьому передбачається не тільки можливість одержання певного виду соціального захисту, але й одержання його у встановленому законом порядку, розмірі, а у деяких випадках – і з певною періодичністю. Зобов'язаний суб'єкт повинен гарантувати реалізацію суб'єктивного права інваліда у повному обсязі.

Висновок. Підсумовуючи вказане, вважаємо за необхідне визначити, що адміністративно-правовий механізм реалізації соціального захисту інвалідів в Україні – це система адміністративно-правових норм та інших засобів захисту, за допомогою яких уповноважені на те суб'єкти забезпечують реальну реалізацію адміністративно-правових гарантій.

Бібліографічні посилання

1. Петков С.В. Адміністративно-правове регулювання діяльності публічної влади в Україні // Юстиніан: юридичний журнал. – 2009. – № 4 // <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=3183>.
2. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: Підруч. // Пер. з рос. – Х., 2001.
3. Алексеев С.С. Теория государства и права. – М., 2000.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь, 2005.
5. Ярмачі Х.П. Адміністративно-наглядова діяльність міліції в Україні: Монограф. – Одеса, 2006.
6. Развадовський В.Й. Адміністративно-правове регулювання правовідносин у транспортній сфері України: Монограф. – Х., 2004.
7. Проблемы теории государства и права: Учеб. / Под ред. С.С. Алексеева. – М., 1987.
8. Теория государства и права: Учеб. / Под ред. С.С. Алексеева. – М., 1998.
9. Ведерников Ю.А., Грекул В.С. Теория держави та права: Навч. посіб. – 4-е вид., доп. і перероб. – К., 2005.
10. Теория держави і права: Навч. посіб. / А.М. Колодій, В.В. Копейчиков, С.Л. Лисенков та ін.; За заг. ред. С.Л. Лисенкова, В.В. Копейчикова. – К., 2002.
11. Братусь С.Н. Юридическая ответственность и законность (Очерк теории). – М., 1976.
12. Пиголкин А.С. Теоретические проблемы правотворческой деятельности в СССР: Автореф. дис... д-ра. юрид. наук. – М., 1972.
13. Петров Г.И. Классификация актов советских государственных органов // Правоведение. – 1976. – № 2. – С. 110.
14. Явич Л.С. Общая теория права: Учеб. – Л., 1976.
15. Менеджмент социальной работы / Под ред. Комарова Е.И., Войтенко А.И. – М., 1999.

Надійшла до редакції 17.02.2011

Р.В. Шаповал

кандидат педагогічних наук

(Харківська обласна державна адміністрація)

УДК 347.998.85 (043.3)

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ ОСОБЛИВОСТІ МІЖНАРОДНОЇ СПІВПРАЦІ У СФЕРІ ОСВІТНЬОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Розкрито адміністративно-правові особливості міжнародної співпраці у сфері освітньої діяльності, оскільки роль міжнародної співпраці навчальних установ України зростає в міру їх багатопланової й активної участі в різних формах міжнародних науково-освітніх зв'язків залежно від державної підтримки у вигляді законодавчих ініціатив і фінансових інвестицій.

Ключові слова: освітня діяльність, навчальні заклади, міжнародна співпраця, законодавче забезпечення.

Раскрыты административно-правовые особенности международного сотрудничества в сфере образовательной деятельности, поскольку роль международного сотрудничества учебных заведений Украины возрастает по мере их многопланового и активного участия в разных формах научно-образовательных связей в зависимости от государственной поддержки в виде законодательных инициатив и финансовых инвестиций.

Ключевые слова: образовательная деятельность, учебные заведения, международное сотрудничество, законодательное обеспечение.

The article exposes the administrativno-pravovi features of international cooperation in the field of educational activity, as a role of international cooperation of educational establishments of Ukraine grows to the extent of them active participating in the different forms of international scientifically educational connections depending on state support as initiations of bill and financial investments.

Key words: educational activity, educational establishments, international cooperation, legislative providing.

Постановка проблеми. Повноцінна діяльність освітніх закладів України можлива лише при співпраці із навчальними закладами зарубіжних країн. Адже тільки в такий спосіб можна інтегруватися в світовий освітній простір і повноправно користуватися здобутками на ниві освіти й науки. Для України європейська інтеграція в галузі освіти є стратегічним завданням державної політики, що вже офіційно визначила українська влада наприкінці 1990-х років. У сучасному світі освітня діяльність є стимулом новітніх інтеграційних тенденцій.

Виклад основного матеріалу дослідження. Згідно із чинним законо-

давством України у галузі освіти та у сфері міжнародних правовідносин, відповідно до зобов'язань України за міжнародними угодами з питань освіти та інтеграції держави у європейський економічний та правовий простір досить інтенсивно розвивається і постійно активізується міжнародна освітня співпраця [2]. Вона стає дедалі динамічнішою і досконалішою.

Так, у рамках світових освітніх інтеграційних процесів виділяють існування такого феномену, як європейський освітній простір, і термін «європеїзація освіти» став широко використовуватися після підписання в 1992 році Маастрихтської Угоди, відповідно до якої ЄС придбав формальні повноваження у сфері освіти. Україна підписала Болонську декларацію у 2005 р. і сьогодні певні кроки з реформування вищої освіти згідно з основними положеннями Болонської декларації повною мірою перейшли у площину практичних дій.

Можливість одержати освіту в іншій країні є складовою частиною інтернаціоналізації взаємин між країнами та людьми. Одержання освіти в інших регіонах і країнах стало своєрідною відповіддю молодих людей на розуміння ними глобальних питань, проявом їхньої зацікавленості в підготовці себе до життя та роботи у взаємозалежному світі.

Уряд і роботодавці визнають, що для забезпечення добробуту на національному, регіональному й індивідуальному рівнях робоча сила в майбутньому повинна складатися з добре підготовлених фахівців, які мають світогляд міжнародного масштабу.

Діяльність Кабінету Міністрів України у сфері освітньої співпраці нараховує такі основні стратегічні напрямки:

- підсилення міжнародної позиції освітянських та наукових закладів України;
- орієнтування українських установ на пошук партнерів країн ЄС, СНД, США;
- підтримування створення міцних партнерських стосунків з найкращими закладами зарубіжних країн, надавання переваги інтегрований співпраці (освіта/дослідження);
- підтримування та заохочування наукових проектів співпраці у традиційно сильних українських галузях за участю молодих науковців.

Діяльність Європейського Союзу відіграє важливу роль у розвитку інтеграційних процесів у світі. З 1976 р. існує постійний Комітет із питань освіти країн-членів, що здійснює розробку стратегії співпраці з метою гармонізації системи освіти західноєвропейських країн. Європейський Союз ініціює ряд проектів у освітній сфері. Одна з важливих та істотних тенденцій, що прослідковується у сфері освіти, – її інтеграція в єдину світову систему як складений елемент економіки.

У Ніцці 2000 р. було проведено обговорення питань мобільності в освіті з метою створення кваліфікаційної хартиї мобільності й визнання зарубіжних сертифікатів освіти та створення інформаційного банку да-

них мобільності. Європейська Рада підтвердила своє схвалення та підтримку підсумків даної дискусії. Заходи проводились під гаслом «Мови відчиняють двері», «Європі – багатомовність і різноманіття». Усі заходи здійснювались як на національних рівнях, так і на міжнародному.

З часу створення комісії професійної освіти Європейської Ради – ETF (European Training Foundation) і розподілу повноважень Ради в Турині у 1995 р. ця комісія проводить роботу з країнами-учасницями Середньої та Східної Європи.

Міжнародна співпраця у сфері освітньої діяльності сприяє розвитку тих радикальних змін, які відбуваються в міжнародному співтоваристві за останні десятиріччя: глобалізації професійних знань, інтернаціоналізації процесів освіти, демократизації і підвищенню автономії навчальних закладів, диверсифікації навчальних програм, технологізації процесів освіти. Проведене дослідження показало, що вже з перших років незалежності України міжнародна співпраця навчальних закладів набуває інтенсивного характеру, маючи для цього добрий фундамент, що залишився з часів СРСР. Роль міжнародної співпраці освітніх установ України зростає в міру їх багатопланової й активної участі в різних формах міжнародних науково-освітніх зв'язків і залежно від державної підтримки у вигляді законодавчих і нормативних ініціатив, а також фінансових інвестицій. Сьогодні навчальні заклади мають широку автономію у виборі зарубіжних партнерів, визначенні обсягів і форм реалізації академічних обмінів. Міжнародна академічна мобільність розглядається як необхідна умова ефективного розвитку освіти і науки та вагома частина діяльності навчальних закладів. Проте для багатьох українських освітніх установ навчання іноземних студентів на контрактній основі, як і раніше, є домінуючим напрямом міжнародної діяльності. Наявність узагальненої інформації і аналіз ситуації з набором іноземних студентів розкриває низку проблем підготовки фахівців для зарубіжних країн українськими закладами освіти і вимагає розробки нової державної стратегії в цій сфері для того, щоб Україна змогла посісти гідне місце на міжнародному ринку освітніх послуг.

В Україні у галузі освіти в рамках міжнародних угод укладаються багатосторонні та двосторонні угоди як на міждержавному, так і на урядовому рівні.

Такі угоди, спрямовані на розвиток рівноправної взаємодії у сфері освіти, сприяють обміну делегаціями відповідних фахівців з метою опрацювання шляхів розширення співпраці у зазначеному напрямку. Згідно з такими угодами сторони здійснюють обмін викладачами і фахівцями, сприяють налагодженню та розвитку прямого співробітництва між навчальними закладами різних держав, які, виходячи із взаємної заінтересованості, можуть укласти окремі угоди про співпрацю та обмін учасниками навчально-виховного процесу [3].

Як правило, в таких домовленостях вирішуються питання, пов'язані із підписанням угод про взаємне визнання офіційних документів про освіту та вчені звання. Передбачається участь науковців країн-учасниць у наукових семінарах, конференціях, симпозіумах тощо.

Сторони домовленостей сприяють проведенню спільних наукових досліджень у галузях гуманітарних, природничих, технічних та педагогічних наук, що становлять взаємний інтерес. Здійснюється обмін аспірантами та стажистами для повного, часткового та семестрового курсу навчання на загальнонавчаних засадах.

З метою забезпечення інтеграції освітньої системи України у європейський освітній простір прийнято Рішення колегії Міністерства освіти і науки України (спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади у сфері освіти) «Підвищення ефективності вищої освіти і науки як дієвого чинника розвитку та інтеграції в європейське співтовариство» від 27 лютого 2004 р. протокол № 3/1-4 (01-4290-04).

Навчально-виховні та навчальні заклади мають право укладати угоди про співпрацю з навчальними закладами, науковими установами, організаціями, фондами, товариствами, окремими громадянами зарубіжних країн, встановлювати прямі міжнародні зв'язки на основі самостійно укладених угод про обмін творчими учнівськими колективами, педагогічними колективами, створювати у встановленому порядку спільні (асоційовані) заклади, навчально-виховні центри, проводити спільні заходи, визначені статутом, тощо.

Україна для реформування освітньої діяльності отримує допомогу і підтримку міжнародних фондів і програм. На території України діють представництва ряду європейських освітніх організацій. Діяльність даних фондів і програм відіграє не останню роль в підтримці навчальних закладів, а саме: в розвитку академічної мобільності, розробці і упровадженню міжнародних освітніх програм на базі українських освітніх установ, встановленню довгострокових ділових контактів із зарубіжними закладами освіти. Проведений аналіз діяльності європейських фондів на території України дозволяє дійти висновку про те, що така допомога є виправданою і відіграє роль важливого додаткового джерела фінансування навчальних закладів, спрямованого на створення мережних міжнародних освітніх структур, що в цілому сприяє поглибленню взаєморозуміння і зближенню культур і народів. Проте в цілому існує необхідність у розробці державної стратегії поліпшення мобілізації ресурсів отриманої допомоги і інтенсифікації дій для підвищення рівня фінансового менеджменту спільних міжнародних проектів і використанні більш зручних інструментів надання допомоги відповідно до національних пріоритетів України.

Представництво Європейського Союзу в Україні продовжує сприяти розвитку української мережі шкільних європейських клубів.

Євроклуб – це форма організації молоді, яка сприяє творчій самореалізації, залученню молоді до інформування стосовно актуальних питань євроінтеграції, участі в європейських ініціативах, цивільній освіті і активній суспільній діяльності. Євроклуби можуть реєструватися як громадські організації або існувати при навчальних закладах, громадських організаціях, підприємствах. Найбільш поширеними в Україні є шкільні європейські клуби (ШЕК), яких у всіх областях налічується вже більше 1000.

Євроклуби будуть залучатися до проекту «Підтримка Євроклубів в Україні в 2011 році». В рамках цього проекту у 2011 р. особлива увага буде зосереджена на розширенні мережі євроклубів. Це буде зроблено в першу чергу завдяки залученню тих клубів, що вже діють, і їх колишніх членів до надання допомоги школам у створенні і підтримці діяльності нових євроклубів.

Для інтеграції у світовий освітній простір та виконання Україною домовленостей відповідно до Болонського процесу необхідно також істотно підвищити ефективність і якість міжнародної діяльності українських навчальних закладів, розширити експорт освітніх послуг, постійно запроваджувати нові спільні освітні програми.

Однак у цій сфері є проблеми, які потребують негайного вирішення. Наприклад, необхідно вжити заходів щодо адаптації навчального процесу до норм міжнародної практики. Останнє вимагає суттєвого збільшення самостійних занять у порівнянні з аудиторними, а також підвищення інтенсивності вивчення окремих дисциплін.

Вбачається, що українські студенти повинні отримати право вибору викладача та предметів для вивчення, як це має місце в зарубіжній освітянській практиці. Вимагають гармонізації та переведення на міжнародні стандарти методи контролю якості знань. У навчальних закладах країни слід створити умови для освоєння викладачами і студентами міжнародних джерел інформації, надходження іноземних підручників і журналів до бібліотек, перекладу визнаних у світі наукових праць та навчальних матеріалів зарубіжних вчених.

Поява нових інформаційних технологій за останніх десять років значно вплинула на процес навчання в усіх сферах життєдіяльності, особливо у сфері послуг. Тому виникла необхідність створення загальної концепції інтеграції сучасних глобальних комунікативних технологій у процес освіти.

Важливим є створення Центру координації використання фінансової допомоги, що надходить до сфери освіти від іноземних спонсорів, та Центру міжнародної акредитації.

Звичайно, зберігають певне значення й далі розвиваються програми дво- і тристоронньої співпраці між Україною і державами – членами ЄС. Добрі традиції такої співпраці в гуманітарній сфері на рівні міністерств і академій наук існує між Україною, Німеччиною, Австрією, меншою мі-

рою – Францією, Великою Британією та деякими іншими членами ЄС. На жаль, ці програми доволі забюрократизовані, не досить гнучкі, обмежені за фінансовими ресурсами. Найгіршою ж їх вадою є те, що доступ до участі в них для працівників українських університетів є ускладненим.

Зазначимо, що українські освітяни уже беруть участь у міжнародних форумах, присвячених питанням освіти, які проводяться за ініціативою громадських освітянських організацій. Кілька таких форумів проведено, наприклад, з освітянами Польщі, Росії, Грузії, з учасниками навчально-виховного процесу інших країн.

На такі форуми виносяться питання про розвиток громадянської освіти; зміст та методiku навчання в загальноосвітній та фаховій школі; управління освітою; управління навчальними закладами, навчально-виховним процесом; про роль у процесі управління органів державної влади, органів місцевого самоврядування, громадських організацій.

Крім того, на таких конференціях, форумах, симпозіумах розглядаються проблеми управління навчальними закладами; питання про роль та значення, органів управління освітою, місцевих громад; про фахову підготовку та підвищення кваліфікації вчителів; про усі можливі джерела фінансування освіти; про забезпечення освітніми послугами дітей із захищених сімей; про взаємовідносини дітей – батьків – педагогів; про освіту неповнолітніх; про освіту національних меншин [1, с. 211].

Ключовими питаннями, які виносяться на розгляд, є проблема державної мови та мов нацменшин у процесі навчання, а також визначення шляхів інтеграції української та європейської систем освіти. Серед нагальних проблем вивчаються питання і про освіту для дорослих.

Постала необхідність у залученні до процесів інтеграції та реформування у галузі освіти громадськості. Як відомо, в сучасних умовах будь-яка реформа буде успішною лише за умов підтримки суспільства. Забезпечити таку підтримку можна завдяки вибудовуванню комунікаційного процесу, що передбачає постійну циркуляцію інформації від суб'єкта реформи до її об'єкта і навпаки. Цікавою формою міжнародної співпраці громадських освітянських інституцій може стати створення спільних (міжнародних) навчально-виховних та педагогічних закладів, проведення спільних семінарів з питань обміну досвідом у сфері проведення освітянської реформи в різних країнах.

Поряд із загальним поданням інформації про реформи, які відбуваються у галузі освіти, певну роль відіграє також спосіб висвітлення проблеми, яка, безумовно, впливає на формування масової свідомості, а тому і на фактичний хід процесу реформування освітянської діяльності. Аналіз публікацій з проблем реформування освіти показав, що практично у всіх них відсутній прогноз подальшого розвитку освітянської реформи, а це підтверджує той факт, що поставлена мета реформування галузі освіти має декларативний характер і викликає певну

частку скепсису перш за все у освітян. За таких умов виникає необхідність розробки певних механізмів для підтримки процесів модернізації освіти з боку не тільки представників сфери освіти, але й суспільства взагалі. Залучення суспільства до активної участі у реформуванні освіти є цінним індикатором успішності реформи, яка детермінується потребами суспільства у новій свідомості.

Об'єктами міжнародної співпраці стають створювані на базі вищих навчальних закладів технопарки. Так, створення українського технопарку в Китаї сприяло підписанню близько 10 угод з українськими організаціями і 70 угод про наміри щодо співпраці між китайськими структурами і нашими науковими підрозділами.

Міністерство освіти і науки України та його заклади освіти здійснюють співпрацю з Європейським Союзом у рамках Програми транс'європейської співпраці в галузі вищої освіти – Tempus (Tacis) і на двосторонній основі з країнами-членами ЄС, їх Центральними державними органами управління освітою та навчальними закладами зокрема, відповідно до Угоди про партнерство та взаємодію між Україною та Європейським Союзом, підписаної 16 червня 1994 р.

У рамках Програми Європейського Союзу «Темпус» реалізовано більше 100 угод з питань освіти в нашій державі.

Здобутки Міністерства освіти і науки України в реалізації Програми «Темпус» досить вагомі. За період реалізації Програми в Україні Європейський Союз інвестував у процес реформування національної вищої освіти понад 27 млн. євро. Всього здійснено 107 проектів у 37 вищих навчальних закладах. За роки реалізації Програми в Україні на конкурс було подано 380 заяв на проекти, які включали понад 1000 вищих навчальних закладів України та країн-членів Європейського Союзу.

Слід згадати й те, що останнім часом Україна отримала доступ (щоправда, як представниця «третіх країн» для ЄС) і до програми «Еразмус Мундус», що є додатковим важливим каналом її інтеграції в європейський освітній простір, оскільки відкриває певні можливості залучення до європейського освітнього середовища не лише викладачів, але й студентів, до того ж коштом ЄС.

Серед основних пріоритетних напрямків, що реалізуються в рамках проектів – впровадження сучасних навчальних технологій, створення та застосування новітніх методів управління навчальним процесом, відновлення тісної співпраці між університетами та промисловістю, що передбачає поживлення інноваційної діяльності.

З метою успішного здійснення реформ професійно-технічної освіти в Україні відповідно до змін, що відбуваються в соціально-економічному розвитку держави, та вивчення європейського досвіду вирішення проблем у вищезазначеній галузі Міністерством освіти і науки України за фінансової підтримки Європейської Комісії започа-

тковано такі проекти: «Реформа професійно-технічної освіти в Україні» та «Підприємництво в освіті і науці».

Зростає чисельність іноземних студентів, які здобувають в Україні вищу освіту (сьогодні їх більше ніж із 100 країн світу), багато іноземців зараховуються на підготовчі факультети і відділення навчальних закладів України. Вбачається за доцільне створити належні умови для збільшення в навчальних закладах України іноземних студентів.

Україна включена до списку сусідських партнерських країн Програми Європейського Союзу «Молодь у дії», завдяки чому молодь з України та країн Європейського Союзу (ЄС) можуть спільно реалізувати проекти міжнародної молодіжної співпраці. Програма «Молодь у дії» є офіційною програмою Європейського Союзу на період з 2007 до 2013 р. із загальним бюджетом 885 млн. євро. Європейська волонтерська служба є частиною Програми «Молодь у дії» європейської спільноти, одним з основних інструментів співробітництва у сфері освіти, молоді і культури, в частині розвитку контактів між людьми в рамках європейської політики сусідства, східного партнерства, а також включена до порядку денного Асоціації Україна – ЄС, розділ «Освіта, навчання, молодь» (Сторони співпрацюватимуть у «збільшенні обсягів обміну та співробітництва у сфері неформальної освіти для молоді та молодіжних робітників як засобу поширення міжкультурного діалогу та підтримки громадянського суспільства, зокрема через Програму «Молодь у дії» (2007 – 2013)) [4].

Неможливо не відзначити у міжнародній співпраці роль ЮНЕСКО, членами якої є понад 120 держав. Вона співпрацює у справі розвитку взаємного пізнання та розуміння між народами, використовуючи для цього всі засоби спілкування; сприяє справі народної освіти, розповсюдженню знань, устанавленню співпраці між діячами культури; організовує міжнародні конференції вчених; засновує міжнародні організації науковців; допомагає в розповсюдженні та популяризації наук.

Україна є членом ЮНЕСКО (Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури) з 12 травня 1954 р.

За період членства в ЮНЕСКО Україна виступала ініціатором започаткування багатьох міжнародних програм і проектів цієї Організації. Зокрема, в ході 26-ї сесії Генеральної конференції ЮНЕСКО вона ініціювала розгортання масової міжнародної кампанії по викоріненню неписьменності. Ця кампанія набула широкого міжнародного визнання і лягла в основу багаторічної програмної діяльності ЮНЕСКО в цій галузі.

Нині Україна є членом Виконавчої ради Міжурядової океанографічної комісії, Міжурядового комітету Міжурядової програми з інформатики, Міжурядової ради Міжнародної гідрологічної програми та Міжурядового комітету з авторського права.

Для реалізації деяких з довгострокових програм ЮНЕСКО в Україні створено і діють національні комітети, комісії та міжнародні центри.

Координацію діяльності національних інституцій в рамках Організації, покладено на міжвідомчу Комісію у справах ЮНЕСКО, яку було створено в 1956 р. У листопаді 1995 р. Указом Президента України колишню Комісію було перетворено на Національну комісію України у справах ЮНЕСКО.

У вузах та наукових закладах України створено і діють 11 кафедр ЮНЕСКО в галузях лінгвістики, філософії людського спілкування, застосування інформаційних та комунікаційних технологій в освіті, превентивної освіти та соціальної політики, екології техногенних регіонів, кріобіології, клітинної і молекулярної нейробіології, прав людини і демократії.

У 1967 р. Україна приєдналася до проекту асоційованих шкіл ЮНЕСКО. Нині в Україні їх нараховується 37. З листопада 1990 р. в Україні діє Українська асоціація клубів ЮНЕСКО, яка об'єднує близько 50 таких клубів.

Канали ЮНЕСКО використовуються для популяризації серед світового співтовариства української науки, культури та освіти. Інформаційні видання Організації публікують статті і матеріали про Україну. За фінансового сприяння з боку ЮНЕСКО в Україні було видано ряд книг, альбомів, матеріалів та публікацій. Проведено цілу низку конференцій та досліджень. Важливе значення в цьому плані має внесення ювілеїв видатних діячів та історичних подій українського народу до спеціального календаря ЮНЕСКО та участь Організації та її членів у відзначенні цих ювілеїв. У штаб-квартирі Організації проводяться українські виставки, концерти, кіноперегляди, наукові конференції тощо.

Участь України в програмній діяльності ЮНЕСКО, крім використання інтелектуального потенціалу Організації та запозичення корисного міжнародного досвіду, дає змогу отримувати певні кошти для проведення в Україні міжнародних заходів по лінії ЮНЕСКО та виконання українськими фахівцями різного роду проектів у сфері її компетенції, а також у формі отримання стипендій, грантів, обладнання, науково-технічної інформації, консультативної допомоги та забезпечення за рахунок Організації участі українських фахівців у міжнародних заходах.

Одержання субсидій сприяє підтриманню на належному рівні співпраці України з ЮНЕСКО, розвитку міжнародного гуманітарного співробітництва українських інституцій, а також зміцненню національного інтелектуального потенціалу та його інтеграції в регіональні та світові науково-технічні і культурно-освітні процеси.

Висновок. Загалом відносини співробітництва між Україною та ЮНЕСКО розвиваються у конструктивному руслі, спрямованому, зокрема, на розширення участі українських інституцій у міжнародній співпраці в гуманітарній сфері, а також на підвищення економізації участі України в програмній діяльності Організації. Разом з тим необхідно залучати ще більше учасників навчально-виховного процесу України до освітянської та наукової роботи за міжнародними проек-

тами, до участі в міжнародних конференціях та симпозиумах; поглиблювати взаємовигідну міжнародну співпрацю навчальних закладів на дво- і багатосторонній основі з міжнародними організаціями та установами (ЮНЕСКО, ЮНІСЕФ, Європейським Союзом, Радою Європи), Світовим банком, зарубіжними освітянськими фондами, іншими міжнародними організаціями. При цьому інтеграція вітчизняної освіти у міжнародний освітній простір має здійснюватися з обов'язковим урахуванням національних інтересів, постійного розвитку та збереження інтелектуального потенціалу нації.

Бібліографічні посилання

1. Курко М.Н. Адміністративно-правове регулювання вищої освіти в Україні: Монограф. – Х., 2010.
2. Про вищу освіту: Закон України від 17.01.2002 р. // ВВР. – 1995. – № 20. – Ст. 134.
3. Про освіту: Закон України від 23.05.1991 р. // ВВР. – 1991. – № 34. – Ст. 451.
4. Проекти Європейської волонтерської служби в Україні під загрозою зриву // Інформаційна довідка. – Ресурсний Центр SALTO. – Мережа інформаційних представників Програми «Молодь у дії» в Україні. – 16.11.2010 р.

Надійшла до редакції 26.01.2011

О.В. Леонова

здобувач

(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 342.95

ПРАВОВИЙ СТАТУС УЧАСНИКІВ ВІДНОСИН НАДРОКОРИСТУВАННЯ В УКРАЇНІ

Стаття присвячена характеристиці правового статусу основних державних органів, що регулюють відносини надрококористування, та надрококористувачів. Виявляються недоліки правового регулювання діяльності учасників зазначених відносин та з'ясовуються шляхи удосконалення відповідних нормативно-правових актів.

Ключові слова: *правовий статус, відносини надрококористування, державне регулювання надрококористування, надрококористувачі.*

Статья посвящена характеристике правового статуса основных государственных органов, которые регулируют отношения недропользования, и недропользователей. Выявляются недостатки правового регулирования деятельности участников указанных отношений и определяются пути усовершенствования соответствующих нормативно-правовых актов.

Ключевые слова: *правовой статус, отношения недропользования, государственное регулирование недропользования, недропользователи.*

The article is devoted to characterizing the legal status of major state

authorities that regulate relations of subsoil and their users. The article reveals drawbacks of legal regulation of these relations and researches the ways of improving relevant regulations.

Key words: *legal status, relations of subsoil, government regulate of subsoil, users of subsoil.*

Постановка проблеми. Україна належить до провідних мінерально-сировинних держав світу, надра якої містять практично всі види мінеральної сировини для забезпечення сталого функціонування та розвитку економіки. За запасами та видобутком корисних копалин Україна посідає одне з провідних місць серед країн світу, а за кількістю та якістю родовищ обіймає перше місце в Європі.

Відсутність належного державного нагляду за використанням і охороною надр призводить до безгосподарного споживання мінеральної сировини та зростання необґрунтованих її втрат, що свідчить про низьку ефективність державного управління сферою надрокористування. Це зумовлює необхідність удосконалення всього комплексу адміністративних та правових заходів з метою забезпечення якнайповнішого використання мінерально-сировинного потенціалу країни.

Актуальність теми дослідження обґрунтовується необхідністю зміцнення державної економіки через підвищення ефективності використання національних природних багатств України. Раціональне використання надр в Україні безпосередньо залежить від рівня та якості організації державного управління та правового регулювання відносин надрокористування та охорони надр. Наразі державне регулювання в сфері надрокористування і сама діяльність надрокористувачів потребують удосконалення та адаптації до нових умов господарювання.

Предметом розгляду цієї статті є правовий статус учасників відносин надрокористування та його правова регламентація.

Метою цієї статті є проведення загальної характеристики правового статусу учасників відносин надрокористування. Для досягнення поставленої мети автором визначені такі **завдання**, як з'ясування основних державних органів та груп надрокористувачів, що взаємодіють між собою в процесі експлуатації надр, характеристика їх основних прав та обов'язків за чинним законодавством України, а також визначення функцій державного управління у сфері використання надр.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Ґрунтовних досліджень на монографічному рівні щодо регулювання правового статусу учасників відносин надрокористування сучасними науковцями України не проводилось. Але окремі аспекти цих суспільних відносин вже розглядалися на дисертаційному (В. Плахута, А. Мухамедов) та монографічному (Б. Лисковець, Б. Єрофеев, Л. Навроцька, Н. Сиродоев, О. Колбасов, Є. Колотинська) рівнях. Проте наукові висновки були зроблені в період СРСР на осно-

ві законодавства, яке вже втратило свою силу, а тому виведені теоретичні положення або несприйнятливі в сучасних умовах в Україні, або потребують адаптації і подальшого розвитку з погляду на перспективи вдосконалення законодавства, що регулює діяльність учасників відносин надрокористування.

Виклад основного матеріалу дослідження. Основними учасниками, що вступають у відносини надрокористування, відповідно до ст. 4 Модельного кодексу про надра та надрокористування для країн – учасниць СНД (далі – Модельний кодекс) є держава, адміністративно-територіальні одиниці держави, комунальні утворення, громадяни, юридичні та фізичні особи, а також громадяни та юридичні особи іноземних держав. Від імені держави, комунальних утворень у відносинах надрокористування беруть участь органи державної влади держави та органи місцевого самоврядування згідно з їх повноваженнями, встановленими нормативними правовими актами, що визначають статус цих органів. Громадяни та юридичні особи, які беруть участь у відносинах надрокористування, після набуття прав на ділянки надр набувають статусу надрокористувачів [7].

Кодекс України про надра визначає суб'єктів, що регулюють відносини надрокористування, та їх компетенцію, а саме: Верховна Рада України (ст. 7), Кабінет Міністрів України (ст. 8), Верховна Рада Республіки Крим, обласні, Київська та Севастопольська міська Ради народних депутатів (ст. 9), сільські, селищні, міські і районні Ради народних депутатів (ст. 10), органи, що здійснюють державне управління у галузі геологічного вивчення, використання і охорони надр (ст. 11) [14]. Особливу роль у сфері регулювання відносин надрокористування відіграють громадяни та їх об'єднання, які сприяють місцевим Радам народних депутатів і спеціально уповноваженим органам державної виконавчої влади у здійсненні заходів щодо раціонального використання та охорони надр.

Відповідно до ст. 13 Конституції України надра є об'єктами права власності українського народу, від імені якого права власника здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування в межах, визначених Конституцією [6].

При розгляді правового статусу учасників адміністративно-правових відносин в сфері надрокористування слід відокремити такі поняття, як «державне управління в сфері надрокористування» та «державне регулювання надрокористування». Щодо цих понять підтримуємо позицію С.В. Гудкова [1, с. 68], тому вважаємо, що зазначені вище органи у складі своїх повноважень мають права та обов'язки, що в сукупності складають як державне управління, так і державне регулювання відносин надрокористування.

Відповідно до чинного вітчизняного законодавства до компетенції Верховної Ради України у сфері регулювання гірничих відносин, тобто

відносин надрокористування, належать: 1) законодавче регулювання гірничих відносин; 2) визначення основних напрямів державної політики у галузі геологічного вивчення, використання і охорони надр; 3) визначення повноважень органів державної виконавчої влади, місцевих Рад народних депутатів щодо використання та охорони надр тощо.

До відання Кабінету Міністрів України у галузі геологічного вивчення, використання і охорони надр належать: 1) реалізація державної політики у сфері регулювання гірничих відносин; 2) здійснення державного контролю за геологічним вивченням, використанням та охороною надр, а також за утворенням та використанням техногенних родовищ і переробкою мінеральної сировини; 3) визначення порядку діяльності органів державної виконавчої влади в галузі використання і охорони надр, координація їх діяльності; 4) забезпечення розробки загальнодержавних та регіональних програм у галузі геологічного вивчення, використання і охорони надр; 5) визначення темпів використання, подальшого розширення та якісного поліпшення мінерально-сировинної бази; 6) визначення порядку використання надр та їх охорони, розробки і затвердження відповідних стандартів, норм і правил; 7) визначення нормативів плати за користування надрами та порядку її справляння; 8) створення єдиної системи Державного інформаційного геологічного фонду та визначення порядку розпорядження геологічною інформацією; 9) організація державної експертизи та оцінки запасів корисних копалин; 10) вирішення питань використання надр для складування і захоронення відходів виробництва та інших шкідливих речовин; 11) вирішення інших питань у галузі управління і контролю за використанням та охороною надр.

До відання Верховної Ради Республіки Крим, обласних, Київської та Севастопольської міських Рад народних депутатів на їх території в сфері надрокористування належить: 1) надання надр у користування для розробки родовищ корисних копалин місцевого значення; 2) погодження клопотань про надання надр у користування з метою геологічного вивчення, розробки родовищ корисних копалин загальнодержавного значення, а також для цілей, не пов'язаних з видобуванням корисних копалин; 3) розподіл між відповідними місцевими бюджетами платежів за користування надрами; 4) розробка, затвердження та реалізація місцевих програм розвитку мінерально-сировинної бази, раціонального використання і охорони надр; 5) оголошення геологічних об'єктів, що становлять наукову або культурну цінність, об'єктами природно-заповідного фонду місцевого значення; 6) припинення права користування ділянкою надр; 7) здійснення контролю за використанням та охороною надр тощо. Аналогічні повноваження мають і сільські, селищні, міські та районні Ради народних депутатів. Щоправда, тут мають місце деякі нерегульовані моменти. Так, місцеві органи самоврядування не мають права розпоря-

джатися надрами, до їхньої компетенції належать лише питання узгодження дозволів на користування надрами і видачі земельних ділянок для розробки надр. На наш погляд, місцевій владі потрібно надати можливість видавати спеціальні дозволи на користування надрами без залучення центральних органів виконавчої влади. За останніми має залишатися право на об'єкти стратегічного призначення. Реалізація зазначеної пропозиції сприятиме розвитку малого бізнесу.

Відповідно до чинного вітчизняного законодавства владною стороною в адміністративно-правових відносинах у сфері надрокористування виступають державні органи, визначені у ст. 11 КУпН. Так, державне управління в галузі геологічного вивчення, використання і охорони надр здійснюють Кабінет Міністрів України, Міністерство охорони навколишнього природного середовища України, спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади з геологічного вивчення та забезпечення раціонального використання надр, Державний комітет України по нагляду за охороною праці, Рада Міністрів Республіки Крим, інші державні органи, місцеві Ради народних депутатів і органи виконавчої влади на місцях відповідно до законодавства України. Повноваженнями щодо узгодження видачі дозволів на користування надрами мають також Республіканський комітет Автономної Республіки Крим з охорони навколишнього природного середовища, Державна Азово-Чорноморська екологічна інспекція, Держгірпромнагляд, МОЗ, Мінвуглепром, Мінпаливенерго, адміністрація Держприкордонслужби, Мінтрансзв'язку, Мінагрополітики, Міноборони, Державна комісія по запасах корисних копалин [9].

Контроль за дотриманням умов користування надрами, передбачених дозволом або відповідною угодою, здійснюють у межах своїх повноважень Мінприроди, Держгірпромнагляд, МОЗ, Мінпаливенерго і Мінвуглепром, а також органи місцевого самоврядування.

Оскільки дія дозволу на користування надрами може бути зупинена як Мінприроди безпосередньо або за поданням органів державного гірничого та санітарно-епідеміологічного нагляду, державного геологічного і екологічного контролю, органів місцевого самоврядування та ДПА, то зазначені державні органи також опосередковано здійснюють нагляд за діяльністю надрокористувачів [9].

Розглянемо правовий статус найважливішого для регулювання відносин надрокористування державного органу. З перших днів створення незалежної держави України проблеми екологічної безпеки, у тому числі раціонального природокористування, займали важливе місце. У 1991 р. розпочалася реорганізація Державного комітету УРСР з екології та раціонального природокористування в Міністерство охорони навколишнього природного середовища України.

З лютого 2002 р. Міністерство екології та природних ресурсів Ук-

раїни, положення про яке було затверджене Указом Президента України від 29 травня 2000 р. № 724/2000 [8], стає правонаступником Міністерства охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки України, Комітету України з питань геології та використання надр, Комітету України з питань гідрометеорології, Державної адміністрації ядерного регулювання України, Головного управління геодезії, картографії та кадастру, Державної комісії у справах випробувань і реєстрації засобів захисту та регуляторів росту рослин і добрив [8].

У 2003 р. Міністерство екології та природних ресурсів України було реорганізовано в Міністерство охорони навколишнього природного середовища України та Державний комітет природних ресурсів України [13]. Указом Президента України «Про Положення про Міністерство охорони навколишнього природного середовища України» було затверджено відповідне положення [15]. На сьогодні Положення про Міністерство охорони навколишнього природного середовища України було відмінено Указом Президента України від 13 лютого 2009 р. № 88/2009 [10]. Таким чином, виникла ситуація, за якої міністерство повинно ефективно функціонувати без основного документу, що визначає його правовий статус та повноваження.

Нині основними завданнями Міністерства охорони навколишнього природного середовища України є: 1) забезпечення реалізації державної політики у сфері охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання природних ресурсів, екологічної, ядерної та радіаційної безпеки, а також гідрометеорологічної, топографо-геодезичної та картографічної діяльності, створення екологічних передумов для сталого розвитку України; 2) здійснення комплексного управління і регулювання у сфері охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання і відтворення природних ресурсів, забезпечення екологічної, ядерної та радіаційної безпеки, а також гідрометеорологічної, топографо-геодезичної та картографічної діяльності; 3) забезпечення належного функціонування державної геологічної та гідрометеорологічної служб, а також розвитку топографо-геодезичної та картографічної діяльності; 4) здійснення державного контролю за додержанням вимог законодавства про охорону навколишнього природного середовища, раціональне використання природних ресурсів, екологічну безпеку, гідрометеорологічну, топографо-геодезичну і картографічну діяльність, а також державного нагляду за станом ядерної та радіаційної безпеки [3].

До складу цього Міністерства входять: Департамент планування, координації та розвитку, Адміністративний департамент, Департамент екологічної безпеки, Департамент охорони, використання та відтворення природних ресурсів, Департамент геології та використання надр, Департамент гідрометеорологічної служби і моніторингу, Депа-

ртамент геодезії, картографії та кадастру. У структурі Мінекології перебувають регіональні департаменти і держуправління в регіонах України. Також Мінекології підпорядковуються Державна екологічна інспекція, Державна служба заповідної справи, Державна служба геодезії, картографії та кадастру, Державна геологічна служба [2].

Основним підрозділом Мінекології, що відповідає за раціональне використання надр, є Державна геологічна служба. Офіційна історія української геологічної служби розпочалася 1 лютого 1918 р., коли Урядом було затверджено статут Українського геологічного комітету. Це був шлях від маленького комітету зі штатом у 50 осіб до однієї з могутніх геологічних служб, яка має високий авторитет серед світової геологічної спільноти.

Державна геологічна служба як урядовий орган державного управління у складі Мінприроди здійснює стратегічне планування та геологічне вивчення надр і наслідків надрокористування з урахуванням потреб суспільства.

Держгеолслужба є головним і єдиним державним органом, який проводить ліцензування пошуку (розвідки) корисних копалин, їх видобування із родовищ, що мають загальнодержавне значення та включені до Державного фонду родовищ корисних копалин, а також видобування дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння, дорогоцінного каміння органогенного утворення, напівдорогоцінного каміння [11]. Крім того, Держгеолслужба здійснює контроль за дотриманням користувачами надр вимог законодавства України про надра, а також встановлених стандартів, норм і правил щодо геологічного вивчення і використання надр під час видобування корисних копалин.

Безпосередньо державний геологічний контроль проводять створені у складі Державної геологічної служби Управління державного геологічного контролю та територіальні інспекції державного геологічного контролю: Західна територіальна інспекція (у Львові); Північна інспекція (у Києві); Південна інспекція (у Дніпропетровську); Східна (Донецька) територіальна інспекція (в Артемівську); Міжрегіональна інспекція (у Полтаві), яка контролює роботи з геологічного вивчення нафтогазоносних надр та видобування вуглеводнів. На базі Кіровської територіальної інспекції державного геологічного контролю створено центральну інспекцію державного геологічного контролю [2].

Ще одним уповноваженим органом державної влади у сфері надрокористування є Державний комітет України з промислової безпеки, охорони праці та гірничого нагляду (Держгірпромнагляд). Це спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади з промислової безпеки, охорони праці, державного гірничого нагляду та державного регулювання у сфері безпечного поводження з вибуховими матеріалами промислового призначення, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України [12].

Основними завданнями Держгірпромнагляду є: 1) здійснення державного гірничого нагляду; 2) організація та здійснення державного нагляду за додержанням законів та інших нормативно-правових актів з питань геологічного вивчення надр, їх використання та охорони, а також використання і переробки мінеральної сировини тощо. У сфері надрокористування, тобто геологічного вивчення, використання та охорони надр, Держгірпромнагляд відповідно до покладених на нього завдань: 1) готує пропозиції щодо формування державної політики та визначення механізму її реалізації; 2) бере участь у межах своєї компетенції у розробленні проектів Державного бюджету України, Державної програми економічного та соціального розвитку України, Програми діяльності Кабінету Міністрів України, державних програм економічного розвитку у частині видобування корисних копалин, а також у формуванні державного фонду надр, введенні в експлуатацію новозбудованих видобувних та збагачувальних підприємств, а також підземних споруд, не пов'язаних з видобуванням корисних копалин; 3) бере участь у здійсненні державного управління у цій сфері; 4) здійснює в установленому порядку державний нагляд за додержанням законодавства з охорони праці в частині промислової безпеки, наприклад, при видобуванні нафти і газу, їх транспортуванні, переробці та використанні на підприємствах, в установах та організаціях; 5) здійснює в установленому порядку державний гірничий нагляд, у тому числі з питань: а) безпечного ведення гірничих робіт на підприємствах вугільної, гірничорудної та нерудної промисловості, під час будівництва та експлуатації, ліквідації або консервації гірничих підприємств, на об'єктах метробудівництва та підземних спорудах; б) ведення робіт з геологічного вивчення надр, їх використання та охорони, а також використання і переробки мінеральної сировини; в) повноти вивчення родовищ корисних копалин, гірничотехнічних, інженерно-геологічних, гідрогеологічних та інших умов їх розробки, будівництва та експлуатації підземних споруд, захоронення шкідливих речовин і відходів виробництва в надрах, своєчасності та відповідності встановленим вимогам введення в експлуатацію розвіданих родовищ корисних копалин; г) виконання вимог до охорони надр під час ведення робіт з їх вивчення, встановлення кондицій на мінеральну сировину та експлуатації родовищ корисних копалин, відповідності розробки родовищ корисних копалин встановленим вимогам, повноти видобування оцінених запасів корисних копалин і наявних у них компонентів; г) додержання встановленого порядку обліку запасів корисних копалин, обґрунтованості і своєчасності їх списання, правил проведення геологічних і маркшейдерських робіт під час розробки родовищ корисних копалин, правил та технологій переробки мінеральної сировини з метою забезпечення більш повного вилучення корисних компонентів

та поліпшення якості кінцевої продукції; 6) узагальнює практику застосування законодавства з питань, що належать до компетенції Держгірпромнагляду, розробляє пропозиції щодо його вдосконалення, організовує у межах своїх повноважень виконання актів законодавства; 7) контролює відповідність встановленим вимогам та своєчасність передачі розвіданих родовищ для промислового освоєння, прийняття в експлуатацію новозбудованих видобувних та збагачувальних підприємств, а також підземних споруд, не пов'язаних з видобуванням корисних копалин; 8) погоджує питання ліквідації та консервації гірничодобувних об'єктів; 9) здійснює у межах своєї компетенції нагляд за проведенням робіт з розробки родовищ корисних копалин і будівництва підземних споруд; 10) організовує проведення експертизи проектної документації на відповідність нормативно-правовим актам з питань забезпечення безпеки під час поводження з вибуховими матеріалами промислового призначення; 11) веде державний облік ділянок надр, наданих для будівництва та експлуатації підземних споруд і для цілей, не пов'язаних з видобуванням корисних копалин; 12) надає в установленому порядку гірничі відводи для розробки родовищ корисних копалин загальнодержавного значення, будівництва та експлуатації підземних споруд для цілей, не пов'язаних з видобуванням корисних копалин; 13) погоджує проектну документацію та видачу спеціальних дозволів на користування надрами; 14) бере участь у підготовці міжнародних договорів України, готує пропозиції щодо їх укладення та денонсації; забезпечує виконання зобов'язань України за міжнародними договорами у сфері охорони надр, здійснює міжнародне співробітництво; 15) формує державне замовлення на проведення науково-дослідних робіт з питань здійснення державного гірничого нагляду, геологічного вивчення, використання та охорони надр тощо [12].

Для реалізації поставлених завдань у сфері надрокористування Держгірпромнагляд має право: 1) видавати в установленому порядку посадовим особам юридичних та фізичних осіб, які відповідно до законодавства використовують найману працю, для виконання приписи (розпорядження) про усунення порушень і недоліків у сфері промислової безпеки, охорони праці, геологічного вивчення, використання, охорони надр; 2) забороняти, зупиняти, припиняти, обмежувати експлуатацію підприємств, у тому числі пов'язаних з користуванням надрами; 3) притягати до адміністративної відповідальності посадових осіб і працівників за порушення законодавства про надра; 4) надсилати роботодавцям подання про невідповідність окремих посадових осіб займаній посаді, передавати матеріали органам прокуратури для притягнення цих осіб до відповідальності; 5) одержувати в установленому порядку від центральних і місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій інформацію, докумен-

ти та інші матеріали, необхідні для виконання покладених на нього завдань; 6) залучати спеціалістів органів виконавчої влади, підприємств, установ та організацій (за погодженням з їх керівниками) для розгляду питань, що належать до його компетенції; 7) скликати в установленому порядку наради з питань, що належать до його компетенції; 8) утворювати за погодженням з іншими центральними і місцевими органами виконавчої влади комісії, експертні та робочі групи тощо [12].

Держгірпромнагляд під час виконання покладених на нього завдань взаємодіє з центральними та місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями незалежно від форми власності, а також з відповідними органами іноземних держав. Держгірпромнагляд є юридичною особою, має самостійний баланс, рахунки в органах Державного казначейства, печатку із зображенням Державного Герба України та своїм найменуванням.

Другою стороною у відносинах надрокористування є користувачі надр, якими є фізичні та юридичні особи будь-якої форми власності. Надра надаються в користування підприємствам, установам, організаціям і громадянам лише при наявності у них спеціального дозволу (ліцензії) на користування ділянкою надр. Спеціальні дозволи в межах конкретних ділянок надаються спеціалізованим підприємствам, установам і організаціям, а також громадянам, які мають відповідну кваліфікацію, матеріально-технічні та економічні можливості для користування надрами. Надання таких дозволів здійснюється відповідно до Порядку надання у 2009 р. спеціальних дозволів на користування надрами [9]. Як зазначив голова Держпромгірнагляду, найслабшим місцем у сфері надрокористування залишаються питання оформлення дозвільної документації. Процес цей дуже затяжний та складний. Не завжди поступливими виявляються землевласники, що висувають величезні вимоги до користувача. Таким чином, земельні ділянки роками не погоджуються. Надрокористувач, над яким постійно тяжіє «дамоклів меч», стає заручником незаконного ведення господарства [5]. Питання, які стосуються сучасного стану законодавства, що регулює порядок отримання дозволів на використання надр, та його проблеми будуть розглянуті в інших статтях.

Висновок. Підбиваючи підсумки дослідження, проведеного в межах цієї статті, підкреслимо, що основними і постійними учасниками відносин надрокористування є Міністерство охорони навколишнього природного середовища України, його підрозділ Державна геологічна служба та Державний комітет України з промислової безпеки, охорони праці та гірничого нагляду. Аналізуючи компетенцію цих державних органів, що мають владні повноваження у сфері використання надр, можна визначити основні функції державного управління надрокористуванням: 1) розпорядження державним фондом надр;

2) видача та оформлення дозволів на використання корисних копалин на конкретних ділянках надр; 3) державна експертиза запасів корисних копалин; 4) державний кадастр родовищ та виявлених корисних копалин і державний баланс запасів корисних копалин; 5) державний контроль за раціональним використанням та охороною надр; 6) державний нагляд за безпечним веденням робіт, пов'язаних з використанням надр; 7) прогнозування та планування надрокористування; 8) гірничо-екологічний моніторинг діяльності гірничих підприємств.

Бібліографічні посилання

1. *Гудков С.В.* Правовое обеспечение государственного регулирования недропользования: Дис. ... канд. юрид. наук / 12.00.06. – М., 2005.
2. Державна геологічна служба [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dgs.kiev.ua>
3. Єдиний Веб-портал органів виконавчої влади України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=44357&cat_id=43145.
4. Земельний Кодекс України від 25 жовтня 2001 р. (із змінами та доповненнями на 20 грудня 2001 р. № 2905-III) // ВВР України. – 2001. – № 12. – Ст. 198.
5. Інтерв'ю голови Держпромгірнагляду Михайла Саварина про проблемам надрокористування в Україні: Прес-служба Держпромгірнагляду [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=34225349.
6. Конституція України від 28 червня 1996 р. // Голос України. – 1996. – № 128 (1378).
7. Модельный кодекс о недрах и недропользовании для государств – участников СНГ: Постановление № 20-8 от 7 декабря 2002 г.: Принят на двадцатом пленарном заседании Межпарламентской Ассамблеи государств – участников СНГ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zoneby.net/legal/n43docs/zk43409i/index.htm>
8. Питання Міністерства екології та природних ресурсів України: Указ Президента України від 29 травня 2000 р. № 724/2000 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>.
9. Порядок надання у 2009 р. спеціальних дозволів на користування надрами: Постанова Кабінету Міністрів України від 17 червня 2009 р. № 608 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>.
10. Про визнання таким, що втратив чинність, Указу Президента України від 27 грудня 2005 р. № 1842: Указ Президента України від 13 лютого 2009 р. № 88/2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>.
11. Про затвердження переліку органів ліцензування: Постанова Кабінету Міністрів України від 14 листопада 2000 р. № 1698 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>
12. Про затвердження Положення про Державний комітет з промислової безпеки, охорони праці та гірничого нагляду: Постанова Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2006 р. № 1640 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>
13. Про заходи щодо підвищення ефективності державного управління у сфері охорони навколишнього природного середовища та використання природних ресурсів: Указ Президента України від 15 вересня 2003 р. № 1039/2003 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>
14. Про надра: Кодекс України від 27 липня 1994 р. № 132/94-ВР // ВВР України. – 1994. – № 36. – Ст. 340.
15. Про Положення про Міністерство охорони навколишнього природного середовища України: Указ Президента України від 27 грудня 2005 р. № 1842/2005 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>
16. *Шем'яков О.П.* Деякі аспекти проблеми юридичного визначення поняття надр // Вісник Університету внутрішніх справ МВС України. – 2000. – № 10. – С. 260-266.

Надійшла до редакції 28.04.2010

Д.С. Припутень

ад'юнкт

(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 342.95 : 351.81

ГЕНЕЗИС ПРАВОВОЇ ОСНОВИ ДІЯЛЬНОСТІ МІЛІЦІЇ ЩОДО ОХОРОНИ ГРОМАДСЬКОГО ПОРЯДКУ НА МЕТРОПОЛІТЕНІ

Проаналізовано основні етапи розвитку і становлення законодавства нашої держави у радянській та сучасний періоди у сфері охорони міліцією громадського порядку на метрополітені.

Ключові слова: метрополітен, охорона громадського порядку, міліція, нормативно-правові акти, правопорушення.

Анализируются основные этапы развития и становления законодательства нашего государства в советский и современный периоды в сфере охраны милицией общественного порядка на метрополитене.

Ключевые слова: метрополитен, охрана общественного порядка, милиция, нормативно-правовые акты, правонарушения.

Clause is devoted to the analysis of the basic stages of development, and as subsequent becoming of the legislation of our state in the Soviet and modern periods in sphere of protection by militia of a social order on underground.

Key words: underground, protection of a social order, militia, legal acts, offences.

Постановка проблеми. Забезпечення належного рівня транспортного обслуговування населення великих міст зумовлене, зокрема, значним збільшенням останніми роками кількості засобів автомобільного пасажирського транспорту малої місткості, що значно ускладнює рух транспорту та підвищує небезпеку перевезень, а також відсутністю можливості реконструкції центральних частин міст для збільшення пропускної спроможності вулиць. Забезпечити надійні перевезення пасажирів у великих містах можливо переважно шляхом здійснення будівництва та розвитку мережі метрополітенів. Метрополітен є екологічно чистим, швидкісним, комфортним і безпечним видом пасажирського транспорту з найбільшою провізною спроможністю. У світі спостерігається стала тенденція до розвитку метрополітенів, збільшення їх ролі у загальноміських перевезеннях.

В Україні функціонують три метрополітени – Київський, Харківський та Дніпропетровський, будується метрополітен у м. Донецьку. Загальний обсяг перевезень пасажирів у метрополітені становить близько 14 % обсягу міських пасажирських перевезень [1].

Створення умов для безпечного користування метрополітеном

забезпечується комплексом заходів з охорони громадського порядку, виявлення та припинення правопорушень, надання допомоги користувачам цього виду міського електротранспорту, а також відповідного реагування на надзвичайні події у метро.

Аналіз нормативно-правових актів та практики діяльності ОВС щодо охорони громадського порядку на метрополітені свідчить, що завданнями міліції є: виявлення та припинення правопорушень, розшук осіб, які вчинили правопорушення, попередження розкрадання або пошкодження майна метрополітену та пасажирів; запобігання надзвичайним ситуаціям, самогубствам з використанням метрополітену; надання допомоги громадянам у реалізації їх права на пересування метрополітеном.

Водночас слід зазначити, що в Україні продовжується формування законодавства, що регламентує охорону громадського порядку в цілому та на транспорті зокрема.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. В адміністративно-правовій літературі загальним проблемам державного управління та вдосконалення діяльності органів внутрішніх справ у сфері охорони громадського порядку присвячено чимало наукових праць. Серед них у першу чергу слід відзначити роботи О.М. Бандурки, О.К. Безсмертного, І.П. Голосніченка, С.Т. Гончарука, М.І. Єропкина, В.І. Ігнатенка, Д.С. Каблова, О.П. Ключніченка, Л.В. Ковалюка, А.Т. Комзюка, І.М. Копотуна, О.П. Коренєва, М.В. Корнієнка, М.В. Лошицького, О.В. Негодченка, І.М. Пахомова, Г.О. Пономаренко, Л.Л. Попова, О.П. Рябченко, В.К. Шкарупи, О.Г. Яреми, Х.П. Ярмакі та інших.

Незважаючи на наявність ґрунтовних праць з охорони громадського порядку в цілому та щодо діяльності окремих підрозділів міліції, в Україні відсутні дослідження адміністративно-правової діяльності міліції на метрополітені. Це викликало необхідність дослідження форм та методів організації охорони громадського порядку на цьому різновиді міського транспорту, приведення у відповідність до загальносвітових стандартів забезпечення безпеки у метро тощо.

Метою цієї статті є визначення та аналіз основних етапів історичного розвитку законодавства щодо охорони міліцією громадського порядку на метрополітені.

Виклад основного матеріалу дослідження. Від моменту появи перших метрополітенів на території Радянського Союзу одразу розпочалося формування нормативно-правової бази діяльності останніх. Щоправда, тривалий час на рівні вищих органів державної влади така проблематика не була актуальною – наприклад, у «Збірнику законів СРСР і Указів Президії Верховної Ради СРСР (1938-1956)» [2] немає жодного закону, іншого нормативно-правового акта, що безпосередньо стосувалися б функціонування метро. Ця сфера підлягала насамперед віданню

загальносоюзного Народного комісаріату шляхів сполучення; охорона ж громадського порядку на метрополітенах мала забезпечуватися силами підрозділів Народного комісаріату внутрішніх справ.

За ухваленим Верховною Радою СРСР 15 березня 1946 р. Законом «Про перетворення Ради Народних Комісарів СРСР у Раду Міністрів СРСР і Рад Народних Комісарів союзних та автономних республік – у Ради Міністрів союзних та автономних республік» народні комісаріати Союзу РСР були реорганізовані у відповідні міністерства [2, с. 77-78].

У 1960 р. Міністерство внутрішніх справ СРСР було ліквідоване, а керівництво органами внутрішніх справ повністю передавалося міністерствам внутрішніх справ союзних республік. 5 вересня 1962 р. вони перейменовані у Міністерства охорони громадського порядку, що структурувались як відомства союзно-республіканського підпорядкування. У 1968 р. їм знову повернуто колишню назву – Міністерства внутрішніх справ; було також відновлено Міністерство внутрішніх справ СРСР.

8 червня 1973 р. був прийнятий указ Президії Верховної Ради СРСР «Про основні обов'язки і права радянської міліції з охорони громадського порядку і боротьби зі злочинністю». Відповідно до цього указу міліцію поділили на територіальну і транспортну, які, у свою чергу, склалися з підрозділів. Цей указ, а також Положення про радянську міліцію підвели нормативну базу під її діяльність в Українській РСР, що залишалася до прийняття 20 грудня 1990 р. Верховною Радою УРСР Закону «Про міліцію».

У 1959 р. на допомогу підрозділам міліції у справі охорони громадського порядку почали створюватися добровільні народні дружини. Діяльність останніх на території Радянської України регламентувалася постановами ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР від 8 квітня 1959 р. за № 496 «Про постанову ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про участь трудящих в охороні громадського порядку в країні» і за № 837 від 8 червня 1961 р. «Положення про добровільні народні дружини по охороні громадського порядку в Українській РСР». (Обидві постанови втратили чинність після прийняття ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР спільної постанови № 292 від 28 травня 1974 р. «Про заходи по виконанню постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про подальше удосконалення діяльності добровільних народних дружин по охороні громадського порядку» [3]).

У вказаних нормативно-правових актах, так само як і у чинному нині Законі України «Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону» від 22 червня 2000 р., не йдеться про залучення населення до охорони громадського порядку на метрополітені. Це цілком зрозуміло, адже хоча у вже згадуваній дефініції зазначається, що «... в охороні громадського порядку беруть участь також громадські формування, що можуть бути утворені на засадах громадської само-

діяльності як зведені загони громадських формувань, спеціалізовані загони (групи) сприяння міліції, асоціації громадських формувань тощо [4, с. 382]», проте специфіка функціонування метро фактично унеможливує використання допомоги численних загонів громадян. Насамперед тут йдеться про досить обмежений простір станцій метрополітену, і без того надміру залюднених у «годину пік». (Більш докладно специфіку залучення громадських формувань під час охорони громадського порядку проаналізував у своїй дисертації Д. Каблов [5]).

Не можна не погодитись із думкою А. Косара, котрий вказував: «Велика кількість людей, яка може одночасно перебувати в обмеженому просторі будівель метрополітену, а також об'єктивні і суб'єктивні труднощі проведення рятувних робіт... може призвести до катастрофічних наслідків, як це було у Бакинському метрополітені (289 людей загинуло та більше 500 травмовано токсичними продуктами згоряння) [6, с. 3]». Подібне стосується також дій міліцейських або інших підрозділів з відновлення громадського спокою у випадку виникнення надзвичайних ситуацій. Тобто логічно, що завдання, пов'язані із дотриманням правопорядку та охороною громадського порядку у метро, покладаються на відповідні підрозділи органів внутрішніх справ України, де наразі діють Управління охорони Київського метрополітену ГУМВС України, відділ з охорони Харківського метрополітену міського управління УМВС у Харківській області, а також лінійний відділ у метрополітені Дніпропетровського міського управління УМВС у Дніпропетровській області.

Як слушно зазначив М. Корнієнко, охорона громадського порядку виступає пріоритетним напрямком діяльності підрозділів органів внутрішніх справ і є однією з основних частин їх діяльності [7, с. 7]. Дійсно, сучасна ситуація із дотриманням правопорядку в Україні характеризується досить складною криміногенною обстановкою, зокрема у сфері охорони громадського порядку. За статистичними даними МВС України, такі злочини за своєю кількістю посідають п'яте місце; їхня питома вага протягом 2005 – 2009 рр. у середньому становила 4,5 % у загальній структурі злочинності. Серед злочинів загальнокримінальної спрямованості лише хуліганство у 2005 р. склало 12,2 %, у 2006 – 11,6 %, а у 2009 – 12,8 % [8, с. 3].

У даному контексті чи не найбільш важливим, з огляду на непередбачувані за масштабами наслідки можливої трагедії, є недопущення злочинів на залізницях та у метро. О. Ярема, котра досліджувала діяльність органів внутрішніх справ України на залізничному транспорті, справедливо вказувала: «Навіть незначне порушення громадського порядку або громадської безпеки на об'єктах залізничного транспорту може викликати непередбачувані наслідки, заподіяти великих матеріальних збитків і навіть призвести до людських жертв. Тільки за 2006 – 2007 рр. Державною адміністрацією залізничного транспорту України зареєстровано

39337 несанкціонованих втручань у діяльність залізничного транспорту, що призвело до великих матеріальних збитків [9, с. 4]».

Подібні питання є не менш (а, можливо, навіть і більш – з огляду на вже згадану специфіку «підземок») злободенними й для метрополітенів. Останні забезпечують близько 14 % від загального обсягу усіх міських пасажирських перевезень в Україні. Разом з тим система спостереження за процесом перевезення пасажирів, яка створювалась у 60-ті роки минулого сторіччя, морально та технічно застаріла – вона надає обмежену інформацію, через що фактично неможливо оперативного управляти перевезеннями пасажирів, а також не відповідає вимогам безпеки руху поїздів в умовах постійного зростання його інтенсивності й пасажиропотоків. За даними, що наводяться у «Державній програмі будівництва та розвитку мережі метрополітенів на 2006 – 2010 роки», затвердженій постановою Кабінету Міністрів України № 257 від 7 березня 2006 р., науково-дослідні установи держави не проводять наукових та техніко-економічних досліджень і супроводження питань будівництва й експлуатації метрополітенів, не розробляють нормативних документів у сфері забезпечення безпеки руху, екологічної безпеки, охоронних систем тощо. Внаслідок цього кожен метрополітен самостійно розробляє власні нормативні документи, що значно ускладнює роботу та призводить до зайвих витрат. У «Державній програмі...» серед пріоритетних завдань називаються, зокрема, забезпечення безпеки руху та охорони метрополітенів від актів незаконного втручання в їх роботу, а також підготовка проекту Закону України «Про метрополітени» [1].

До речі, ще й дотепер подібний закон так і не був ухвалений, хоча терміном підготовки законопроекту документ визначив 2006 рік. На «... недостатність вжитих заходів щодо виконання Програми» вказує і постанова Верховної Ради України від 4 вересня 2008 р. «Про забезпечення виконання Державної програми будівництва та розвитку мережі метрополітенів на 2006 – 2010 роки» за № 499-VI. Остання зобов'язує український уряд «...забезпечити постійний моніторинг і дієвий контроль за реалізацією основних заходів з будівництва та розвитку мережі метрополітенів на 2006 – 2010 рр. органами виконавчої влади, відповідальними за їх виконання» [10].

Певною спробою покращити ситуацію у галузі можна вважати постанову № 907 Кабінету Міністрів України «Про спрямування коштів Стабілізаційного фонду для будівництва і розвитку метрополітенів у м.м. Дніпропетровську та Харкові» від 31 серпня 2009 р. [11], якою уряд виділив 25 млн гривень на будівництво і розвиток Дніпропетровського і 75 млн гривень – Харківського метрополітенів (а незадовго перед цим наказом Міністерства транспорту та зв'язку України від 25 травня цього ж року № 589 було затверджено порядок використання коштів на будівництво метрополітену і в Донецьку).

Існує низка невирішених питань, пов'язаних власне із діяльністю міліції на метрополітені. Насамперед слід зазначити, що немає чіткої градації структурних підрозділів органів внутрішніх справ, що мають забезпечувати належне дотримання громадського порядку в українських метро. Управління охорони Київського метрополітену Головного Управління МВС України, відділ з охорони Харківського метрополітену Харківського міського управління УМВС у Харківській області й лінійний відділ у метрополітені Дніпропетровського міського управління УМВС у Дніпропетровській області мають не спільне, а окреме, місцеве підпорядкування. Це, звичайно, аж ніяк не сприяє виробленню єдиної уніфікованої нормативно-правової бази діяльності міліції на метрополітені на рівні відомчої документації.

Правовий статус більшості підрозділів визначається положеннями, затвердженими наказами Міністерства внутрішніх справ України. При цьому відомчі нормативні акти є, так би мовити, найнижчою за своєю соціальною значущістю сходинкою у системі нормативно-правових актів. Над ними розташовуються підзаконні акти загального характеру, далі йдуть укази Президента, потім Закони України і врешті найвищий щабель посідає Конституція, як Основний Закон держави [12, с. 120].

Окрім того, важливою складовою правової системи нашої країни є загальновизнані принципи та норми міжнародного права, а також міжнародні договори України. Не можна не погодитися з О. Яремою, котра зазначає, що «... особливого значення в сучасних умовах набувають міжнародно-правові акти: міжнародні договори і конвенції [9, с. 37]». Міністерства й інші центральні органи виконавчої влади, Рада Міністрів Автономної Республіки Крим, органи державної влади, до відання яких віднесені питання, що регламентуються міжнародними договорами України, забезпечують дотримання та виконання зобов'язань, узятих на себе державою згідно з цими договорами, стежать за додержанням прав, що випливають з таких договорів для України, і за виконанням іншими сторонами міжнародних договорів їхніх зобов'язань. Це примушує державні органи під час прийняття відповідних рішень керуватися нормами міжнародних договорів, ратифікованих Верховною Радою України.

Ратифікація Європейських конвенцій про передачу провадження у кримінальних справах, про видачу правопорушників, про взаємну допомогу у кримінальних справах значно розширила правову базу діяльності підрозділів органів внутрішніх справ. На основі цих актів укладаються угоди між міністерствами внутрішніх справ різних країн. До числа таких належить й Угода про співробітництво міністерств внутрішніх справ по боротьбі зі злочинністю на транспорті від 25 жовтня 1995 р. У рамках даної Угоди сторони домовилися співпрацювати у справі попередження, виявлення, припинення та розслідування

злочинів, скоєних на транспорті. Передусім це стосується навмисних злочинів проти життя і здоров'я людей, розкрадань вантажів та власності пасажирів.

На виконання зазначеної Угоди тільки у 2006 – 2007 рр. було проведено три міжнародні робочі наради й дві міжнародні зустрічі, в яких взяли участь делегації транспортної міліції/поліції України, Росії, Білорусі, Польщі, Словаччини, Молдови, Угорщини, Румунії, Литви [9, с. 38].

Втім, вивчення протоколів нарад і зустрічей, що мали місце до 2005 р., показало, що вони мали здебільшого декларативний, необов'язковий характер і фактично майже не здійснювали регулятивного впливу на діяльність органів внутрішніх справ на транспорті з охорони громадського порядку та забезпечення громадської безпеки. Тільки у 2005 р. рішенням спільної колегії Міністерств внутрішніх справ України та Росії (оголошене спільним наказом МВС Росії та МВС України від 12 червня 2005 р. № 807) були поставлені конкретні завдання перед органами внутрішніх справ у галузі боротьби із правопорушеннями на транспорті. Таким самим чином реалізуються рішення регіональної наради зі співробітництва підрозділів і служб кримінальної міліції МВС Республіки Білорусь та МВС України, яка відбувалася 15 – 17 червня 2006 р., з питань боротьби зі злочинністю в прикордонній зоні та на транспорті.

Важливими нормативно-правовими актами, що врегульовують питання, пов'язані з охороною громадського порядку на метрополітені, є Закони України «Про міліцію» від 20 грудня 1990 р., «Про транспорт» від 10 листопада 1994 р. і «Про міський електричний транспорт» від 29 червня 2004 р. (саме до міського електротранспорту у складі транспорту загального користування в єдиній транспортній системі України відносить метрополітени стаття 21-а ЗУ «Про транспорт» [13]).

У преамбулі Закону України «Про міський електричний транспорт» вказується: «Цей Закон визначає правові, організаційні та соціально-економічні засади функціонування міського електричного транспорту загального користування на ринку транспортних послуг і спрямований на створення сприятливих умов для його розвитку, задоволення потреб громадян у доступних, якісних і безпечних перевезеннях» [14]. Вимоги до охорони об'єктів метрополітену встановлюються центральним органом виконавчої влади у галузі транспорту (ст. 15, п. 3). Разом з тим інші питання, пов'язані із безпекою та дотриманням порядку на станціях метрополітену, тут не деталізуються (утім, як і інших видів міського електротранспорту). Цей аспект функціонування транспортної системи України в цілому регламентує Закон України «Про транспорт», у ст. 14 якого, зокрема, зазначається: «Охорона громадського порядку, забезпечення особистої безпеки громадян, захист їх прав, свобод і законних інтересів, запобігання правопорушенням та їх припинення, виявлення і розкриття злочинів, розшук осіб, які їх вчинили, захист власності від

злочинних посягань, державний пожежний нагляд на транспорті забезпечуються органами Міністерства внутрішніх справ України при сприянні підприємств транспорту» [13].

Загальні аспекти функціонування метрополітену, які можуть використовуватися для охорони громадського порядку міліцією, містяться й у правилах користування Дніпропетровським, Київським та Харківським метро [15].

Відповідні повноваження органів внутрішніх справ конкретизуються у нормативно-правових актах МВС. Серед них слід виокремити накази МВС України від 28 липня 1994 р. № 404 «Про затвердження Статуту патрульно-постової служби міліції України», від 05 березня 2009 р. № 118 «Про затвердження Положення про функціональну підсистему забезпечення охорони громадського порядку та безпеки дорожнього руху єдиної державної системи запобігання і реагування на надзвичайні ситуації техногенного та природного характеру», від 28 квітня 2009 р. № 181 «Про організацію діяльності чергових частин органів і підрозділів внутрішніх справ України, направленої на захист інтересів суспільства і держави від протиправних посягань» тощо [16].

Конкретні завдання та організація роботи підрозділів міліції на метрополітені визначені відповідними положеннями про ці підрозділи міліції, які затверджуються на рівні ГУ(У) МВС України в областях [17].

Таким чином, викладене вище дозволяє зробити такі **висновки**.

Аналіз розвитку законодавства України, яке регламентує охорону громадського порядку на метрополітені, свідчить, що воно у своєму розвитку пройшло два основних етапи: радянський і сучасний.

Охорона громадського порядку на метрополітені покладається на підрозділи Міністерства внутрішніх справ України. Разом з тим питання безпеки пасажирів і дотримання порядку в метро, незважаючи на специфіку останнього, тривалий час залишалися недостатньо врегульованими як на законодавчому рівні, так і на рівні структурних підрозділів у системі ОВС, що відповідають за даний напрямок.

На сьогодні у нашій державі основними нормативно-правовими актами (окрім відомчих документів), що врегульовують питання діяльності міліції на транспорті, в тому числі й на метрополітені, є Закони України «Про міліцію» від 20 грудня 1990 р., «Про транспорт» від 10 листопада 1994 р. і «Про міський електричний транспорт» від 29 червня 2004 р. Разом з тим слід констатувати, що ще й досі в Україні немає окремого закону про метрополітені, хоча відповідний законопроект мав бути підготовлений ще у 2006 р.

Тому нагальною видається потреба подальшої розробки нормативно-правової бази, котра б детально регламентувала діяльність міліції з охорони громадського порядку на метрополітені. Одним із варіантів усунення цієї прогалини є видання наказу МВС України «Про затвер-

дження Типового положення про міліцію на метрополітені», у якому передбачити такі аспекти: загальні засади; завдання та функції цих підрозділів; форми та методи їх діяльності; права та обов'язки працівників міліції на метрополітені; організацію взаємодії з іншими органами внутрішніх справ, правоохоронними органами та адміністрацією метрополітену; особливості функціонування в особливих умовах; критерії ефективності діяльності міліції на метрополітені та узагальнені показники звітності про результати її оперативно-службової діяльності.

Бібліографічні посилання

1. Державна програма будівництва та розвитку мережі метрополітенів на 2006 – 2010 роки // Офіційний вісник України. – 2006. – № 10. – С. 218. – Ст. 628.
2. Сборник законов СССР и Указов Президиума Верховного Совета СССР (1938 – июль 1956 гг.) / Сост. Юмашев М. И., Жалейко Б. А.; ред. Мандельштам Л. И. – М., 1956.
3. Про заходи по виконанню постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР. Про подальше удосконалення діяльності добровільних народних дружин по охороні громадського порядку: Постанова ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР від 28 травня 1974 р. № 292 / Рада Міністрів УРСР. – Офіц. вид. // Збірник постанов і розпоряджень Уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. – 1974. – № 6. – Ст. 38.
4. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К., 1998., 2002. – Т. 4.
5. *Каблов Д.С.* Адміністративно-правовий статус членів громадських формувань з охорони громадського порядку і державного кордону: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Х., 2008.
6. *Косар А.М.* Розробка метода і технічних засобів забезпечення безпеки людей при пожежах у метрополітені: Автореф. дис. ... канд. техн. наук. – Макіївка, 2002.
7. *Корнієнко М.В.* Управління силами і засобами органів внутрішніх справ при ускладненні оперативної обстановки в сфері охорони громадського порядку: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Харків, 2000.
8. *Копотун І.М.* Громадський порядок як об'єкт кримінально-правової охорони: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2008.
9. *Ярема О.Г.* Адміністративно-правові засади діяльності органів внутрішніх справ на залізничному транспорті у сфері охорони громадського порядку: Дис. ... канд. юрид. наук. – Львів, 2008.
10. Про забезпечення виконання Державної програми будівництва та розвитку мережі метрополітенів на 2006-2010 роки: Постанова Верховної Ради України від 4 вересня 2008 р. // ВВР. – 2009. – № 6. – Ст. 55.
11. Про спрямування коштів Стабілізаційного фонду для будівництва і розвитку метрополітенів у м. Дніпропетровську та Харкові: Постанова Кабінету Міністрів України № 907 від 31 серпня 2009 р. // Урядовий кур'єр. – 2009. – № 159. – 2 вересня.
12. *Рабінович П.М.* Основи загальної теорії права та держави. – 5-е вид. – К., 2001.
13. Про транспорт : Закон України від 10 листопада 1994 р. № 232/94-ВР // ВВР. – 1994. – № 51. – Ст. 446.
14. Про міський електричний транспорт: Закон України від 29 червня 2004 р. // ВВР. – 2004. – № 51. – Ст. 548.
15. Правила користування Київським метрополітеном, затверджені Київською міською державною адміністрацією 20.01.95 р. // <http://www.metro.kiev.ua>.
16. Про затвердження Статуту патрульно-постової служби міліції України: Наказ МВС України № 404 від 28 липня 1994 р.
17. Положення про лінійний відділ міліції у метрополітені Дніпропетровського міського управління Управління Міністерства внутрішніх справ України в Дніпропетровській області: Наказ УМВС України в Дніпропетровській області № 1000 від 15.11.2007 р.

Надійшла до реакції 20.01.2011

В.О. Скорик

ад'юнкт

(Національна академія внутрішніх справ)

УДК 351.76

ПРОТИДІЯ НАРКОТИЗАЦІЇ ТА АЛКОГОЛІЗАЦІЇ ЯК ОДИН ІЗ НАПРЯМІВ ПРОТИДІЇ МАРГІНАЛІЗАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ

Висвітлено питання діяльності міліції у протидії поширенню алкоголізму та наркоманії серед населення.

***Ключові слова:** алкоголізм, наркоманія, протидія алкоголізму, наркоманії.*

Освещаются вопросы деятельности милиции в противодействии распространению алкоголизма и наркомании населения.

***Ключевые слова:** алкоголизм, наркомания, противодействие алкоголизму, наркомании.*

The article is given sacred to the questions of activity of militia in counteraction alcoholism and drug addiction of population.

***Key words:** alcoholism, drug addiction, counteraction alcoholism, drug addiction.*

Постановка проблеми. У непростий час проведення у країні широкомасштабних заходів економічного та політичного характеру особливе занепокоєння викликає загострення численних соціальних проблем, чільне місце серед яких займають алкоголізм, наркоманія, бродяжництво, проституція тощо. Саме у зв'язку зі збільшенням кількості конфліктних ситуацій, економічними кризами та соціально-політичними негараздами в державі маргіналізація нації на сьогодні набуває тотальних темпів розповсюдження [1]. У тенета маргінальності втягуються все ширші і ширші прошарки населення – чоловіки, жінки і навіть діти; процвітаючі бізнесмени, кваліфіковані фахівці, робітники, домогосподарки, члени різних релігійних громад та безпритульні й безробітні [2].

Важливість та зв'язок даної теми з науковою та практичною діяльністю стає очевидним, коли ми звернемося до Закону України від 20.11.2003 р. “Про захист суспільної моралі”, у якому ставляться завдання щодо боротьби з негативними явищами у суспільстві загалом та алкоголізмом зокрема.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Питанням боротьби з алкоголізмом та наркотизмом у суспільстві присвячено праці ряду науковців як України, так і зарубіжжя, зокрема, Д.Н. Бахраха, М.М. Дорогіх, Б.М. Льовіна, В.О. Глушкова,

П.С. Матишевського. Хоча ця проблема достатньо висвітлена в наукових працях, її важливість в даний час є незаперечною.

Виклад основного матеріалу дослідження. Заходи держави, які впроваджуються в життя нашого суспільства останніми роками, не зняли проблему алкоголізму та наркотизму у нашому житті. Як і раніше, вживання наркотичних засобів та алкогольних напоїв завдає шкоди суспільним відносинам, зокрема дисципліні праці, громадській моралі, громадському порядку та громадській безпеці. Породжуються негативні явища, які є причиною більшості насильницьких та корисливих злочинів. Так, щорічно особи, що перебувають у стані алкогольного сп'яніння, вчиняють 63 % всіх умисних убивств та 65 % тілесних ушкоджень. У нетверезому стані вчиняється в середньому 15 % усіх злочинів [2].

Протидія пияцтву та алкоголізації суспільства – один з основних елементів профілактики злочинності держави в цілому, а тому цьому напрямку міліція повинна приділяти належну увагу.

Причин поширення алкоголізму та наркоманії в наукових джерелах названо достатньо; є багато напрацювань щодо вироблення заходів впливу на алкоголіків та наркоманів з метою припинення протиправної поведінки з їхнього боку. Ця проблематика розкрита в роботах О. Джужи, І. Вайнагія, П. Білого та ін.

Нині маргіналізація населення перетворилася на складну медико-соціальну та психолого-педагогічну проблему, яка вже не може бути вирішеною в рамках профілактичної діяльності міліції і потребує державного втручання. Історичний досвід радянських часів негативно вплинув на суспільну думку з приводу державних протиалкогольних, протинаркотичних та інших профілактичних заходів: громадяни з побоюванням почали ставитись до будь-якого втручання держави у їх приватне життя. Саме тому контроль за розповсюдженням алкоголю, наркотиків та стурбованість пов'язаними із ним проблемами почали асоціюватися з командно-адміністративним режимом, тоді як необмежений продаж алкоголю та медичних препаратів (трамадолу тощо), збільшення його асортименту та доступності сприймалися як символ позитивного економічного розвитку. І, як уже зазначалося, наслідки такої пасивності держави в питаннях регулювання поширення алкоголю почали набувати рис кризи загальнонаціонального характеру.

Увага держави щодо протидії маргіналізації населення приділяється безсистемно та вибірково. Наприклад, при Кабінетові Міністрів створено Національну координаційну раду боротьби з наркоманією, а державна структура, що займалася б координацією протидії алкоголізації населення, відсутня [6]. Заходів же, які передбачали б боротьбу із бродяжництвом, взагалі немає. Крім того, щороку, а інколи і декілька раз на рік, приймаються концепції, програми, стратегії тощо, спрямовані на

покращення економічної ситуації загалом, а конкретних цільових заходів стосовно роботи з маргінальними групами населення немає.

Тим часом міжнародна спільнота, усвідомлюючи негативні наслідки маргіналізації населення, навпаки, активізувала нормотворчу, інформаційну та дослідницьку роботу у цій сфері. Зокрема, на міжрегіональному та міждержавному рівні систематично проводяться семінари, конференції, на яких широко обговорюються питання державної підтримки маргінальних груп населення. Підсумком таких обговорень зазвичай є прийняття міжнародного або регіонального нормативно-правового акта, що присвячений регулюванню найбільш актуальних питань у цій сфері. Але на Україну такі акти свою дію не розповсюджують, оскільки Верховна Рада України їх не ратифікує. У зв'язку з цим наша держава сьогодні здійснює боротьбу з розповсюдженням алкоголізму без урахування позитивного зарубіжного досвіду та кваліфікованих рекомендацій у цій сфері. Більше того, така боротьба здійснюється не планомірно, оскільки усі вживані заходи не узгоджені між собою й у своїй сукупності не утворюють єдиного нормативно-правового акта. Не дивно, що на суттєве покращення в аналізованій сфері навіть не приходиться сподіватися.

У зв'язку з викладеним вважаємо, що з метою приведення існуючого законодавства України у сфері протидії маргіналізації населення до міжнародних стандартів необхідно прийняти єдиний комплексний нормативно-правовий акт, який би охоплював усю різноманітність застосовуваних у цій сфері заходів.

Стратегічними положеннями даного нормативного акта можуть бути:

- 1) розробка та реалізація державних, національних, цільових та місцевих програм протидії поширенню п'янства та алкоголізму на основі закріплених у Стратегії загальних напрямків такої протидії;
- 2) визначення механізмів мінімізації несприятливого впливу алкоголізму на фізичне та психічне здоров'я населення;
- 3) формування в суспільстві прагнення до здорового, тверезого способу життя, зниження масштабів споживання алкогольних напоїв;
- 4) визначення вільних від алкоголю сфер суспільного життя;
- 5) визначення основних принципів регулювання цінової політики та рівня оподаткування у сфері випуску алкогольних напоїв;
- 6) закріплення основних принципів контролю за стандартами якості алкогольної продукції та її доступністю для молоді;
- 7) встановлення вимог до змісту та порядку розповсюдження інформації про алкогольну продукцію;
- 8) визначення основних напрямків антиалкогольного виховання молоді;
- 9) закріплення основних шляхів підвищення ефективності діяльності наркологічних служб та інших органів, причетних до антиалкогольної діяльності;
- 10) визначення основних засад організації раннього медичного втру-

чання, лікування та реабілітації осіб, хворих на алкоголізм; 11) закріплення заходів, направлених на вузькоспеціалізовану підготовку та навчання осіб, які причетні до антиалкогольної діяльності; 12) визначення заходів державної підтримки та стимулювання діяльності добровільних громадських об'єднань, що проводять антиалкогольну пропаганду, підтримують здоровий спосіб життя та надають соціальну підтримку особам, які бажають позбутися залежності від алкоголю; 13) передбачення заходів, спрямованих на максимальне обмеження реклами алкогольних напоїв; 14) визначення напрямків стимулювання проведення наукових досліджень у сфері профілактики наркоманії та алкоголізму; 15) визначення джерел та порядку фінансування передбачених у Стратегії заходів; 16) встановлення підвищеної відповідальності за порушення вимог законодавства про посилення боротьби з п'янством та алкоголізмом тощо.

Виконання зазначених завдань має здійснюватися з дотриманням таких принципів діяльності у сфері протидії наркотизації та алкоголізму: 1) пріоритет життя та здоров'я громадян; 2) цілісність, комплексність та наступальність усіх проведених заходів, їх підпорядкування єдиній меті; 3) залучення до проведення антиалкогольних заходів усіх зацікавлених органів та осіб, координування та спрямування їх діяльності; 4) врахування загальноновизнаних принципів та норм міжнародного права, сучасних стандартів надання профілактичної, медичної, соціальної, реабілітаційної допомоги, позитивного зарубіжного досвіду; 5) наукове підґрунтя усіх заходів, що здійснюються з метою протидії поширенню п'янства та алкоголізму; 6) доступність та ефективність для кожного громадянина усіх форм і типів освітніх, соціальних та медичних послуг, що надаються державою з метою запобігання алкоголізму в Україні; 7) вільний доступ громадян до діяльності у сфері протидії поширенню п'янства та алкоголізму, до об'єктивної та обґрунтованої інформації про алкоголь, алкогольну продукцію та негативні наслідки їх споживання; 8) постійний аналіз та узагальнення результатів роботи, розробка на цій основі заходів з удосконалення антиалкогольних заходів з урахуванням практичних потреб.

Також у стратегічних напрямках доцільно закріпити такі заходи: 1) з обмеження продажу медичних препаратів, які можуть слугувати наркотичними засобами, алкогольної продукції окремим особам, в окремих місцях, а також у визначений час; 2) з контролю за їх виробництвом та якістю; 3) визначення основних принципів формування сфер, вільних від алкоголю та наркотиків.

Заходи, спрямовані на обмеження продажу медичних препаратів, які можуть слугувати наркотичними засобами, алкогольної продукції окремим особам, в окремих місцях, а також у визначений час, повинні бути спрямовані на посилення морально-етичної та юридичної відпо-

відальності тих, хто причетний до збуту алкогольних напоїв та наркотиків, на забезпечення суворого контролю за безпекою продукції, а також за виконанням відповідних заходів.

Деякі сфери життя суспільства та окремі життєві обставини вимагають недопущення проникнення алкоголю та наркотиків. Зокрема, до вказаних сфер можна віднести молодіжне середовище, виконання професійних обов'язків та керування транспортними засобами, а до окремих життєвих обставин – період вагітності та виховання дітей.

Найбільш актуальною на сьогодні є проблема поширення наркоманії та алкоголізму серед молоді. У Стратегії має бути передбачено, що кожна дитина має право зростати та розвиватися у безпечному середовищі, захищеному від негативних наслідків вживання наркотиків та алкоголю, і, наскільки це можливо, захищеному від пропаганди та рекламування.

Окремий розділ повинен бути присвячений антинаркотичній і антиалкогольній освіті та пропаганді. Відповідно, передбачені у ньому заходи спрямовані на: 1) підвищення рівня антинаркотичної і антиалкогольної освіти та виховання; 2) підвищення можливостей ЗМІ в антинаркотичній і антиалкогольній пропаганді.

Належний вплив антиалкогольної освіти та виховання на зменшення рівня споживання спиртних напоїв може бути забезпечений такими заходами: 1) включення до загальноосвітніх програм усіх навчальних закладів відповідну кількість годин, що мають бути присвячені антинаркотичному і антиалкогольному вихованню; 2) розробка довгострокових та короткострокових антинаркотичних і антиалкогольних освітньо-виховних програм, направлених на орієнтування молоді до свідомого вибору здорового способу життя, відмови від вживання алкогольної продукції; 3) залучення психологів, медичних працівників та працівників правоохоронних органів до систематичного проведення занять на антинаркотичну і антиалкогольну тематику; 4) організація проведення дозвілля учнями у межах навчальних закладів; 5) підготовка науково-документальних фільмів про негативний вплив наркоманії та пияцтва на організм особи, її інтелектуальний розвиток та соціальний статус та їх демонстрація у школах, в кінотеатрах та по телебаченню; 6) створення центрів надання спеціалізованої медичної та психологічної допомоги батькам, діти яких систематично вживають наркотичні засоби та спиртні напої; 7) ізолювання дітей від батьків, які у зв'язку із вживанням наркотичних засобів та алкогольних напоїв можуть негативно вплинути на їх виховання. При цьому будь-яка інформація, що подається у рамках просвітницьких та виховних програм і заходів, повинна бути чіткою, аргументованою, прийнятною з огляду на рівень культури, своєчасною і апробованою, враховувати психологічні особливості різних вікових груп та сприяти виробленню негативного ставлення до алкоголізму як явища.

Наступний розділ повинен бути присвячений організації захисту здоров'я громадян від наслідків вживання наркотиків та зловживання алкогольними напоями. Зокрема, у Стратегії має бути передбачено, що такий захист повинен здійснюватися спеціально створеними органами медико-психологічної спрямованості, що максимально доступні для громадян, які його потребують. Соціально-медичну допомогу особам, які зловживають спиртними напоями, надають також центри соціальної адаптації, служби у справах дітей, центри соціальних служб для молоді, органи соціального захисту населення та охорони здоров'я, органи внутрішніх справ, центри зайнятості, будинки-інтернати, кризові центри, служби психологічної допомоги, притулки для неповнолітніх, установи соціального патронажу та інші уповноважені на це органи та установи.

Також повинна передбачатися організація подальших наукових досліджень у сфері антинаркотичної і антиалкогольної діяльності. З цією метою передбачається: 1) державна підтримка проведення наукових досліджень у сфері профілактики наркоманії, алкоголізму та пов'язаних з ним наслідків; 2) їх фінансування на конкурсній основі з державного бюджету, а також за рахунок будь-яких інших джерел, що не суперечать законодавству; 3) гарантування впровадження результатів таких досліджень у життя за умови проведення їх попередньої наукової експертизи у провідних національних і міжнародних установах; 4) державні замовлення на проведення соціологічних досліджень ефективності застосування різноманітних заходів антинаркотичної і антиалкогольної діяльності та доведення їх результатів до широкого загалу тощо.

Бібліографічні посилання

1. Алкоголізм, наркоманія, ВЛІ/СНІД як соціальні проблеми: характеристика та шляхи попередження // <http://216.239.59.104/search?q=cache>.
2. Юнак В.Ю. Наркоманія – дорога в безодню. – К., 2001.
3. Соціальні наслідки алкоголізму // www.psychiatry.lviv.ua/alcoholism/soci.
4. Як вивести Україну з алкогольної залежності? // <http://www.umoloda.kiev.ua/number/1084/218/38814>.
5. Потаєва А. Мы нужны властям пьяными // Вечерние вести. – 2008. – № 009. – 17-23 января. – С. 1, 6-7.
6. Основы политики в отношении алкоголя в Европейском регионе ВОЗ // www.euro.who.int
7. Алкоголь та наркотики в Україні. Міжнародна незалежна асоціація тверезості (МНАТ). Інформаційний Центр з проблем алкоголю та наркотиків (ЩПАН). – К., 1995.

Надійшла до редакції 20.01.2011

Ю.А. Чаплинська

викладач

(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 342.9

ПОНЯТТЯ САМОУПРАВСТВА ЯК АДМІНІСТРАТИВНОГО ДЕЛІКТУ

Розкрито особливості самоуправства як адміністративно караного делікту.

Ключові слова: самоуправство, кваліфікація, порушення, державний службовець, посадова особа.

Раскрыты особенности самоуправства как административно-го наказуемого деликта.

Ключевые слова: самоуправство, квалификация, нарушение, государственный служащий, должностное лицо.

The features of arbitrariness punishable as an administrative tort.

Keywords: arbitrariness, qualification, violation, civil servant, officer.

Постановка проблеми. Сучасна структура антигромадських проявів указує на те, що одне з «чільних» місць серед них посідають адміністративні делікти, які суттєво впливають на стан правопорядку в країні. Складне соціально-політичне, економічне й ідеологічне становище країни значною мірою погіршується внаслідок зростання злочинності та збільшення кількості адміністративних деліктів, що вчиняються у сфері суспільних відносин, які регулюються і охороняються адміністративним законодавством.

Мета роботи – визначити поняття самоуправства як адміністративного делікту.

Для досягнення поставленої мети необхідно виконати такі завдання: 1) провести аналіз ознак адміністративного делікту; 2) дослідити тлумачення поглядів науковців та нормативно-правові ік і й щодо категорії „самоуправства" як делікту; 3) розкрити ознаки поняття „самоуправства" як адміністративного делікту.

Виклад основного матеріалу дослідження. Адміністративний делікт, як одне із основних явищ адміністративного права, характеризується низкою ознак. У зв'язку з цим і його визначення повинно містити суттєві властивості тих дій, які вважаються деліктними.

Подальший аналіз ст. 9 КУпАП дозволяє виокремити і дослідити ознаки адміністративного делікту.

По-перше, це тільки вчинок, тобто дія (наприклад, неправомірне використання державного майна, ст. 184-1) чи бездіяльність (невжит-

тя заходів щодо забезпечення державної таємниці, ст. 212-2). Звідси випливає, що думки, бажання чи інші вияви психічної діяльності юридичного значення не мають [1].

По-друге, до ознак адміністративного правопорушення належить його протиправність, тобто заборона адміністративно-правовими нормами відповідного вчинку як такого, що завдає шкоди чи загрожує небезпекою. Суть протиправності полягає в тому, що конкретний вчинок визнається адміністративним правопорушенням (проступком), якщо воно передбачене як таке чинним адміністративним законодавством.

По-третє, важливою ознакою адміністративного правопорушення є винність. Винність передбачає наявність у особи відповідного власного психічного ставлення до відповідного вчинку і його наслідків. Законодавець вважав за необхідне вказати на форми вини, які мають юридичне значення. Це умисел (вина у формі умислу) і необережність (вина у формі необережності). Умисел може бути прямим чи непрямим (евентуальним). Необережна вина проявляється у формі самовпевненості чи недбалості.

По-четверте, обов'язковою ознакою адміністративного правопорушення є адміністративна караність. Караність означає, що за здійснення конкретного вчинку адміністративним законодавством передбачається відповідне покарання. Дана ознака дозволяє відмежувати правопорушення від інших протиправних (заборонених адміністративно-правовими нормами) вчинків, здійснення яких не викликає застосування адміністративних стягнень.

По-п'яте, юридичною ознакою адміністративного правопорушення є об'єкт посягання. Це діяння, що посягають на державний чи громадський порядок, власність, права, свободи громадян, на встановлений порядок управління.

В науці адміністративного права поняття «самоуправство» не достатньо вивчено. Так, за загальним визначенням, що міститься в юридичному словнику, самоуправство – це самовільне здійснення дій, правомірність яких оспорується іншою фізичною або юридичною особою, якщо ця дія спричинила шкоду [2, с. 34].

Також при визначенні даного питання слід звернутись до такого терміна як "свавілля" – у звичайному розумінні, а також юридичному "свавілля" вживається не однозначно, – це необмежена влада, відсутність законності, справедливості, мета діяти на власний розсуд [3, с. 40].

Згідно із ст. 186 діючого Кодексу України про адміністративні правопорушення, самоуправство – це самовільне, всупереч встановленого законом порядку здійснення свого дійсного або гаданого права, що не завдало істотної шкоди громадянам або державним чи громадським організаціям. Визначення самоуправства, встановленого в

проекті Кодексу України про адміністративні проступки, майже дублює старе визначення, із маленькою відмінністю. Так, згідно із ст. 567 проекту, самоуправство – це самовільне, всупереч встановленому законом порядку, здійснення свого дійсного або уявного права, що не завдало істотної шкоди громадянам або державним чи громадським організаціям. Як бачимо, законодавцем не змінена форма визначення. *(Щодо санкції, то слід зазначити, що вона теж залишилась незмінною у проекті Кодексу, – попередження або штраф, який, на нашу думку, є формальним, 3-5 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян).* Щодо переднього знайомства з гіпотезою даної статті відразу ж складається думка, що вона є невизначеною та поверхневою й залишає низку відкритих питань. Хто є насамперед учасниками даних суспільних правовідносин та з приводу чого? Чому законодавець залишив незмінною санкцію за дане правопорушення? Як зміниться кваліфікація даного проступку в новій редакції? Слід відзначити, що законодавець змінив лише одне слово "гадане право" на "уявне право", що певною мірою свідчить про те, що законодавець підходить до сучасного суб'єкта правопорушення більш визначено, як до такого, що має уяву про свої правові дії, вступаючи в коло правових відносин.

На даному етапі розвитку інституту самоуправства актуальним є виділити в окремий вид самоправності правопорушення, які виникають при розв'язанні майнових суперечок. Практично будь-які майнові суперечки за певних умов можуть призвести до самоуправних дій конфліктуючих сторін і їхніх представників. Доцільно розрізнити два типи самоправності в майнових суперечках: а) мають безпосередньою і головною метою встановлення або збереження фактичного володіння спірним майном, що виражаються звичайно в його захопленні і/або утриманні; б) мають безпосередньою і головною метою проявлення тиску на опонента, щоб спонукати його до виконання зобов'язань або до відмови від домагань. В останньому випадку об'єктом захоплення може стати не тільки спірне майно, але й будь-яке інше.

При цьому типі самоправності безпосереднім об'єктом можуть виступати не тільки майнові відносини, але і здоров'я, особиста недоторканність громадян і інші права. Таким чином, правові норми про відповідальність за самоправність при вирішенні майнових суперечок відіграють особливу роль [4, с. 183].

Задля виявлення суті самоуправства як правопорушення та відмежування його від злочину, насамперед, необхідно з'ясувати: чи є дане правопорушення суспільно небезпечними. Якщо так, то який їх ступінь. Для того щоб правильно зрозуміти сутність такої ознаки, як суспільна небезпечність, слід, як зазначив В. Печеніцин, сформулювати у законі поняття «суспільна небезпека» та «суспільна шкідливість». Відсутність у ст. 9 Кодексу України про адміністративні пра-

вопорушення вказівки на ці категорії дає підґрунтя для існуючих розбіжностей.

Для того щоб вірно проаналізувати сутність даного явища, слід звернутися до змісту поняття правопорушення. У зв'язку з тим, що в законодавстві немає повного тлумачення даного правопорушення, існують різні наукові підходи до його визначення.

Одним з поширених є визначення самоуправства як правопорушення винного, протиправного діяння (дія або бездіяльність), що порушує встановлений порядок, заподіює шкоду громадянам, підприємствам, організаціям будь-якої форми власності, містить реальну загрозу такого спричинення, за яку передбачена адміністративна відповідальність.

Характеризуючи дане правопорушення, слід звернути увагу на такі дві обставини. Перша стосується того, що суспільне значима протиправна дія завжди повинна бути винною. Друга обставина пов'язана з тим, що вчинення даного правопорушення не завжди супроводжується заподіянням шкоди. За певних умов остання може не наставати, але виникає реальна загроза її настання [5, с. 6].

Обов'язковою ознакою даного правопорушення є його протиправність. Як вважає А. Луньов, протиправне діяння – перша умова, без якої неможлива адміністративна відповідальність. У ст. 7 КУпАП встановлено: ніхто не може бути підданий заходам впливу у зв'язку з адміністративним правопорушенням інакше як на підставах і в порядку, встановлених законодавством. Адміністративним правопорушенням у даному випадку визнається винна, протиправна дія, що посягає на встановлений в Україні правопорядок, здоров'я та безпеку громадян, містить реальну загрозу такого спричинення, за котру передбачена адміністративна відповідальність. Закон розглядає протиправну дію як проступок лише у тому випадку, коли має місце вина, незалежно від того: вчинена вона умисно чи з необережності.

Можна виділити низку основних ознак, які характеризують самоуправство як правопорушення: 1) вони є діянням (дією або бездіяльністю); 2) названі правопорушення протиправні і заборонені адміністративним законодавством; 3) це винна (умисна або необережна) дія. Особа, яка її вчинила, посягає на державний або громадський порядок, власність, права і свободи громадян, на встановлений порядок управління і за яку законодавством передбачено адміністративну відповідальність [6, с. 33-37].

З урахуванням викладеного, самоуправство як правопорушення можна визначити як протиправне, винне діяння, що вчиняється правоздатним та дієздатним суб'єктом, яке заподіює або несе реальну загрозу заподіяння незначної шкоди. Класифікація адміністративних проступків – це їх поділ на групи (категорії) в залежності від того чи

іншого критерію. Класифікація адміністративних проступків має як практичне, так і теоретичне значення та необхідна для: цілісного уявлення структури протиправних діянь, за які законодавством передбачена адміністративна відповідальність; для з'ясування специфіки окремих груп адміністративних проступків, а також для розуміння особливості процесуального порядку притягнення винної особи до адміністративної відповідальності за проступки певної категорії.

Необхідно вказати на той факт, що класифікація адміністративних проступків може бути, по-перше, передбачена самим законодавством про адміністративну відповідальність і, по-друге, міститись у юридичній літературі.

У сучасній науковій та навчальній літературі адміністративні проступки можуть бути кваліфіковані залежно від:

- 1) родового об'єкта;
- 2) об'єктивної сторони;
- 3) форми вини;
- 4) правового стану суб'єкта.

Розглянемо класифікацію адміністративних проступків, пов'язаних із самоуправними діями фізичних осіб докладніше.

1. Залежно від родового об'єкта посягання на:

- адміністративні проступки, що посягають на власність (глава 6, ст.ст. 47-50 КУпАП);
- адміністративні проступки у сфері охорони природи, використання природних ресурсів, охорони пам'яток історії та культури (глава 7, ст.ст. 53-1, 55, 57, 60, 70 КУпАП);
- адміністративні проступки у промисловості, будівництві та у сфері використання паливно-енергетичних ресурсів (глава 8, ст.ст. 97, 103-1 КУпАП);
- адміністративні проступки на транспорті, в області дорожнього господарства та зв'язку (глава 10, ст.ст. 109, 132, 148-1 КУпАП);
- адміністративні правопорушення у сфері житлових прав громадян, житлово-комунального господарства та благоустрою (глава 11, ст.ст. 151, 153 КУпАП);
- адміністративні проступки, що посягають на встановлений порядок управління (глава 15, ст. 186 КУпАП).

2. Аналізуючи положення статей 10 і 11 КУпАП, з врахуванням форми вини виділяють:

- умисні адміністративні проступки – це проступки, при скоєнні яких особа, що їх здійснила, усвідомлювала протиправний характер свого діяння, передбачала його шкідливі наслідки та бажала або свідомо допускала їх настання. Особливість адміністративних проступків у тому, що для більшості з них форма вини враховується лише при індивідуалізації адміністративного стягнення. КУпАП містить цілий

ряд статей, де наявність умислу є обов'язковою кваліфікуючою ознакою адміністративного проступку;

- необережні адміністративні проступки – це проступки, при здійсненні яких особа, що їх скоїла, передбачала можливість настання шкідливих наслідків своєї дії або бездіяльності, але легковажно розраховувала на їх відвернення або не передбачала можливість настання таких наслідків, хоча мала б і повинна була їх передбачити.

Що стосується адміністративних проступків, пов'язаних з самоуправними діями фізичних осіб, то необхідно наголосити, що з суб'єктивної сторони дії даних осіб можуть характеризуватись або виключно умислом (порушення права державної власності на надра (ст. 47 КУпАП); порушення права державної власності на води (ст. 48 КУпАП); порушення права державної власності на ліси (ст. 49 КУпАП); порушення права державної власності на тваринний світ (ст. 50 КУпАП); самовільне зайняття земельної ділянки (ст. 53-1 КУпАП); самовільне будівництво будівель або споруд (ст. 97 КУпАП); самовільне використання транспортних засобів, машин чи механізмів або зберігання транспортних засобів у невстановлених місцях (ст. 132 КУпАП), самоправне заняття житлового приміщення (ст. 151 КУпАП); самоуправство (ст. 186 КУпАП), або як умислом, так і необережністю (самовільне відхилення від проектів внутрішньогосподарського землеустрою (ст. 55 КУпАП); порушення вимог щодо охорони надр (ст. 57 КУпАП); порушення правил водокористування (ст. 60 КУпАП); самовільне сінокосіння і пасіння худоби, самовільне збирання дикорослих плодів, горіхів, грибів, ягід (ст. 70 КУпАП).; порушення правил користування енергією чи газом у побуті (ст. 103-1 КУпАП); порушення правил по охороні порядку і безпеки руху на залізничному транспорті (ст. 109 КУпАП); знищення або пошкодження зелених насаджень або інших об'єктів озеленення населених пунктів (ст. 153 КУпАП)).

3. Залежно від об'єктивної сторони можна виділити:

- матеріальні проступки – це проступки, обов'язковою ознакою яких є наявність наслідків правопорушення матеріального характеру. Відсутність таких наслідків виключає наявність складу адміністративного проступку, а відповідно, і адміністративну відповідальність за даним складом правопорушення. Таким адміністративним правопорушенням є порушення правил з охорони порядку та безпеки руху на залізничному транспорті (ст. 109 КУпАП). Для настання адміністративної відповідальності саме за ч. 2 вищевказаної статті необхідним є настання матеріальної шкоди, спричиненої перерахованим у цій частині об'єктам залізничного транспорт/, але в той же час проступки, перераховані в ч. 1, 3, 4, 5 даної статті, вважаються закінченими з моменту порушення вказаних правил, тобто настання наслідків матеріального чи іншого характеру не потрібне і в цій частині, це вже є фор-

мальним проступком.

- формальні проступки – це проступки, здійснення яких не завжди супроводжується спричиненням матеріальної шкоди, тому матеріальні наслідки проступку є необов'язковою ознакою об'єктивної сторони таких правопорушень і відповідальність настає за сам факт порушення вимог законодавства (наприклад, ч. 1, 3, 4, 5 ст. 109 КУпАП). Потрібно зазначити, що характерною рисою майже всіх адміністративних проступків, пов'язаних з самоуправними діями фізичних осіб, є формальний склад правопорушення.

4. За суб'єктами виділяють такі види адміністративних проступків, пов'язаних з самоуправними діями:

- особисті – особа, яка характеризується спеціальними ознаками, наявність яких дає можливість притягти її до адміністративної відповідальності за скоєне нею певне правопорушення (посадова особа).

- службові – це осудна особа, яка досягла 16-річного віку.

Суб'єктами першого виду проступків можуть бути громадяни (загальний суб'єкт) (наприклад, порушення правил користування енергією чи газом у побуті (ст. 103-1 КУпАП)). Другого виду – тільки посадові особи (наприклад, порушення правил водокористування (ст. 60 КУпАП)). Втім, більшість правопорушень, пов'язаних із самоуправством, вчинюється як громадянами, так і посадовими особами (наприклад, порушення права державної власності на надра (ст. 47 КУпАП); порушення права державної власності на води (ст. 48 КУпАП); порушення права державної власності на ліси (ст. 49 КУпАП); порушення права державної власності на тваринний світ (ст. 50 КУпАП); знищення або пошкодження зелених насаджень або інших об'єктів озеленення населених пунктів (ст. 153 КУпАП), самоуправство (ст. 186 КУпАП)) [7, с. 178-180].

Висновок. Отже, вивчення законодавства та практики його застосування у сфері адміністративної відповідальності за самоуправство свідчить про існування ряду проблем щодо формулювання поняття самоуправства, характеристики його елементів, визначення співвідношення з іншими правопорушеннями та злочинами. Проте не лише визначення складу правопорушення має важливе значення для кваліфікації правопорушень у сфері державного управління. На наш погляд, суттєве значення має класифікація цих правопорушень. Адже, виходячи із сучасного стану адміністративного законодавства, ми не можемо чітко визначити систему правопорушень, які посягають на державне управління. Класифікація адміністративних проступків – це їх розподіл згідно з конкретно визначеними ознаками, притаманними окремим проступкам та їх групам, і навпаки, відсутніми в інших деліктів (проступків).

Це перш за все необхідно:

а) для визначення цілісності структури адміністративних караних

протиправних дій;

б) для визначення та опису адміністративних караних дій, які переслідуються різними органами, що уповноважені розглядати справи про адміністративні проступки;

в) для визначення і фактичного визнання органічних зв'язків між окремими елементами єдиної структури (сукупність адміністративних проступків, підвідомчих різним органам), які забезпечують упорядкованість системи деліктів, що знаходяться у сфері функціональних обов'язків цих органів;

г) для об'єктивування окремих блоків адміністративних проступків у межах чітких функціональних характеристик.

Враховуючи те, що різноманітність адміністративних проступків дуже велика, не існує єдиного критерію класифікації адміністративних проступків.

Звернувшись до чинного законодавства, ми бачимо, що КУпАП поділяє адміністративні проступки в залежності від родового об'єкта посягання: вони перелічені в главах 5-15 Особливої частини КУпАП України.

Однак прийнята законодавцем класифікація адміністративних проступків недосконала. Так, деякі проступки в своєму складі мають два, а іноді й більше родових об'єктів, і навіть об'єднання проступків в окремі узагальнені групи іноді не зовсім виправдано. Можна навіть визначити випадки, коли на один об'єкт посягають правопорушення з різних глав КУпАП.

Окрім вказаної класифікації, можна виділити такі критерії: форма вини; орган, який розглядає справу про адміністративний проступок; суб'єкт проступку; вид об'єктивної сторони проступку.

Тому, виходячи із викладених класифікацій, пропонується класифікувати правопорушення у сфері державного управління в окрему главу, куди включити і корупційні діяння, а за основу формування цієї глави визначити суб'єкта правопорушення – посадову особу, адже вчинення правопорушення посадовою особою вже є посяганням на державне управління, що ґрунтується на морально-етичних якостях посадовця.

Бібліографічні посилання

1. Кодекс України про адміністративні правопорушення. – Х., 2006.
2. Дахно Й. Словарь законодательных и нормативных терминов. – К., 2001.
3. Шинкарук В. І. Філософський словник. – К., 1973.
4. Остапенко О.І. Адміністративна деліктологія: Дис. ... д-ра юрид. наук. – К., 1996.
5. Печеніцин В.А. Состав административного проступка и его значение в юрисдикционной деятельности органов внутренних дел: Учеб. пособ. – Хабаровск, 1988.
6. Матиас А. В. Зміст та сутність адміністративної відповідальності // Право України. – 2006. – № 1 – С. 33-37.
7. Матиос А. В. Система право нарушений, посягающих на государственное управление // Современное законодотворчество: теория и практика; Матер. Междунар. науч.-практ. конф. – М., 2006. – С. 178-180.

Надійшла до редакції 27.02.2011

ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА. КРИМІНОЛОГІЇ ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ПРАВА

П.В. Хряпінський

доктор юридичних наук, доцент
(Запорізький національний університет)

УДК 343.234

ВІДПАДІННЯ СУСПІЛЬНОЇ НЕБЕЗПЕКИ ОСОБИ ЯК ПІДСТАВА ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Досліджено сучасні погляди на загальну підставу звільнення від кримінальної відповідальності; зроблено висновок, що такою підставою є відпадиння суспільної небезпеки особи, яка вчинила злочин.

Ключові слова: звільнення від кримінальної відповідальності, загальна підстава, відпадиння суспільної небезпеки особи, яка вчинила злочин.

Исследуются современные взгляды на общее основание освобождения от уголовной ответственности; сделан вывод, что таким основанием является отпадение общественной опасности лица, совершившего преступление.

Ключевые слова: освобождение от уголовной ответственности, общее основание, отпадение общественной опасности лица, совершившего преступление.

Investigate the current views on a common base exemption from criminal liability, it is concluded that this ground is falling away of public danger of the offender.

Key words: exemption from criminal responsibility, common ground, falling public danger of the offender.

Постановка проблеми. Доктрина кримінального права та чинне законодавство про кримінальну відповідальність знаходяться в активному пошуку альтернативних форм боротьби зі злочинністю. Актуальність цієї проблеми зумовлюється рядом обставин, серед яких необхідно виокремити: криміналізацію багатьох сфер життєдіяльності українського суспільства; розгул злочинності, що загрожує національній безпеці України; невисоку ефективність традиційних криміна-

льно-правових форм та методів боротьби зі злочинністю; гуманізацію вітчизняного законодавства відповідно до міжнародно-правових стандартів кримінального судочинства; запровадження у вітчизняному законодавстві низки новітніх інститутів, що виступають альтернативою кримінальній відповідальності та покаранню тощо [1, с. 278]. Тенденцією сьогодення є щорічне збільшення кількості осіб, які здебільшого вперше вчинили злочини невеликої та середньої тяжкості та були звільнені від кримінальної відповідальності у зв'язку із здійсненням певного комплексу позитивної посткримінальної поведінки. Так, якщо у 2008 р. звільнено від кримінальної відповідальності у зв'язку: з дійовим каяттям 3,4 тис. осіб (13,7% від кількості осіб, справи щодо яких закрито), у 2007 – 2,7 тис. осіб, або 8 %; із зміною обстановки – 4,4 тис. осіб, або 17,8 % (у 2007 р. – 5,1 тис. осіб, або 15,2 %); із передачею на поруки – 2,3 тис. осіб, або 9,2 % (у 2007 р. – 2,2 тис. осіб, або 6,7 %); з примиренням винного з потерпілим – 4,6 тис. осіб, або 18,7 % (у 2007 р. – 4,6 тис. осіб, або 13,7 %), судові рішення щодо яких набрали законної сили, то у 2009 р. від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям звільнено 2,9 тис., або 9,3 % (13,7 %) від числа тих, щодо яких справи закрито; з примиренням винного з потерпілим – 3,9 тис. осіб, або 12,4 % (18,7 %); зі зміною обстановки – 2 тис. осіб, або 10,9 % (17,8 %); із передачею особи на поруки – 1,7 тис., або 5,5 % (9,2 %) [2].

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Звільнення від кримінальної відповідальності набуло значної актуальності як у судовій практиці, так і у теорії кримінального права. Проблематиці звільнення від кримінальної відповідальності присвятили свої дослідження такі вітчизняні правники, як О.Ф. Бантишев, Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, Г.Б. Віттенберг, А.А. Вознюк, О.М. Готін, М.Є. Григор'єва, Ю.В. Гродецький, О.О. Дудоров, О.О. Житний, О.В. Ковітіді, О.С. Козак, О.М. Лемешко, А.А. Музика, О.В. Наден, Г.О. Усатий, В.П. Тихий, Н.Б. Хлистова, С.С. Яценко та інші. Серед іноземних дослідників слід насамперед вказати російських правників Х.Д. Алікперова, І.Ш. Галстян, Ю.В. Голика, Л.В. Головка, В.С. Єгорова, В.О. Єлеонського, А.В. Єндольцеву, І.Е. Звечаровського, С.Г. Келину, В.В. Мальцева, О.З. Рибак, С.М. Сабаніна, Р.А. Сабітова та інших. Натомість проблемі загальної, універсальної підстави уваги майже не приділено.

Отже, **метою** цього дослідження є аналіз сучасного стану розробки підстав звільнення від кримінальної відповідальності та виокремлення найважливішої обставини, що виступає загальною підставою для всіх видів звільнення від кримінальної відповідальності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Звільнення від кримінальної відповідальності, як зазначається в п. 1 постанови Пленуму

Верховного Суду України від 23 грудня 2005 р. № 12 «Про практику застосування судами України законодавства про звільнення від кримінальної відповідальності», – це відмова держави від застосування щодо особи, котра вчинила злочин, установлених законом обмежень певних прав і свобод шляхом закриття кримінальної справи, яке здійснює суд у випадках, передбачених Кримінальним кодексом України (далі – КК), та у порядку, встановленому Кримінально-процесуальним кодексом України (далі – КПК). Закриття кримінальної справи зі звільненням від кримінальної відповідальності можливе лише в разі вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбаченого КК, та за наявності визначених у законі правових підстав, вичерпний перелік яких наведено у ч. 1 ст. 44 КК, а саме у випадках, передбачених цим Кодексом, а також на підставі Закону України «Про амністію» чи акта помилування [3].

Вочевидь, у Загальній та Особливій частинах КК наявне велике розмаїття та самобутність підстав звільнення від кримінальної відповідальності. У Загальній частині КК до них належать так звані загальні види звільнення від кримінальної відповідальності, а саме: у зв'язку з дійовим каяттям (якщо особа після вчинення злочину щиро покалася, активно сприяла розкриттю злочину і повністю відшкодувала завдані нею збитки або усунула заподіяну шкоду), у зв'язку з примиренням винного з потерпілим (якщо особа примирилася з потерпілим та відшкодувала завдані нею збитки або усунула заподіяну шкоду), у зв'язку з передачею особи на поруки (якщо особа щиро покалася та протягом року з дня передачі її на поруки виправдає довіру колективу, не ухилятиметься від заходів виховного характеру та не порушуватиме громадського порядку), у зв'язку із зміною обстановки (якщо буде визнано, що на час розслідування або розгляду справи в суді внаслідок зміни обстановки вчинене особою діяння втратило суспільну небезпеку або ця особа перестала бути суспільно небезпечною), у зв'язку із закінченням строків давності (якщо з дня вчинення особою злочину і до дня набрання вироком законної сили минули визначені законом про кримінальну відповідальність строки та особа, що вчинила злочин, ухилилася від слідства або суду і до закінчення зазначених у Законі «Про кримінальну відповідальність» строків особа не вчинила новий злочин середньої тяжкості, тяжкий або особливо тяжкий злочин) (ст. 45-49 КК) та інші.

В Особливій частині КК передбачається 18 випадків спеціального звільнення від кримінальної відповідальності за різноманітних підстав, зокрема, якщо громадянин України добровільно заявив органам державної влади про злочинний зв'язок з іноземною державою, іноземною організацією або їх представниками та отримане завдання (ч. 2 ст. 111 КК); особа без громадянства або іноземець добровільно

заявили органам державної влади про припинення злочинної діяльності, якщо внаслідок цього і вжитих заходів було відвернене заподіяння шкоди інтересам України (ч. 2 ст. 114 КК); керівник підприємства, установи або організації виплатив заробітну плату, стипендію, пенсію чи інші, установлені законами виплати громадянам до притягнення його до кримінальної відповідальності (ч. 3 ст. 175 КК); особа сплатила податки, збори (обов'язкові платежі), а також відшкодувала шкоду, завдану державі їх несвоєчасною сплатою (фінансові санкції, пеня), до притягнення її до кримінальної відповідальності (ч. 4 ст. 212 КК); особа сплатила страхові внески на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування, а також відшкодувала шкоду, завдану Пенсійному фонду України їх несвоєчасною сплатою (фінансові санкції, пеня), до притягнення її до кримінальної відповідальності (ч. 4 ст. 212-1 КК); особа після пропозиції, надання чи передачі неправомірної вигоди добровільно заявила про те, що сталося, до порушення кримінальної справи щодо неї органу, наділеному законом правом порушувати кримінальну справу (ч. 5 ст. 235-4 КК); особа після пропозиції, надання чи передачі неправомірної вигоди добровільно заявила про те, що сталося, до порушення кримінальної справи щодо неї органу, наділеному законом правом порушувати кримінальну справу (ч. 5 ст. 235-5 КК); особа добровільно повідомила правоохоронний орган про створення злочинної організації або участь у ній (ч. 2 ст. 255 КК); особа, крім організатора і керівника терористичної групи чи терористичної організації, добровільно повідомила правоохоронний орган про відповідну терористичну діяльність, сприяла її припиненню або розкриттю злочинів, вчинених у зв'язку із створенням або діяльністю такої групи чи організації (ч. 2 ст. 258-3 КК); особа добровільно вийшла з воєнізованих або збройних формувань, не передбачених законом, і повідомила про їх існування органи державної влади (ч. 6 ст. 260 КК); особа добровільно здала органам влади зброю, бойові припаси або вибухові пристрої (ч. 3 ст. 263 КК); особа добровільно заявила про незаконне заволодіння транспортним засобом правоохоронним органам і повернула транспортний засіб власнику і повністю відшкодувала завдані збитки (ч. 4 ст. 289 КК); особа добровільно здала наркотичні засоби, психотропні речовини і вказала джерело їх придбання або сприяла розкриттю цих злочинів (ч. 4 ст. 307 КК); особа добровільно звернулася до лікувального закладу і розпочала лікування від наркоманії (ч. 4 ст. 309 КК); особа добровільно здала прекурсори, що призначалися для виробництва або виготовлення наркотичних засобів чи психотропних речовин, і вказала джерело їх придбання або сприяла розкриттю цих злочинів (ч. 4 ст. 311 КК); особа добровільно здала отруйні чи сильнодіючі речовини, що не є наркотичними або психотропними чи їх аналогами, або сильнодіючі лі-

карські засоби та вказала джерело їх придбання або сприяла розкриттю злочинів, пов'язаних з їх незаконним обігом (ч. 5 ст. 321 КК); особа після давання хабара добровільно заявила про те, що сталося, до порушення кримінальної справи щодо неї (ч. 3 ст. 369 КК); військовослужбовець може бути звільнений від кримінальної відповідальності із застосуванням до нього заходів, передбачених Дисциплінарним статутом Збройних Сил України (ч. 4 ст. 401 КК).

Постановка проблеми про загальну (універсальну для Загальної та Особливої частин КК) підставу звільнення від кримінальної відповідальності є контрверсійною, певні питання у юридичній літературі вирішують діаметрально протилежно. Насамперед слід звернути увагу, що саме існування «загальної підстави звільнення від кримінальної відповідальності» піддається критиці. Так, Ю.В. Баулін зазначає, що немає потреби визначати загальні юридичні підстави існування інституту звільнення особи від кримінальної відповідальності в сучасному праві, оскільки, наприклад, наведені вище ознаки мають фактично умовний характер і практично не вирішують ніяких прагматичних завдань (тим більше що можуть зазнавати певних винятків, про що зазначають і самі автори) [4, с. 71]. На наш погляд, виокремлення загальної підстави має гносеологічне та системоутворююче кримінально-правове значення, надає законодавцю орієнтири у визначенні безпосередніх (конкретних) підстав звільнення від кримінальної відповідальності.

Найбільше розповсюджений погляд, що загальною підставою звільнення від кримінальної відповідальності виступає *«невеликий ступінь суспільної небезпеки злочину та особи, що його вчинила»* [5, с. 49; 6, с. 185]. Натомість таке визначення більшою мірою відповідає загальним видам звільнення від кримінальної відповідальності й «не спрацьовує» щодо спеціального звільнення, що передбачається у нормах Особливої частини КК. На відміну від загальних видів звільнення, які можливі у випадках вчинення злочинів невеликої або необережних злочинів середньої тяжкості (ст.ст. 45, 46 КК), а також будь-яких злочинів невеликої та середньої тяжкості (ст.ст. 47, 48 КК), спеціальні види звільнення мають своїми передумовами вчинення особливо тяжких (ч. 1 ст. 111, ч. 1 ст. 114, ч. 1 ст. 255, ч. 3 ст. 258-3, ч. 3 ст. 289 КК), тяжких (ч. 4 ст. 235-4, ч. 4 ст. 235-5, ч. 2 ст. 260, ч. 2 ст. 289, ч. 1 ст. 307, ч. 3, ч. 4 і ч. 5 ст. 369 КК), середньої тяжкості (ч. 1 і ч. 2 ст. 175, ч. 2 і ч. 3 ст. 235-4, ч. 2 і ч. 3 ст. 235-5, ч. 1 ст. 260, ч. 1 ст. 263, ч.1 ст. 289, ч.1 ст. 309, ч. 1 ст. 321, ч. 2 ст. 369 КК), а також злочинів невеликої тяжкості (ч. 1 і ч. 2 ст. 212, ч. 1 і ч. 2 ст. 212-1, ч. 1 ст. 235-4, ч. 1 ст. 235-5, ч. 1 ст. 311, ч. 1 ст. 369 КК).

В.С. Єгоров загальною підставою звільнення від кримінальної відповідальності визначає *«відпадиння або суттєве зменшення суспільної небезпеки злочинного діяння або особи, яка його вчинила»*. Поряд з тим цей правник виокремлює безпосередні підстави звільнення як передба-

чені законом фактичні обставини, наявність яких робить недоцільним застосування до особи, яка вчинила злочин, негативних кримінально-правових наслідків [7, с. 86-87]. У цьому визначенні викликає незгоду насамперед теза про можливість відпадиння або суттєвого зменшення з часом суспільної небезпеки злочинного діяння. Суспільна небезпека злочину є об'єктивною категорією, що відображає фактичну шкідливість того чи іншого діяння для об'єктів кримінально-правової охорони. Якщо кримінальна протиправність та караність діяння зберігаються у часі на момент здійснення позитивної посткримінальної поведінки, то, як уявляється, суспільна небезпека вчиненого діяння змінюватися не може. Вона є зафіксованою в об'єктивних та суб'єктивних обставинах вчиненого злочину. У зв'язку з цим слід погодитися з Е.Т. Борисовим, який зазначає, що відпадиння суспільної небезпеки вчиненого діяння не відповідає природі звільнення від кримінальної відповідальності, адже, оскільки діяння втратило суспільну небезпеку – найважливішу, визначальну ознаку злочину, воно перестало бути діянням, що містить всі ознаки злочину [8, с. 101]. Відпадиння суспільної небезпеки діяння, у свою чергу, свідчить про відсутність підстав кримінальної відповідальності, а отже, природно зникає питання щодо звільнення від неї.

Г.Б. Віттенберг, який один із перших комплексно дослідив інститут звільнення від кримінальної відповідальності та покарання, загальною підставою звільнення від кримінальної відповідальності вважав *«можливість виправлення особи без застосування заходів кримінального покарання, невелику суспільну небезпеку злочину та невелику суспільну небезпеку винної особи»* [9, с. 166]. На можливість «виправлення особи без застосування кримінально-правових заходів», «недоцільність реалізації кримінальної відповідальності» або «виправлення особи без засудження та застосування покарання» як загальну підставу звільнення від кримінальної відповідальності вказують А.В. Єндольцева, О.О. Житний, О.С. Козак [10, с. 52; 11, с. 55; 12, с. 25] та інші правники. У цих визначеннях загальної підстави звільнення від кримінальної відповідальності викликає незгоду використання поняття «виправлення особи», що є більш характерним для інституту звільнення від кримінального покарання або його відбування. Як відомо, поняття «виправлення особи» активно використовує кримінально-виконавче законодавство. Зокрема, у ч. 1 ст. 6 Кримінально-виконавчого кодексу України під виправленням засудженого розуміється «процес позитивних змін, які відбуваються в його особистості та створюють у нього готовність до самокерованої правослухняної поведінки».

Найбільш вдалою спробою визначення загальної підстави вважаємо точку зору Н.Ф. Кузнецової, яка вказує, що *«загальною підставою звільнення від кримінальної відповідальності для всіх видів є втрата особою, яка вчинила злочин, її попередньої суспільної небез-*

пеки. У зв'язку з чим відпадає необхідність у застосуванні до неї заходів кримінальної відповідальності» [13, с. 154-155]. Дійсно, суспільна небезпека особи є тією об'єктивною якістю, категорією, яка під впливом об'єктивних чи суб'єктивних обставин може зазнавати певної зміни. Так, якщо особа, що вчинила злочин, після цього здійснила певну позитивну посткримінальну поведінку з відновлення первинного (дозлочинного) стану об'єктів кримінально-правової охорони (виплатила заробітну плату, стипендію, пенсію чи інші виплати; сплатила податки, збори, інші обов'язкові платежі, а також відшкодувала шкоду, завдану державі їх несвоєчасною сплатою; здала органам влади зброю, бойові припаси або вибухові пристрої тощо), то, вочевидь, суспільна небезпечність цієї особи зменшується або загалом зникає.

Це положення знаходить підтримку в чинному законодавстві про кримінальну відповідальність. Так, згідно з ч. 1 ст. 48 КК особу, яка вперше вчинила злочин невеликої або середньої тяжкості, може бути звільнено від кримінальної відповідальності, якщо буде визнано, що на час розслідування або розгляду справи в суді внаслідок зміни обстановки вчинене нею діяння втратило суспільну небезпеку або ця особа *перестала бути суспільно небезпечною* (виокремлено нами. – П.Х.). У відповідності до ч. 4 ст. 74 КК особа, яка вчинила злочин невеликої або середньої тяжкості, може бути за вироком суду звільнена від покарання, якщо буде визнано, що з урахуванням бездоганної поведінки і сумлінного ставлення до праці цю особу на час розгляду справи в суді не можна вважати суспільно небезпечною (виокремлено нами. – П.Х.).

На цю обставину обґрунтовано звертає увагу Ю.М. Грошевий: «В основу зміни обстановки покладені такі факти об'єктивної дійсності, встановлені судом, які, по-перше, мали місце після вчинення злочину, по-друге, внаслідок саме цих обставин злочин втратив суспільну небезпеку або підсудний перестав бути суспільно небезпечним» [14, с. 80]. Наведемо приклад з практики Шевченківського районного суду м. Запоріжжя. Д. у листопаді 2003 р. навмисно з метою збуту незаконно придбала у невстановленої особи алкогольні напої у розмірі 180 пляшок, що є підакцизним товаром, та незаконно збула їх невстановленим особам, тобто вчинила злочин, передбачений ч. 1 ст. 204 КК, після чого визнала свою провину, щиро покаялася, вказала на постачальників алкогольних напоїв та відшкодувала заподіяну злочином шкоду. Суд вказав у постанові, що злочин, який вчинила Д., не є тяжким, винна вчинила конкретні дії, що сприяли його розкриттю, а отже дійшов висновку про втрату Д. суспільної небезпеки та своєю постановою звільнив Д. від кримінальної відповідальності у зв'язку із зміною обстановки за ст. 48 КК [15].

Але запропоноване визначення «загальної підстави» звільнення від кримінальної відповідальності потребує додаткових аргументів, які пояснюють «логіку» відмови від кримінальної відповідальності. За

усталено пануючим поглядом кримінальна відповідальність у ретроспективному аспекті полягає в обмеженні прав і свобод особи, яка вчинила злочин, що індивідуалізується в обвинувальному вирокі судом і здійснюється спеціальними органами виконавчої влади держави [16, с. 28]. Кримінальна відповідальність реалізується у межах кримінально-правових правовідносин, що виникають між державою в особі спеціально уповноважених державних органів та особою, яка вчинила злочин, є їх сутністю та змістом. Абсолютне панування імперативного методу кримінально-правового регулювання суспільних відносин зумовлюється публічною природою кримінального права як охоронної галузі вітчизняного законодавства, внаслідок чого в державі з'являються владні повноваження застосування примусу щодо особи, яка вчинила злочин, а в останньої – обов'язок підкоритися державному примусу у вигляді обмеження певних прав і свобод. За цих положень кримінальна відповідальність може бути реалізована у трьох основних формах: 1) засудження винного, що виражається у обвинувальному вирокі суду, не пов'язаному з призначенням йому кримінального покарання; 2) засудження особи, поєднане з призначенням їй конкретної міри покарання, від реального відбування якого особа звільняється; 3) засудження особи, поєднане з призначенням конкретного виду і міри кримінального покарання [17, с. 286-287].

Здійснення певного комплексу позитивної поведінки особою, яка вчинила злочин (посткримінальна поведінка), узгоджується, гармонізується із державними інтересами у боротьби зі злочинністю та її попередженням, а тому потребує гарантованого заохочувального стимулу у виді звільнення від кримінальної відповідальності. Особа звільняється насамперед від осуду своєї негативної поведінки в обвинувальному вирокі суду. Змістова складова посткримінальної поведінки полягає в активній співпраці осіб з правоохоронними органами і органами правосуддя у напрямках: а) припинення злочинної поведінки; б) добровільного повідомлення про злочин; в) самовикриття у злочині; г) викриття інших осіб, винних у злочині; д) нейтралізації, мінімізації, відшкодуванні суспільно небезпечних наслідків майнового типу (податки, збори, обов'язкові платежі, фінансові санкції, пені, тощо); е) вилучення з неконтрольованого обігу предметів зі спеціальним статусом обігу (предмети, що є носіями державної таємниці, наркотичні засоби, психотропні речовини, зброя, бойові припаси або вибухові пристрої); є) загального і спеціального попередження вчинення нових злочинів; ж) виховного впливу на свідомість населення з метою профілактики вчинення злочинів [18, с. 20-21].

Вказана позитивна посткримінальна поведінка робить недоцільним реалізацію кримінальної відповідальності у будь-якій вищезазначеній формі. Недоцільним визнається будь-яке обмеження прав і свобод особи. Усі правовідносини між державою в особі спеціально уповноважених ор-

ганів, з одного боку, та особою, що здійснила визначену в законі позитивну посткримінальну поведінку, – з іншого, припиняються. Згідно з ч. 1 ст. 89 КК ця особа не має судимості, виходить із нею ж створеного кримінально-правового конфлікту гідною, законослухняною людиною.

Підсумовуючи вищевикладене, доходимо **висновку**, що «загальною підставою» будь-якого звільнення від кримінальної відповідальності є відпадиння суспільної небезпеки особи, яка вчинила злочин, що робить недоцільним застосування до цієї особи установлених законом обмежень певних прав і свобод та зумовлює закриття кримінальної справи.

Бібліографічні посилання

1. Сташис В.В., Тацій В.Я. Концептуальні положення і система чинного Кримінального кодексу України // Проблеми законності. – 2009. – № 10. – С. 278-290.
2. Аналіз роботи судів загальної юрисдикції у 2008, 2009 рр. (за даними судової статистики). // Інформаційний сервер Верховного Суду України // <http://www.scourt.gov.ua>.
3. Про практику застосування судами України законодавства про звільнення особи від кримінальної відповідальності: Постанова Пленуму Верховного Суду України № 12 від 23 грудня 2005 р. // Інформаційний сервер Верховного Суду України // <http://www.scourt.gov.ua>.
4. Баулін Ю.В. Звільнення від кримінальної відповідальності: Монограф. – К., 2004.
5. Келина С.Г. Теоретические вопросы освобождения от уголовной ответственности: Монограф. – М., 1974.
6. Лесниевски-Костарева Т.А. Дифференциация уголовной ответственности. Теория и законодательная практика: Монограф. – 2-е изд., перераб. и доп. – М., 2000.
7. Егоров В.С. Теоретические вопросы освобождения от уголовной ответственности: Монограф. – М., 2002.
8. Борисов Э.Т. Основания, предпосылки и условия освобождения от уголовной ответственности // Утверждение социальной справедливости: криминологический и уголовно-правовой моменты: Сб. матер. науч.-практ. конф. – Иваново, 1989. – С. 98-102.
9. Виттенберг Г.Б. Вопросы освобождения от уголовной ответственности и наказания с применением мер общественного воздействия: Монограф. – Иркутск, 1970.
10. Ендольцева А.В. Институт освобождения от уголовной ответственности: Проблемы и пути их решения: Монограф. – М., 2004.
11. Житний О.О. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям: Монограф. – Х., 2004.
12. Козак О.С. Ефективність звільнення від кримінальної відповідальності в Україні: Монограф. / За ред. О.М. Бандурки. – К., 2009.
13. Курс уголовного права. Общая часть: Учеб.: В 2-х т. / Под ред. Н.Ф. Кузнецовой, И.М. Тяжковой. – М., 1999. – Т. 2: Учение о наказании.
14. Грошевой Ю.М. Освобождение от уголовной ответственности в стадии судебного разбирательства: Учеб. пособ. – Х., 1979.
15. Архів Апеляційного суду Запорізької області: Узагальнення судової практики з кримінальних справ за 2003 р., справа № 1у-26/04.
16. Баулін Ю.В., Борисов В.І., Тютюгін В.І. та ін. Кримінальне право України: Загальна частина: Підруч. / За ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – 4-е вид., перероб. і доп. – Х., 2010.
17. Баулін Ю.В. Методологічне значення поділу права на приватне й публічне для кримінально-правових досліджень // Методологічні проблеми правової науки: Матер. міжнар. наук. конф. – Х., 2003. – С. 285-287.
18. Хряпінський П.В. Заохочувальні норми у кримінальному законодавстві України: теоретичні, законотворчі та правозастосовні проблеми: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – Х., 2010.

М. Я. Гуцуляк

кандидат юридичних наук

(Прикарпатський юридичний інститут Львівського
державного університету внутрішніх справ)

УДК 342.76 : 343.82

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ЗАСУДЖЕНИХ ДО ОКРЕМИХ ВИДІВ ПОКАРАНЬ

У статті досліджуються наукові погляди і теоретичні положення щодо визначення поняття «правовий статус засуджених», а також акцентується увага на визначенні та характеристиці основних елементів, які розкривають зміст цього поняття.

Ключові слова: *правовий статус засуджених, суб'єктивне право, юридичний обов'язок, законні інтереси, свободи людини, адміністрація органів та установ виконання покарань.*

В статье исследуются научные взгляды и теоретические положения, касающиеся понятия "правовой статус осужденных". Акцентируется внимание на определении и характеристике основных элементов, которые раскрывают содержание этого понятия.

Ключевые слова. *Правовой статус осужденных, субъективное право, юридическая обязанность, законные интересы, свободы человека, администрация органов и учреждений исполнения наказаний.*

The article deals with the problem of scientific views and theoretical principles as to the definition of the concept "legal status of the condemneds". The attention to the definition and characteristic of the main elements which open the content of this concept is paid.

Keywords. *legal status of the condemneds, subjective law, juridical duty, legal interests, freedoms of man, the administration of the authorities and institutions of the execution of punishments.*

Постановка проблеми. Проблема прав і свобод людини є досить складним явищем, яке досліджується не тільки юридичними науками, але й філософією, психологією, педагогікою та ін. Права та свободи людини і громадянина, на нашу думку, є надбанням демократичного суспільства. Основні права і свободи людини закріплені в міжнародних законах та інших нормах права. У різні епохи проблема прав людини завжди мала правовий характер, хоча й нерідко набувала релігійно-етичного, філософського відтінку. Правовий статус засуджених, в основу якого покладено загальний правовий статус громадянина, з урахуванням виду призначеного покарання та передбачених законодавством обмежень трансформується в різновид спеціального чи індивідуального правового статусу.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної

проблеми. У контексті теоретичних аспектів поняття та визначення правового статусу проводили свої дослідження такі вчені, як Н.В. Вітрук, В.М. Горшенєв, В.А. Кучинський, О.А. Лукашева, Г.В. Мальцев, П.М. Рабинович, А.С. Ременсон, А.І. Зубков, О.С. Міхлін, А.Е. Наташев, М.П. Мелентєєв, В.М. Трубников, І.Г. Богатирьов, Ю.А. Чеботарьова та ін.

Метою статті є здійснення порівняльного аналізу правового статусу засуджених до окремих видів покарань.

Виклад основного матеріалу дослідження. Під конституційно-правовим статусом особи розуміють загальні, основоположні начала, за допомогою яких у Конституції визначаються основні права, свободи і обов'язки людини й громадянина, а також гарантії їх здійснення, тобто можливість мати, володіти, користуватися і розпоряджатися економічними, політичними, культурними та іншими соціальними цінностями, благами; користуватися свободою дій і поведінки в межах конституції та інших законів.

Поняття правового статусу (з лат. *status* – стан, положення) особи достатньо висвітлене в загальній теорії права і розуміється звичайно як правове положення громадянина [1, с. 454] або як юридичне закріплення положення громадянина в суспільстві [6, с. 224].

У структурі правового статусу громадянина центральним елементом є суб'єктивні юридичні права, свободи й обов'язки, які передбачені Конституцією, іншими нормативно-правовими актами цієї держави. Передумовою цих прав, свобод і обов'язків є громадянство, тобто стійкий правовий зв'язок особистості й держави, що виражається в їхніх взаємних правах і обов'язках.

Деякі дослідники характеризують поняття «правовий статус особи» або «правове положення особи» в чотирьох аспектах: 1) правовий статус громадянина держави; 2) правовий статус іноземних громадян; 3) правовий статус осіб без громадянства; 4) правовий статус осіб, яким надано притулок [5, с. 79].

Правовий статус засуджених являє собою різновид спеціального правового статусу, що в свою чергу поділяється на правові статуси осіб, які відбувають різні види покарань (позбавлення волі, виправні роботи тощо).

Не можна залишити поза увагою позицію професора В.М. Трубікова, який стверджує, що будь-яка особа, засуджена за вироком суду, залишається громадянином України і володіє таким самим, як і решта громадян, відповідним правовим статусом, правовим становищем. Проводити аналіз співвідношення правового статусу людини і громадянина з поняттям правового статусу засудженого до позбавлення волі слід у таких напрямках: а) структура (внутрішня будова, елементи) правового статусу; б) класифікація елементів правового статусу; в) систематизуюча єдність загального визначення поняття

правового статусу людини і громадянина та його різновидів; г) гарантії прав і свобод людини і громадянина [8, с. 54].

Недостатня теоретична розробленість проблеми правового статусу засуджених є однією з причин того, що в чинному законодавстві та відомчих нормативних актах деякі права та обов'язки засуджених формулюються нечітко; права засуджених визначаються так, що їх реалізація зазвичай залежить від бажання працівників органу або установи виконання кримінальних покарань.

Поняття «правовий статус засуджених» нормами кримінально-виконавчого законодавства України не закріплено, хоча ч. 2 ст. 7 КВК України визначає основи правового статусу засуджених і встановлює, що при виконанні покарань засуджені користуються всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, визначених законами України, Кримінально-виконавчим кодексом України і встановлених вироком суду [7, с. 29]. Зміст обмежень залежить від виду призначеного покарання за вчинений злочин. Наприклад, покарання у виді громадських робіт в окремих його рисах відображає примусову працю, котра, як відомо, суперечить положенням Конвенції Міжнародної організації праці (МОП) «Про скасування примусової праці» [4, с. 1]. У той же час відповідно до ч. 2 ст. 43 Конституції України примусовою працею не вважається, зокрема, робота чи служба, яка виконується особою за вироком чи іншим рішенням суду [3, с. 2]. Позбавлення волі як вид покарання порушує такі конституційні гарантії, як право вільного пересування, свобода та особиста недоторканність, право на працю, що включає можливість особи заробляти собі на життя працею, яку вона вільно обирає або на яку вільно погоджується, тощо.

Окремі сучасні дослідження свідчать, що при домінуючій ролі норм кримінально-виконавчого права все більша кількість відносин, на основі яких формуються права, законні інтереси й обов'язки засуджених, регулюється нормами конституційного, адміністративного, трудового та інших галузей права. Отже, правовий статус засуджених можна характеризувати як міжгалузевий правовий інститут.

Необхідно назвати, наприклад, норми, які визначають, що призову на строкову службу в мирний час не підлягають особи, які відбувають кримінальне покарання, а також особи, стосовно яких провадиться дізнання чи попереднє слідство або кримінальна справа розглядається судом і знаходиться на стадії прийняття відповідного рішення [2, с. 14].

Кримінально-виконавчим кодексом України закріплено перелік прав і обов'язків засуджених, виходячи з порядку і умов відбування конкретного виду покарання (ст. 8 та 9 КВК України). Положення цих правових норм мають дискусійний характер, адже незрозуміло, яка саме категорія засуджених з урахуванням виду призначеного їм покарання

наділена такими правами і обов'язками: засуджені до покарання, не пов'язаного з позбавленням волі чи пов'язаного з позбавленням волі?

Кримінально-виконавче законодавство встановлює окремі права та обов'язки не тільки в нормах, що визначають основи правового статусу засуджених (ст. 7 КВК), а й у тих, що регулюють безпосередньо порядок та умови виконання того чи іншого покарання. Зокрема, для осіб, які відбувають покарання у виді позбавлення волі, робочий тиждень не може перевищувати норму тривалості робочого часу, встановленого законодавством про працю. Праця засуджених організовується з додержанням правил охорони праці, техніки безпеки і виробничої санітарії, встановлених законодавством про працю (ст. 119 КВК України) [7, с. 250].

Засуджені мають право на загальних підставах на державне пенсійне забезпечення за віком, по інвалідності, у зв'язку із втратою годувальника та в інших випадках, передбачених законом (ст. 122 КВК України) [7, с. 254].

Засуджені до громадських робіт зобов'язані виконувати встановлені законодавством обов'язки громадян України, неухильно додержуватися правил поведінки, які передбачені для засуджених, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших осіб.

В контексті окресленого дослідження привертає на себе увагу позиція професора І.Г. Богатирьова, який зазначає, що правовий статус осіб, які відбувають покарання, можна визначити як закріплене нормами різних галузей права і виражене через сукупність прав, законних інтересів і обов'язків становище засуджених під час відбування кримінального покарання того чи іншого виду [7, с. 30].

Таким чином, можна стверджувати, що правовий статус засуджених включає в себе такі елементи, як права, обов'язки та законні інтереси. Спробуємо їх охарактеризувати.

1. Суб'єктивне право засудженого можна визначити як законодавчо встановлену і делеговану засудженому можливість певної поведінки або користування ним соціальними благами, реалізація яких гарантована державою у формі юридичних обов'язків посадових осіб органів виконання покарання, інших суб'єктів кримінально-виконавчих відносин. Зміст суб'єктивного права включає в себе:

а) по-перше, можливість засудженого вільно користуватися соціальними благами у межах, передбачених окремою нормою:

– правом на охорону здоров'я в обсязі, встановленому Основами законодавства України про охорону здоров'я (абз. 6 ст. 8 КВК);

– засуджені до обмеження волі наділені правом носити цивільний одяг, мати при собі гроші та цінні речі, користуватися грішми без обмежень, відправляти листи, отримувати посилки (передачі) і бандеролі, одержувати короткострокові побачення без обмежень, а тривалі поба-

чення – до трьох діб один раз на місяць тощо (абз. 1, 2 ч. 2 ст. 59 КВК);

– засуджені до позбавлення волі мають право придбавати, користуватися і зберігати предмети першої необхідності, періодичні видання, літературу, продукти харчування, розпоряджатися вільним часом, який відведений розпорядком дня, не порушуючи при цьому правил поведінки, одержувати освіту відповідно до законодавства про освіту (абз. 12-14 ч. 1 ст. 107 КВК);

– засуджені до покарання у виді довічного позбавлення волі мають право без обмежень одержувати грошові перекази, на безперервний восьмигодинний сон у нічний час тощо (абз. 4 п. 23 розділу 4 Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань);

б) по-друге, можливість вимагати виконання юридичного обов'язку з боку персоналу органів та установ виконання покарань, інших суб'єктів і учасників кримінально-виконавчих відносин з метою забезпечення реалізації відповідного права засудженого, а саме:

– держава поважає і охороняє права, свободи і законні інтереси засуджених, забезпечує необхідні умови для їх виправлення і ресоціалізації, соціальну і правову захищеність та їх особисту безпеку (ч. 1 ст. 7 КВК);

– для жінок, засуджених до довічного позбавлення волі, встановлюється режим, передбачений для тримання засуджених у виправній колонії середнього рівня безпеки (ч. 2 ст. 151-2 КВК);

– у разі виникнення небезпеки життю і здоров'ю засудженого, до якого згідно із законом прийнято рішення про застосування заходів безпеки у зв'язку з його участю у кримінальному судочинстві, необхідністю захисту його від розправи з боку інших засуджених або за заявою засудженого з проханням про забезпечення особистої безпеки, якщо він не допустив порушення режиму, а також ізоляції засудженого на час підготовки необхідних матеріалів на переведення його до іншої установи, за мотивованою постановою начальника установи дозволяється тримати його в окремій камері ПКТ (ОК), ДІЗО та карцері на загальних підставах до закінчення перевірки, усунення небезпеки, остаточного розв'язання конфлікту або отримання наряду на переведення, але не більше 30 діб (абз. 1 п. 89 розділу 17 Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань);

– про прибуття засудженого до місця відбування покарання адміністрація органу чи установи виконання покарань, командування дисциплінарного батальйону, військової частини чи начальник гарнізону зобов'язані протягом трьох діб повідомити одного із членів сім'ї або близьких родичів за вибором засудженого (ч. 1 ст. 20 КВК);

в) по-третє, *можливість звернутися* в необхідних випадках до захисту свого суб'єктивного права:

– засуджені мають право звертатися відповідно до законодавства

з пропозиціями, заявами скаргами до адміністрації органів і установ виконання покарань, їх вищестоящих органів, а також до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Європейського суду з прав людини, а також інших відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна, до уповноважених осіб таких міжнародних організацій, суду, органів прокуратури, інших органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян (ч. 1 ст. 8 КВК);

– засуджений до довічного позбавлення волі може подати клопотання про помилування *після відбуття ним* не менше двадцяти років призначеного покарання (ч. 1 ст. 151 КВК);

– засуджений може оскаржити накладене на нього стягнення, однак подання скарги не зупиняє виконання стягнення (ч. 13 ст. 134 КВК);

– засуджені можуть звертатися до адміністрації з проханням внести подання щодо умовно-дострокового звільнення від відбування покарання чи заміни невідбутої частини покарання більш м'яким покаранням (абз. 16 ч. 1 ст. 107 КВК).

2. Юридичний обов'язок засуджених – це нормативно визначена міра необхідної поведінки засудженого під час відбування покарання, метою якої є забезпечення виправлення та ресоціалізації засуджених. Сутність юридичних обов'язків засуджених виявляється у двох аспектах, а саме:

а) по-перше, у необхідності вчинення певних дій, як-от:

➤ особи, засуджені до обмеження волі, зобов'язані виконувати законні вимоги адміністрації виправного центру, які стосуються порядку відбування призначеного покарання; сумлінно працювати у місці, визначеному адміністрацією виправного центру; постійно знаходитися в межах виправного центру під наглядом, залишати його межі лише за спеціальним дозволом адміністрації цього центру, проживати за особистим посвідченням, яке видається замість паспорта (ч. 4 ст. 59 КВК);

➤ засуджені до покарання у виді громадських робіт зобов'язані додержуватися встановлених відповідно до законодавства порядку і умов відбування покарання, сумлінно ставитися до праці, працювати на визначених для них об'єктах і відпрацьовувати встановлений судом строк громадських робіт; з'являтися за викликом до кримінально-виконавчої інспекції, повідомляти інспекцію про зміну місця проживання (ч. 1 ст. 37 КВК);

➤ засуджені до покарання у виді виправних робіт зобов'язані додержуватися встановлених порядку та умов відбування покарання; сумлінно ставитися до праці; з'являтися за викликом до кримінально-виконавчої інспекції; повідомляти кримінально-виконавчу інспекцію про зміну місця проживання; періодично з'являтися на реєстрацію до кримінально-виконавчої інспекції тощо (ч. 6 ст. 41 КВК);

➤ засуджені до покарання у виді позбавлення волі зобов'язані

дотримуватися норм, які визначають порядок і умови відбування покарання, розпорядок дня колонії, правомірні взаємовідносини з іншими засудженими, персоналом колонії та іншими особами; утримувати в чистоті і порядку приміщення, дбайливо ставитися до майна колонії і предметів, якими вони користуються при виконанні дорученої роботи, здійснювати за ними належний догляд і використовувати їх тільки за призначенням, виконувати всі законні вимоги персоналу колонії (ч. 3 ст. 107 КВК);

б) по-друге, у необхідності утримуватися від встановлених законом дій:

➤ засудженим до покарань у виді громадських та виправних робіт забороняється без дозволу кримінально-виконавчої інспекції виїжджати за межі України (ч. 4 ст. 37, 42 КВК);

➤ засудженим до покарання у виді позбавлення волі забороняється самовільно залишати колонію, порушувати лінію охорони, спілкуватися із засудженими та іншими особами з порушенням встановлених правил ізоляції, звертатися до них із проханням про виконання незаконних дій, придбавати, виготовляти, зберігати і використовувати гроші, цінності, предмети, речі, речовини і вироби, заборонені до використання в колонії, грати в настільні та інші ігри з метою здобуття матеріальної чи іншої вигоди, вживати нецензурні та жаргонні слова, давати і присвоювати прізвиська тощо (ст. 107 КВК);

➤ під час тримання в дисциплінарному ізоляторі, карцері або приміщенні камерного типу (одиначній камері) засудженим забороняються побачення, придбання продуктів харчування і предметів першої потреби, одержання посилок (передач) і бандеролей, користування настільними іграми (ч. 11 ст. 134 КВК);

3. Законні інтереси засудженого можна визначити як закріплені в правових нормах певні дії та зусилля засудженого до користування тими чи іншими благами, реалізація яких, як правило, залежить від результатів позитивної оцінки поведінки засудженого адміністрацією виконання покарання з урахуванням дотримання засудженим встановленого порядку та умов виконання й відбування призначеного покарання (режиму), наприклад:

– засуджені до покарання у виді обмеження волі, які не допускають порушень встановленого порядку виконання покарання у виді обмеження волі і мають сім'ї, після відбуття шести місяців строку покарання можуть за постановою начальника виправного центру проживати за межами гуртожитку із своїми сім'ями (ч. 7 ст. 59 КВК);

– військовослужбовцям, засудженим до покарання у виді арешту, за сумлінну поведінку і ставлення до військової служби можуть зарахувати час відбування арешту в загальний строк військової служби повністю або частково (ч. 8 ст. 55 КВК);

– засудженим, які тримаються у виправних колоніях мінімального рівня безпеки, дільницях соціальної реабілітації *виправних колоній середнього рівня безпеки та виховних колоніях*, може бути дозволено короткочасні виїзди за межі колонії на території України на строк не більше семи діб, не включаючи часу, необхідного для проїзду в обидва кінці (*не більше трьох діб*), у зв'язку з такими винятковими особистими обставинами: смерть або тяжка хвороба близького родича, що загрожує життю хворого; стихійне лихо, що спричинило значну матеріальну шкоду засудженому або його сім'ї (абз. 1-3 ч.1 ст. 111 КВК).

– при сумлінній поведінці і ставленні до праці засуджені, які відбувають покарання у виправній колонії середнього рівня безпеки, після відбуття не менше половини строку покарання та засуджені, які тримаються в дільниці ресоціалізації виправної колонії, мають право на поліпшення умов тримання і їм може бути дозволено додатково витратити на місяць гроші в сумі сорока відсотків мінімального розміру заробітної плати (ч. 2 ст. 139 КВК).

На думку Ю.А. Чеботарьової, законні інтереси засуджених можна визначити як закріплені в законі прагнення (бажання) засуджених до позбавлення волі до володіння конкретними, особистими благами, зміни свого правового статусу, які задовольняються в процесі їх об'єктивної оцінки відповідними органами і організаціями [10, с. 87].

Висновок. Таким чином, здійснивши відповідний аналіз доктринальних визначень та законодавчих положень, вважаємо, що під *правовим статусом засуджених слід розуміти* визначену на основі конституційних норм і закріплену в нормативно-правових актах різних галузей права сукупність юридичних обов'язків, суб'єктивних прав і законних інтересів засуджених, обсяг та можливість реалізації яких залежить від призначеного судом виду покарання і поведінки засудженого під час його відбування.

Різновиди прав, обов'язків та законних інтересів засуджених передбачені як конституційними нормами, так і іншими законними та підзаконними нормативно-правовими актами (указами, розпорядженнями, наказами, інструкціями тощо). Можливість та обсяг їх реалізації залежать від таких чинників:

- виду призначеного судом покарання;
- характеристики засудженої особи (стать, вік, попередня злочинна діяльність, наявність судимостей тощо);
- поведінки засудженого під час відбування призначеного покарання.

Бібліографічні посилання

1. Большой юридический энциклопедический словарь. – М., 2004.
2. Про загальний військовий обов'язок і військову службу: Закон України від 25.03 1992 р. // ВВР. – 1992. – № 27. – Ст. 385.

3. Конституція України від 28.06.1996 р. // www.rada.gov.ua/const/const1.htm.
4. Про скасування примусової праці: Конвенція № 105, ратифікована Законом України від 05.10.2000 р. // http://zakon.nau.ua/doc/?code=993_013.
5. *Комаров С.А.* Советское общенародное государство и личность: политико-правовые аспекты. – Красноярск, 1986.
6. *Матузов Н.И.* Право и личность: Курс лекций // *Общая теория права.* – Н. Новгород, 1993. – С. 222-246.
7. Науково-практичний коментар до Кримінально-виконавчого кодексу України / І.Г. Богатирьов, О.М. Джужа, О.І. Богатирьова, Є.М.Бодюл та ін.; За заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. І.Г. Богатирьова. – К., 2010.
8. *Трубников В.М.* Права й обов'язки засуджених до позбавлення волі – під захист закону // Система исполнення наказаний в Україні и стандарты Совета Европы: Матер. регион. семинара (Донецк, 26-27 апр. 2000 р.). – Донецк, 2000. – С. 53-57.
9. Про затвердження Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань: наказ ДДУПВП України № 275 від 25.12.2003 р. // <http://www.kvs.gov.ua/control/publish/whatsnew>.
10. *Чеботарьова Ю.А.* Правовий статус засуджених до позбавлення волі: Дис. ... канд. юрид. наук. – Х., 2005.

Надійшла до редакції 11.01.2011

О.М. Неживець

кандидат юридичних наук, доцент
(*Національна академія внутрішніх справ*)

УДК 343.8

ЗАГАЛЬНООСВІТНЄ, ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНЕ НАВЧАННЯ ТА ЇХ РОЛЬ В РЕСОЦІАЛІЗАЦІЇ ЖІНОК, ЗАСУДЖЕНИХ ДО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ

Розглядається загальноосвітнє та професійно-технічне навчання жінок в умовах виконання покарань та необхідність його удосконалення в умовах реформування кримінально-виконавчої системи.

Ключові слова: *професійно-технічне навчання, установа виконання покарань, ресоціалізація жінок, навчання на виробництві.*

Рассматривается общеобразовательное и профессионально-техническое обучение женщин в условиях исполнения наказаний и необходимость его усовершенствования в условиях реформирования криминально-исполнительной системы.

Ключевые слова: *професійно-технічне навчання, установа виконання покарань, ресоціалізація жінок, навчання на виробництві.*

The general and vocational training of women in the conditions of implementation of punishments and necessity of his improvement are examined in the conditions of reformation criminally executive systems.

Keywords: *vocational training, establishment of implementation of punishments, resocialization of women, studies on a production.*

Постановка проблеми. Загальноосвітнє та професійно-технічне навчання із засудженими жінками є одним із важливих заходів щодо ресоціалізації жінок, засуджених до позбавлення волі.

Відповідно до Законів України «Про освіту» і «Про загальну середню освіту» для засуджених забезпечується доступність і безоплатність здобуття повної загальної середньої освіти. Засуджені жінки в місцях позбавлення волі за бажанням можуть підвищити свій загальноосвітній рівень, незалежно від віку навчатися в школах, для чого в установах виконання покарань створюються місцевими органами виконавчої влади та місцевого самоврядування загальноосвітні навчальні заклади та професійно-технічні училища. У системі професійно-технічного навчання в установах виконання покарань засуджені жінки навчаються за робочими спеціальностями, а оскільки більшість жінок займається швейним виробництвом та виготовленням меблів, то їх навчають цим професіям.

Відомо, що раніше в установах виконання покарань функціонували два види професійної підготовки засуджених жінок, а саме:

- навчання у професійно-технічних училищах системи професійно-технічної освіти, філії яких створювались у виправних установах;
- навчання на виробництві в місцях позбавлення волі або на промислових підприємствах інших відомств, на яких засуджені можуть працювати на підставі господарського договору.

Основним завданням професійної освіти і навчання в установах виконання покарання є придбання необхідної спеціальності або опанування суміжних професій. Строк навчання у всіх формах професійного навчання встановлювали, як правило, від 3 до 6 місяців, а за складними спеціальностями – до 12 місяців. Заняття проводяться за індивідуальною або курсовою формою підготовки відповідно до затверджених програм.

Аналіз публікацій, у яких започатковано розв'язання даної проблеми. Стосовно загальноосвітнього та професійно-технічного навчання в юридичній літературі існує кілька точок зору. Так, на думку Ю.М. Антоняна, освіта є важливим антикриміногенним фактором, де в процесі навчання у засуджених жінок створюються соціально корисні інтереси, які витісняють соціально шкідливі, зменшується вільний неконтрольований час, підвищуються знання та рівень культури, стає суворіший самоконтроль [5, с. 13].

І.Г. Богатирьов, розглядаючи рівень освіти засуджених до альтернативних покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, вважає, що зі зростанням рівня освіти скорочується кількість злочинів у сфері побуту та дозвілля [6, с. 165].

Л.А. Жук вважає, що успіх виправлення та ресоціалізації засуджених багато в чому залежить від педагогічної майстерності вчителів загальноосвітніх шкіл та консультативних центрів в установах ви-

конання покарань (далі – УВП), від наявності у них необхідних знань, навичок, умінь і високого професіоналізму [7, с. 172].

Виклад основного матеріалу дослідження. Відповідно до ст. 125, 126 нового Кримінально-виконавчого кодексу України в установах виконання покарань передбачено загальноосвітнє та професійно-технічне навчання засуджених за винятком інвалідів першої та другої групи, а також засуджених чоловіків старше 60 років і жінок старше 55 років.

Однак п. 4 ст. 125 КВКУ передбачає, що для засуджених, які мають робітничі професії, за якими вони можуть бути працевлаштовані в цій колонії, обов'язковою є підготовка на курсах професійного навчання робітників на виробництві. Однак наразі практично вся система професійно-технічного навчання в умовах виконання покарань скасована, а тому необхідно знову створювати нову структуру професійно-технічного навчання, яка б відповідала ринковим перетворенням.

За даними дослідження, проведеного серед засуджених жінок, рівень освіти останніх є досить високим, середню загальну та середню спеціальну освіту мають більше 62,3 % засуджених, початкову – 4,9 %, вищу – 2,3 %. До відбування покарання більшість засуджених жінок не змогла дістати належної освіти у зв'язку з важким матеріальним становищем у сім'ї або з небажання навчатися. Деякі жінки не вважають за потрібне навчатися в сучасних умовах, коли їхня праця оплачується вдвічі нижче, ніж праця кваліфікованого робітника. У більшості випадків не дістали належної освіти діти алкоголіків, наркоманів, повій, а також діти з неповних сімей.

Понад половини жінок, які перебувають в установах виконання покарань, не бажають підвищувати свій загальноосвітній та професійний рівень, тому постає питання розробки певних заходів матеріального та морального стимулювання засуджених жінок, які хочуть підвищити освіту, оскільки, як показують дослідження, чим вищим є рівень освіти, тим швидше засуджені жінки стають на шлях виправлення та ресоціалізації.

За статистичними даними, частка жінок, які відбувають покарання у віці від 18 до 19 років, складає 15,2 %, від 20 до 24 років – 20,0 %, від 25 до 29 років – 25,3 %.

Проведене соціологічне дослідження засуджених жінок усіх видів режиму засвідчило, що у осіб молодіжного віку трудова активність нижча, ніж у засуджених старших вікових груп. Так, особи вікової групи 18-24 роки виконують норми виробітку лише на 80,0 %. Останніми роками спостерігається омолодження складу засуджених, що є свідченням зростання злочинності серед молоді, головними причинами якої є пияцтво, алкоголізм, наркоманія, бездуховність, слабке ідеологічне та моральне виховання у сім'ї, школі, ПТУ, ВНЗ, трудових колективах.

За даними дослідження, загальноосвітній рівень засуджених жінок досить високий. Середню освіту мають 58,7 % засуджених жінок, середню спеціальну – 14,3 %, незакінчену вищу та вищу – 4,5 %, початкову освіту – 2,3 %, закінчили ПТУ – 13,2 % жінок.

Слід зазначити, що в пенітенціарних установах організація загальноосвітнього і професійно-технічного навчання має певні особливості:

- по-перше, в установах виконання покарання професійно-технічне навчання здійснюється в основному без відриву від виробництва і тільки за професіями галузевої структури пенітенціарних установ;

- по-друге, оскільки в засуджених рівень освіти порівняно низький і є значні перерви у навчанні, то необхідні додаткові педагогічні й виховні заходи для залучення засуджених до навчання, де на перший план висувається індивідуальний підхід до кожного засудженого;

- по-третє, загальноосвітнє і професійно-технічне навчання засуджених жінок здійснюється в середовищі злочинного світу, і певний вплив на молодь справляють особи старшого віку і неодноразово засуджені.

На наш погляд, необхідно в пенітенціарних установах готувати фахівців для народного господарства, а не для вузьковідомчої галузевої структури УВП, де одним із головних завдань системи освіти в УВП має бути професійне навчання працівника як для власних підприємств, так і для народного господарства в цілому.

Однак у сучасних умовах в УВП формується той профіль профтєхосвіти, який необхідний для забезпечення потреб їхніх підприємств, при цьому не враховуються потреби народного господарства, оскільки зростання рівня безробіття та проблема працевлаштування після звільнення становлять певні складності. Нині навчання засуджених жінок в УВП відбувається безпосередньо на виробництві, і підготовка нових робітників здійснюється у формах індивідуального, бригадного і курсового навчання. Однак при індивідуально-бригадній формі навчання не вдається добитися якісної теоретичної підготовки робітників, оскільки інструктори є в основному практиками, але мають слабкі теоретичні знання, тому широке поширення останнім часом одержало курсове та бригадне навчання, що організується з метою підготовки робочих професій швачок, слюсарів, теслярів, мебельників тощо.

У деяких випадках на підприємствах УВП здійснюється перепідготовка кадрів, яка пов'язана з необхідністю навчання суміжним професіям або поєднання функцій у виробничому процесі.

Важливою формою підготовки кадрів для УВП повинно бути навчання в системі професійних училищ, які почали створюватися в місцях позбавлення волі. Головною метою повинна бути підготовка засуджених жінок, у яких немає спеціальності за профілем виробництва УВП. Для навчання в професійних училищах повинні залучатися за-

суджені, особливо молодь, яка має низьку кваліфікацію і потребує перепідготовки чи підвищення кваліфікації.

На наш погляд, навчання в профтехучилищах не дає необхідних результатів. Дослідження дозволяють констатувати, що на підприємствах УВП більше половини жінок, які закінчили ПТУ, використовуються не за фахом, отриманим в місцях виконання покарань, і більшість із них не бажають після звільнення працювати за цією спеціальністю. Отже, постає питання про доцільність витрат на підготовку робочих кадрів у системі УВП й ефективність цього навчання. Вважаємо, що системою професійної підготовки варто охоплювати жінок, які не мали спеціальності до засудження, а також засуджені, яким необхідна перепідготовка для роботи в УВП при тривалих термінах позбавлення волі. Основна ж маса засуджених повинна розподілятися з урахуванням спеціальності, якою ці особи володіли до засудження. Жінок, які вчинили злочин вперше і не завдали істотної шкоди державній, приватній суспільній власності, доцільно не позбавляти волі, а направляти на виправні роботи або застосувати щодо них альтернативні види покарань.

Крім того, слід запровадити систему розподілу засуджених зі слідчих ізоляторів відповідно до наявних спеціальностей і потреб виробництва підприємств УВП, і тільки у такий спосіб може бути розподілена значна частина засуджених в межах регіонів, в яких існує потреба у цих спеціальностях. Для цього необхідно здійснити облік професій і спеціальностей засуджених, а також визначити потребу підприємств УВП в робочій силі конкретної кваліфікації. Інформацію про професійну придатність засуджених необхідно концентрувати у відділі використання праці ДДУПВП, який повинен займатися розподілом робочої сили і здійснювати зв'язок між слідчими ізоляторами, де утримуються засуджені, та органом, що відповідає за розподіл засуджених жінок у виправні колонії.

Висновок. Виходячи із вищезазначеного, можна сформулювати такі пропозиції щодо удосконалення загальноосвітнього та професійно-технічного навчання в установах виконання покарань:

– по-перше, необхідно впроваджувати в освітній процес в УВП сучасні інформаційні технології, що дозволить засудженим не почувати себе відірваними від навколишнього світу (адже деякі з них відбувають покарання строком 10 і більше років), набути навичок роботи на комп'ютері та оволодіти іншими інформаційними засобами. Наближення навчання до сучасності буде виховувати і зміцнювати в засуджених такі якості, як цілеспрямованість, відповідальність, здатність приймати конструктивні рішення, а також розвиватиме їхній інтелект;

– по-друге, слід покращити кадровий та педагогічний склад осві-

тніх установ УВП, для чого переглянути посадові та кваліфікаційні вимоги до вихователів, учителів, психологів; розробити програми цільової фахової підготовки і перепідготовки педагогічних працівників та програм психотерапевтичної роботи з вихователями, педагогами та іншими працівниками УВП, які безпосередньо контактують із засудженими, що має за мету попередження випадків професійних збожень, зняття емоційної напруги, підвищення опірності стресовим факторам, вироблення навичок психологічного захисту в ситуації постійного ризику тощо;

– по-третє, необхідно здійснювати індивідуалізацію виправного впливу на засуджених; створити гнучку систему розподілу у різні установи кримінально-виконавчої системи або її відділення, в яких для кожного із засуджених створити необхідні умови для ресоціалізації та освіти.

Бібліографічні посилання:

1. Кримінально-виконавчий кодекс України. – К., 2006.
2. Про освіту: Закон України від 23 травня 1991 р. // ВВР. – 1991. – № 34.
3. Про середню освіту: Закон України від 13 травня 1999 р. // ВВР. – 1999. – № 28.
4. Про професійно-технічну освіту: Закон України від 10 лютого 1998 р. // ВВР. – 1998. – № 32.
5. *Антонян П.* Злочинність серед жінок. – М., 1992.
6. *Богатирьов І.Г.* Теорія і практики виникнення покарань, не пов'язаних з позбавленням волі. – К., 2005.
7. *Жук І.Л., Жук Л.А.* Праця засуджених в місцях позбавлення волі. – К., 2009.

Надійшла до редакції 5.03.2010

Є.О. Письменський

кандидат юридичних наук

*(Луганський державний університет
внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка)*

УДК 343.265

**УМОВИ ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ВІДБУВАННЯ ПОКАРАННЯ
У ЗВ'ЯЗКУ ІЗ ЗАКІНЧЕННЯМ СТРОКІВ ДАВНОСТІ
ВИКОНАННЯ ОБВИНУВАЛЬНОГО ВИРОКУ**

Статтю присвячено розгляду умов звільнення від відбування покарання за давністю виконання обвинувального вироку, передбачених ст. 80 КК України. Досліджуються питання ухилення засудженого від відбування покарання, а також вчинення ним нового злочину до закінчення строків давності.

Ключові слова: *закінчення строків давності, виконання обвинувального вироку, звільнення від відбування покарання, ухилення від відбування покарання, вчинення злочину.*

Стаття посвячена рассмотрению условий освобождения от отбывания наказания в связи с давностью исполнения обвинительного приговора, предусмотренных ст. 80 УК Украины. Исследуются вопросы уклонения осужденного от отбывания наказания, а также совершения им нового преступления до истечения сроков давности.

Ключевые слова: *истечение сроков давности, исполнение обвинительного приговора, освобождение от отбывания наказания, уклонение от отбывания наказания, совершение преступления.*

In the article the conditions of discharge from serving a sentence due to expiry of limitation periods for enforcement of judgment regulated by the art. 80 of the Criminal Code of Ukraine are considered. Some problems concerning cases when a person avoids serving their sentence, or commits a new crime prior to expiry of limitation periods are searched.

Key words: *expiry of limitation periods, enforcement of judgment, discharge from serving a sentence, evasion of serving a sentence, crime committing.*

Постановка проблеми. Згідно зі ст. 80 КК України особа підлягає звільненню від відбування покарання у зв'язку із закінченням строків давності виконання обвинувального вироку. Однак успішний вплив строків давності і, як результат, нереалізоване покарання можливі лише, якщо засуджений готовий бути притягнутим до відповідальності, не ухиляється від призначеного покарання та не продовжує скоювати нові злочини. За інших умов перебіг давності зупиняється або переривається.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Окремі проблеми умов звільнення від відбування покарання у зв'язку із закінченням строків давності виконання обвинувального вироку розглядалися у дослідженнях низки юристів, а саме А.М. Бойка, О.Ф. Ковітіді, К.В. Михайлова, С.М. Сабаніна, В.В. Скибицького, В.Є. Смольникова, Ю.М. Ткачевського, В.В. Устименка, М.І. Хавронюка, Л.В. Яковлевої та ін. Проте й на сьогодні не вирішено всі спірні питання та не досягнуто однастайності щодо важливих теоретичних і практичних питань у позначеному аспекті.

Мета. Представляючи цю публікацію, автор має на меті комплексно проаналізувати законодавчо визначені умови звільнення особи від відбування покарання у зв'язку із закінченням строків давності виконання обвинувального вироку; у випадку виявлення у цій частині недоліків чинного законодавства та практики його застосування, сформулювати пропозиції щодо їх усунення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Давність виконання обвинувального вироку може бути застосована за впливом строків, визначених ч. 1 ст. 80 КК України за таких умов: 1) неухилення засудженого від відбування покарання; 2) невчинення засудженим до закінчення строків давності нового злочину (середньої тяжкості, тяжкого або

особливо тяжкого). Розглянемо докладно кожен з цих умов окремо.

1. Якщо засуджений ухиляється від відбування покарання, перебіг строків давності зупиняється (ч. 3 ст. 80 КК України). Це означає, що весь період ухилення від відбування покарання давність не спливає. Під ухиленням у доктрині кримінального права розуміються будь-які умисні дії або бездіяльність засудженого, спрямовані на невиконання покарання [3, с. 195].

Як приклад слід звернути увагу на рішення Апеляційного суду Харківської області від 1 грудня 2006 р. про відмову у звільненні особи від відбування покарання у зв'язку із закінченням строку давності виконання обвинувального вироку з мотивів зупинення перебігу цього строку. Як впливає з постанови суду, до нього надійшла заява про звільнення засудженого за ч. 2 ст. 368 КК України від відбування покарання у виді позбавлення волі. Обвинувальний вирок щодо особи набрав законної сили 6 лютого 2001 р. і з того часу не виконувався, оскільки засуджений почав переховуватися від органів виконання покарання, через що був оголошений у розшук. Однак підстав для зупинення перебігу давності він не вбачав, стверджуючи, що розшук стосовно нього оголошено незаконно, з грубими порушеннями законодавства. Суд при ухваленні рішення справедливо констатував, що дії засудженого з часу набрання вироком законної сили, навпаки, мали цілеспрямований характер, направлений на те, щоб уникнути призначеного покарання. До того ж перебіг строку давності не пов'язаний з оголошенням засудженого в розшук [1].

Ухилення може здійснюватися різними способами і набувати усіляких форм залежно від того, знаходиться засуджений під вартою чи ні, тобто залежить від виду призначеного покарання – пов'язаного з позбавленням волі або не пов'язаного з таким.

Отже, якщо особа знаходиться під вартою (у випадку призначення їй покарання у виді арешту, тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців, позбавлення волі або довічного позбавлення волі), то ухилення може бути у вигляді втечі з-під варти або неповернення до місця відбування покарання особи, якій було дозволено короточасний виїзд, після закінчення строку виїзду.

При призначенні покарання у виді обмеження волі ухилення може набувати форми невиїзду у встановлений строк до місця відбування покарання, самовільного залишення місця обмеження волі або неповернення до місця відбування покарання особи, якій було дозволено короточасний виїзд, після закінчення строку виїзду.

У випадку знаходження засудженого на волі ухиленням можуть вважатися неявка до суду чи органів, які виконують покарання, імітація власної смерті, симуляція хвороби, зміна прізвища, зміна зовнішності, місця проживання, приховування доходів або майна, на яке може бути звернено стягнення, продаж майна тощо. Певний вид покарання може

зумовлювати специфіку ухилення від його виконання (відбування). Наприклад, нез'явлення до місця відбування громадських робіт або несплата штрафу у встановлений для цього строк. Проілюструємо сказане на прикладі. 26 травня 2010 р. за рішенням Гадяцького районного суду Полтавської області особа була звільнена від виконання покарання у виді штрафу за ст. 80 КК України. Як установлено судом, засуджений ніде не працює, майно, на яке може бути звернено стягнення, у нього відсутнє, тому сплатити штраф він не має можливості. При цьому, як зазначається у постанові, судом не встановлено даних про те, що засуджений умисно ухилявся від відбування покарання [2]. Утім, можна припустити, що небажання працевлаштуватися (безумовно, якщо відсутня об'єктивна причина для цього) вже є яскравим свідченням ухилення від виконання такого покарання, як штраф.

У контексті розгляду питання про ухилення від відбування покарання слід звернути увагу на такий важливий аспект.

Відповідно до положень ч. 5 ст. 52 КК України у випадках, передбачених ст.ст. 389 і 390 КК України, особа, яка ухиляється від покарання, призначеного вироком суду, має підлягати кримінальній відповідальності. Однак вважаю, що поняття «ухилення від відбування покарання», яке вживається у ч. 3 ст. 80 КК України, та поняття «ухилення від покарання, призначеного вироком суду», яке використовується у ч. 5 ст. 52 КК України, не завжди є тотожними за змістом. Системне тлумачення положень кримінального закону дозволяє дійти висновку, що понятійний зворот «ухилення від відбування покарання» (ч. 3 ст. 80 КК України) є значно ширшим за змістом, ніж той, що міститься у ч. 5 ст. 52 КК України. Статтями 389 і 390 КК України передбачена відповідальність за ухилення не від усіх, а лише деяких видів покарань та у формах, які не завжди є прийнятними для визначення факту зупинення перебігу строків давності.

Наприклад, згідно з ч. 3 ст. 40 КВК України ухиленням від відбування покарання у виді громадських робіт визнається невиконання встановлених обов'язків, порушення порядку та умов відбування покарання, а також притягнення до адміністративної відповідальності за правопорушення, які були вчинені після письмового попередження; невихід більше двох разів протягом місяця на громадські роботи без поважних причин, а також допущення більше двох порушень трудової дисципліни протягом місяця, поява на роботі в нетверезому стані, у стані наркотичного або токсичного сп'яніння. Вчинення зазначених дій може трактуватися як ухилення від відбування громадських робіт, а, отже, є кримінально караним, і відповідно тягне відповідальність за ч. 2 ст. 389 КК України.

Проте за змістом ч. 3 ст. 80 КК України ухилення передбачає лише такі дії, які пов'язані з небажанням виконувати або відбувати покарання.

Наприклад, допущення порушень трудової дисципліни, яке згідно з ч. 3 ст. 40 КВК України є формою ухилення від виконання громадських робіт, свідчити про зупинення перебігу строків давності виконання обвинувального вироку не може, адже не означає уникнення відбування цього покарання. Так само, як не може свідчити про ухилення від відбування покарання у виді обмеження волі систематичне порушення громадського порядку чи встановлених правил проживання, передбачене ч. 1 ст. 390 КК України як одна з форм об'єктивної сторони цього злочину.

Водночас ухилення від покарання, пов'язаного з позбавленням волі (і в першу чергу якщо його виконання вже було розпочато) може здійснюватися лише у спосіб, передбачений Особливою частиною кримінального закону: ч. 3 ст. 390 КК України (ухилення від відбування покарання у виді позбавлення волі) або ст. 393 КК України (втеча з місця позбавлення волі або з-під варти). У цьому випадку строк давності виконання обвинувального вироку одночасно буде зупинитися та перериватися, адже мова йде про вчинення протягом строків давності злочинів, не віднесених до категорії невеликої тяжкості. Ураховуючи, що йдеться про ухилення від покарання, яке набуває форми злочину, слід розв'язувати цю ситуацію за правилами, встановленими ч. 4 ст. 80 КК України.

Отже, якщо особа ухиляється від покарання, то (при наявності до того підстав) вона має бути притягнута за це до кримінальної відповідальності. Одночасно ця обставина є підставою для зупинення перебігу давності згідно з положеннями ч. 3 ст. 80 КК України, так само як і ухилення, яке з тих чи інших причин не може тягти за собою відповідальності особи.

Не можна розглядати як ухилення від відбування покарання події, які фактично перешкоджають виконанню вироку, у яких відсутній умисел на ухилення від правосуддя (наприклад, тяжка хвороба засудженого, обстановка стихійного лиха, військового або надзвичайного стану тощо).

Тривалість зупинення строку давності не має яких-небудь обмежень у часі та фактично прирівняна до тривалості життя особи, котра ухиляється від виконання (відбування) покарання. На несправедливість такої ситуації вказувала Л.В. Яковлева. Можливо, що особі вдасться ухилятися від відбування покарання досить тривалий час, по закінченні якого виконання покарання стане також недоцільним. Необхідно обмежити строк давності при ухиленні засудженого від відбування покарання, інакше, як зазначає Л.В. Яковлева, припинений до його затримання або явки з повинною, він може бути нескінченним [5, с. 41]. До речі, КК Білорусі, Болгарії, Вірменії, Казахстану, Швейцарії та ряду інших країн передбачають можливість закінчення давності за спливом певного строку, незважаючи на його зупинення. Переконали, що будь-який вид звільнення від відбування покарання являє собою пільгову норму кримінального закону і не може застосовуватися у випадку, якщо хтось на

цьому спекулює. Однією з причин існування досліджуваного різновиду звільнення від покарання є втрата особою суспільної небезпеки (до речі, на це вказувала і Л.В. Яковлева, резюмуючи таке: якщо протягом певного часу засуджений був правослухняним, можна припустити, що стосовно нього досягнута мета покарання без його реального відбування [5, с. 39]). Особа, котра свідомо уникає покарання, призначеного за вчинений нею злочин, не заслуговує на застосування до неї жодних пільг і суттєвих поблажок. Отже, нині чинний КК України вирішує це питання правильно – обов'язок понести покарання залишатиметься у засудженого допоки він ухиляється від покарання.

Перебіг давності відновлюється з дня з'явлення засудженого для відбування покарання або з дня його затримання. При цьому строки давності, які спливали до моменту ухилення засудженого від відбування покарання, підлягають зарахуванню. Такий висновок можна зробити, застосовуючи граматичний спосіб тлумачення: зупинення перебігу строку давності передбачає його подальше відновлення, продовження, а не початок. Утім, задля уникнення неоднозначного трактування цього важливого питання було б доцільним прямо вказати в ч. 3 ст. 80 КК України: «У строки давності зараховується час, який спливав до ухилення від відбування покарання». Аналогічне за змістом застереження, зокрема, міститься у кримінальному законодавстві Грузії, Казахстану, Російської Федерації, де норми про звільнення від відбування покарання у зв'язку із закінченням строків давності виконання обвинувального вироку максимально наближені до вітчизняних.

Ураховуючи, що ухилення від реального відбування покарання завжди являє собою усвідомлені діяння, вчинені засудженим з метою уникнути заслуженої кари, то цілком справедливо до нього висувуються підвищені вимоги, які відбиваються у збільшенні тривалості строку давності. Так, у випадку відновлення перебігу давності строки давності, передбачені п. 1-3 ч. 1 ст. 80 КК України, подвоюються (ч. 3 ст. 80 КК України). Наприклад, особа була засуджена до покарання у виді виправних робіт строком на один рік, однак покарання щодо неї через надзвичайні обставини не виконувалося протягом року, після чого наступні два роки вона почала ухилятися від виконання покарання. Після затримання такої особи вона може звільнитися від покарання за п. 1 ч. 1 ст. 80 КК України через два роки, адже один рік їй зараховується поки не виконувалося покарання, а ще один рік, який залишився, підлягає подвоєнню.

Ідея законодавця про подвоєння строків давності у випадку ухилення особи від відбування покарання є новелою, що заслуговує на схвальну оцінку. Застосування заходів, які поліпшують становище засудженого, пов'язується більшою мірою з його позитивною посткримінальною поведінкою, і якщо такого не відбувається (ухилення від покарання, як правило, є яскравим свідченням того), то цілком доречно якимось чином

збільшити тривалість строків давності після відновлення їх спливу. Примітно, що свого часу російський фахівець С.М. Сабанін пропонував при ухиленні засудженого від відбування покарання збільшувати строки давності [4, с. 133]. Однак його пропозиції дослухався лише український законодавець, а власне російський та законодавці більшості інших країн пострадянського простору проігнорували. Разом із тим виникає питання, чому подвоєння відбувається лише у випадках, передбачених п. 1-3 ч. 1 ст. 80 КК України. З яких міркувань є неможливим подвоїти строки давності у випадках, передбачених п. 4-5 ч. 1 ст. 80 КК України? Напевно, строки у двадцять та тридцять років здалися законодавцю надмірно тривалими і нереальними у конкретній життєвій ситуації, однак заради загальнопрофілактичного ефекту не завадило б подвоювати усі строки давності, встановлені ч. 1 ст. 80 КК України.

Формальне припинення засудженим ухилення від покарання, не пов'язане із з'явленням до компетентних органів або затриманням (скажімо, повернення на колишнє місце проживання), не є передумовою для відновлення перебігу строку давності. Адже момент припинення ухилення ставиться законом у залежність від конкретної форми поведінки засудженого (з'явлення) або від дій певних державних органів (затримання).

Ухиляючись від виконання вироку, особа вчиняє певні діяння, спрямовані на перешкоджання процесу реалізації кримінальної відповідальності. Через це відновлення строку давності слушно передбачається не просто з моменту припинення ухилення як такого, а із часу добровільного повідомлення про своє місцезнаходження або офіційне затримання. Крім того, практично неможливо встановити той момент, з якого особа фактично припинила ухилятися від виконання (відбування) покарання. Затримання або з'явлення з усією очевидністю, чіткістю та об'єктивністю свідчать про те, що засуджений припинив ухилення.

Факт вчинення особою під час перебігу строку давності нового злочину свідчить насамперед про суспільну небезпеку засудженого, яка продовжує існувати, і природно, що у такому випадку не може бути й мови про досягнення цілей покарання. Соціально-моральне призначення давності (попереджувальне завдання покарання), а головне, наявність рецидиву дозволяють вважати, що особа, яка вчинила під час строку давності новий злочин, становить підвищену небезпеку, яка навіть більше, ніж в особи, котра ухиляється від відбування покарання, передбаченого обвинувальним вироком.

Тому вчинення протягом строку давності нового злочину середньої тяжкості, тяжкого або особливо тяжкого є підставою для перерви перебігу строку давності. Давність виконання обвинувального вироку не переривається, якщо до спливу вказаних у ч. 1 ст. 80 КК України строків засуджений скоїть злочин невеликої тяжкості. При перерві давності обчислення строку починається з дня вчинення нового зло-

чину (ч. 4 ст. 80 КК України). Відповідно, час, який минув до вчинення нового злочину, не зараховується в строк давності.

У контексті розгляданого питання зауважу, що не категорія злочину, а форма вини має впливати на перерву перебігу строку давності, про що достатньо переконливо писала свого часу російська правниця Л.В. Яковлева і що не втрачає актуальності з огляду на вітчизняні реалії [5, с. 42]. Наприклад, особа засуджена за спричинення тяжких тілесних ушкоджень за ч. 1 ст. 121 КК України. Через певні обставини покарання не відбуває, строки давності виконання обвинувального вироку спливають. До закінчення цих строків така особа вчиняє інший злочин – легкі тілесні ушкодження (ч. 1 ст. 125 КК України). Закон не передбачає можливості у такому випадку перервати строки давності, хоча характер злочинної поведінки свідчить про необхідність їх перерви. Тому скоєння будь-якого за ступенем тяжкості умисного злочину має бути підставою для перерви перебігу строків давності виконання покарання. Необережний злочин, навпаки, не може переривати вплив цих строків, адже якщо вчинення необережного злочину може відбутися всупереч волі особи, то факт умисного злочину свідчить про свідоме порушення приписів закону, небажання виправлятися. Скоєння нового умисного злочину, як мінімум невеликої тяжкості, – прояв певних тенденцій у поведінці особи, що, як правило, свідчить про його підвищений ступінь суспільної небезпеки. Тому необґрунтовано вважати, що необережний злочин може переривати перебіг строку давності.

Висновки. Умовами успішного перебігу давності виконання обвинувального вироку суду як підстави для звільнення особи від відбування покарання слід визнати: 1) неухилення від відбування покарання; 2) невчинення до закінчення строків давності нового злочину. Аналіз доктринальних здобутків у сфері кримінального права та практики його застосування засвідчує, що інститут давності відбування покарання потребує подальшого реформування. Зокрема, є необхідність у внесенні змін і доповнень до ст. 80 КК України з тим, щоб застосування закону в частині умов досліджуваного виду звільнення від покарання стало максимально ефективним.

Бібліографічні посилання

1. Архів Апеляційного суду Харківської області. Справа № 11-2242 за 2006 рік.
2. Архів Гадяцького районного суду Полтавської області. Справа № 5-22/10 за 2010 рік.
3. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – 7-ме вид., переробл. та доп. – К., 2010.
4. *Сабанин С.Н.* Справедливість освобождения от уголовного наказания. – Екатеринбург, 1993.
5. *Яковлева Л.В.* Освобождение от отбывания наказания в связи с истечением сроков давности обвинительного приговора // Российский следователь. – 2002. – № 12. – С. 39-42.

Надійшла до редакції 14.10.2010

А.С. Габуда

викладач

(Прикарпатський юридичний інститут Львівського
державного університету внутрішніх справ)

УДК 343.211.5

ПРИМУШЕННЯ І ОПІР У СКЛАДІ ЗЛОЧИНУ, ПЕРЕДБАЧЕНОГО ст. 342 КК

Розкрито поняття примушення у складі злочину, передбаченого ст. 342 КК. Доведено обґрунтованість об'єднання в одній нормі зовні схожих і тому важко розмежовуваних випадків примушення і опору.

***Ключові слова:** опір, примушення, потерпілий, службові або громадські обов'язки, фізичний або психічний вплив, явно незаконні дії.*

Раскрывается понятие принуждения в составе преступления, предусмотренного ст. 342 УК. Доказывается обоснованность объединения в одной норме внешне сходных и потому трудно разграничиваемых случаев принуждения и сопротивления.

***Ключевые слова:** сопротивление, принуждение, потерпевший, служебные или общественные обязанности, физическое или психическое влияние, явно незаконные действия.*

The concept of compulsion of structure of the crime stipulated by an item 342 УК is opened. Validity of association in one norm is proved, externally similar and consequently it is difficult to differentiate cases of compulsion and resistance.

***Key words:** resistance, compulsion, suffering, official or public duties, physical or psychical influence, obviously illegal actions.*

Постановка проблеми. Крім основного складу злочину, ч. 3 ст. 342 КК передбачає відповідальність за опір при обтяжуючих обставинах. Такими закон визнає опір, поєднаний з примушенням шляхом насильства або погрози застосування такого насильства представника влади, працівника правоохоронного органу, члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовця до виконання явно незаконних дій.

При опорі без насильства протидія здійсненню представником влади або громадськості відповідних обов'язків досягається шляхом вчинення таких активних дій зі сторони винного, які не виражають безпосередньо фізичного чи психічного впливу на потерпілого. Більш небезпечним є кваліфікований вид опору, оскільки примушення вказаних осіб до виконання явно незаконних дій є небезпечною формою протидії законній діяльності потерпілих. При примушенні винний не тільки перешкоджає представнику влади, працівнику правоохоронного органу, члену громадського формування або військовослужбовцю

виконувати свої обов'язки, але й примушує їх вчинити незаконні, а в деяких випадках навіть злочинні дії.

Проте останнім часом у літературі висловлюються думки, що опір і примушення є штучним поєднанням законодавцем дій, які у реальній дійсності у такій конструкції навряд чи будуть мати місце. Крім того, саме поняття примушення у вітчизняній науці кримінального права є малодослідженим. Оскільки вказані питання є актуальними не тільки для теорії, а й практики застосування норм кримінального закону, зокрема ст. 342 КК, то у цій статті якраз і буде зроблено спробу розв'язати їх, внести пропозиції, виходячи з власного бачення існуючої проблеми.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Питання кримінальної відповідальності за опір представникові влади або громадськості та примушення цих осіб до виконання явно незаконних дій досліджувалися вітчизняними науковцями, зокрема І.М. Бажановим, І.І. Давидович, П.С. Єлізаровим, І.М. Заліяловою, В.О. Навроцьким, В.І. Осадчим, В.В. Сташисом, С.С. Яценком, та зарубіжними – М.П. Журавльовим, В.Д. Меньшагіним, А.А. Піонтовським, Г.Ф. Поленовим, Є.А. Сухарєвим, А.Н. Трайніним, Н.І. Трофімовим, В.М. Чхіквдзе. Проте єдиного розуміння поняття „примушування” не вироблено. Залишається дискусійним і питання щодо доцільності існування в конструкції ст. 342 КК опору, поєднаного з примушенням потерпілого до виконання явно незаконних дій.

Виклад основного матеріалу дослідження. Питання співвідношення опору та примушення досить активно обговорювалися вченими Радянського Союзу, тоді як вітчизняні науковці приділили їм увагу лише фрагментарно.

Так, В.Д. Меньшагін [1, с. 25], Г.Ф. Поленов [2, с. 30] зазначали, що під примушуванням слід розуміти насильницький вплив на особу. Цей насильницький вплив може бути як фізичним, так і психічним.

Є.А. Сухарєв вказував, що примушення являє собою насильницький вплив на потерпілого з метою заставити останнього порушити покладені на нього обов'язки [3, с. 362].

Н.І. Трофімов головну особливість примушування вбачав у тому, що при його вчиненні винний шляхом застосування насильства спонукає потерпілих (працівника міліції або народного дружинника) до виконання явно незаконних дій [4, с. 23].

Примусити працівника до виконання явно незаконних дій, як вважав М.П. Журавльов, – це означає заставити його зрадити своєму службовому або громадському обов'язку [5, с. 10].

Власне бачення з цього приводу наводить П.С. Єлізаров. Він писав: „Спеціальним видом, або, точніше, різновидом опору працівнику міліції або народному дружиннику, поєднаного з насильством або погрозою застосування насильства, є примушення вказаних осіб шляхом

насильства або погрози застосування насильства до виконання явно незаконних дій” [6, с. 49-50].

Однак ці поняття не слід ототожнювати. Опір і примушення утворюють цілком різні за своїм змістом та характером дії, які відрізняються власною спрямованістю. Зокрема, якщо опір спрямовується на те, щоб перешкодити виконанню обов’язків потерпілим, то примушення вчинюється винним з метою нав’язати йому свою волю, заставити, примусити його вчинити дії, які суперечать нормативним приписам.

З урахуванням зазначеного можна стверджувати, що поняття опору та примушення слід розглядати як різні прояви злочинної поведінки. Інакше в законі не було б потреби поряд з опором акцентувати увагу й на примушенні [7, с. 135].

Розглядаючи опір як форму впливу на працівника правоохоронного органу, І.М. Залялова зазначає, що вчинення опору шляхом примушення є однією з форм втручання в діяльність працівника правоохоронного органу. Це поняття досить тісно співвідноситься з поняттям «опір». Але на відміну від останнього, примушення – це не протидія потерпілому у виконанні ним службових чи громадських обов’язків, а вимагання виконання явно незаконних дій [8, с. 78-79].

Разом із вірними висловлюваннями науковець у наведеній цитаті допускає судження, які містять протиріччя та неточності. Вказуючи спочатку на такий спосіб опору, як примушення, автор потім схиляється до думки, що ці поняття потрібно розрізняти. Уточнюючи таку позицію, необхідно звернутися до формулювання, яке міститься у законі. У ч. 3 ст. 342 КК законодавець встановив відповідальність за опір, поєднаний з примушенням представника влади, працівника правоохоронного органу, члена громадського формування або військово-службовця шляхом насильства або погрози застосування такого насильства до виконання явно незаконних дій. У цьому діянні відмічається присутність двох самотійних категорій – опору та примушення. З цього випливає, що крім фізичної протидії виконанню потерпілим своїх обов’язків, винний заставляє його ще й вчинити явно незаконні дії. Тобто спершу обов’язково вчинюється опір, а на додаток до нього чиниться примушення. З цього випливає, що примушення не може виступати способом вчинення опору.

Погляди І.М. Залялової щодо того, що примушення, на відміну від опору, – це не протидія, а вимагання виконання явно незаконних дій, можна підтримати тільки у тому разі, якщо примушення розглядати самотійно, тобто ізольовано від опору. Але ж конструкція ч. 3 ст. 342 КК дає можливість зрозуміти, що примушення становитиме кримінально каране діяння тільки тоді, коли воно вчинюватиметься в поєднанні з опором. Отже, названі поняття при дослідженні цієї кримінально-правової норми необхідно розглядати у їх сукупності.

Свої особливості з цього питання має і бачення С.С. Яценка. Він вважає, що примушення може виражатися також у нав'язуванні винним своєї волі [9, с. 4].

Заперечувати думку вченого немає підстав, адже лексичне значення терміна «нав'язувати» означає «змушувати кого-небудь приймати, робити що-небудь усупереч бажанню» [10, с. 554]. Тому даний спосіб заставити представника влади, працівника правоохоронного органу, члена громадського формування або військовослужбовця вчинити дії, які суперечать інтересам служби, слід визнати різновидом примушення.

Для всебічного дослідження цього поняття доцільно також звернутися до його логіко-граматичного тлумачення, згідно з яким «примушувати» означає «вимагати в кого-небудь виконання чогось незалежно від його волі, бажання чи домагатися чого-небудь, застосовуючи силу» [10, с. 940].

Подібну думку висловлює В. Дубинець, який вважає, що примушення характеризується впливом на іншу особу з метою домогтися належної поведінки у формі дії чи бездіяльності, причому цей вплив може здійснюватися способом тиску на волю (через свідомість) або через вплив на фізичну сторону особи [11, с. 92].

Таким чином, під *примушенням* слід розуміти активний фізичний або психічний насильницький вплив на представника влади, працівника правоохоронного органу, члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовця з метою змусити їх порушити покладені на них обов'язки і спонукати потерпілих всупереч їх бажанню виконати явно незаконні вимоги.

Поряд з викладеними думками та поглядами у науці кримінального права існує і більш категорична позиція. Зокрема, І.І. Давидович доводить, що ч. 3 ст. 342 КК передбачає занадто ускладнене поєднання дій – такий їх конгломерат (опір + примушування шляхом насильства або погрози), який навряд чи буде мати місце фактично, і вважає за недоцільне подальше існування цієї норми у КК [12, с. 147].

Однак, незважаючи на оригінальність цієї думки, доводи автора не можна вважати обґрунтованими. Поясненнями такого твердження слугують запитання, які виникають у правозастосовній практиці. А саме: якщо існування ч. 3 ст. 342 КК недоцільне, то як кваліфікувати дії затриманого за підозрою у відкритому заволодінні чужим майном, який, намагаючись вирватися від працівника міліції, відштовхує потерпілого і погрожує застосувати до нього насильство, якщо міліціонер не відпустить його? Адже такі дії виходять за межі основного складу злочину, передбаченого ст. 342, і утворюють не що інше, як примушення. Аналогічне питання постає також тоді, коли власник приміщення, в якому проводиться обшук, перешкоджає слідчому

проводити цю слідчу дію шляхом активної протидії, вимагаючи при цьому припинити її проведення під погрозою застосування до потерпілого насильства. І таких прикладів чимало.

Більш того, автор підкреслює, що опір, поєднаний з примушенням, навряд чи буде мати місце фактично [12, с. 147]. Однак судова практика у зазначеній категорії справ доводить протилежне. Так, вивчення 220 вироків про опір, зареєстрованих у Єдиному державному реєстрі судових рішень України у 2006 – 2010 рр., засвідчило, що конструкція ч. 3 ст. 342 КК відображає потреби практики: щонайменше у десяти випадках винних було засуджено за опір, поєднаний з примушенням потерпілого шляхом насильства або погрози його застосування до виконання явно незаконних дій. Наприклад, 12 лютого 2008 р. Новгород-Сіверський районний суд засудив Б. за ч. 3 ст. 342 КК. Злочин було вчинено за таких обставин: 23 листопада 2007 р. приблизно о 4 год. 25 хв. працівники міліції намагалися вивести порушника Х. з будинку і доставити у відділ міліції. Проте Б. хапав співробітників за одяг, намагався вдарити потерпілого і таким чином допомогти своєму брату Х. втекти від правоохоронців. Продовжуючи чинити опір, Б. на снігу побачив пістолет, який витягнув з кобури і, спрямувавши у бік міліціонерів, пред'явив вимогу відпустити його брата [13].

Проте, як показує судова практика, суди не завжди вірно визначають ознаки кваліфікованого складу опору (ч. 3 ст. 342), що призводить до неправильного застосування норм кримінального закону. Так, у вирокі Шевченківського районного суду м. Чернівців від 29 липня 2008 р. зазначено: 4 травня 2008 р. приблизно о 23 год. 35 хв. О. викрав з автомобіля ВАЗ-2107 цифровий пристрій „Кларіон”. Це побачив працівник міліції, який наздогнав підсудного і, представившись, схопив його за руку та запропонував пройти у приміщення Управління боротьби з організованою злочинністю. Щоб уникнути затримання, О. почав відштовхувати міліціонера та намагався вирватися від нього. Зрозумівши, що це йому не вдається, О. вийняв ніж і почав вимагати, щоб правоохоронець відпустив його, погрожуючи в іншому випадку вбити його [14].

Суд визнав винним підсудного у крадіжці, опорі працівнику правоохоронного органу, погрозі вбивством та в умисному заподіянні працівнику правоохоронного органу легких тілесних ушкоджень. При цьому, як зазначено у вирокі, судом було встановлено, що винний після вчинення крадіжки з метою уникнення затримання вчинив фізичну протидію і, погрожуючи працівнику міліції вбивством, вимагав відпустити його. Ці дії утворюють не що інше, як опір, поєднаний з примушенням потерпілого до виконання явно незаконних дій. Виходячи з наведеного, вважаємо, що є всі підстави стверджувати, що в діях винного вбачаються ознаки злочину, передбаченого ч. 3 ст. 342 КК,

однак суд не дав їм належної кримінально-правової оцінки, у зв'язку з чим примушення залишилося безкарним.

Висновок. Отже, об'єднання в одній нормі вказаних злочинних діянь слід визнати цілком обґрунтованим, так як це позбавляє практичних працівників від можливих помилок у кваліфікації зовні схожих і тому важко розмежовуваних випадків примушення і опору. Крім цього, передбачений законом існуючий кваліфікований вид опору відповідає стану розвитку суспільних відносин у державі, які потребують кримінально-правового захисту, а також потребам судово-слідчої практики, за винятком окремих недоліків, про які йтиметься в інших працях.

Бібліографічні посилання

1. *Меньшагин В.Д.* Преступления против порядка управления / Под ред. И.Т. Голякова. – М., 1945.
2. *Поленов Г.Ф.* Уголовный закон на страже порядка управления. – Алма-Ата, 1981.
3. *Сухарев Е.Л.* Ответственность за принуждение представителя власти или общественной личности // Сб. асп. работ по вопросам государства и права СвЮИ. – Вып. 2. – С. 362-380.
4. *Сухарев Е.А., Трофимов Н.И.* Охрана жизни, чести и достоинства работников милиции и народных дружинников. – М., 1970.
5. *Журавлев М.П.* Ответственность за посягательство на жизнь, здоровье и достоинство работников милиции и народных дружинников / Под ред. М.И. Якубовича. – М., 1965.
6. *Елизаров П.С.* Ответственность за посягательство на жизнь, здоровье и достоинство работников милиции и народных дружинников. – К., 1973.
7. *Осадчий В.І.* Кримінально-правовий захист правоохоронної діяльності: Монограф. – К., 2004.
8. *Залялова І.М.* Кримінальна відповідальність за втручання в діяльність працівника правоохоронного органу: Дис. ... канд. юрид. наук. – Донецьк, 2006.
9. *Яценко С.С.* Уголовно-правовая охрана представителей власти и общественной личности (на материалах УССР): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 1965.
10. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь, 2003.
11. *Дубинець В.* Визначення видів примусу до вживання наркотиків // Право України. – 2006. – № 8. – С. 91-95.
12. *Давидович І.І.* Кримінально-правова охорона представників влади і громадськості, які охороняють правопорядок: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2007.
13. Вирок Новгород-Сіверського районного суду Чернігівської області від 12 лютого 2008 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/1456835>.
14. Вирок Шевченківського районного суду м. Чернівців від 29 липня 2008 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/2797226>.

Надійшла до редакції 07.02.2011

О.В. Епель

здобувач

(Харківський національний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.341

ПУБЛІЧНІ ЗАКЛИКИ ДО ВЧИНЕННЯ ТЕРОРИСТИЧНОГО АКТУ ЯК ТЕРОРИСТИЧНИЙ ЗЛОЧИН

Розглянуто питання щодо поняття такого злочину, як публічні заклики до вчинення терористичного акту та встановлення його місця в системі терористичних злочинів.

Ключові слова: тероризм, терористичні злочини, терористичний акт, публічні заклики.

Рассмотрены вопросы относительно понятия такого преступления как публичные призывы к совершению террористического акта и определения его места в системе террористических преступлений.

Ключевые слова: терроризм, террористические преступления, террористический акт, публичные призывы.

Questions about the notion of such crimes as public incitement to commit a terrorist act and to determine its place in the system of terrorist crimes.

Keywords: terrorism, terrorist crimes, terrorist acts, public appeals

Постановка проблеми. Кримінальна відповідальність за публічні заклики до вчинення терористичного акту встановлена в ст. 258² КК України у зв'язку з ратифікацією Конвенції Ради Європи про запобігання тероризму від 16 травня 2005 року Законом України від 21 вересня 2006 року № 170-V «Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо запобігання тероризму» [1], відповідно до якого КК України було доповнено статтями 258¹ (Втягнення у вчинення терористичного акту), 258² (Публічні заклики до вчинення терористичного акту), 258³ (створення терористичного групи чи терористичної організації), 258⁴ (Сприяння вчиненню терористичного акту).

Відразу після включення цих нових статей в КК України в науковій літературі була звернута увага на те, що вони не відповідають повною мірою ні Конвенції Ради Європи про запобігання тероризму, ні іншим конвенціям, крім того, вони не тільки не усувають ті протиріччя, які існували раніше в антитерористичному законодавстві, але й породили нові протиріччя та неузгодженості [2, с. 5].

При цьому в науковій літературі багато уваги приділялося розг-

ляду складів злочинів, передбачених статтями 258¹, 258³ та 258⁴ КК [2; 3; 4]. Що стосується такого складу злочину як публічні заклики до вчинення терористичного акту (ст. 258² КК), то він фактично залишився поза увагою науковців, хоча він також потребує ґрунтовного вивчення та певного вдосконалення.

Перш за все потребує вивчення питання щодо сутнісних характеристик діянь, передбачених в ст. 258² КК України та встановлення їх місця в системі терористичних злочинів.

Аналіз останніх публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Питання щодо протидії тероризму взагалі та терористичним злочинам зокрема розглядалися у роботах таких українських вчених як В.Ф. Антипенко, В.І. Борисов, В.О. Глушков, В.П. Ємельянов, В.В. Крутов, В.А. Ліпкан, С.М. Мохончук, Л.В. Новікова, В.Г. Пилипчук, М.В. Семикін, В.П. Тихий, О.В. Шама-ра та ін.

У науці кримінального права встановлено, що тероризм як явище реальної дійсності існує у трьох рівнях і визначається у трьох його розуміннях: 1) тероризм у вузькому розумінні; 2) тероризм у широкому розумінні; 3) тероризм у найбільш широкому розумінні.

Відповідно до наукових положень тероризм у вузькому розумінні – це загальнонебезпечні діяння, спрямовані на залякування населення з метою спонукання держави, міжнародної організації, фізичної або юридичної особи чи групи осіб до вчинення або відмови від вчинення якихось дій. Вчинення в реальній дійсності такого діяння, що підпадає під ознаки тероризму у вузькому розумінні позначається категорією «терористичний акт» і кваліфікується за ст. 258 КК України [2, с. 10; 3, с. 49 – 50; 4, с. 14].

Тероризм у широкому розумінні охоплює тероризм у вузькому розумінні і всі інші злочини терористичної спрямованості. До категорії цих злочинів у науці відносять крім терористичного акту також інші злочини (наприклад, захоплення заручників, викрадення людини, захоплення водного або повітряного судна, залізничного рухомого складу тощо), якщо ці діяння вчиняються публічно і спрямовані на залякування населення з метою спонукання держави, міжнародної організації, фізичної або юридичної особи чи групи осіб до вчинення або відмови від вчинення якихось дій [2, с. 12; 3, с. 50; 4, с. 14 -15].

Тероризм у найбільш широкому розумінні охоплює тероризм у широкому розумінні та будь-яке сприяння підготовці або вчиненню злочинів терористичної спрямованості чи інших терористичних дій у будь-якому вигляді: створення терористичної групи або терористичної організації, підготовку терористів, пропаганду і поширення ідеології тероризму, фінансування терористичних дій тощо. Вчинення в реальній дійсності діянь, що підпадають під поняття «тероризм у най-

більш широкому розумінні» відповідає категорії «терористична діяльність», яка використовується в Законі України «Про боротьбу з тероризмом» [2, с. 12; 3, с. 49, 53; 4, с. 15 - 16].

В літературі також відзначається, що певна частина діянь, що підпадає під поняття «тероризм у найбільш широкому розумінні», криміналізована та відповідно до положень Конвенції Ради Європи про запобігання тероризму [5] має назву «терористичні злочини». У зв'язку з чим робить такий висновок: «Виходить, що терористичні злочини – це та ж терористична діяльність, яка тільки піддана криміналізації. Тобто категорія «терористичні злочини» за своїм змістом ширша за категорію «злочини терористичної спрямованості», оскільки крім цих злочинів охоплює всі криміналізовані форми та види сприяння їм, але вузча за категорію «терористична діяльність», оскільки поки що не всі форми та види такої діяльності криміналізовані і навряд чи таке взагалі можливе і доцільне» [2, с. 13].

При цьому надається пояснення, що відповідно до КК України кваліфікація терористичних злочинів здійснюється або за окремими складами терористичних злочинів, або за іншими складами злочинів, під ознаки яких разом з іншими діяннями підпадають також і терористичні злочини. Окремі склади терористичних злочинів – це тільки ті склади, які передбачені статтями 258 – 258⁵ КК. В інших випадках терористичні злочини кваліфікуватимуться за статтями КК, що передбачають відповідальність за ті чи інші конкретні суспільно небезпечні діяння (посягання на життя державного чи громадського діяча, захоплення заручників, погроза вчинити викрадення або використання радіоактивних матеріалів, посягання на життя представника іноземної держави тощо), які містяться у різних розділах Особливої частини КК. Таке законодавче положення в науці кримінального права не вважається оптимальним, оскільки однаковим за своєю суттю діянням надається різна правова оцінка [2, с. 13]. І це повною мірою відноситься також щодо криміналізації публічних закликів до вчинення певних терористичних дій.

Виклад основного матеріалу дослідження. До криміналізованих форм сприяння тероризму слід відносити й склад злочину, передбачений ст. 258² КК України, який встановлює кримінальну відповідальність за публічні заклики до вчинення терористичного акту, а також розповсюдження, виготовлення чи зберігання з метою розповсюдження матеріалів з такими закликами.

Якщо виходити з позиції рівневого розгляду феномена тероризму, то публічні заклики до вчинення конкретних терористичних дій слід віднести до категорії тероризму у найбільш широкому його розумінні, оскільки вони виступають певною забезпечувальною ланкою в механізмі терористичної діяльності.

З іншого боку, цей склад злочину викликає суттєві зауваження, оскільки ознаками цього складу охоплюються лише публічні заклики до вчинення терористичного акту, а також розповсюдження, виготовлення чи зберігання з метою розповсюдження матеріалів з закликами до вчинення терористичного акту, тобто до вчинення таких дій, які охоплюються категорією «тероризм у вузькому розумінні». Виходить, що ст. 258² КК має відношення не до всіх терористичних злочинів, а лише до терористичного акту, передбаченого ст. 258 КК, який має такі ознаки: «Терористичний акт, тобто застосування зброї, вчинення вибуху, підпалу чи інших дій, які створювали небезпеку для життя чи здоров'я людини або заподіяння значної майнової шкоди чи настання інших тяжких наслідків, якщо такі дії були вчинені з метою порушення громадської безпеки, залякування населення, провокації воєнного конфлікту, міжнародного ускладнення або з метою впливу на прийняття рішень чи вчинення або невчинення дій органами державної влади чи органами місцевого самоврядування, службовими особами цих органів, об'єднаннями громадян, юридичними особами, або привертання уваги громадськості до певних політичних, релігійних чи інших поглядів винного (терориста), а також погроза вчинення зазначених дій з тією самою метою».

Про заклики до інших терористичних дій в ст. 258² КК не йдеться і це породжує неузгодженості в чинному законі про кримінальну відповідальність.

Що ж стосується терористичного акту, то у кримінально-правовій науці його особливості встановлені наступним чином.

Перш за все це вчинення або погроза вчинення дій, що є загальнонебезпечними, тобто такими, що породжують загальну небезпеку (вибух, підпал тощо), при цьому небезпека повинна бути реальною, загрожувати невизначеному колу осіб а такою, яка реально може спричинити тяжкі наслідки.

Наступна риса терористичного акту – це прагнення винних осіб до широкого розголосу вчинюваних дій, щоб привернути увагу соціуму, як до вчинюваних дій, так і до мотивів їх вчинення, іншими словами, публічний характер діянь, при якому розголос здійснюється навмисно.

Найважливішою ознакою терористичного акту є також навмисне створення в суспільстві стану страху, напруженості, коли здійснюється залякування населення. При цьому створення обстановки страху на соціальному рівні виступає не в якості основної мети, а як засіб досягнення мети впливу на конкретних адресатів, від яких залежить прийняття вигідних для терористів рішень.

Ще однією відмінною рисою терористичного акту є те, що при його вчиненні загальнонебезпечне насильство застосовується віднос-

но одних осіб (невинних жертв) або майна, а психологічний вплив з метою спонукання до певної поведінки, здійснюється на інших осіб (фізичних або юридичних), які, на думку терористів, повинні прийняти вигідні для них рішення.

Таким чином, взаємозалежними ознаками терористичного акту (тероризму у вузькому розумінні) є такі: 1) вчинення загальнонебезпечних (саме загальнонебезпечних, а не будь-яких суспільно небезпечних) діянь або погроз такими, що породжує загальну небезпеку; 2) публічний характер виконання з претензією на широкий розголос; 3) навмисне створення страху, напруженості на соціальному рівні, спрямоване на залякування населення; 4) застосування насильства відносно одних осіб (невинних жертв) або майна з метою спонукання до певної поведінки інших осіб [2, с. 10].

Заклики до інших терористичних дій, навіть криміналізованих, не тягнуть кримінальної відповідальності за ст. 258² КК України, що напевно чи можна вважати вірним.

Таке положення свідчить про недосконалість ознак складу злочину, передбаченого ст. 258² КК України вимогам Конвенції Ради Європи про запобігання тероризму, бо у ст. 5 Конвенції рекомендується встановити кримінальну відповідальність в національних законодавствах за публічне підбурювання до вчинення терористичного злочину, тобто в тексті Конвенції мається на увазі криміналізована частина тероризму в його найбільш широкому розумінні, а не тільки терористичний акт.

Слід підкреслити, що в ч. 1 ст. 1 Конвенції Ради Європи наголошується: «Для цілей цієї Конвенції термін «терористичний злочин» означає будь-який із злочинів, викладених і визначених в одному з договорів, перелік яких наведено в Додатку» [5]. При цьому у Додатку, про який йдеться в ч. 1 ст. 1 Конвенції, перелічено такі міжнародні договори:

1. Конвенція про боротьбу з незаконним захопленням повітряних суден, підписана в Гаазі 16 грудня 1970 р.

2. Конвенція про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки цивільної авіації, укладена в Монреалі 23 вересня 1971 р.

3. Конвенція про запобігання злочинам проти осіб, які користуються міжнародним захистом, зокрема дипломатичних агентів, та покарання за такі злочини, прийнята в Нью-Йорку 14 грудня 1973 р.

4. Міжнародна конвенція про боротьбу із захопленням заручників, прийнята у Відні 17 грудня 1979 р.

5. Конвенція про фізичний захист ядерного матеріалу, прийнята у Відні 3 березня 1980 р.

6. Протокол про боротьбу з незаконними актами насильства в аеропортах, які обслуговують міжнародну цивільну авіацію, укладений у Монреалі 24 лютого 1988 р.

7. Конвенція про боротьбу з незаконними актами, спрямованими

проти безпеки морського судноплавства, укладена в Римі 10 березня 1988 р.

8. Протокол про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки стаціонарних платформ, розташованих на континентальному шельфі, укладений у Римі 10 березня 1988 р.

9. Міжнародна конвенція про боротьбу з бомбовим тероризмом, прийнята в Нью-Йорку 15 грудня 1997 р.

10. Міжнародна конвенція про боротьбу з фінансуванням тероризму, прийнята в Нью-Йорку 9 грудня 1999 р. [5].

Однак, не тільки положення Конвенції Раді Європи про запобігання тероризму, але також життя та здоровий глузд вказують на те, що здійснити публічні заклики в реальній дійсності можливо не тільки до терористичного акту, але й до будь-яких інших терористичних злочинів взагалі та злочинів терористичної спрямованості зокрема (наприклад, до захоплення заручників, повітряного чи морського судна, до посягання на життя державного чи громадського діяча або представника іноземної держави, до створення терористичних груп чи терористичних організацій, до фінансування тероризму тощо), а також розповсюдження, виготовлення чи зберігання з метою розповсюдження матеріалів з такими закликами.

Тим більш в науковій літературі звертається увага на те, що різниця між терористичним актом та іншими злочинами терористичної спрямованості лише в тому, що цим поняттям охоплюються не тільки загальнонебезпечні дії, але й будь-які інші суспільно небезпечні дії, вчинені з терористичною метою. Сутність цих діянь також полягає у залякуванні населення з метою спонукання адресатів впливу до прийняття вигідних для терористів рішень [2, с. 11].

Інші терористичні злочини, які виступають певною мірою забезпечувальною ланкою в механізмі терористичної діяльності (втягнення у вчинення терористичних злочинів, створення терористичної групи чи терористичної організації, фінансування тероризму тощо) також «обслуговують» не тільки терористичний акт, але й інші злочини терористичної спрямованості. Це ж стосується й публічних закликів, які можуть бути спрямовані не тільки на забезпечення вчинення терористичного акту.

У зв'язку з викладеним цікавою вважається конструкція відповідного складу злочину, що передбачений ст. 205² КК Російської Федерації, в диспозиції якої мова йде про публічні заклики до здійснення терористичної діяльності.

Безумовно, ця конструкція вважається значно кращою, ніж та, що має місце в ст. 258² КК України, але в Конвенції Ради Європи про запобігання тероризму йдеться про публічних закликів до вчинення терористичних злочинів, тобто лише тієї терористичної діяльності, яка кри-

міналізована, бо немає сенсу притягати до кримінальної відповідальності за заклики до тих діянь, які не визнані злочинними. Тому межі ознак ст. 205² КК РФ вважаються занадто великими.

Таким чином, будучи за своєю суттю терористичним злочином, публічні заклики до вчинення таких дій повинні бути криміналізованими не тільки в частині закликів до вчинення терористичного акту, але й у вигляді закликів до будь-якого терористичного злочину, за вчинення якого настає відповідальність за Кримінальним кодексом України.

Слід також звернути увагу на те, що у ст. 5 Конвенції Ради Європи розглядувані дії називаються «публічне підбурювання до вчинення терористичного злочину». Однак для національного законодавства України традиційним є те, що підбурювання визначається як різновид співучасті у злочині, а не як самостійний злочин. В якості самостійного злочину КК України передбачає в низці статей саме публічні заклики до певних злочинних дій, наприклад, публічні заклики до насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або до захоплення державної влади (ст. 109 КК), публічні заклики до вчинення дій, що посягають на територіальну цілісність і недоторканість України (ст. 110 КК), публічні заклики до вчинення терористичного акту (ст. 258² КК), публічні заклики до вчинення дій, що загрожують громадському порядку (ст. 295 КК). Ці дії, хоча не є підбурюванням у його буквальному розумінні в національному законодавстві, але достатньо близькі до положень Конвенції Ради Європи відносно протидії таким діянням.

Висновки. В науці кримінального права поняття тероризму визначається у трьох розуміннях: 1) тероризм у вузькому розумінні (терористичний акт); 2) тероризм у широкому розумінні (злочини терористичної спрямованості); 3) тероризм у найбільш широкому розумінні (будь-яка терористична діяльність, як криміналізована, так і некриміналізована). Криміналізована частина терористичної діяльності має назву «терористичні злочини» і включає злочини терористичної спрямованості та криміналізовану частину так званої забезпечувальної ланки у механізмі терористичної діяльності. До цієї криміналізованої частини забезпечувальної ланки відноситься й такий злочин як публічні заклики до вчинення терористичного акту, передбачений ст. 258² КК.

Але конструкція цього складу є недосконалою у зв'язку з тим, що будучи за своєю суттю терористичним злочином, тобто складовою частиною тероризму у найбільш широкому розумінні, цей склад передбачає відповідальність лише за публічні заклики до вчинення терористичного акту (тероризму у вузькому розумінні), що не відповідає сутності цього злочину як терористичному у найбільш широкому його розумінні та вимогам Конвенції Ради Європи про запобігання тероризму від 16 травня 2005 року.

У зв'язку з викладеним вважається за доцільне внести відповідні

зміни до ст. 258² КК України, де передбачити відповідальність за публічні заклики до вчинення терористичного злочину, а не тільки до вчинення терористичного акту.

Бібліографічні посилання

1. Про внесення змін до кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо запобігання тероризму. Закон України від 21 вересня 2006 року № 170-V // Відомості Верховної Ради України. – 2006. - № 45. – Ст.443

2. Проблеми систематизації та комплексного розвитку антитерористичного законодавства України: монографія / Кол. авт.: В.С. Зеленецький, В.П. Ємельянов, В.Я. Настюк та ін.; За заг ред. В.С. Зеленецького та В.П. Ємельянова. – Х.: Право, 2008. – 96 с.

3. Семикін М.В. Створення терористичної групи чи терористичної організації: кримінально-правове дослідження: монографія / М.В. Семикін; за заг. ред. проф. В.П. Ємельянова. – Х.: Нац. ун-т внутрішніх справ, 2003. – 145 с.

4. Ізетов А.Е. Втягнення у вчинення терористичного акту: кримінально-правове дослідження: монографія / А.Е. Ізетов; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. В.П. Ємельянова, - Х.: Право, 2010. – 174 с.

5. Конвенція Ради Європи про запобігання тероризму від 16 травня 2005 р. // www.zakon.rada.gov.ua.

Надійшла до редакції 13.12.2010

І.О. Кисельов

ад'юнкт

*(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)*

УДК 343.2

ВИЗНАЧЕННЯ РЕЦИДИВУ ЗЛОЧИНІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ: ВІТЧИЗНЯНИЙ ТА ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД

Визначено зміст та ознаки рецидиву злочинів у кримінальному законодавстві України та зарубіжних країн.

Ключові слова: *рецидив злочинів, ознаки рецидиву злочинів, відповідальність за рецидив злочинів, запобігання рецидивній злочинності.*

Определяются содержание и признаки рецидива преступлений в уголовном законодательстве Украины и зарубежных стран.

Ключевые слова: *рецидив преступлений, признаки рецидива преступлений, ответственность за рецидив преступлений, предупреждение рецидивной преступности.*

The article is devoted to definition of the table of contents and signs of the relapse of crimes in the criminal code of Ukraine and foreign countries.

Keywords: *relapse of crimes, signs of relapse of crimes, responsibility for the relapse of crimes, prevention of recurrent crime.*

Постановка проблеми. Вивчення зарубіжного досвіду запобігання рецидивній злочинності свідчить про наявність зв'язку між визнанням державою на законодавчому рівні суспільної небезпеки рецидивних злочинів, фіксацією у кримінальному законі держави відповідних положень та рівнем рецидивної злочинності у державі.

Представлена наукова стаття виконана відповідно до Пріоритетних напрямів наукового забезпечення діяльності органів внутрішніх справ України на період 2010 – 2014 років, затверджених Наказом МВС України від 29.07.2010 за № 347 (п.п. 7, 8 Додатку другого, п.п. 5, 7 Додатку п'ятого).

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Проблематика рецидиву злочинів не є суто новою і має своє висвітлення у працях як кримінально-правового спрямування, так і кримінологічного, оперативно-розшукового. Цей напрямок розроблявся А.І. Алексєєвим, М.І. Бажановим, В.С. Батиргарєєвою, Ю.І. Битком, І.М. Гальперінім, В.В. Голіною, І.М. Даньшиним, О.Г. Горбатовською, А.Ф. Зелінським, В.П. Кашеповим, А.В. Корнієць, Л.П. Онікою, О.М. Яковлєвим та ін.

Метою даної наукової статті є з'ясування змісту та ознак рецидиву злочинів у кримінальному законодавстві України і зарубіжних країн (Республіка Білорусь, Данія, Грузія, Киргизстан, Республіка Казахстан, Латвія, Республіка Молдова, Польща, Російська Федерація, Узбекистан, Естонія).

Виклад основного матеріалу дослідження. Як відомо, Кримінальний кодекс України у 2001 р. закріпив легальне визначення рецидиву злочинів, а через це фактично заклав основу для подальшого розвитку законодавства у сфері запобігання рецидивній злочинності. У наукових осередках на сьогодні висловлюються різні точки зору щодо повноти визначення поняття рецидиву у КК України. В.С. Батиргарєєва спирається на законодавче визначення рецидиву й визначає його як позитивне та достатньо повне, що відображає кількісні і якісні показники, котрі характеризують сутність рецидиву злочинів. А.В. Корнієць відстоює позицію, за якою визначення рецидиву злочинів у Кримінальному кодексі України є недостатнім і таким, що не в повному обсязі розкриває сутність рецидиву [1, с. 59; 3, с. 197].

У той же час слід зазначити, що від визначення меж та характеристики ознак, притаманних поняттю «рецидив злочинів», фактично залежить напрям та стратегія державної політики щодо запобігання рецидивній злочинності. Більш того, чітка законодавча градація та детальне визначення у кримінальному законі дозволяє визначати наявність чи відсутність у діях особи ознак рецидиву злочинів (тобто визначення ступеня підвищеної суспільної небезпечності для оточуючих осіб); встановлювати рівень суспільної небезпеки особи рецидивіста

(поділ рецидивістів на певні групи, як-то небезпечний рецидивіст або особливо небезпечний рецидивіст тощо).

Таким чином, від змісту та конкретизованості визначення рецидиву злочинів у кримінальному законі як від відправної точки у спрямованості державної та суспільної діяльності фактично залежить ефективність запобігання рецидивній злочинності у державі в цілому.

У науці кримінального права В.П. Кашепов висловлює думку, що необхідно відмовитися від поняття рецидиву злочинів у кримінальному законодавстві. Мотивація такого погляду полягає в тому, що факт наявності судимості не є головним у визначенні ступеня суспільної небезпечності особи, яка вчиняє злочин повторно. Скоріше за все, факт вчинення злочину свідчить про прорахунки у кримінально-виконавчій політиці та роботі відповідних установ з виправлення та ресоціалізації засуджених [2].

У той же час така думка, на наш погляд, не може бути визнана правильною з огляду на те, що відсутність законодавчого закріплення не вирішує фактичних проблем та не зменшує кількості осіб, які мають стійкі антисуспільні погляди і систематично вчиняють злочини, незалежно від застосування до них заходів виховного впливу.

Практика, навпаки, свідчить про необхідність законодавчого закріплення та деталізації поняття рецидиву злочинів. Аналіз кримінального законодавства країн СНД та континентальної Європи показує, що в більшості із них закріплені певні ознаки, які дозволяють стверджувати, що в діянні особи має місце рецидив злочинів. Крім того, чинне кримінальне законодавство країн СНД (Республіки Білорусь, Узбекистану, Республіки Казахстану, Киргизстану, Російської Федерації та ін.) та країн континентальної Європи (Польщі, Латвії, Данії, Естонії та ін.) різняться у підходах щодо розуміння сутності самого явища рецидиву злочинів.

У відповідності до Кримінального кодексу Російської Федерації рецидивом злочинів визнається вчинення умисного злочину особою, що має судимість за раніше вчинений умисний злочин [10]. При цьому на момент вчинення нового злочину судимість за раніше вчинений злочин повинна бути не погашеною або не знятою у встановленому законом порядку.

Кримінальний кодекс РФ класифікує рецидиви злочинів на небезпечні та особливо небезпечні. Критеріями класифікації є категорія злочинів та кількість судимостей. Загальний та спеціальний рецидиви виділяються з метою більш детального усвідомлення правових наслідків для осіб, які вчинили тяжкі злочини.

Небезпечний рецидив передбачений ч. 2 ст. 18 КК РФ. Зокрема, такий рецидив є наявним при вчиненні особою умисного злочину, за який вона засуджується до позбавлення волі, якщо раніше цю особу

було двічі засуджено до позбавлення волі за умисний злочин, а також при вчиненні особою тяжкого умисного злочину, якщо раніше її було засуджено за умисний злочин.

Особливо небезпечним рецидивом злочинів за КК РФ визнається такий рецидив, коли: 1) при вчиненні умисного злочину особою, за який її засуджують до позбавлення волі, її було тричі засуджено до позбавлення волі за тяжкий злочин; 2) при вчиненні особою тяжкого злочину, якщо раніше вона була засуджена два рази до позбавлення волі або вона засуджувалась до позбавлення волі за особливо тяжкий злочин; 3) при вчиненні особою особливо тяжкого злочину, якщо раніше її було засуджено до позбавлення волі за тяжкий або особливо тяжкий злочин [10].

У ч. 1 ст. 43 Кримінального кодексу Республіки Білорусь визначено, що рецидивом злочинів є вчинення умисного злочину особою, яка має судимість за умисний злочин [7]. У даному разі законодавець прямо вказує на ознаки рецидиву злочинів, які включають в себе наявність умисних злочинів: як останнього, так і попереднього (попередніх); наявність на момент вчинення нового умисного злочину судимості; наявність проміжку часу між вчиненням попереднього злочину і останнім, в якому випадку із них має місце наявність судимості. Кримінальним законодавством Республіки Білорусь передбачено більш суворе покарання за вчинені злочини, винна особа в яких є рецидивістом (ч. 5 ст. 43 КК Республіки Білорусь). Закон визначає два ступеня (види) небезпеки рецидиву злочинів: небезпечний та особливо небезпечний. До першого ч. 2 ст. 43 КК Республіки Білорусь відносить вчинення особою умисного злочину, за який вона засуджується до позбавлення волі, якщо раніше ця особа два рази засуджувалась до позбавлення волі за умисні злочини, та при вчиненні особою тяжкого злочину, якщо раніше вона була засуджена до позбавлення волі за тяжкий злочин. Особливо небезпечним за ч. 3 ст. 43 КК Республіки Білорусь є такий рецидив, коли при вчиненні умисного злочину особою, за який її засуджують до позбавлення волі, її було тричі засуджено до позбавлення волі за тяжкий злочин; при вчиненні особою тяжкого злочину, якщо раніше вона була засуджена два рази до позбавлення волі або вона засуджувалась до позбавлення волі за особливо тяжкий злочин; при вчиненні особою особливо тяжкого злочину, якщо раніше її було засуджено до позбавлення волі за тяжкий або особливо тяжкий злочин.

При цьому білоруський законодавець прямо не визначає спрямованість злочинів, які можуть бути віднесені до категорії тяжких чи особливо тяжких, а обмежується лише ступенем тяжкості. Відповідно до ч. 4 ст. 12 КК Республіки Білорусь тяжкими є умисні злочини, за які може бути передбачене максимальне покарання у виді позбавлення волі до 10 років, а відповідно до ч. 5 ст. 12 особливо тяжкими є

умисні злочини, за які передбачене покарання понад 10 років позбавлення волі, довічне позбавлення волі або смертна кара.

При цьому КК Республіки Білорусь не відносить до рецидиву та не враховує при призначенні покарання ті судимості, що набуті особою у віці до 18 років, та судимості, що були зняті чи погашені в установленому законом порядку (ч. 4 ст. 43 КК Республіки Білорусь).

Майже тотожним є визначення рецидиву злочинів у ч. 1 ст. 17 Кримінального кодексу Грузії, відповідно до якого рецидив злочинів – це вчинення умисного злочину особою, що має судимість за раніше вчинений умисний злочин [4]. КК Грузії також визначає два види рецидиву злочинів. Такими є небезпечний рецидив та особливо небезпечний рецидив (ч.ч. 2, 3 ст. 17 КК Грузії). При цьому ознаки та підстави визнання рецидиву злочинів небезпечним і особливо небезпечним повністю збігаються з підставами, зазначеними у ч.ч. 2, 3 ст. 43 КК Республіки Білорусь. Частиною 5 ст. 17 КК Грузії передбачена можливість призначення більш суворого покарання за рецидив злочинів, а саме: при наявності рецидиву строк покарання не може бути менш ніж половина, при небезпечному – дві третини, а при особливо небезпечному – три четвертих максимального терміну покарання.

У ч. 1 ст. 13 Кримінального кодексу Республіки Казахстан визначення поняття рецидиву злочинів майже аналогічне положенням КК Грузії: вчинення умисного злочину особою, котра має судимість за раніше вчинений умисний злочин [8]. Практика законодавчого розмежування ступеня суспільної небезпеки рецидиву в КК Республіки Казахстан виходить із тих же положень, що містяться у КК Республіки Білорусь та КК Грузії, а отже, виділяє небезпечний та особливо небезпечний рецидив злочинів. Причому ознаки або підстави віднесення рецидиву до певного виду, що закріплені у ч.ч. 2, 3 ст. 13, повністю співпадають з такими у відповідних статтях КК Республіки Білорусь та КК Грузії. Такий стан можна пояснити схожістю поглядів на більшість кримінально-правових інститутів, що існували за часів СРСР і практично не мали суттєвих розбіжностей у формулюванні та тлумаченні до 1991 р.

У Кримінальному кодексі Киргизстану закріплено визначення рецидиву злочинів, яке повністю співпадає з визначенням у кодексах Грузії та Казахстану, яким визнається вчинення умисного злочину особою, що має судимість за раніше вчинений умисний злочин (ч. 1 ст. 16 КК Киргизстану) [5]. За КК Киргизстану рецидив злочинів поділяють на небезпечний та особливо небезпечний, а у ч.ч. 2 та 3 ст. 16 КК Киргизстану законодавець встановлює ознаки таких видів рецидиву, що повністю співпадають з ознаками у відповідних статтях кримінальних кодексів Грузії, Білорусії та Казахстану.

У ч. 1 ст. 34 Кримінального кодексу Республіки Молдова рецидив

визначається як вчинення одного або декількох умисних злочинів особою, яка має судимість за умисний злочин [9]. Рецидив злочинів визнається небезпечним, якщо особа на момент вчинення злочину уже два рази засуджувалася до позбавлення волі за умисні злочини і знову вчинила умисний злочин або якщо особа уже була засуджена за умисний тяжкий чи особливо тяжкий злочин та знову вчинила тяжкий чи особливо тяжкий злочин (ч. 2 ст. 34 КК Республіки Молдова).

Особливо небезпечним за кримінальним законодавством Республіки Молдова визнається рецидив, якщо особа не менш трьох разів засуджувалася до позбавлення волі за умисний злочин і знову вчинила умисний злочин; якщо особа засуджувалась за надзвичайно тяжкий злочин і знову вчинила особливо тяжкий або надзвичайно тяжкий злочин (ч. 3 ст. 34 КК Республіки Молдова).

За Кримінальним кодексом Республіки Узбекистан рецидивом злочинів визнається вчинення особою нового умисного злочину після її засудження за раніше вчинений умисний злочин [11]. Небезпечним рецидивістом визнається особа, яка вчиняє новий умисний злочин, що тотожний тому, за який її раніше було засуджено, а також в інших випадках, зазначених у кодексі (ч. 2 ст. 34 КК Республіки Узбекистан).

Особливо небезпечним рецидивістом вважається особа, яка засуджується за вчинення нового умисного злочину не менш як на п'ять років позбавлення волі за: особливо тяжкий злочин, якщо вона раніше засуджувалась за особливо тяжкий злочин або двічі за тяжкий злочин, і за кожен з них відбувала покарання у виді позбавлення волі строком не менше п'яти років; за тяжкий злочин, якщо вона раніше двічі засуджувалась за тяжкі злочини або у будь-якій послідовності за тяжкий та особливо тяжкий злочин і за кожен з них було призначено покарання у виді позбавлення волі на строк не менше п'яти років (ч. 3 ст. 34 КК Республіки Узбекистан).

Ознаки, закріплені у ст. 34 КК Узбекистану, відрізняються від тих, що закріплені в інших кодексах країн СНД, зокрема у ч.ч. 2, 3 ст. 43 КК Республіки Білорусь, ч. 2, 3 ст. 17 КК Грузії, ч. 2, 3 ст. 16 Киргизстану тощо.

У Кримінальному кодексі Латвії рецидив визначено через розкриття його ознак у ст. 27. Так, рецидивом злочинного діяння є вчинення особою нового злочинного діяння після засудження особи за раніше вчинене злочинне діяння, якщо судимість за нього не знята або не погашена [6].

Привертає увагу той факт, що визначення рецидиву злочинів (діяння за КК Латвії) не містить ознаки умислу, тобто у ст. 27 КК Латвії відсутня вказівка на факт вчинення саме умисного злочину як першого, так і усіх подальших, які утворюють рецидив. Злочинним діянням Кримінальний кодекс Латвії визнає передбачене кодексом діяння (дію

або бездіяльність), яке вчинене з умислом (умисно) або з необережності, за вчинення якого передбачена кримінальна відповідальність. За таких умов очевидно, що рецидивом може бути визнане вчинення умисного або необережного злочину після засудження за умисний або необережний злочин. Кримінальний кодекс Латвії не розкриває та не передбачає різновидів рецидиву.

Кримінальний кодекс Естонії не містить законодавчого визначення поняття рецидиву злочинів. Більш того, КК Естонії не закріплює навіть інститутів повторності та множинності злочинів. Однак аналіз Загальної частини вказаного кодексу дозволяє стверджувати, що естонський законодавець визнає підвищену суспільну небезпеку осіб, які неодноразово вчиняють злочини. У пункті 1 ч. 1 ст. 38 КК Естонії до обставин, які обтяжують відповідальність, віднесені вчинення злочину особою, яка раніше вчинила будь-який злочин, за який не закінчилися строки давності, передбачені у ст. 53 КК Естонії [15, с. 61]. Відповідно до ч. 1 ст. 53 КК Естонії застосовуються строки давності притягнення до Кримінальної відповідальності у межах двох, п'яти та, відповідно, десяти років за злочини в залежності від ступеня їх тяжкості [15, с. 76].

З огляду на це можна дійти висновку, що навіть за відсутності законодавчого закріплення поняття рецидиву злочинів через ознаки, які закріплено у пункті 1 ч. 1 ст. 38 КК Естонії, фактично розкривається сутність «кримінологічного рецидиву злочинів», під яким розуміється вчинення повторних злочинів та наявність підвищеної суспільної небезпеки особи незалежно від виду притягнення цієї винної особи до кримінальної відповідальності. У той же час більшість кодексів країн СНД та навіть континентальної Європи виходять з кримінально-правового визначення рецидиву, а саме з наявності реакції держави на вчинений злочин (позбавлення волі, або судимість чи інший правовий статус особи зумовлений осудом за вчинені злочинні діяння).

Кримінальний кодекс Данії не містить визначення рецидиву злочинів, але вирішує питання щодо запобігання рецидивній злочинності шляхом закріплення у ч. 1 §83 КК положення, згідно з яким при вчиненні злочинів, що передбачені у ст. 119, 121, 141, 142, 180, 181, 237, 244-247, 252, 260, 261, 266 та 291(2) кримінального закону, особі, яка відбуває покарання за вироком, що пов'язаний з позбавленням волі, або особою, яка підлягала іншим правовим наслідкам, пов'язаним з позбавленням волі, може бути призначено вдвічі більше покарання. Наведені статті передбачають кримінальну відповідальність за злочини проти державних службовців; проти життя та здоров'я осіб; проти власності.

У кримінальному кодексі Польщі також немає визначення рецидиву злочинів. У той же час відповідно до параграфу 1 ст. 64 КК Польщі якщо винна особа, яку засуджено до позбавлення волі за умис-

сний злочин, протягом п'яти років після відбуття не менше шести місяців покарання вчинює умисний тяжкий злочин, що є схожим з тим, за який її вже було засуджено, суд може призначити покарання, передбачене за цей злочин, у розмірі до верхньої межі покарання, яке закріплено в санкції, збільшене наполовину [14, с. 77].

Крім того, якщо винна особа, яку засуджено відповідно до умов п. 1 ст. 64 КК Польщі, відбула не менш як один рік покарання у виді позбавлення волі та протягом п'яти років після відбуття останнього покарання знову вчиняє умисний злочин проти життя та здоров'я, згвалтування, розбій, крадіжку зі зломом або інший злочин проти власності з використанням насильства чи погрозою його використання, суд призначає покарання у виді позбавлення волі, передбачене за цей злочин, у розмірі вище нижньої межі або (на розсуд суду) в розмірі до верхньої межі санкції, збільшеної наполовину (п. 2 ст. 64 КК Польщі).

Хоча ознаки, що закріплені у п.п. 1, 2 ст. 64 КК Польщі, фактично розкривають поняття рецидиву злочинів (повторне вчинення злочину, повторний злочин повинен бути умисним, наявність певного правового статусу особи після засудження), при детальному аналізі стає зрозумілим, що порівняно з загальноприйнятими ознаками рецидиву злочинів у країнах колишнього СРСР, КК Польщі акцентує увагу на тому, що протягом п'яти років до особи можуть бути застосовані більш суворі заходи відповідальності. Злочин, який вчинюється повторно, повинен бути схожим з попереднім (за п. 2 ст. 64 КК Польщі – особливо небезпечним: злочини проти життя та здоров'я; проти власності, поєднані з насильством; згвалтування), а також особа обов'язково повинна раніше відбутися покарання у виді позбавлення волі не менш ніж шість місяців (за п. 2 ст. 64 КК Польщі – не менше одного року).

Висновки. Аналіз наведених визначень поняття «рецидив злочинів» у кримінальних законах різних держав наглядно демонструє, що між змістом поняття «рецидив злочинів», закріпленим у більшості країн СНД на теренах пострадянського простору, та тим, який існує в країнах Європи, є суттєва різниця.

У той же час модельне кримінальне законодавство країн СНД передбачає наявність рецидиву злочинів при вчиненні умисного злочину особою, яка має судимість за раніше вчинений умисний злочин [12]. Крім того, модельний Кримінальний кодекс передбачає градацію рецидиву на звичайний рецидив, небезпечний та особливо небезпечний. В основу класифікації ступеня тяжкості рецидиву покладено критерії у вигляді кількості судимостей та тяжкості злочинного діяння (ч. 2, 3 ст. 20 Модельного Кримінального кодексу СНД). Тяжкість злочинного діяння згідно з модельним кримінальним законодавством визначається за ступенем суспільної небезпеки та характером діяння, відповідно до

ст. 18 Модельного Кримінального кодексу.

Слід зауважити, що наявність у відповідних статтях кримінальних кодексів різних держав різних ознак рецидиву злочинів надає право стверджувати про існування як «кримінально-правового», так і «кримінологічного» визначення рецидиву злочинів у кримінальному законодавстві. Крім того, законодавство окремих країн (наприклад, Латвії) визнає також і наявність рецидиву злочинів при вчиненні не лише умисних, а й необережних злочинів. Наявність як різноманітних, так і схожих підходів до визначення рецидиву злочинів зумовлена існуванням різних правових звичаїв та наявністю законодавства модельного (рекомендаційного) характеру. Зокрема, визначення поняття рецидиву злочинів у більшості країн СНД є тотожним (Республіка Білорусь, Російська Федерація, Україна, Казахстан тощо), проте слід враховувати, що навіть при тотожному визначенні поняття рецидиву злочинів підходи законодавця в окремих країнах (Республіка Білорусь, Україна, Узбекистан тощо) щодо розмежування останнього на небезпечний та особливо небезпечний суттєво різняться, а законодавець керується різними ознаками при вирішенні цього питання. Однак слід звернути увагу, що в деяких країнах (Україна) законодавець не закріплює у кримінальному законі ознаки та підстави розмежування рецидиву злочинів на небезпечний та особливо небезпечний, а лише виходить з того факту, що наявність рецидиву злочинів є ознакою підвищеної суспільної небезпеки особи, і такі обставини враховуються при кваліфікації злочинів та призначенні покарання, при вирішенні питання щодо можливості звільнення від кримінальної відповідальності та покарання у випадках, передбачених Кримінальним кодексом (ч. 1 ст. 35 КК України).

Бібліографічні посилання

1. *Батургарєєва В.С.* Щодо нового підходу до розуміння поняття рецидивної злочинності // Часопис Київського ун-ту права. – 2004. – № 2. – С. 58-61.
2. *Кауєнов В.П.* Об особенностях современного уголовно-правового законодательства // Журнал российского права. – 2005. – № 4 // http://www.juristlib.ru/book_2972.
3. *Корнієць А.В.* Деякі аспекти кримінально-правової та кримінологічної характеристики поняття «рецидив злочинів» // Актуальні проблеми боротьби зі злочинністю. – Запоріжжя, 2002. – № 42 – С. 196-198.
4. Кримінальний кодекс Грузії // <http://law.edu.ru/norm/norm>.
5. Кримінальний кодекс Киргизстану // <http://clck.yandex.ru/redirect/AiuY0DBWFJ4ePaEsebrge>.
6. Кримінальний кодекс Латвії: ч. 1 ст. 27 // <http://clck.yandex.ru/redirect/2&sign=13f7b97d66c83d1>.
7. Кримінальний кодекс Республіки Білорусь // <http://pravo.kulichki.com/vip/uk>.
8. Кримінальний кодекс Республіки Казахстан // <http://www.pavlodar.com/zakon/index.html?dok=00087>.
9. Кримінальний кодекс Республіки Молдова // <http://clck.yandex.ru/redirect/AUINrNmk5WktYejR0>.

10. Кримінальний Кодекс Російської Федерації // <http://www.consultant.ru/popular/ukrf>.
11. Кримінальний кодекс Узбекистану // http://fmc.uz/legisl.php?id=k_ug.
12. Модельний кримінальний кодекс для держав – учасниць СНД // <http://www.iacis.ru/data/prdoc/019.rar>.
13. Уголовный кодекс Дании. Законодательство зарубежных стран / Под ред. Беяева С.С. – СПб., 2001.
14. Уголовный кодекс Польши. Законодательство зарубежных стран / Пер. с польск. Барилевич Д.А., Саркисовой Э.А. – СПб., 2001.
15. Уголовный кодекс Эстонии. Законодательство зарубежных стран / Под ред. Запелалова В.В. – СПб., 2001.

Надійшла до редакції 04.02.2011

А.О. Марієнко

магістр права

(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.8

ІНДИВІДУАЛЬНЕ ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИНАМ, ВЧИНЕНИМ ОСОБАМИ КРИМІНАЛЬНОГО ТИПУ

Проаналізовано індивідуальні заходи запобігання злочинам, вчинюваним різними типами злочинців. Визначено особисті якості, що характеризують особу злочинця, при призначенні судами покарань за вчинені злочини.

Ключові слова: зміст поняття «особа злочинця», принципи призначення покарання, запобігання злочинам.

Анализируются индивидуальные меры предотвращения преступлений, совершаемых разными типами преступников. Определяются личные качества, которые характеризуют личность преступника, при назначении судами наказаний за совершенные преступления.

Ключевые слова: содержание понятия "личность преступника", принципы назначения наказания, предотвращение преступлений.

There is the determination of individual measures of prevention of crimes committed by criminals of different types. Personal qualities that characterize the personality of criminal at setting of punishments by courts for committed crimes are determined.

Key words: essence of concept "identity of the criminal", principles of setting of punishment, crime prevention.

Постановка проблеми. Кримінологія як наука здійснює дослідження злочинності, її змін регіонального і соціально-групового характеру, процесів детермінації, розробляє рекомендації щодо заходів

запобігання злочинам. З іншого боку, вивчення злочинності не може відбуватися без дослідження осіб, які вчиняють злочини. Існування організованої, рецидивної, економічної злочинності, злочинності неповнолітніх передбачає вивчення суттєвих особливостей осіб, які вчиняють злочини. Проблему особи злочинця у кримінології справедливо відносять до вузлових і найскладніших [1, с. 233].

Обрана тема виконується в межах дисертаційного дослідження, відповідає планам науково-дослідної роботи Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ і кафедри кримінального права та кримінології.

Метою цієї статті є вивчення питання запобігання злочинам, вчиненим особами кримінального типу, в сучасній кримінології.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. У розробку цієї проблеми зробили істотний внесок багато видатних вчених, у тому числі Ю.М. Антонян, Ю.Д. Блувштейн, В.В. Волженкін, П.С. Дагєль, К.Є. Ігошев, І.І. Карпець, В.Н. Кудрявцев, А.Н. Ларьков, Н.С. Лейкіна, М.Г. Миненок, Г.М. Міньковський, В.Д. Філімонов, А.М. Яковлєв та ін.

Виклад основного матеріалу дослідження. Норми кримінального закону, що регулюють процес призначення покарання, допускають певне співвідношення між обраним покаранням та особистістю винного, але не виражають його конкретно, тобто не містять формалізованих критеріїв, що забезпечують таке співвідношення. На практиці це призводить до негативних наслідків. Зокрема, проведені дослідження показали, що у різних регіонах країни каральна практика за певними категоріями злочинів істотно розрізняється. При цьому розбіжності в обсягах застосування різних видів та розмірів покарання, і насамперед позбавлення волі, не можна пояснити ні даними, що характеризують злочинність, ні особливостями контингенту засуджених, притаманними цим регіонам. Великі розбіжності у суворості покарання за аналогічні злочини, вчинені особами, які мають у цілому однакові (типові) особистісні властивості, на що справедливо вказує багато вітчизняних та зарубіжних вчених, свідчить про необхідність вживання певних заходів для скорочення «ножиць» на базі вироблення єдиної лінії для типових ситуацій за окремими категоріями справ з урахуванням об'єктивних та суб'єктивних властивостей злочинних діянь та особливостей особи тих, хто їх вчинив [2, с. 13, 22]. В іншому разі, як підкреслює В.П. Нажимов, учасники процесу, особливо підсудний та захисник, майже беззахисні від розсуду суддів у виборі конкретної міри покарання, закон не дає у таких випадках досить міцного підґрунтя й судді можуть привнести в це питання будь-які суб'єктивні моменти [3, с. 5].

Оцінка кримінально-процесуальної діяльності органів дізнання і досудового слідства за кількісними показниками свідчить про те, що

правоохоронна системи працює сама на себе [4, с. 5].

Виходячи із того, що у кримінальному законі закладений діапазон санкцій з урахуванням типової приналежності злочину та особи винного, ми вважаємо, що вирішити поставлене завдання можна на основі моделі, в якій будуть: а) виділені найбільш типові групи злочинців; б) визначені конкретні цілі покарання, яких необхідно досягти за допомогою кримінально-правових санкцій стосовно винних із різних типологічних груп; в) диференційовані види покарань залежно від притаманних їм специфічних засобів досягнення конкретних цілей покарання; г) запропоновані рекомендації щодо індивідуалізації покарання з урахуванням типологічної характеристики особи винного [5, с. 33].

До першої типології (випадковий та недбалый тип) належать злочинці, які характеризуються стійкою соціальною спрямованістю. Негативна спрямованість цієї категорії осіб незначна та визначається в цілому суспільною небезпекою самого злочину. Тому метою покарання осіб даної типологічної групи буде відновлення соціальної справедливості та загальне запобігання злочинам, що досягається вже самим фактом осуду особи з боку держави і, як правило, не вимагає реального застосування кримінально-правової санкції.

Друга група типології (нестійкий тип) поєднує злочинців, особистість яких характеризується негативною соціальною спрямованістю. Тому цілями покарання представників цього типу будуть: спеціальне запобігання за допомогою залякуючих елементів кримінального покарання та виправлення за допомогою виправного впливу.

До звичного типу злочинців (третя група) належать злочинці, особистість яких характеризується нестійкою соціальною спрямованістю. Відносно таких осіб цілі застосування покарання полягають насамперед у виправленні та ресоціалізації за допомогою інтенсивного й досить тривалого виправного впливу в умовах ізоляції від суспільства.

Четверту групу типології складають злочинці професійного типу, особистість яких характеризується негативно-девіантною соціальною спрямованістю. Конкретними цілями покарання таких злочинців повинні бути: спеціальне запобігання, що досягається позбавленням особи реальної можливості вчинити новий злочин шляхом ізоляції, виправлення в умовах виправної установи, а також кара як засіб відновлення соціальної справедливості й залякування самого засудженого для вироблення у нього «гальмівної установки», здатної утримати від вчинення злочину у майбутньому [6, с. 199-200].

Одне й те саме покарання, як справедливо зазначав І.І. Карпець, для різних категорій злочинців буде мати неоднакове значення, буде по-різному впливати на них [7, с. 188]. Можна стверджувати, що в кінцевому підсумку дієвість покарання залежить від того, наскільки дієві його заходи стосовно особи конкретного злочинця.

Таким чином, на рівні теоретичного аналізу та розробки практичних рекомендацій наше завдання зводиться до поєднання типових особливостей кримінальної особи з тими заходами, що притаманні різним видам покарань. Ця проблема має бути розробленою стосовно певних категорій злочинів та злочинців. Викликано це тим, що, по-перше, діапазон санкцій, передбачених складами конкретних злочинів, істотно відрізняється, тому шкали таких санкцій будуть мати неоднаковий термін та, відповідно, різні в ній інтервали. І, по-друге, типологічні характеристики особи окремих категорій злочинців (наприклад, насильницький тип злочинця та корисливий тип) мають певну специфіку, тому засоби досягнення цілей покарання щодо них будуть розрізнятися між собою.

Таким чином, можна дійти висновку, що ступінь суспільної небезпеки вчиненого задає постійність санкції, у рамках якої визначається міра покарання з урахуванням особистісних особливостей злочинця та обставин, що пом'якшують або обтяжують покарання, якщо останні не знайшли свого відбиття в оцінці діяння та особи [8, с. 35].

Визначені прогалини у вивченні криміногенної особи під час досудового слідстві та судового розгляду справи свідчать про те, що при призначенні покарання враховувалася обмежена за обсягом та не завжди особистісна інформація, яка не може бути визнана достатньою базою для всебічної та повної оцінки особи. З іншого боку, недостатня увага при призначенні покарання до обставин, що характеризують позитивну спрямованість особи та її ретроспективну цінність, урахування чого повинно вести до пом'якшення покарання, потягла за собою неповну, спотворену оцінку особи і, як наслідок, призначення надмірно суворого покарання.

Опитування працівників суду показало, що більшість із них (86 %) вважають інформацію про підсудного, зібрану під час досудового слідства, досить обмеженою та недостатньою для індивідуалізації покарання. Чверть опитаних (21 %) зазначили, що їх оцінка особи не збігалася з тією, котра впливала із матеріалів досудового слідства. Очевидно, що недоліки, допущені при дослідженні особи обвинувачуваного, не завжди бувають усунуті в процесі судового розгляду. Однак кількість справ, що були направлені на дослідження за цією підставою, становить усього 2 %.

Порівняння кількості даних про особу, що були зібрані у процесі досудового слідства, з кількістю обставин, на базі яких суд мотивував обрання покарання, показало, що деякі відомості про особу обвинувачуваного опинилися поза полем зору при призначенні покарання. Навіть обставини, що найбільш часто зустрічаються в матеріалах кримінальної справи, були прийняті судами до уваги не в усіх випадках. Наприклад, щире каяття та визнання вини як обставина, що найбільш часто зустрічається в матеріалах справи, на практиці враховувалася судом у 65,6 %

випадків, перша судимість – у 58,2 % випадків. Зовсім рідко враховувалися обставини, що характеризують ставлення злочинця до праці, його соціальний статус, стан здоров'я та ін. Аналогічна картина спостерігалася і щодо обставин, які негативно характеризують особу.

Привертає увагу той факт, що в 11,5 % випадків суд мотивував призначення покарання даними про особу в загальній формі, наприклад, «з урахуванням особи підсудного» або «виходячи зі ступеня суспільної небезпеки особи винного».

Аналіз даних показав таке: обставини, що характеризують особу засуджених, взагалі не враховуються при обранні судом міри покарання. Це стосується і обставин, що характеризують колишні заслуги злочинця перед суспільством, мотиви вчинення злочину, сімейний стан, стан сп'яніння в момент вчинення злочину. У той же час вірогідно встановленим є вплив таких показників, як відомості про кількість судимостей, наявність у минулому адміністративних або інших стягнень, ставлення до сімейних обов'язків. Із цього виходить, що деякі досить важливі відомості про особу не мали будь-якого істотного впливу на вибір судом покарання. Зазначені вище недоліки призначення покарання зумовлені багатьма причинами. Одні із них, як вказувалося вище, полягають у тому, що деякі загальні питання (зміст поняття «особа злочинця», принципи призначення покарання) вирішені в теорії на такому абстрактному рівні, що не дозволяє перевести їх на «практичну мову». Інші причини слід шукати в самій практиці урахування судом особи винного при призначенні покарання, які можна визначити як «недоліки професіоналізму і суб'єктивізм».

Для опитаних нами суддів практичний інтерес представляє з'ясування підходу до: а) принципів призначення покарання; б) специфічних засобів досягнення цілей покарання, властивих різним його видам; в) основних правил урахування головних факторів призначення покарання – злочинного діяння та особи винного; г) обсягу відомостей, що характеризують злочинця та утворюють його індивідуальність.

Кримінальне законодавство надає суду широкі можливості для здійснення диференційованого підходу до призначення покарання та дозволяє застосовувати суворі заходи покарання до осіб, винних у вчиненні тяжких злочинів, та раніше засуджуваних, які, незважаючи на застосовані заходи державного примусу, не бажають вести законослухняний спосіб життя; у той же час призначати не пов'язані з позбавленням волі покарання особам, які вперше вчинили злочини невеликої тяжкості і здатні виправитися без ізоляції від суспільства. У керівних постановках Пленуму Верховного Суду України неодноразово вказувалося на неприпустимість призначення покарання у виді позбавлення волі у тих випадках, коли за обставинами справи й даними про особу можна відповідно до закону застосувати засудження до позбавлення волі з випра-

вним строком (умовне засудження) з обов'язковим залученням до праці та інші більш м'які покарання [9]. Виходячи із цих постанов, можна очікувати, що суддівська правосвідомість повністю з ними погодиться як на вербальному, так і на поведінковому рівні. Аналіз каральної практики (поведінковий рівень) показав, що судді нерідко призначали покарання без достатнього урахування ступеня суспільної небезпеки злочинного діяння та особистісної характеристики винного. У результаті опитування працівників суду (вербальний рівень) з'ясувалося, що 85 % з них вважає найбільш дієвими засобами у запобіганні корисливим злочинам покарання у виді позбавлення волі. Четверть опитаних запропонувало підвищити існуючий на сьогоднішній день рівень судової репресії відносно викрадань чужого майна, причому із них 28 % – за рахунок підвищення верхньої межі санкції, передбаченої за ці злочини. Якщо врахувати, що ступінь суспільної небезпеки корисливих злочинів у середньому виявився незначним, а серед засуджених переважали найменш небезпечні типи особистості, то навряд чи можна визнати обґрунтованим відзначену вище діяльність суддівської правосвідомості.

Методичні рекомендації з індивідуалізації покарання на базі типу особистості злочинця полягають у такому. Залежно від конструкції санкцій, що передбачені за конкретний злочин, індивідуалізації підлягає або розмір покарання (для «неальтернативних» санкцій), або вид покарання та його розмір (для альтернативної санкції). При індивідуалізації розміру покарання злочинцеві, віднесеному до типу з позитивною соціальною спрямованістю особистості (випадковий та недбалі типи), суд призначає покарання, наближене до мінімальної межі санкції, а при віднесенні злочинця до типу з негативною соціальною спрямованістю особистості (професійний тип) – до максимальної межі санкції. При віднесенні винного до типу з нестійкою позитивною спрямованістю (нестійкий тип) суд відхиляється від медіани санкції в сторону пом'якшення покарання, а при віднесенні злочинця до типу з нестійкою негативною спрямованістю (звичний тип) – в сторону посилення покарання.

Висновки. Індивідуалізація виду покарання провадиться залежно від типового виду покарання (тобто такого покарання, що поставлено на перше місце в санкції відповідної статті) і може здійснюватися шляхом обрання як більш суворого покарання, так і більш м'якого (визнання виду покарання більш або менш суворим залежить від місця, виду покарання в системі покарань, передбачених у ст. 51 КК України). Якщо типовим покаранням є найбільш суворий із передбачених у санкції статті вид покарання, то індивідуалізація виду покарання здійснюється тільки в сторону пом'якшення та лише щодо злочинців, віднесених до типів з позитивною та нестійкою позитивною соціальною спрямованістю.

Бібліографічні посилання

1. Кримінологія: Загальна та особлива частини: Підруч. – Х., 2003.
2. Гальперин И.М., Вышинская З.А., Минская В.С. О роли лишения свободы и объеме его применения в борьбе с преступностью // Актуальные вопросы применения лишения свободы и дополнительных наказаний. – М., 1979. – С. 13-22.
3. Нажимов В.П. Справедливость наказания – важнейшее условие его эффективности // Вопросы организации суда и осуществления правосудия в СССР. – Калининград, 1973. – Т. 2.
4. Лобойко Л.М. Діяльність правоохоронних органів, які здійснюють кримінальне судочинство: кількісні показники і права людини // Вісник прокуратури. – 2008. – № 9. – С. 90-94.
5. Анашкин Г.З. Лишение свободы: теоретические и практические вопросы справедливости его назначения // Актуальные вопросы применения лишения свободы и дополнительных наказаний. – М., 1979. – С. 33.
6. Бурлаков В.Н. Криминогенная личность и индивидуальное предупреждение преступлений. – СПб., 1998.
7. Карпец И.И. Наказание. Социальные, правовые и криминологические проблемы. – М., 1973.
8. Бурлаков В.Н. Личность преступника и назначение наказания. – Л., 1986.
9. Про практику призначення судами кримінального покарання: Постанова Пленуму Верховного Суду України № 7 від 24.10.2003 р.

Надійшла до редакції 10.02.2011

А.В. Піддубна

ад'юнкт

(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.97

ДЕТЕРМІНАНТИ ВЧИНЕННЯ ЗЛОЧИННИХ ПОРУШЕНЬ ПРАВИЛ БЕЗПЕКИ ДОРОЖНЬОГО РУХУ ТА ЕКСПЛУАТАЦІЇ ПАСАЖИРСЬКОГО АВТОТРАНСПОРТУ

Здійснено дослідження поняття «детермінанти», співвідношення понять «причини» та «умови», акцентовано увагу на особливостях детермінант небережних злочинів, розгляд факторів вчинення злочинних порушень правил безпеки дорожнього руху та експлуатації пасажирського автотранспорту.

Ключові слова: *пасажирський автотранспорт, детермінанти, причини, умови, об'єктивні та суб'єктивні фактори.*

Осуществляется исследование понятия «детерминанты», соотношение понятий «причины» и «условия», акцентируется внимание на особенностях детерминант неосторожных преступлений, рассматриваются факторы совершения нарушений правил безопасности дорожного движения и эксплуатации пассажирского автотранспорта.

Ключевые слова: *пассажирский автотранспорт, детерминанты, причины, условия, объективные и субъективные факторы.*

The research of the definitions «determinants», correlation of the

definitions «causes» and «conditions» were realized in the article, drawn attention to the distinctions of negligent crimes determinants, reviewed the factors of violations the road safety and exploitation on road passenger transport.

Key words: *passenger automobile transport, determinants, causes, conditions, objective and subjective factors.*

Постановка проблеми. Актуальність дослідження детермінант вчинення злочинних порушень правил безпеки дорожнього руху та експлуатації пасажирського автотранспорту полягає в тому, що за статистикою Департаменту ДАІ МВС України у 2008 р. з загальної кількості пригод, вчинених з вини водіїв автотранспорту, 41,45 % пригод становлять порушення правил безпеки дорожнього руху на пасажирському автотранспорті. За 2006 – 2009 рр. в Україні вчинено 997 (10,76 %) ДТП зі смертельними наслідками за участю пасажирського автотранспорту. Разом з тим на тлі загального зменшення аварійності з вини водіїв автобусів у масштабах України спостерігається зростання показників в окремих регіонах – тільки 12 жовтня 2010 р. в Україні загинуло 54 особи, зокрема у Марганці Дніпропетровської області в результаті зіткнення локомотива та автобуса на 116-му кілометрі залізничного переїзду Нікополь – Марганець загинуло 43 пасажира, у тому числі 3 дітей.

Основними причинами такого становища є грубе порушення правил дорожнього руху водіями та недотримання вимог безпеки перевезень пасажирськими автоперевізниками. Наслідком цього є втрата основної цінності – людського життя. Тому з метою запобігання злочинним порушенням правил безпеки дорожнього руху та експлуатації пасажирського автотранспорту необхідно дослідити питання детермінізму цих деліктів.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Дослідження детермінізму злочинності, пояснення її природи, причин та умов, за яких вона виникає, розглядалось у роботах відомих російських і вітчизняних вчених, зокрема В.М. Кудрявцева, Н.Ф. Кузнєцової, П.С. Дагеля, І.М. Даньшина, А.І. Дольової, А.П. Закалюка, В.А. Мисливого, В.В. Сташиса та ін. Проте дослідження детермінант вчинення злочинних порушень правил безпеки дорожнього руху та експлуатації пасажирського автотранспорту не здійснювалось.

Метою цієї статті є дослідження детермінант вчинення злочинних порушень правил безпеки дорожнього руху та експлуатації пасажирського автотранспорту.

Виклад основного матеріалу дослідження. Проблема детермінант злочинності виникла значно раніше самої науки кримінології та є однією з центральних кримінологічних проблем. Досліджуючи поняття детермінант злочинності, необхідно врахувати, що поряд з поняттям «причини», під яким розуміються чинники, які викликають певний наслідок, неодмінно стоїть поняття «умови», які самі цього наслідку не викликають, але сприяють причинам. Терміни «причини»

та «умови» застосовуються законодавцем та використовуються кримінологією, хоч поряд з ними існує поняття «детермінанта», яке охоплює обидва вказані терміни; іншими словами, причини та умови є складовими елементами процесу детермінації, який, крім них, включає ще й наслідок [1, с. 93].

У юридичній літературі відсутня єдина думка про поняття причин та умов конкретного злочину. Так, А. Шляпочников вказує, що під причинами конкретного злочину розуміються ті процеси та явища, які породили антисуспільні погляди даної особи і викликали її злочинну дію (бездіяльність), а під обставинами (умовами), що сприяють досягненню злочинного результату, розуміються конкретні недоліки у діяльності державних установ, господарських організацій, окремих посадових осіб і громадян, які полегшили вчинення злочину і сприяли настанню злочинного результату [2, с. 144, 160]. На думку В.М. Кудрявцева, під причинами конкретного злочину розуміються ті явища і процеси, які викликали у даної особи рішучість вчинити умисний злочин чи призвели до скоєння нею злочину з необережності, а під умовами, що полегшують здійснення злочину, розуміють конкретні недоліки у діяльності державних установ, господарських організацій, окремих посадових осіб і громадян, які об'єктивно сприяють вчиненню злочину і настанню злочинного результату [3, с. 168, 184].

За Н.Ф. Кузнєцовою, причиною, яка найближче стоїть до злочинного акту, є антисоціальна мотивація поведінки [4, с. 56], а О.Б. Сахаров вважає, що безпосередні причини здійснення конкретного злочину полягають, з одного боку, в особливостях потреб, інтересів, поглядів, відносин, системи ціннісних орієнтацій і мотивацій (спрямованості) особистості даного індивіда, а з іншого – у сукупності зовнішніх обставин, що обумовлюють формування і реалізацію спонукання (мотиви) і рішучість вчинити злочин. Обставинами, що сприяють скоєнню злочину, є різні недоліки господарсько-організаційної діяльності, поведінка окремих осіб, а іноді й природні явища [5, с. 90, 99].

Що ж до умов, то вони безпосередньо не породжують злочинність, а підсилюють дію причин, чим полегшують настання суспільно-небезпечних наслідків; це ті факти реальної дійсності, які безпосередньо злочинне порушення не викликають, але їх наявність сприяє скоєнню протиправного діяння. Умовами виступають недоліки в управлінській та організаційній діяльності різних галузей державного апарату. Умови є другим після причин видом детермінант, невід'ємною складовою процесу детермінації. Умови поділяються на дві групи: 1) умови, що сприяють виникненню (формуванню) причин; 2) умови забезпечення реалізації результативного процесу вчинення злочинів.

Виявлення та усунення умов правопорушень – операція більш легка, ніж аналогічні дії стосовно причин злочину. Така діяльність

вимагає менших затрат, але здатна принести вагомі позитивні результати. Проте й умови як окремого виду злочину, так і злочинності взагалі усунути повністю неможливо, тому що виникають нові обставини, які виступатимуть як умови вчинення злочинів [6, с. 69-70]. Звичайно, одним із чинників такого становища є недоліки в роботі правоохоронних органів – службові зловживання, формальне ставлення працівників ДАІ до порушень правил безпеки дорожнього руху та експлуатації пасажирського автотранспорту тощо.

До умов, що сприяють вчиненню злочинних порушень правил безпеки дорожнього руху та експлуатації пасажирського автотранспорту, можна віднести організаційно-управлінські недоліки: слабка підготовка професійних кадрів (інструкторів автошкіл, водіїв), неналежний контроль за психофізіологічним станом водіїв (втома, хворобливий стан), від якого залежать працездатність, прийняття швидких та правильних рішень в екстремальній ситуації; безкарність та безконтрольність, що негативно впливає на дисципліну та породжує безвідповідальність, розхлябаність та недбалість.

Злочинні порушення правил безпеки дорожнього руху та експлуатації пасажирського автотранспорту є багатофакторним явищем. Вони поділяються на необережні, де головну роль відіграють ситуаційні фактори, та умисні, де пріоритетним є особистісний фактор. Злочинні порушення правил безпеки дорожнього руху як структурний елемент злочинності є результатом не однієї якоїсь причини, а складного багаторівневого комплексу факторів, жоден з яких сам по собі не може бути причиною злочинного порушення правил дорожнього руху та експлуатації пасажирського автотранспорту.

На дорожньо-транспортні події має негативний вплив такий традиційний для України фактор, як незадовільний стан доріг (низький рівень утримання й облаштування дорожньої мережі – відсутність розмітки, загороджень, покриття, освітлення, розділових смуг, розв'язок, дорожніх знаків і покажчиків), що у різних ситуаціях виступає причиною та (або) умовою злочинних порушень правил безпеки дорожнього руху на пасажирському автотранспорті.

У перших спеціальних працях, присвячених дорожньо-транспортним пригодам, автори визначають в якості причин, що сприяють їх вчиненню, поведінку учасників дорожнього руху (водіїв, пішоходів, пасажирів) [7, с. 3], погане утримання проїжджої частини [8, с. 37]. При цьому як обставини, що сприяли ДТП, теж вказують поганий стан дороги, технічну несправність машини тощо. Очевидно, що йдеться про ототожнення причин та умов діяння.

Проблема розвитку вулично-шляхової мережі, якості і облаштування доріг набула надзвичайної актуальності. Особливо гостро вона постає у великих містах і підходах до них. Зокрема, 39,2 % доріг дер-

жавного значення в Україні не відповідають вимогам за міцністю, 51,1 % – вимогам за рівністю. У невеликих містах і селищах слабо розвинута система тротуарів, переходів, велосипедних доріжок, відсутня належна кількість необхідних дорожніх знаків. Крім того, у 2008 р. суттєво зменшено обсяги фінансування робіт на дорогах загального користування (10809 млн грн. у 2007 р., 7666 – у 2008 р.), видатки на будівництво, реконструкцію, ремонт та утримання автомобільних доріг державного значення (8000 млн грн. у 2007 р., 4492 – у 2008 р.). Незадовільний стан автомобільних доріг спричинений такими факторами: недостатніми обсягами фінансування потреб дорожнього господарства протягом останніх років, використання застарілих технологій, машин, механізмів, матеріалів і конструкцій, низькою якістю дорожньо-будівельних матеріалів, незадовільною виконавською та технологічною дисципліною тощо.

Незадовільний стан доріг тільки у січні 2010 р. став причиною 374 випадків ДТП, в яких загинуло 13 осіб та 86 отримали травми різного ступеня тяжкості [9, с. 12].

Правознавці здійснили аналіз причин порушення правил дорожнього руху й експлуатації транспорту, відокремлюючи об'єктивні та суб'єктивні фактори [10, с. 126-128]. Але більш перспективний напрямок вирішення питання детермінізму вказаних злочинних порушень залежить від вивчення особливостей взаємодії об'єктивних та суб'єктивних факторів, тобто ситуації вчинення злочину та ролі в ній соціально-психологічного фактора, оскільки причини злочинних порушень правил безпеки дорожнього руху на пасажирському автотранспорті – це взаємодія об'єктивних та суб'єктивних факторів, що зумовлюють настання суспільно небезпечних наслідків.

Суб'єктивні детермінанти злочинних порушень правил безпеки дорожнього руху та експлуатації пасажирського автотранспорту пов'язані з такими психологічними якостями, як безвідповідальність, недбале ставлення водія до своїх обов'язків, особиста недисциплінованість. Гонитва за прибутком, результатом якої є конкуренція серед пасажирських автоперевізників, недотримання державних норм та правил тощо призводять до створення загроз для безпеки людей. Вивчення кримінальних справ та аналіз дорожньо-транспортних деліктів показують, що причинами злочинних порушень правил безпеки дорожнього руху та експлуатації є застосування невідповідних прийомів керування транспортним засобом та відсутність у водіїв достатніх навичок безпечного керування транспортним засобом. Так, найчастіше безпосередніми причинами порушень правил безпеки дорожнього руху на пасажирському автотранспорті визначаються: перевищення швидкості, керування у стані сп'яніння, виїзд на зустрічну смугу руху, порушення правил обгону, маневрування, проїзду перехрест'я і зу-

пинок громадського транспорту, правил перевезення пасажирів, керування несправним транспортним засобом тощо.

74 % водіїв-порушників серед причин порушення правил безпеки дорожнього руху насамперед вказують економічні причини, тобто прагнення отримати більший прибуток [11, с. 209-210].

Також негативно впливають на безпеку руху такі чинники: відсутність передрейсового медичного огляду та інструктажу водіїв, порушення режиму роботи, експлуатація несправного транспортного засобу, порушення правил зупинок тощо. За даними ДАІ МВС України, за 8 місяців 2002 р. з вини водіїв приватних автобусів вчинено 193 ДТП, у яких 34 особи загинули і 298 були поранені [12].

Керування транспортом за наявності відповідної концентрації алкоголю в організмі водія створює реальну загрозу безпеці дорожнього руху і завжди розглядається як умисне порушення незалежно від наслідків. Однак незважаючи на те, що керування транспортним засобом у стані сп'яніння заборонено, кількість порушень з цієї причини не зменшується – близько 20 % вказаних деліктів вчинюється особами, які перебували у стані сп'яніння, та 30 % осіб, засуджених за злочини проти безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту, здійснили порушення саме в такому стані.

Аналіз факторів вчинення досліджуваних деліктів повинен враховувати психофізіологічні особливості водіїв, тому що напружений графік роботи, вплив поведінки пасажирів, незадовільний стан здоров'я, вживання стимулюючих лікарських препаратів призводить до зниження реакції, концентрації уваги, на що вказують 46,7 % водіїв [11, с. 212]. Звичайно, що особисті якості водіїв не можуть бути першоджерелами злочинів, але в поєднанні із ситуацією сприяють злочинним порушенням правил безпеки дорожнього руху та експлуатації пасажирського автотранспорту.

Такі психофізіологічні якості водіїв, як швидкість концентрування та переключення уваги, час реакції, прийняття рішення та його виконання тощо фактично не досліджуються, хоча є необхідними для з'ясування та врахування при вдосконаленні інституту відповідальності за протиправні діяння у сфері дорожнього руху.

Особам, які вчинили досліджувані делікти, властива наявність короткочасної та ситуативної антигромадської установки – зневага до правових норм, небажання враховувати інтереси інших водіїв, пасажирів та пішоходів, поспіх, стомлення, вживання спиртних напоїв тощо. Тобто причинами вказаних порушень є негативні властивості особистості водіїв у сполученні з іншими факторами-умовами. Наприклад, істотним чинником підвищенням ризику ДТП є зовнішня реклама – «білборди», розміщені в межах зони руху вулиці, дороги, а часто і над смугами руху. Вони відволікають увагу водія, що у поєднанні з іншими факторами (втома, хворобливий стан, бесіда з пасажирами або по теле-

фону, підрахунок коштів або видача квитка) створює умови ДТП.

На збільшення аварійності також впливають: недосконалість системи підготовки водіїв; інтенсивне збільшення парку пасажирського автотранспорту, кількість якого не відповідає стану доріг і вулиць, технічним можливостям їх будівництва та реконструкції; відсутність механізму реалізації заходів щодо безпеки руху; недоліки в діяльності органів внутрішніх справ, що покликані регулювати дорожній рух і вчасно реагувати на випадки його порушення.

Висновок. Аналізуючи викладене, необхідно зауважити, що при визначенні детермінант злочинних порушень правил безпеки дорожнього руху та експлуатації пасажирського автотранспорту слід враховувати, що причинність має об'єктивний характер при обов'язковій єдності об'єктивного та суб'єктивного факторів, тому що жоден з них сам по собі не може бути причиною досліджуваних деліктів. Тому до факторів вчинення злочинних порушень правил безпеки дорожнього руху на пасажирському автотранспорті необхідно віднести:

1) неефективність адміністративної та кримінальної відповідальності усіх учасників пасажирських автоперевезень, стан процедури стягнення штрафів, відсутність диференціації відповідальності за порушення норм, стандартів та правил дорожнього руху, експлуатації та перевезення пасажирів на автотранспорті, присутність корупції при отриманні ліцензій перевізниками;

2) низька якість підготовки, перепідготовки та відбору водіїв пасажирського автотранспорту, відсутність реєстру навчальних закладів, що здійснюють підготовку та перепідготовку водіїв;

3) недосконалість системи діагностування, фіксації та диференціації станів водіїв, пов'язаних з алкогольним, наркотичним, токсичним сп'янінням, хворобою та втомою;

4) низький рівень впровадження у практичне застосування новітніх технологій, засобів організації пасажирських перевезень та здійснення нагляду за дотриманням вимог безпеки;

5) незадовільний стан застосування органами внутрішніх справ заходів запобігання злочинним порушенням правил безпеки дорожнього руху на пасажирському автотранспорті;

6) ігнорування системи державних стандартів з урахуванням міжнародних вимог щодо будівництва нових автомобільних доріг зі спеціальними смугами руху пасажирського автотранспорту тощо.

Бібліографічні посилання

1. Парнюк М.А. Принцип детерминизма в системі матеріалістическої діалектики. – К., 1972.
2. Криминологія: Учеб. для юрид. фак. и инст. – М., 1966.
3. Криминологія: Учеб. для юрид. фак. и инст. – М., 1976.
4. Кузнецова Н.Ф. Проблемы криминологической детерминации. – М., 1984.

5. Звирбуль В.К., Клочков В.В., Кузнецова Н.Ф. и др. Криминология: Учеб. / Отв. ред. Звирбуль В.К. – М., 1979.
6. Джужа О.М., Кондратьев Я.Ю., Кулик О.Г. та ін. Криминологія: Підруч. / За заг. ред. Джужа О.М. – К., 2002.
7. Литвиненко Л.К. Вопросы методики расследования автотранспортных происшествий. – К., 1964.
8. Жарский В.Е. Расследование дорожно-транспортных происшествий. – М., 1968.
9. Зимові дороги та їхні «принади» // Іменем закону. – 2010. – № 7. – 19-25 лютого.
10. Матвійчук Я. Кримінально-правова охорона у сфері безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту в Україні // Кримінальне право. Підприємство, господарство і право. – 2007. – № 5.
11. Мисливий В.А. Злочини проти безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту: Монографія. – Дніпропетровськ, 2004.
12. Пригожинський В. Маршрутка: вигідно, але не завжди безпечно // Голос України. – 2002. – № 186. – 10 жовтня.

Надійшла до редакції 03.02.201

О.С. Рябчук
помічник судді
(Військовий місцевий суд
Дніпропетровського гарнізону)
УДК 343.543

СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНІ, КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІ ТА МОРАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОЗНАКИ ОСОБИ, ПОТЕРПІЛОЇ ВІД ЗЛОЧИНІВ, ПЕРЕДБАЧЕНИХ ст. 153 КК УКРАЇНИ

Розглянуто соціально-демографічні, кримінально-правові, морально-психологічні ознаки особи, потерпілої від насильницького задоволення статевої пристрасті неприродним способом. За допомогою аналізу вказаних груп ознак виділені особливості, властиві цій категорії потерпілих.

Ключові слова: потерпіла особа; злочини, передбачені ст. 153 КК України; соціально-демографічні, кримінально-правові, морально-психологічні ознаки.

Рассматриваются социально-демографические, уголовно-правовые, морально-психологические признаки личности потерпевшего от насильственного удовлетворения половой страсти противозаконным способом. С помощью анализа указанных групп признаков выделяются особенности, присущие этой категории потерпевших.

Ключевые слова: личность потерпевшего; преступления, предусмотренные ст. 153 УК Украины; социально-демографические, уголовно-правовые, морально-психологические признаки.

Social-demographic, criminal-legal, moral-psychological attributes of the person of victims of violent satisfaction of sexual passion by a

unnatural way are considered. With the help of the analysis of the specified groups of attributes the features which inherent for this category of criminals are victims.

Key words: *the person of victim; crimes, which provided of items 153 for Criminal Code of Ukraine; social-demographic, criminal-legal, moral-psychological attributes.*

Постановка проблеми. Така важлива складова, як жертва, є невід'ємною частиною злочинного діяння. Звернення до проблеми особи, потерпілої від насильницького задоволення статевої пристрасті неприродним способом, зумовлено високою суспільною небезпекою цього діяння, великою кількістю неповнолітніх та малолітніх потерпілих, суспільним резонансом, який викликає оприлюднення факту скоєння вказаних протиправних дій. Виявлення і вивчення особливостей жертв надасть змогу краще з'ясувати детермінанти злочинів, передбачених ст. 153 КК України, роль жертви в механізмі вчинення злочину, її вплив на злочинну поведінку винної особи, фактори, які сприяють віктимізації потерпілих, сприятиме розробці ефективних методів запобігання вчиненню насильницького задоволення статевої пристрасті неприродним способом.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Загальні питання потерпілої особи розглядаються в наукових працях О.М. Джужи, А.Ф. Зелінського, Є.М. Моїсеєва, В.І. Полубінського, Д.В. Рівмана, В.О. Тулякова, Л.В. Франка, В.Є. Христенко, О.Ю. Юрченко; дослідження особи жертв сексуальних злочинів проводили в своїх роботах Ю.В. Александров, Ю.М. Антонян, І.О. Бабюк, Б.Л. Гульман, А.С. Лукаш, А.А. Ткаченко, З. Старович, Б.М. Цуприк, А.П. Чуприков, Б.В. Шостакович та ін.

Мета статті – спроба виділити та проаналізувати особливості, властиві особам, потерпілим від злочинів, передбачених ст. 153 КК України, на базі проведеного емпіричного аналізу архівних кримінальних справ кількох областей України, статистичних даних Державної судової адміністрації України, аналізу наукової літератури.

Виклад основного матеріалу дослідження. Особу потерпілого, як і особу злочинця, можна представити у вигляді структури, виділивши блоки соціально-демографічних, морально-психологічних, кримінально-правових ознак.

До соціально-демографічних ознак особи потерпілого належать стать, вік, сімейний стан, склад сім'ї, освітній рівень, професія. Вказані ознаки дають уявлення про якісний бік особи потерпілого, допомагають разом з іншими групами ознак скласти уявлення про дану особу в цілому.

При вивченні архівних кримінальних справ було досліджено 307 жертв злочину, передбаченого ст. 153 КК України.

Згідно з даними нашого дослідження, серед потерпілих від насильницького задоволення статевої пристрасті неприродним способом

більшість складають особи жіночої статі – 94,1 %. Незначний відсоток жертв чоловічої статі складають малолітні особи, стосовно яких злочин було вчинено переважно близькими родичами.

Такий показник, як вік, впливає на кваліфікацію дій винної особи за певними частинами ст. 153 КК України, вказує на поведінку потерпілих до вчинення стосовно них злочину та під час вчинення злочину, можливість чинити опір злочинцеві, про наявність чи відсутність безпорадного стану через малолітній або похилий вік, сексуальну активність, обізнаність про статеві відносини, ставлення до статевого зв'язку, на наявність певних психічних аномалій у злочинця, на конкретну життєву ситуацію, механізм вчинення злочинів та багато інших чинників. За віковою ознакою більш віктимною виявилася група потерпілих до 14 років – 31,9 %, другою за чисельністю є група 18-25 років – 20,5 %, група потерпілих 16-18 років – 13,7 %, особи віком 14-16 років становлять 11,4 %, жертви у віці 25-35 років складають 10,4 %, а віком 35-50 років – 8,8 %, найменш віктимною є вікова категорія старше 50-ти років – 3,3 %.

Важливою ознакою є сімейний стан. Найбільш віктимними виявилися неодружені особи – 82,4 %. Такий високий показник можна обґрунтувати великою кількістю малолітніх та неповнолітніх потерпілих, а також особливостями характеру та способу життя осіб, які при досягненні віку, достатнього для створення сім'ї, не одружені або розлучені. Позитивні життєві риси, які допомагають людині створити сім'ю, водночас виступають чинниками захисту від необережних дій, також людина без сім'ї має більше вільного часу, а відповідно, і більше неформальних контактів, веде менш впорядкований спосіб життя, що збільшує ймовірність стати жертвою злочину.

Значимою соціально-демографічною характеристикою потерпілої особи є також її освітній рівень, який багато в чому зумовлює і рівень правосвідомості. Серед потерпілих дуже незначна частина осіб з вищою освітою – 2,3 % та незакінченою вищою освітою – 4,9 %. Більшість потерпілих мали початкову середню освіту – 48,2 %, середню освіту – 34,2 %, середню спеціальну освіту мали 8,1 % потерпілих осіб, 2,3 % жертв не мали освіти взагалі – це особи дошкільного віку.

Часто віктимність особи пов'язана з її соціально-професійним статусом, який значною мірою зумовлює матеріальне становище особи, коло її соціальних зв'язків. Більшість потерпілих – малолітні чи неповнолітні особи, тому великий відсоток серед всіх потерпілих становлять учні – 47,2 %; серед жертв працездатного віку 17,9 % – це працездатні, які не працюють і не вчаться, робітники становлять 12,4 %, студенти – 8,5 %, незначна кількість службовців (4,9 %), працівників господарських товариств (3,9 %) та пенсіонерів (2,9 %); 2,3 % малолітніх потерпілих дошкільного віку.

Іноді в структурі особи потерпілого мають місце кримінально-правові ознаки, якщо потерпілий коли-небудь притягувався до кримінальної відповідальності або засуджувався. Стосовно розглядуваного злочину можна зауважити, що їх має дуже незначна кількість потерпілих осіб – 0,3 %.

Під час вивчення особи потерпілих досліджувалося питання щодо наявності можливих соціальних контактів між потерпілим та злочинцем до вчинення злочину. Більшість потерпілих осіб на момент вчинення злочину не були знайомі зі злочинцем – 51,3 %, малознайомими зі злочинцем були 23,3 %, добре знайомі з винною особою були 17,5 % жертв, близькі стосунки зі злочинцем мали 7,9 % потерпілих – з цього числа кровні родичі становлять 3,8 %, некровні родичі – 4,1 %.

Що стосується характеру стосунків між злочинцем та жертвою, то дані розподілилися таким чином: ніяких стосунків між винним і потерпілим не було в 55,5 % випадків, нормальні стосунки зі злочинцем мали 23,0 % жертв, дружні або близькі стосунки спостерігалися в 15,7 % випадків, неприязні – 5,8 %.

Велике значення має характеристика поведінки потерпілої особи під час вчинення злочину з точки зору здійснення опору винній особі. Під час вчинення злочинних дій намагалися чинити опір злочинцю 59,3 % жертв; це проявлялося в таких діях, як прохання, умовляння, намагання втекти, відштовхування, намагання покликати на допомогу. Взагалі не чинили опору винній особі 25,4 % потерпілих, здебільшого малолітні та неповнолітні, більша частина з яких взагалі не розуміла значення вчинюваних стосовно них дій. У випадку вчинення злочину стосовно малолітніх осіб безперспективність спроб жертви чинити опір дорослій особі чоловічої статі є очевидною. У випадках, коли насильство стосовно дитини вчиняється близьким родичем, вона часто підкорюється злочинним вимогам, при цьому не чинить ніякого опору. При нападі незнайомої особи діти старшого віку іноді чинять посильний опір, як правило, він виражається у намаганні втекти або покликати на допомогу. Чинили активний опір злочинцеві 15,3 %, що проявлялося в нанесенні ударів, застосуванні підручних засобів для опору, в поодиноких випадках – навіть нанесенні тілесних ушкоджень злочинцеві.

Для ролі жертви в механізмі вчинення злочину важливим є з'ясування усвідомлення нею можливості зазнати статевого насильства. Не усвідомлювали можливості вчинення стосовно них злочину, передбаченого ст. 153 КК України, 39,1 % жертв. Це відбувалося через малолітній або неповнолітній вік, знаходження в ситуації, яка до вчинення злочину не мала ознак криміногенності. Усвідомлювали небезпеку стати жертвою статевого злочину 12,4 % потерпілих, ці особи знаходилися в ситуації, яка сприяла вчиненню злочину, самі вели аморальний спосіб життя, провокували вчинення злочину, легковажно ставилися до своєї

безпеки або розраховували на можливість відвернення негативних наслідків власними силами або з допомогою інших осіб. Траплялися випадки, коли потерпіла особа пізно усвідомила, що існує небезпека застосування стосовно неї статевого насильства і не встигла вжити заходів для уникнення цієї небезпеки. Не усвідомлювали можливості вчинення стосовно них статевого злочину, хоча мали можливість і повинні були усвідомлювати, 48,5 % потерпілих. Йдеться про осіб, які через власну необачність, легковажність не передбачили вказаної можливості, не вжили елементарних заходів безпеки, які б дозволили їм уникнути злочинних посягань. До цієї категорії віднесені здебільшого зовсім маленькі діти, а також малолітні та неповнолітні особи, які всупереч найпростішим застереженням, вимогам, які зрозумілі навіть у наймолодшому віці, все одно порушують їх, виявляючи неприпустиму для їх віку довірливість і необачність, тобто мають можливість і повинні усвідомлювати, що можуть потрапити в небезпеку.

Дані про поведінку жертви на момент вчинення злочину розподілилися таким чином: поведінка потерпілої особи була нормальною в 88,9 % випадків. Це частково пояснюється великою кількістю малолітніх та неповнолітніх потерпілих, для яких взагалі не характерна провокуюча поведінка при скоєнні статевих злочинів через те, що ці особи в силу свого віку не живуть статевим життям чи взагалі нічого не знають про відносини між особами протилежної статі; малолітнім особам не притаманна сексуальна розбещеність. Це стосується і осіб з 14 до 16 років. Значна частина малолітніх та неповнолітніх потерпілих мають позитивну характеристику, добре навчаються, гідно поведуться у побуті, займаються суспільно корисною працею. Також через свій вік малолітні та частина неповнолітніх осіб не вживають алкогольних напоїв та наркотичних речовин, не беруть участі в неформальних угрупованнях. Злочини щодо малолітніх та частини неповнолітніх осіб вчиняються, як правило, в світлий час доби, тому що батьки не дозволяють їм бувати поза межами дому в вечірній та нічний час. Часто злочинці знаходять своїх жертв, коли вони гуляють у дворі, на вулиці, на дитячих майданчиках, у громадських місцях. Дитину заманюють або силою заводять до підвалів, безлюдних місць, лісопосадок, покинутих приміщень, де вчиняють злочин.

Провокуюча поведінка потерпілих осіб спостерігалася в 3,9 % випадків, аморальна поведінка, яка не схвалюється суспільством, – у 7,2 % випадків. Як правило, в таких випадках відбувається сумісне вживання спиртних напоїв, або потерпілі ведуть аморальний спосіб життя, інколи трапляються випадки, коли жертва і злочинець були співмешканцями. Поведінка потерпілої особи створює у злочинця уявлення про фактичну згоду на статевий акт, про збіг його бажання з бажанням майбутньої жертви. В такій ситуації спостерігається вклю-

ченість аморальної поведінки жертви в генезис статевого злочину. Жертва полегшує вчинення злочину протиставленням своєї поведінки соціальним стереотипам, а передуюча цьому сексуальна забарвленість вказаної поведінки жертви є провокацією, що створює необхідні умови для вчинення злочину, впливаючи певним чином на прийняття рішення злочинцем. Такою поведінкою жертва схиляє злочинця до суб'єктивного виправдання свого діяння.

Під час вчинення злочину в стані алкогольного сп'яніння перебували 10,9 % потерпілих. При цьому слід зауважити, що із матеріалів справи часто не можна зробити висновок про ступінь сп'яніння потерпілої особи. Факт сп'яніння жертви, сумісне розпивання спиртного з винною особою, безперечно, належить до криміногенних, але не у всіх випадках стан сп'яніння потерпілої, особливо в легкій формі, можна розглядати в якості провокації до вчинення стосовно неї статевого насильства.

Стосовно конкретної життєвої ситуації, яка передувала вчиненню злочину, з точки зору поведінки потерпілої особи, дані розподілилися таким чином. Ситуації, в яких поведінка жертви є повністю нейтральною і в якій не проявилися будь-які негативні риси жертв, мала місце в 42,3 % (мається на увазі ситуація, яка зовні не є криміногенною, наприклад, злочин вчинено в світлий час доби, жертва поводитися абсолютно нормально, злочин зумовлюється в основному негативними особливостями особи злочинця – раптовий напад на жінку, вчинення злочинних дій щодо малолітньої дитини); ситуація, в якій при нейтральній поведінці особа знаходилася в ситуації, яка не сприяла вчиненню статевого злочину стосовно неї, але мала певні криміногенні властивості, не зумовлені недоліками в поведінці жертви (жінка поверталася з роботи у вечірній час). Також до цієї групи включені малолітні і неповнолітні жертви злочину, стосовно яких злочини були вчинені батьками, особами, на яких покладені обов'язки по вихованню дитини, родичами. Вважається, що ці особи, які проживали разом зі злочинцем, весь час знаходились у криміногенній ситуації, криміногенні ознаки якої зовні не виявлялися, але злочин стосовно них міг буди вчинений у будь-який момент, що потім і трапилося. Ситуації, в яких поведінка жертви так чи інакше сприяла вчиненню злочину, розподілилися таким чином: спільне вживання спиртних напоїв – 12,1 %, спільне проведення часу – 3,2 %, знайомство у громадському місці – 4,6 %. Слід зауважити, що наведені вище дані про поведінку жертв не співпадають з даними про конкретну життєву ситуацію, яка передувала вчиненню злочину. Це пояснюється тим, що, наприклад, не у всіх випадках спільне вживання спиртних напоїв, знайомство в громадському місці має ознаки аморальності, розбещеності, сексуальної доступності жертви. Поведінка потерпілої особи в розглянутих випадках не є криміногенно нейтральною, вона може бу-

ти як провокуючою, аморальною, так і просто необережною, легковажною.

При характеристиці жертв злочинів, передбачених ст. 153 КК України, значний інтерес становлять морально-психологічні ознаки. На жаль, із матеріалів архівних кримінальних справ неможливо отримати дані про рівень світогляду, ціннісні орієнтації і соціально значущі моральні риси і властивості, емоційно-вольові якості осіб, потерпілих від вказаних злочинів. Науковці по-різному класифікують морально-психологічні риси жертв статевих злочинів. Риса, притаманні малолітнім та неповнолітнім потерпілим, Л. Мороз [5, с. 133], Л. Левицька [3, с. 96], О. Мойсеєва [4, с. 99] поділяють на дві групи: загальні, до яких належать довірливість, наївність, допитливість, невміння адекватно оцінити ситуацію, що склалася, прагнення про все дізнатися, перевага процесів збудження над гальмуванням, фізична невідповідність; індивідуальні – переважна агресивність, жорстокість, необ'єктивна оцінка можливостей, схильність до ризику, потреба в самотвердженні, прагнення показати себе в компанії більш дорослими, самостійними, вживання алкоголю, наркотичних засобів, паління [6, с. 96]. Ю.В. Воронова виділяє такі риси деяких неповнолітніх потерпілих, які сприяють їх віктимізації: коло їх знайомих і друзів характеризується прагненням до розв'язності в спілкуванні, внутрішньогрупові норми і правила, що визнають сексуальний контакт як форму внутрішньогрупового спілкування, приймаються кожним індивідом; домінування пошуків задоволення і низька потреба в пізнанні; бажання задоволення; гострі враження; бажання подобатися; сексуальні ігри [2, с. 204].

І.О. Бабюк називає такі особливості поведінки, індивідуально-психологічних якостей жертв статевих злочинів: низький рівень емоційної стійкості, соціальна активність, впевненість у собі; висока фрустраційна напруга; високий рівень емоційної нестабільності; порушення психічної адаптації; схильність до залежності, замкнутість, довірливість, боязкість, емоційна нестійкість; схильність до вживання алкоголю; нерозбірливість у виборі знайомих; статева розпущеність, нестійкість моральних принципів [1, с. 79].

Також при дослідженні потерпілої особи слід звернути увагу на фактичні наслідки посягань, яких вона зазнала при вчиненні щодо неї насильницького задоволення статевої пристрасті неприродним способом. В більшості випадків жертві не спричинено значних тілесних ушкоджень, тяжких наслідків злочину немає – 72,3 %, не тяжкі наслідки, частіше у вигляді легких тілесних ушкоджень без розладу здоров'я чи з короткочасним розладом здоров'я, іноді – тілесні ушкодження середнього ступеня тяжкості, спричинено 18,2 %, тяжкі наслідки спричинено 9,5 % потерпілим.

Висновки. Таким чином, можна виділити загальні риси, властиві

більшості осіб, потерпілих від злочинів, передбачених ст. 153 КК України – це особи жіночої статі, здебільшого віком до 14 років, друга за чисельністю категорія – від 18 до 25 років, переважно не заміжні, в основному, з середньою освітою. У зв'язку з тим, що більшість потерпілих – малолітні чи неповнолітні особи, великий відсоток серед всіх потерпілих становлять учні – 47,2 %, серед жертв працездатного віку 17,9 % – працездатні, які не працюють і не вчаться, серед працюючих більшість становлять робітники – 12,4 %; мали попередні судимості 0,3 % осіб, більшість потерпілих осіб на момент вчинення злочину не були знайомі зі злочинцем – 51,3 %; намагалися чинити опір злочинцю 59,3 % жертв; поведінка потерпілої особи була нормальною в 88,9 % випадків; не усвідомлювали можливості вчинення стосовно них статевого злочину, хоча мали можливість і повинні були усвідомлювати, 48,5 % потерпілих; 10,9 % на момент вчинення злочину перебували в стані алкогольного сп'яніння. Слід зауважити, що вказані риси не є абсолютно однорідними для всіх потерпілих вказаної категорії. Велику роль при вчиненні злочинів, передбачених ст. 153 КК України, відіграють вікові, морально-психологічні, психічні риси, які є суто індивідуальними для кожної особи, їх важко виявити, встановити, надати оцінку. Насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом характеризується високим рівнем латентності, при зниженні якого можуть бути виявлені певні особливості. Особа потерпілого від насильницького задоволення статевої пристрасті неприродним способом включає в себе низку ознак, які характерні для потерпілих від інших видів злочинів, але має певні ознаки, які меншою мірою властиві або взагалі не властиві іншим потерпілим. Це вікові, морально-психологічні, гендерні особливості, за допомогою яких можна розкрити детермінанти вказаних злочинів і на які повинні бути спрямовані заходи запобігання злочинам, передбаченим ст. 153 КК України.

Бібліографічні посилання

1. *Бабюк І.А., Табачников С.І., Седнев В.В. и др.* Кримінальна сексологія / Под общ. ред. проф. И.А. Бабюка. – Донецк; К., 2003.
2. *Воронова Ю.В.* Соціально-психологічні особливості особистості неповнолітніх, які були зґвалтовані // *Право і безпека.* – 2004. – № 3-4. – С. 200-205.
3. *Левицька Л.* Віктимність неповнолітніх як чинник детермінації насильницьких злочинів // *Підприємництво, господарство і право.* – 2004. – № 2. – С. 95-99.
4. *Мойсеева О.* Віктимність неповнолітніх як психолого-правова проблема // *Право України.* – 2000. – № 7. – С. 99-100.
5. *Мороз Л.* Неповнолітня жертва як об'єкт статевого злочину // *Підприємництво, господарство і право.* – 2008. – № 2. – С. 133-136.
6. *Сльота О.* Загальна характеристика жертви розбещення неповнолітніх // *Підприємництво, господарство і право.* – 2003. – № 8. – С. 95-99.

Надійшла до редакції 07.10.2011

С.В. Степченко

ад'юнкт

(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.8

ОКРЕМІ ПИТАННЯ ЗМІСТУ ДІЯЛЬНОСТІ ПРОКУРАТУРИ У ПРОТИДІІ ЗЛОЧИННОСТІ

Автор розглядає органи прокуратури як один із державних та правоохоронних органів, що здійснює запобігання злочинам.

Ключові слова: прокуратура, протидія злочинності, профілактика, правоохоронний орган.

Автор рассматривает органы прокуратуры в качестве одного из государственных и правоохранительных органов, осуществляющих предупреждение преступлений.

Ключевые слова: прокуратура, противодействие преступности, профилактика, правоохранительный орган.

Author hew scrutinise affairs of procurators to a problem of prosecutor's prevention activity on crime.

Key words: public prosecutor's office, crime fighting, prevention, law-enforcement body.

Постановка проблеми. Актуальність питань змісту діяльності прокуратури з протидії злочинності обумовлена нагальною потребою відтворення системи запобігання злочинам як неодмінної умови зниження гостроти кримінальної ситуації, що сформувалася в країні останнім часом. Займаючи особливе місце в системі правоохорони, прокуратура покликана відіграти провідну роль у корінному поліпшенні використання антикриміногенного потенціалу правоохоронних органів, діяльність яких у сфері протидії злочинності вона координує.

Проте слід зауважити, що значення попереджувальної діяльності прокуратури (як на організаторському, так і на виконавському рівнях) недооцінюється і в науково-доктринальному плані, і серед практичних працівників. Немає ясності у вихідних, концептуальних питаннях, що стосуються мети і завдань, місця і ролі прокуратури в системі суб'єктів кримінологічної профілактики, а також потребують розробки прикладні питання протидії злочинності органами прокуратури України.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Окремі аспекти проблем, пов'язаних з діяльністю прокуратури щодо протидії злочинності, вивчалися у роботах таких вчених, як С.А. Альперт, Д.М. Бакаєв, А.Д. Бойков, Ю.М. Грошевий, Л.М. Давиденко, В.В. Долежан, В.С. Зеленецький, О.Б. Зозулинський, П.М. Каркач, Г.К. Кожевников, М.В. Косюта, В.В. Кривобок, В.В. Кулаков,

О.М. Литвак, І.Є. Марочкін, О.Р. Михайленко, М.М. Міхеєнко, Г.О. Мурашин, В.П. Півненко, Ю.Е. Полянський, В.Я. Тацій, М.В. Руденко, Н.В. Сібільова, Т.А. Сульженко, П.В. Шумський, Г.М. Ясинський та ін. Однак питання протидії злочинності органами прокуратури в умовах нової кримінальної ситуації залишаються неопрацьованими. Без цього неможливо забезпечити якісно новий рівень цілеспрямованої діяльності правоохоронних органів у сфері протидії злочинності, що обумовлюється об'єктивними параметрами соціальної і кримінальної ситуації.

У зв'язку з цим **метою** статті є усунення наявної істотної невизначеності теоретичних основ та змісту попереджувального впливу органів прокуратури на злочинність та комплекс факторів, що її породжують.

Виклад основного матеріалу дослідження. Виходячи з цього, ми пропонуємо розглянути питання щодо змісту попереджувальної діяльності прокуратури, з'ясувавши спочатку проблеми класифікації заходів протидії злочинності за стадіями, з виділенням заходів кримінологічної профілактики, запобігання і припинення злочинів. Річ у тому, що розмежування запобіжних заходів за цією ознакою проводиться далеко не завжди, і багатьма авторами поняття «попередження», «профілактика», «запобігання» вживаються як синоніми, при цьому спеціально обмовляється їхня ідентичність [1, с. 41]. Слід зазначити також, що деякими ученими вся діяльність із протидії злочинності (недопущення злочинів) зводиться до виявлення та усунення (нейтралізації, блокування) її причин і умов [2, с. 184].

Нагадаємо, що запобігання злочинам у буквальному розумінні означає діяльність, яка перешкоджає вчиненню злочинів. Це визначення є найкоротшим і відображає основну мету запобіжної діяльності. При цьому слід уточнити стосовно словосполучення «запобігання злочинності» таке. Використання розглядуваного словосполучення видається не зовсім коректним, адже запобігти можна тому, чого ще немає в дійсності. Злочинність як соціальне явище вже об'єктивно існує, тому їй не можна запобігти. Злочинності можна лише протидіяти, долати її. Запобігти можна окремим злочинам, які ще не вчинені, але можуть бути вчинені, якщо їх не попередити. Тому доцільніше говорити про «профілактику злочинів» як систему заходів запобігання їм [3, с. 253-254].

Світова антикримінальна практика 90-х рр. поступово переходить до системного впливу на злочинність, тобто здійснення комплексних програм загальносоціальних, кримінально-правових (репресивних) та попереджувальних заходів протидії [4, с. 202-231]. У широкому розумінні профілактика злочинів тією або іншою мірою здійснюється всіма складовими державного впливу на злочинність.

Так, у навчальній літературі профілактика злочинів визначається як багаторівнева система цілеспрямованих державних і громадських заходів щодо виявлення, усунення, ослаблення та нейтралізації при-

чин і умов злочинності, окремих видів і конкретних злочинів, а також утримання від переходу чи повернення на злочинний шлях осіб, умови життя та поведінка яких вказують на таку можливість [5, с. 49].

Деякі автори не ототожнюють поняття «попередження» та «профілактика», надаючи кожному окреме тлумачення та різний обсяг [6, с. 513-514]. Зазначимо, що запропонована термінологічна дискусія стосовно розмежування цих понять, що визначають одне й те саме явище, явно недоцільна, оскільки не має теоретичного та практичного сенсу, є надуманою, поглиблює понятійну плутанину, змушує вчених «переключатися» з аналізу змісту явища на його етимологічну оболонку. Доцільно пригадати, що термін «профілактика» перейшов у кримінологію з медичної практики масових щеплень проти хвороб. Тут мається на увазі не можлива хвороба конкретного індивіда. Таким чином, можемо визначити кримінологічну профілактику як протидію негативному впливу криміногенних факторів (причин та умов) безвідносно до конкретного злочину.

А.Ф. Зелінський вважає, що профілактика не має на увазі конкретний злочин, а забезпечується через попередження криміногенних ситуацій, їх усунення, ослаблення дії криміногенних факторів, захист об'єктів від посягань тощо. Поряд із тим запобігання злочинам спрямоване на перешкоджання здійсненню злочинного наміру конкретної особи до початку посягання на стадіях виявлення наміру або готування до злочину. Припинення спрямоване на злочинну діяльність, що вже розпочалася, та має на меті забезпечити ненастання її шкідливих наслідків [7, с. 141-142].

Деякі автори вважають формою впливу на злочинність й організаційні та управлінські рішення [8, с. 105-107], інші зазначають, що профілактика – це і є управління процесами, що впливають на злочинність [9, с. 12].

Багато років у спеціальній літературі країн колишнього СРСР панує таке досить лаконічне, але занадто узагальнене визначення профілактики: «широкий комплекс взаємопов'язаних заходів, що проводяться державними органами і громадськістю з метою викорінення злочинності та усунення причин, які її породжують» [10, с. 64].

Автори курсу радянської кримінології наголошують, що при визначенні поняття «профілактика злочинів» ідеться про «широке, комплексне поняття», яке містить у собі: а) загальнодержавні заходи соціального, ідеологічного, культурно-виховного порядку, законодавчого, правового плану, які поєднують методи переконання та примусу в процесі протидії злочинності; б) діяльність державних органів і громадських організацій з виявлення причин та умов вчинення злочинів і вжиття заходів щодо їх усунення, розкриття, розслідування, судового розгляду справ про злочини, покарання злочинців, виправлення та перевиховання їх; в) здійснення інших заходів, що зумовлені конкретними обставинами [10, с. 22-23].

З таким визначенням погодитися важко, оскільки воно, на нашу думку, охоплює не лише попереджувальні заходи без застосування кримінально-правового примусу, а й практику розшуку особи, яка вчинила злочин, притягнення її до відповідальності, призначення та виконання покарання. Але в цьому випадку втрачає сенс багатомісова гуманістична сентенція «краще попередити, ніж карати».

Як вважає О.М. Литвак, стала тенденція широкого тлумачення одного з фундаментальних інститутів кримінології не є випадковою. Вона відображає застаріле, можливо, навіть неусвідомлене несприйняття соціології та психології злочинності. І коли вже стало неможливо ігнорувати спеціально-кримінологічне попередження злочинності, його «розчинили» в юриспруденції, економіці, педагогічній діяльності, релігії тощо. Наслідок відомий – кримінологічна наука і досі є незначним додатком кримінально-правової догматики, а пріоритет спеціально-кримінологічного попередження урочисто проголошується, але фактично не проводиться. Щоправда, деякий час у складі МВС СРСР та МВС України діяла служба профілактики, що охоплювала, зокрема, дільничних інспекторів міліції – найчисленніший загін працівників міліції, які безпосередньо пов'язані з населенням [11, с 77].

На думку І.В. Каретникова, профілактика – це діяльність різних суб'єктів, які впливають на причини злочинів і умови, що сприяють їх вчиненню, та розробка заходів для їх усунення [12, с 19] і компенсації.

Профілактика в широкому розумінні підпорядкована завданням протидії злочинності як явищу, у вузькому – запобіганню конкретним злочинам з боку окремих осіб. На індивідуальному рівні профілактика злочинів включає також їх відвернення і припинення. Коли попереджувальна діяльність виявляється малоефективною, тоді й виникає потреба у відверненні чи припиненні злочину. Відвернення застосовується на стадії готування до злочину, а припинення – на стадії замаху на злочин. Тобто профілактика, відвернення та припинення злочинів тісно взаємопов'язані. Усі вони підпорядковані загальним завданням протидії злочинності.

Профілактика злочинів відрізняється від інших видів соціального управління своєю цілеспрямованістю на зміцнення безпеки правоохоронюваних цінностей – інтересів держави, суспільства, прав і свобод громадян – шляхом усунення факторів, які детермінують злочинні дії. Ще одна ознака профілактики злочинів полягає в тому, що вона є цілісною системою. Як і будь-яка система, вона має інформаційне забезпечення, головним елементом якого є правові норми, що регулюють попереджувальну діяльність.

Таким чином, під профілактикою злочинів слід розуміти особливий вид соціального управління, який покликаний забезпечити безпеку правоохоронюваних цінностей і полягає в розробці та здійсненні спеціальних заходів щодо виявлення й усунення причин і умов злочинності, а також справлянні запобіжного впливу на осіб, які схильні

до протиправної поведінки.

Запобігання злочинам – специфічний напрям спеціально-кримінологічної профілактики, що складається із сукупності заходів, спрямованих на окремі групи та конкретних осіб, які виношують злочинні наміри, замислюють вчинення злочинів і позитивно сприймають злочинний спосіб життя, з метою дискредитування злочинної поведінки, відмови від злочинної мотивації та наміру або продовження злочинної діяльності. Запобігання злочинам має місце тоді, коли злочинна поведінка проходить етап від моменту формування злочинного мотиву до початку виконання злочину.

Отже, запобігання злочинам слід розглядати як сукупність видів діяльності, які виконуються державою з метою усунення можливості вчинення задуманих злочинів шляхом розроблення і здійснення цілеспрямованих заходів [13, с. 99].

Заходи профілактики, запобігання, припинення, переслідуючи єдину мету – недопущення злочинів і заподіюваної ними шкоди, істотно різняться за суб'єктами, об'єктами, змістом, тактичними схемами та іншими ознаками [14, с. 4-11]. Саме в цьому полягає їх розмежування, що не може підмінюватися суперечкою про терміни, про значеннєвий зміст тих чи інших слів із посиланнями на словники української, а тим більше російської мови (як це часто робиться).

Розглядаючи в загальному вигляді змістовну характеристику діяльності прокуратури з протидії злочинності, з урахуванням зазначеного слід визнати, що така діяльність здійснюється здебільшого як кримінологічна профілактика, тобто переважно є сукупністю заходів для виявлення та усунення (блокування, нейтралізації) причин, умов, інших детермінант злочинності. При цьому слід врахувати, що саме «вплив на причини та умови злочинності – найзначніша складова протидії злочинності як за обсягом, так і за результатами» [14, с. 4].

Прокуратура, забезпечуючи законність у всіх сферах правових відносин, має реальні можливості для активної і широкомасштабної участі в так званому ранньому попередженні злочинів шляхом впливу не тільки на самі причини та умови злочинів, але й на те, що їх породжує, відтворює («причини причин»), а також тільки створює умови для кримінологічної детермінації (заподіяння). Завданням прокуратури, на думку В.К. Звірбуля, є вживання заходів до усунення, нейтралізації умов, що сприяють появі причин злочинності [15, с. 61].

З-поміж видів профілактики (індивідуальна, загальна) у попереджувальній діяльності прокуратури переважає загальна, під якою розуміється виявлення в різних сферах соціального життя (економічній, сімейно-побутовій, дозвільній, виробничо-трудовій та ін.) причин і умов злочинів, розробка і вживання заходів щодо їх усунення (блокування, нейтралізації), що здійснюються безвідносно до поведінки конкретних

осіб, які можуть вчинити кримінально карані діяння [16, с. 55-56].

Заходи ж індивідуальної профілактики з метою здійснення попереджувального впливу на конкретних осіб, схильних до вчинення злочинів, в діяльності прокуратури застосовуються в окремих випадках: у ході розслідування злочинів [17, с. 17-20], при використанні такого засобу прокурорського реагування, як подання про неприпустимість порушення закону, в окремих ситуаціях запобігання правопорушенням і бездоглядності неповнолітніх та в деяких інших випадках.

Аналогічно порівняно нечастою (ще в більшому ступені) є участь прокуратури, її посадових осіб у діяльності із запобігання задуманих і підготовлених, а також припинення початих злочинів. Вона переважно обмежується ситуаціями розслідування злочинів, нагляду за виконанням законів органами, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, дізнання і досудове слідство, адміністраціями установ виконання покарань тощо.

Відповідно до статусу і функціонального призначення прокуратури, насамперед з урахуванням того, що її основною і найспецифічнішою функцією є нагляд за виконанням законів (при всій значущості інших функцій), у діяльності прокуратури з протидії злочинності переважають заходисигнали, що являють собою інформацію, пропозиції, вимоги про необхідність цілеспрямованого впливу на криміногенні фактори [9, с. 118].

Заходи-дії із запобігання злочинам, що здійснюються прокуратурою, належать здебільшого до правових (наприклад, своєчасне вживання передбачених законом заходів до усунення будь-яких порушень закону – ч. 2 ст. 85 Кримінально-процесуального кодексу України) або до культурно-виховних (участь прокурорських працівників у правовій освіті, навчанні і вихованні).

На відміну, наприклад, від органів внутрішніх справ, що виявляють конкретних осіб, схильних до вчинення злочинів, ставлять їх на профілактичний облік, проводять із ними профілактичні бесіди та інші заходи щодо недопущення з їх боку злочинів, запобігають за допомогою оперативно-розшукових засобів і методів кримінально карані діяння на стадії готування, затримують на «гарячому» осіб, які вчиняють замах на злочин, в інших формах здійснюють попереджувальну роботу безпосередньо на виконавському рівні, органи прокуратури, беручи участь у скорочених межах у такій роботі, реалізують свої повноваження в цій сфері переважно на організаторському, управлінському рівні. Це знаходить відображення насамперед у таких функціях прокуратури, як координація нею діяльності правоохоронних органів у сфері протидії злочинності, її участь у правотворчості, а також в організації органами влади та органами місцевого самоврядування широкого комплексу заходів запобігання злочинам.

Запобігання злочинам і пов'язаним з ними правопорушенням стосовно системи органів прокуратури правомірно розглядати як іманентну характеристику (внутрішню властивість) усіх напрямів їх діяльності.

У зв'язку з цим слід зазначити, що останнім часом Генеральною прокуратурою України прийняті організаційно-методичні та інші заходи, спрямовані на активізацію діяльності підлеглих органів як суб'єктів протидії злочинності. Прокуратурою координація діяльності правоохоронних органів щодо боротьби зі злочинністю здійснюється відповідно до форм і напрямів, визначених у ст. 10, ч. 3 ст. 29 Закону України «Про прокуратуру» та п. 4 Положення про координацію діяльності правоохоронних органів по боротьбі зі злочинністю, схваленого Координаційним комітетом по боротьбі з корупцією і організованою злочинністю при Президентові України від 17 липня 2000 р. Різні аспекти діяльності органів прокуратури як суб'єктів попередження злочинів знайшли відображення в наказі Генерального прокурора України «Про організацію роботи та контроль виконання в органах прокуратури України» № 1 від 19.01.2004 р. Ці заходи сприяли тому, що в цілому органи прокуратури стали приділяти більше увагу роботі з протидії злочинності, але слід наголосити, що ця діяльність потребує наукового обґрунтування та відповідного правового забезпечення. Так, Г.О. Мурашин та Ю.С. Шемшученко справедливо зазначають, що для здійснення подальших перетворень в організації і діяльності органів прокуратури необхідно силами вчених і практиків розробити ґрунтовну, глибоку і всебічно вмотивовану Концепцію розвитку прокуратури України на сучасний перехідний період [19, с. 6]. У цій Концепції мають знайти відображення в тому числі чіткі напрями організації координаційної діяльності прокурорських органів у сфері протидії злочинності.

Висновок. Таким чином, прокуратурі як суб'єкту протидії злочинності притаманні такі характерні для правоохоронних органів ознаки, як: виокремленість завдань попереджувальної діяльності – похідних від основної компетенції у сфері забезпечення законності і правопорядку; здійснення діяльності із запобігання злочинам у процесуальних і непроцесуальних формах; наявність у працівників, що здійснюють попереджувальну діяльність, повноважень представників влади; тенденція до спеціалізації попереджувальної діяльності в поєднанні з вимогою участі в ній усіх служб і підрозділів, виходячи з їхньої компетенції; наявність механізму міжвідомчої координації попереджувальної діяльності, тобто урегульованість процедурних питань діяльності прокурорів, що наділені відповідними організаційними повноваженнями, спрямованої на узгодження (погодження) функціонування самостійних суб'єктів, між якими існують рівноправні зв'язки і які мають спільну мету – протидію злочинності; виокремлення самостійним завданням запобігання злочинам у самих правоохоронних органах [18, с. 302-303].

Бібліографічні посилання

1. Звирбуль В.К. Теоретические основы предупреждения преступности / Отв. ред. В.К. Звирбуль, В.В. Клочков, Г.М. Миньковский. – М., 1977.

2. Криминологія: Учеб. / Под ред. В.Н. Бурлакова, В.П. Сальникова, С.В. Степашина. – СПб., 1999.
3. *Митрофанов І.І.* Протидія злочинності наркозалежних осіб у сфері наркообігу: Монографія. – Кременчук, 2008.
4. *Иншаков С.М.* Зарубежная криминология. – М., 1997.
5. *Джужжа О.М., Василевич В.В., Иванов Ю.Ф. та ін.* Криминологія: Навч. посіб. – К., 2004.
6. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К., 1998. – Т. 2: Д–Й. – 1999.
7. *Зелинский А.Ф.* Криминология: Курс лекций. – Х., 1996.
8. *Старков О.В.* Криминопенология: Учеб. – М., 2004.
9. *Блуштейн Ю.Д., Зырин М.И., Романов В.В.* Профилактика преступлений: Учеб. пособ. – Минск, 1986.
10. *Карпец И.И., Коробейников Б.В., Кудрявцев В.Н.* Курс советской криминологии: предупреждение преступности. – М., 1985.
11. *Литвак О.М.* Держава і злочинність: Монограф. – К., 2004.
12. *Каретников И.В.* Предупреждение преступлений в исправительно-трудовых колониях: Учеб. пособ. – М., 1987.
13. *Даньшин І.М., Голіна В.В., Кальман О.Г.* Криминологія: Загальна та Особлива частини: Підруч. – Х., 2003.
14. *Звирбуль В. К.* Деятельность прокуратуры по предупреждению преступности. Научные основы. – М., 1971.
15. *Барина Л.В., Беляева Л.И., Бусурин С.В. и др.* Организация деятельности органов внутренних дел по предупреждению преступлений: Учеб. / Под ред. В.Д. Малкова, А.Ф. Токарева. – М., 2000.
16. *Клецина Е.Н.* Изучение личности обвиняемого следователем в целях оказания профилактического воздействия: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М., 2003.
17. Криминологія: Учеб. / Под ред. В.Н. Кудрявцева, В.Е. Эминова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М., 1997.
18. *Мурашин Г.О., Шемшученко Ю.С.* Прокуратура України: шляхи реформування в аспекті входження у європейський правовий простір // Вісник Академії прокуратури України. – 2006. – № 4. – С. 6.

Надійшла до редакції 18.05.2010

О.О. Шкута

ад'юнкт

*(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)*

УДК 343.8

ГРОМАДСЬКИЙ КОНТРОЛЬ ЯК ЗАСІБ ВИПРАВЛЕННЯ І РЕСОЦІАЛІЗАЦІЇ ЗАСУДЖЕНИХ

Стаття присвячена громадському контролю як засобу виправлення і ресоціалізації засуджених у кримінально-виконавчих установах ДКВС України.

Ключові слова: *громадський контроль, виправлення і ресоціалізація, засуджені, кримінально-виконавчі установи.*

Статья посвящена общественному контролю как основе исправления и ресоциализации осужденных в уголовно-исполнительных учреждениях ГУИС Украины.

Ключевые слова: общественный контроль, исправление и ресоциализация, осужденные, уголовно-исполнительные учреждения.

The article is devoted to a public inspection as to basis of convicts correction and resocialization in criminal-executive establishments of Ukraine.

Key words: public inspection, correction and resocialization, convict, criminal-executive establishments.

Постановка проблеми. Громадський контроль як засіб виправлення і ресоціалізації засуджених дозволяє підвищити якість роботи персоналу органів і установ виконання покарань і допомагає створити належну відкритість і прозорість у їх діяльності щодо виконання і відбування засудженими кримінальних покарань.

На наш погляд, досягнення такої мети нерозривно пов'язано із удосконаленням концептуальної основи і встановленням оптимального співвідношення обсягу контрольних повноважень інститутів громадянського суспільства взагалі і персоналу органів і установ виконання покарань за поведінкою засуджених зокрема.

Зі зміною політичної і соціально-економічної ситуації в країні, проведенням потужної реформи пенітенціарної системи персоналу ДКВС України важливо забезпечити дотримання принципу законності в процесі виконання і відбування покарань, забезпечити надійну охорону прав, свобод і законних інтересів засуджених, гарантованих їм Конституцією України та чинними кримінальним і кримінально-виконавчим законодавством.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Вагомі здобутки в розробку правових та організаційних аспектів громадського контролю внесли такі вітчизняні і зарубіжні вчені: М.М. Бабаєв, Л.В. Багрій-Шахматов, Ю.В. Баулін, Є.М. Бодюл, О.В. Беца, І.Г. Богатирьов, В.О. Глушков, Т.А. Денисова, М.Г. Детков, О.М. Джужа, А.Ф. Зелінський, М.Й. Коржанський, В.О. Корчинський, О.М. Костенко, В.А. Львовчкін, О.І. Марцев, М.І. Мельник, М.П. Мелентьєв, П.П. Михайленко, О.Є. Наташев, І.С. Ной, В.П. Петков, О.Б. Пташинський, Г.О. Радов, О.Л. Ременсон, І.С. Сергєєв, В.М. Синьов, А.Х. Степанюк, В.М. Трубников, В.П. Тихий, І.В. Шмаров, С.С. Яценко та ін.

Віддаючи належне цим досягненням та використовуючи їх у даній статті, ми не тільки розкриваємо їх певним чином, а на їх основі здійснюємо постановку нового наукового завдання щодо громадського контролю як засобу виправлення і ресоціалізації засуджених, яке до цього часу не було предметом наукового пошуку.

Мета статті обумовлена новизною досліджуваного напряму і практичною значущістю результатів громадського контролю як засобу виправлення і ресоціалізації засуджених.

У зв'язку з цим виникає потреба у науковому обґрунтуванні законода-

вчого закріплення компетенції громадського контролю як засобу виправлення і ресоціалізації, визначенні його статусу і механізму реалізації. Важливо наголосити, що в науці кримінально-виконавчого права громадський контроль як засіб виправлення і ресоціалізації ще не був предметом самостійного комплексного дослідження. Поряд з цим практика діяльності органів і установ виконання покарань вимагає від науки кримінально-виконавчого права обґрунтованих рекомендацій щодо реалізації громадського контролю як засобу виправлення і ресоціалізації засуджених.

Виклад основного матеріалу дослідження. Важливе місце у системі виправлення і ресоціалізації засуджених відводиться громадському контролю щодо умовно-дострокового звільнення від відбування покарання. З одного боку, воно стосується осіб, які становлять меншу небезпеку, оскільки цей інститут застосовується лише до тих, хто, на думку суду, не потребує для свого виправлення повного відбування призначеного судом покарання, тобто засуджених, які характеризуються позитивно. Вірогідність вчинення ними повторних злочинів значно менша.

З іншого боку, ці особи звільнені достроково, внаслідок чого підготовка їх звільнення могла не проводитись. Це означає, що всі питання побутового та трудового влаштування вони повинні вирішувати самостійно. Водночас суд, застосовуючи умовно-дострокове звільнення, не покладає на засудженого виконання тих чи інших обов'язків, окрім одного – не вчинювати нових злочинів, внаслідок чого неможливо покласти здійснення контролю за такими особами на якийсь державний орган [5, с. 149].

У зв'язку з цим законодавець і передбачив обов'язкове встановлення за такими особами громадського контролю, здійснення якого покликано сприяти закріпленню результатів виправлення і ресоціалізації.

Таким чином, громадський контроль за умовно-достроково звільненими від відбування покарання протягом невідбутої його частини – це діяльність громадян, які об'єднались у громадські та інші неприбуткові організації для здійснення контролю за поведінкою осіб, умовно-достроково звільнених від відбування покарання. Завданням громадського контролю за особами, умовно-достроково звільненими від відбування покарання, є забезпечення належної реалізації правообмежень, що випливають з наявності судимості, закріплення результатів виправлення і ресоціалізації, дотримання цими особами встановленого в суспільстві правопорядку, недопущення вчинення ними повторних злочинів.

Встановлення громадського контролю (як і будь-якого контролю взагалі) неминуче зачіпає суб'єктивні права осіб, щодо яких він встановлюється, та у певному обсязі обмежує їх особисту свободу. Так, наприклад, у необхідних випадках громадські організації чи трудові колективи можуть вимагати від звільнених звіту про поведінку в по-

буті та дотримання трудової дисципліни. Обмеження особистої свободи, рівно як і застосування заходів державного та громадського примусу у випадку неналежного виконання звільненим своїх обов'язків, базуються на законі. Тому суворе дотримання законності, охорона прав, свобод і законних інтересів особи, що перебуває у сфері даної форми контролю, з боку уповноважених на це громадських організацій має важливе значення.

Закон передбачає необхідність наявності таких підстав для здійснення громадського контролю: а) факт засудження особи до певного строкового покарання в результаті вступу вироку в законну силу; б) факт умовно-дострокового звільнення від відбування покарання. Як відомо, з моменту вступу обвинувального вироку в законну силу особа вважається судимою до закінчення встановленого законом строку або винесення судом постанови про її зняття. Іншими словами, загальні підстави для здійснення контролю за поведінкою звільненого базуються на судимості.

Однак наявність судимості сама по собі ще не створює підстав для обмеження суб'єктивних прав особи, контролю за нею. Вона породжує загальноправові наслідки для звільненого від покарання лише у тому випадку, коли це прямо вказано в законі. Безпосередні правові підстави громадського контролю за звільненим залежать від факту звільнення його умовно-достроково від відбування покарання. Ініціатива у встановленні громадського контролю може виходити як від органів місцевого самоврядування, спостережних комісій, так і безпосередньо від трудових колективів та громадських організацій [8, с. 35].

Контрольні функції за особами, звільненими умовно-достроково від відбування покарання, здійснюють також органи внутрішніх справ, у тому числі профілактичні служби, кримінальна міліція зі справ неповнолітніх та дільничні інспектори міліції, а також інші служби, що стикаються з даними особами за родом своєї діяльності. Відповідно до Прикінцевих положень КВК України до 2009 р. облік таких осіб та контроль за їх поведінкою планується покласти на кримінально-виконавчу інспекцію.

Стаття 161 КВК України визначає не тільки суб'єктів здійснення громадського контролю, а й встановлює певні форми та межі його здійснення. Так, функція організації громадського контролю та виховної роботи покладається на спостережні комісії. Надання цих повноважень саме спостережним комісіям пов'язане з необхідністю забезпечення єдності у формах та методах контролю за умовно-достроково звільненими як за місцем роботи, так і за місцем проживання таких осіб, а також попередження їх анти суспільної поведінки [2].

Керівна роль спостережних комісій сприяє активізації роботи громадських організацій та трудових колективів у здійсненні контролю за умовно-достроково звільненими та їх вихованні. Безпосередне

здійснення громадського контролю покладається на громадські організації, центри соціальних служб для молоді, служби у справах неповнолітніх та трудові колективи. Такий контроль може здійснюватись спеціально призначеними за їх згодою представниками [7, с. 29].

Громадський контроль вищевказаних органів та установ полягає в тому, що їх члени всебічно сприяють в трудовому та побутовому влаштуванні умовно-дostroково звільнених, надаючи їм роботу на своєму підприємстві. Культурно-просвітницькі установи допомагають організувати проведення культурно-масової роботи. а учбові заклади сприяють організації загальноосвітнього та професійно-технічного навчання цих осіб.

Незалежно від призначення представника, що безпосередньо здійснює громадський контроль, всі члени трудового колективу або громадської організації, що взяли на себе функцію такого контролю, повинні приймати активну участь у виправленні та ресоціалізації засудженого, проводити з ним виховну роботу. Така діяльність здійснюється у тісному контакті зі спостережними комісіями, службами у справах неповнолітніх та центрами соціальних служб для молоді.

Окрема роль у здійсненні громадського контролю відведена громадським вихователям неповнолітніх. Інститут громадських вихователів створений з метою підвищення ролі громадськості у вихованні неповнолітніх, які вчинили злочини. Громадські вихователі входять до складу служб у справах неповнолітніх. Основна задача громадських вихователів – надання допомоги батькам або особам, що їх замінюють, у виправленні та ресоціалізації неповнолітніх, звільнених умовно-дostroково.

Суб'єкти громадського контролю за поведінкою звільнених наділені певними повноваженнями щодо застосування до таких осіб заходів громадського впливу, передбачених ст. 162 КВК України. Так, до умовно-дostroково звільнених від відбування покарання осіб, які ухиляються від громадського контролю, збори трудового колективу або громадська організація можуть застосовувати захід впливу у виді громадського попередження [2].

Громадське попередження представляє собою захід впливу, що застосовується до умовно-дostroково звільнених за порушення ними обов'язків, пов'язаних з таким звільненням та судимістю, зокрема, ухиленням від громадського контролю. Громадське попередження є мірою відповідальності, що застосовується з метою виховання таких осіб та підтримання дисципліни. Це обумовлено і тією обставиною, що особа, яка звільнилась умовно-дostroково, бере на себе певні обов'язки [3, с. 23].

Громадське попередження може бути застосоване трудовим колективом не тільки за ухилення від громадського контролю, а й за порушення трудової дисципліни. За Кодексом законів про працю України (ст. 152) власник або уповноважений ним орган може замість накладення дисциплінарного стягнення передати питання про порушення працівником трудової дисципліни на розгляд трудового колективу або його орга-

ну.

Останній має право застосувати до порушника громадське попередження або інші громадські стягнення. Передбачені відповідним статутом чи положенням (зокрема, осуд, зауваження, догана тощо). Громадське попередження (а також і інші заходи громадського стягнення) враховується при визнанні особи такою, що систематично ухиляється від громадського контролю та порушує трудову дисципліну.

Законом не визначається, у якій формі застосовується громадське попередження. Тому видається, що воно може бути винесено як в усній формі з зазначенням про це у протоколі зборів членів громадської організації чи трудового колективу, так і у письмовій формі шляхом складання відповідної постанови та оголошення її підконтрольній особі.

Ми підтримуємо позицію Т. Маляренко і вважаємо найсуворішим заходом громадського впливу на правопорушника внесення клопотання до органу внутрішніх справ про встановлення за ним адміністративного нагляду. Проте такі крайні заходи впливу можуть бути застосовані тільки щодо умовно-достроково звільненої особи, яка відбувала покарання у виді позбавлення волі за тяжкий або особливо тяжкий злочин чи була двічі засуджена до позбавлення волі за умисні злочини, у разі систематичного порушення громадського порядку [6, с. 28].

Систематичне порушення громадського порядку має місце в тому разі, якщо особа, яка належить до вищевказаної категорії, незважаючи на попередження громадської організації, трудового колективу або органу внутрішніх справ, продовжує порушувати громадський порядок і права інших громадян, учиняє інші правопорушення, за які чинним законодавством встановлена адміністративна відповідальність.

Узагальнення вищевикладеного дозволяє дійти **висновку**, що громадський контроль як засіб виправлення і ресоціалізації потребує не тільки формування науково обґрунтованої теоретичної моделі громадського контролю, а і визначення місця і ролі громадського контролю в пенітенціарній системі як засобу виправлення і ресоціалізації засуджених.

Бібліографічні посилання

1. Кримінальний кодекс України. – К., 2009.
2. Кримінально-виконавчий кодекс України: Чинне законодавство зі змінами та доповненнями станом на 1 берез. 2010 р. – К., 2010.
3. *Богатирьов І.Г.* Про створення системи ресоціалізації засуджених // Проблеми пенітенціарної теорії і практики: Бюлетень Київ. ін-ту внутр. справ. – 1998. – № 3. – С. 22-28.
4. Виконання покарань, не пов'язаних із позбавленням волі, та основи пробації: Курс лекцій / І. Г. Богатирьов, О. І. Богатирьова, І. В. Іваньков та ін. – Львів – Ів.-Франківськ, 2007.
5. Кримінально-виконавче право України: Підруч. / За ред. О.М. Джужи. – К., 2010.
6. *Маляренко Т.* Про покарання за новим Кримінальним кодексом України. – К., 2003.
7. Науково-практичний коментар Кримінально-виконавчого кодексу України / І.Г. Богатирьов, О.М. Джужа та ін.; За заг. ред. д.ю.н., проф. І.Г. Богатирьова. – К., 2010.
8. *Яковець І.* Про деякі аспекти концепції державної політики у сфері виконання покарань // Інформаційний бюлетень. – 2007. – № 1. – С. 33-36.

Надійшла до редакції 10.02.2011

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА. ОРГАНІЗАЦІЯ ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ

А.В. Захарко

кандидат юридичних наук,
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.125

СПЕЦІАЛЬНІ ПРАВИЛА ЗАСТОСУВАННЯ ЗАПОБІЖНИХ ЗАХОДІВ, ПОВ'ЯЗАНИХ З ПОРУКОЮ

Досліджено способи підвищення ефективності застосування запобіжних заходів, пов'язаних з порукою. Обґрунтовано правила ефективного застосування запобіжного заходу «особиста порука». Аргументовано висновок про неефективність застосування запобіжного заходу «порука громадської організації або трудового колективу».

Ключові слова: спеціальні правила застосування запобіжних заходів, ефективне застосування особистої поруки, застосування особистої поруки до недієдатних або обмежено дієдатних осіб, неефективність поруки громадської організації або трудового колективу.

Исследуются способы повышения эффективности применения мер пресечения, связанных с поручительством. Обосновываются правила эффективного применения меры пресечения «личное поручительство». Аргументируется вывод о неэффективности применения меры пресечения «поручительство общественной организации или трудового коллектива».

Ключевые слова: специальные правила применения мер пресечения, эффективное применение личного поручительства, применение личного поручительства в отношении недееспособных или ограниченно дееспособных лиц, неэффективность поручительства общественной организации или трудового коллектива.

Researched methods of increase of efficiency of application of measures of suppression, related to guarantee. Well grounded rules of effective application the personal guarantee as measure of suppression. Argued conclusion about inefficiency of application such measure of suppression as guarantee of public organization or labour collective

Keywords: special rules of application of measures of suppression, application of the personal guarantee, effective application of the

personal guarantee to incompetent and little competent persons, inefficiency of such measure of suppression as guarantee of public organization or labour collective

Постановка проблеми. Необхідність розробки спеціальних правил застосування запобіжних заходів, пов'язаних з порукою, зумовлена недостатнім використанням слідчими переваг цих запобіжних заходів у слідчій практиці й не виправдано низькою поширеністю застосування останніх. Приймаючи до уваги відсутність офіційної статистики щодо поширеності застосування пов'язаних з порукою запобіжних заходів, звернемося до вивчення кримінальних справ та наукових публікацій. У результаті особистого вивчення 200 кримінальних справ встановлено, що лише в 2 з них (1 %) слідчими було застосовано запобіжні заходи, пов'язані з порукою [8, с. 193]. До аналогічного висновку в ході узагальнення матеріалів кримінальних справ (1% випадків застосування особистої поруки та 0,2 % випадків застосування поруки громадської організації або трудового колективу із загальної кількості випадків застосування запобіжних заходів) дійшов М.О. Карпенко [10, с. 122]. На підставі вищевикладеного можна вважати, що слідчі недостатньо використовують можливості забезпечення належної поведінки обвинувачених застосуванням запобіжних заходів, пов'язаних з порукою. Така практика в деяких випадках може призводити до недостатньо обґрунтованого застосування запобіжного заходу взяття під варту. Розроблення спеціальних правил застосування запобіжних заходів, пов'язаних з порукою, з метою підвищення ефективності забезпечення ними належної поведінки обвинувачених відповідає положенням Концепції реформування кримінальної юстиції України, в яких рекомендується „мінімізувати можливість застосування запобіжного заходу до особи у виді взяття під варту” [13, с. 8]. Таким чином, недостатнє використання слідчими запобіжних заходів, пов'язаних з порукою, є очевидною проблемою.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Питанням застосування запобіжних заходів, пов'язаних із порукою, присвятили свої публікації А. Вишинський, К. Гуценко, О. Духін, М. Духовський, В. Маляренко, Л. Удалова, І. Юань та інші дослідники. Однак у низці зазначених праць, оскільки деякі з них були опубліковані в минулому столітті, не враховані сучасні тенденції щодо інтеграції національного законодавства до європейського, а в інших недостатньо комплексно досліджені положення щодо ефективного застосування зазначених запобіжних заходів. Дослідженню деяких правил застосування неізоляційних запобіжних заходів, у тому числі пов'язаних з порукою, присвячена й одна з попередніх публікацій автора цієї статті [7], однак обґрунтовані в попередній публікації правила стосуються всіх неізоляційних запобіжних заходів, а в цій

статті буде здійснено спробу дослідити правила застосування саме запобіжних заходів, пов'язаних з порукою.

Метою цієї наукової статті є обґрунтування спеціальних правил застосування пов'язаних з порукою запобіжних заходів, дотримання яких забезпечуватиме неухильне досягнення цілей застосування запобіжних заходів, регламентованих у ч. 1 ст. 148 Кримінально-процесуального кодексу України (далі – КПК).

Виклад основного матеріалу дослідження. Розпочну дослідження зі з'ясування семантики словосполучення „спеціальні правила”. У загальному розумінні правило – це положення або принцип, яким потрібно керуватися у праці, в поведінці і т. ін. [1, с. 916]. Таким чином, правила застосування запобіжних заходів – це правові положення, якими потрібно керуватися при застосуванні запобіжних заходів. Термін „спеціальний” означає „призначений винятково для кого-, чого-небудь; який має особливе призначення” [1, с. 1168]. Для подальшого обґрунтування правових положень будемо користуватися терміном «спеціальні правила».

Професор К. Гуценко підкреслює, що з метою недопущення зловживань при застосуванні запобіжних заходів обрання конкретного запобіжного заходу має залежати від ряду обставин, які потрібно обов'язково враховувати [11, с.170]. Н. Воронцова вважає наявність таких обставин необхідною умовою застосування конкретного запобіжного заходу [2, с. 9]. Таким чином, спеціальні правила застосування неізоляційних запобіжних заходів – це правові положення, якими повинні керуватися посадові особи при їх застосуванні, зокрема, до певних категорій осіб: неповнолітніх, військовослужбовців та осіб, стосовно яких у слідчого є сумніви з приводу їх дієздатності.

Перейдемо до безпосереднього дослідження спеціальних правил застосування запобіжних заходів, пов'язаних з порукою. У ст. 149 КПК регламентуються два таких запобіжних заходи: особиста порука (ст. 152 КПК) та порука громадської організації або трудового колективу (ст. 154 КПК). Згідно з ч. 1 ст. 152 КПК запобіжний захід «особиста порука» полягає у відібранні від осіб, що заслуговують довір'я, письмового зобов'язання про те, що вони ручаються за належну поведінку та явку обвинуваченого за викликом і зобов'язуються при необхідності доставити його в органи дізнання, досудового слідства чи в суд на першу про те вимогу. Отже, поручителями можуть бути лише особи, котрі заслуговують довір'я судових та слідчих органів. Більш конкретизовано вимоги до поручителів у законі не регламентуються. Стосовно вимог до поручителів М.В. Духовський писав, що поручителями не можуть бути неповнолітні особи, цивільно неправоздатні, або такі, які оголошені боржниками [5, с. 265]. Н.С. Малихіна вважає, що в КПК потрібно зазначити, що поручителем може бути певна особа, яка не лише заслуговує на довіру, а й є законслухняним громадянином, має високий громадський статус (є держав-

ним або громадським діячем, має державні нагороди, почесні звання, відзнаки тощо), визнання у професійних колах, діяльність якої має публічний характер або здійснюється на загальнодержавному рівні; тобто це повинна бути особа, яку знає широка громадськість і яка своєю діяльністю заслужила загальний авторитет [10, с. 149]. За ствердженнями І. Юань, більш ретельно вимоги до поручителів регламентуються у ст. 54 КПК Китайської Народної Республіки, де передбачені такі обов'язкові умови, яким повинен відповідати поручитель: він має бути непричетним до даної кримінальної справи, здатним виконувати свої обов'язки, повинен мати постійне місце проживання та постійні доходи [14, с. 98]. З урахуванням вищевикладеного формулюємо спеціальне правило № 1: ефективне застосування особистої поруки буде досягнуто за умови, коли поручителі відповідатимуть таким вимогам: поручителями згодні або бажають бути не менше двох осіб, які непричетні до розслідуваного злочину, є законослухняними, повнолітніми, дієздатними і заслуговують довіря слідчого; мають постійне місце проживання і постійний дохід; ознайомлені з суттю обвинувачення або підозри; переконливо обґрунтували в матеріалах кримінальної справи свої наміри і свою спроможність здійснити на обвинуваченого достатній виховний вплив, щоб обвинувачений дотримувався належної поведінки; погоджуються і є платоспроможними понести передбачене в законі грошове стягнення у випадку недотримання обвинуваченим належної поведінки.

При регламентації застосування особистої поруки в ст. 152 КПК йдеться про застосування особистої поруки лише до обвинуваченого. Виникає питання: чи можна застосовувати цей запобіжний захід до підозрюваного, підсудного та засудженого? Відповідь на це питання міститься в ч. 1 ст. 148 КПК, де зазначено, що запобіжні заходи застосовуються до підозрюваного, обвинуваченого, підсудного та засудженого. А відсутність у ст. 152 КПК згадки про можливість застосування особистої поруки до підозрюваного, підсудного та засудженого слід розуміти технічним недоліком регламентації даного запобіжного заходу. Таким чином, формулюємо спеціальне правило № 2: особиста порука може бути застосована не лише до обвинуваченого, а й до підозрюваного, підсудного та засудженого.

Хотілося б також звернути увагу на особливості застосування запобіжних заходів до недієздатних або обмежено дієздатних осіб. Ані в законодавстві, ані в теорії кримінального процесу питанням застосування запобіжних заходів до недієздатних та обмежено дієздатних осіб та питанням забезпечення належної поведінки недієздатних та обмежено дієздатних підозрюваних та обвинувачених належної уваги не приділяється. Погоджуємося з А.І. Журбою, що для забезпечення належної поведінки зазначеної категорії осіб доцільно використовувати специфічну властивість запобіжного заходу «особиста порука», яка полягає у відсутності

яких-небудь зобов'язань, які б закон пред'являв до підозрюваних (обвинувачених), щодо яких застосовуються зазначені запобіжні заходи [6, с. 296]. Характеризуючи особисту поруку, Л.Д. Удалова також зауважила: „Особиста порука ґрунтується на тому, що за поведінку обвинуваченого (підозрюваного) відповідають інші особи” [12, с. 115]. Отже, за забезпечення належної поведінки обвинуваченого відповідають перед законом особи, які за нього поручилися. Адже зобов'язувати недієздатних та обмежено дієздатних обвинувачених дотримуватися правил належної поведінки є нелогічним, бо вони не в змозі цілком розуміти характер вчинюваних ними дій і керувати своїми діями. Брати усіх недієздатних та обмежено дієздатних обвинувачених під варту є негуманним, та й не в усіх кримінальних справах на це знайдуться підстави. А необхідність забезпечення належної поведінки таких осіб під час досудового слідства чи судового розгляду справи є нагальним питанням. Тому найбільш раціональним способом забезпечити таку поведінку є застосування особистої поруки, бо обов'язок забезпечення належної поведінки особи, до якої застосовується запобіжний захід, покладається на поручителів. Такий висновок підтверджується й емпіричними даними. В результаті вивчення кримінальної справи щодо обвинуваченого Д. встановлено, що останній є обмежено дієздатною особою, якій з дитинства поставлено медичний діагноз „олігофренія”. Зазначена особа у співучасті з двома дієздатними особами тричі здійснювала крадіжки чужого майна – металевих елементів залізничного полотна Придніпровської залізниці. До обмежено дієздатного Д. було застосовано запобіжний захід «особиста порука». Поручителями виступили двоє близьких родичів обвинуваченого. Належна поведінка обмежено дієздатного Д. була ефективно забезпечена зазначеним запобіжним заходом [8, с. 159]. Спеціальне правило № 3 слід викласти так: пріоритетність застосування особистої поруки до недієздатних та обмежено дієздатних обвинувачених.

Застосування запобіжного заходу «особиста порука» було б ефективнішим за умови попереднього отримання згоди дієздатного обвинуваченого піддаватися виховному впливові поручителів, спрямованому на забезпечення його належної поведінки. Адже закон не дозволяє поручителям обмежувати які-небудь права обвинуваченого без його згоди для виконання ними своїх обов'язків. А.Я. Вишинський виступав навіть проти надання поручителям права наглядати за дотриманням обвинуваченим належної поведінки, обґрунтовуючи це тим, що зміст поруки полягає в довірі, яку надають поручителю як особі, яка ручається за обвинуваченого в силу свого морального переконання в добросовісності останнього [3, с. 131]. При такому підході до застосування особистої поруки буде більше підстав розраховувати на ефективність даного запобіжного заходу. Спеціальним правилом застосування особистої поруки № 4 пропонується таке: особиста порука може бути застосована, ко-

ли дієздатний обвинувачений погоджується дотримуватися належної поведінки і з цією метою підкоряється виховному впливу поручителів, а слідчий має переконливі підстави вважати, що поручителі спроможні здійснити щодо обвинуваченого достатній виховний вплив для забезпечення його належної поведінки.

Аналізуючи кримінально-процесуальну регламентацію застосування передбаченого у ст. 154 КПК запобіжного заходу «порука громадської організації або трудового колективу», приходимо до висновку, що в законі не передбачено відповідальності громадської організації, а також трудового колективу у випадку, коли вони не виконають свого обов'язку щодо забезпечення належної поведінки обвинуваченого. Це є суттєвим недоліком даного запобіжного заходу і не сприяє ефективності його застосування. Характеризуючи цей запобіжний захід, О.Є. Духін [4, с. 79] і В.Т. Маляренко [9, с. 42] вдаються до його критики. Вони зауважують, що збори колективів можуть проводитися лише формально, а рішення зборів колективу, винесене на папері, не завжди відповідає думці членів колективу і може характеризувати лише ставлення керівництва до підозрюваного. Крім того, в умовах сьогодення змінилося і ставлення громадян до ролі громадських організацій в житті суспільства. Значення трудових колективів і громадських організацій для їх членів і для суспільства звелось лише до факторів матеріальної залежності. Даний запобіжний захід останнім часом є неефективним, застосовується у вкрай поодиноких випадках і являє собою або фактичну підміну особистої поруки або застосовується тоді, коли в даній слідчій ситуації запобіжного заходу можна взагалі не застосовувати. Доцільність виключення поруки громадської організації або трудового колективу з системи запобіжних заходів підтримали 64 % опитаних респондентів [8, с. 186], даний запобіжний захід не застосовувався в жодній із двохсот вивчених з цього приводу кримінальних справ [8, с. 193]. Тому запобіжний захід поруку громадської організації або трудового колективу потрібно виключити із системи запобіжних заходів по причині його неефективності.

Висновок. У статті висловлено положення, що змістовно згруповані у відповідні правила, дотримання яких, на думку автора, підвищить ефективність застосування слідчими запобіжного заходу «особиста порука». Також у статті обґрунтовано недостатню ефективність застосування запобіжного заходу «порука громадської організації або трудового колективу». У подальших дослідженнях планується сформулювати правила ефективного застосування інших неізоляційних запобіжних заходів.

Бібліографічні посилання

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.: Ірпінь, 2003.
2. Воронцова Н. Основания применения мер пресечения по УПК РФ //Российский следователь. – 2002. – № 9. – С. 8-11.

3. *Вышинский А.Я.* Курс уголовного процесса. – М., 1927.
4. *Духин О.Є.* Процесуальний порядок застосування запобіжних заходів, пов'язаних з порукою фізичних та юридичних осіб // Актуальні проблеми діяльності ОВС: Матер. конф. 19-20 жовтня 2000 р. – Одеса, 2000. – С. 75-81.
5. *Духовской М.В.* Русский уголовный процесс. – М., 1908.
6. *Журба А.И.* Эффективность мер пресечения, избираемых с участием третьих лиц // Криміналістичні та процесуальні проблеми, що виникають під час проведення слідчих дій: Матер. міжнар. наук.-практ. конф. – Донецьк, 2006. – С. 294-298.
7. *Захарко А.В.* Загальні правила застосування неізоляційних запобіжних заходів // Науковий вісник Львів. держ. ун-ту внутр. справ. – 2009. – № 1. – С. 287-295.
8. *Захарко А.В.* Неізоляційні запобіжні заходи в кримінальному процесі України: Дис. ... канд. юрид. наук. – Дніпропетровськ, 2010.
9. *Маляренко В.Т.* До питання про запобіжні заходи в кримінальному процесі // Вісник Верховного Суду України. – 2000. – № 4. – С. 41-45.
10. Роль захисника у досудовому слідстві при обранні запобіжних заходів, не пов'язаних із взяттям під варту: Матер. міжнар. наук.-практ. конф. / Редкол.: В.В. Сташис (голов. ред.) та ін. – Х., 2006.
11. Уголовный процесс: Учеб. / Под. ред. К.Ф. Гуценко. – Изд. 3-е, перераб. и доп. – М., 1999.
12. *Удалова Л.Д.* Кримінальний процес України. Особлива частина: Підруч. – К., 2005.
13. Про затвердження Концепції реформування кримінальної юстиції України: Указ Президента України №311/2008 від 8 квітня 2008 р. // <http://www.rada.gov.ua>.
14. *Юань И.* Регламентация привода, личного поручительства или залога, домашнего ареста по УПК КНР // Правоведение. – 2005. – № 5. – С. 95-101.

Надійшла до редакції 10.02.2011

О.В. Керевич

кандидат юридичних наук
(УМВС України в Черкаській області)

УДК 343.126+351.745.7

ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ СЛІДЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Розглянуто взаємодію слідчого з органом дізнання під час розслідування кримінальних справ. Запропоновано шляхи удосконалення слідчої діяльності.

Ключові слова: *взаємодія, слідчий, орган дізнання, розслідування злочинів, нормативно-правова база взаємодії, суб'єкти взаємодії.*

Рассматривается взаимодействие следователя с органом дознания при расследовании преступлений. Предлагаются пути усовершенствования следственной деятельности.

Ключевые слова: *взаимодействие, следователь, орган дознания, расследование преступлений, нормативно-правовая база взаимодействия, субъекты взаимодействия.*

This article is devoted to a problem of interaction of the inspector

with body of inquiry during investigation of criminal cases. The especial attention addresses on remedial necessity of such interaction.

Key words: *interaction, investigator, inquiry body, investigation of crimes, is standard-legal base of interaction, subjects of interaction.*

Постановка проблеми. Взаємодія слідчого з органами дізнання завжди являє собою часово-просторовий процес, що включає в себе: а) рішення слідчого про взаємодію з органом дізнання; б) діяльність органу дізнання щодо виконання рішення слідчого; в) процесуальну діяльність слідчого, пов'язану з оцінкою доказової та іншої інформації, отриманої в результаті взаємодії з органами дізнання і з включенням результатів цієї діяльності в систему доказів у даній кримінальній справі.

Включення результатів взаємодії в систему доказів припускає оцінку слідчим законності діяльності органу дізнання, вірогідності інформації, що отримана в процесі здійснення взаємодії, і безпосередню діяльність слідчого щодо включення даної інформації в систему доказів у даній кримінальній справі (наприклад, для обґрунтування обвинувачення і т.д.).

Під час опанування навчальних дисциплін «Кримінальний процес» та «Юридична психологія» студенти та курсанти вивчають форми, методи, засоби процесуальної взаємодії суб'єктів під час розслідування кримінальних справ.

Метою наукової статті є аналіз думок вчених стосовно процесуальної необхідності взаємодії, з'ясування обставин, що її зумовлюють, визначення змісту, ознак взаємодії, формування власних висновків на основі цього.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Науковим підґрунтям дослідження взаємодії слідчого і оперативних працівників підрозділів дізнання стали роботи таких вчених: В.Г. Андросюка, В.М. Бикова, Н.А. Васильєва, А.П. Дербеньова, А.В. Дулова, А.Н. Китова, М.Н. Корнева, А.Б. Коваленко, Е.С. Кузьміна, Б.Ф. Ломова, Н.Н. Обозова, В.Л. Поплужного, Є.В. Руденського, О.К. Тихомирова та ін.

Виклад основного матеріалу дослідження. Обставинами, що зумовлюють взаємодію органів досудового слідства і дізнання в кримінальному процесі, є:

- спільність завдань цих органів у кримінальному судочинстві;
- єдність кримінально-процесуального законодавства, що регулює діяльність органів дізнання і досудового слідства;
- прокурорський нагляд за діяльністю органів дізнання і досудового слідства, який сприяє правильній організації взаємодії;
- наявність в органа дізнання специфічної оперативно-розшукової функції, яка має важливе значення в розкритті й розслідуванні злочинів;

- залежність повноважень і обсягу процесуальної діяльності органів дізнання у конкретній справі від тяжкості вчиненого злочину;
- допоміжний характер дізнання стосовно досудового слідства;
- різні роль і становище органів слідства і дізнання в системі державних установ і наявність у них різних можливостей для боротьби зі злочинністю.

Взаємодія полягає в об'єднанні сил і засобів органів досудового слідства та дізнання в боротьбі зі злочинністю шляхом правильного використання і раціонального поєднання методів і засобів, що застосовуються цими органами для отримання найбільш ефективних результатів у виконанні завдань кримінального судочинства. Взаємодія слідчого і органу дізнання під час розслідування кримінальної справи може зводитися, наприклад, до окремого завдання слідчим органу дізнання. Подібні доручення є, по суті, епізодичною допомогою, однак містять елементи взаємодії. Взаємодія неможлива без узгодженої діяльності слідчого і оперативних підрозділів та вимагає водночас чіткого дотримання законності.

Слід також підкреслити, що взаємодія у практичній діяльності залежить від конкретних ситуацій, які виникають при провадженні досудового слідства у тій чи іншій кримінальній справі. Наприклад, в одній кримінальній справі обсяг оперативно-розшукових заходів невеликий і може бути виконаний одним оперативним працівником, а в іншій необхідно задіяти декількох працівників із різних служб з урахуванням специфіки оперативно-розшукових заходів. Таким чином, слід розрізняти процесуальні й організаційні форми взаємодії слідчого і органу дізнання.

До кожної кримінальної справи “залучати” співробітників органу дізнання немає необхідності. Подібна практика призводить до серйозних витрат і негативно позначається на загальному стані розкриття злочинів. Так, В.М. Биков пропонував закріплювати слідчого і оперативного співробітника за конкретною кримінальною справою до її повного розкриття і розслідування [1, с. 69-70].

На нашу думку, такий підхід до вирішення питання є не зовсім правильним. Як справедливо підкреслив І.П. Седов, взаємодія слідчого і оперативного працівника щодо очевидних злочинів повинна здійснюватися лише як виняток, коли слідчий відчуває ускладнення у пошуку доказів або місцезнаходження майна, яке здобуто злочинним шляхом чи підлягає вилученню для відшкодування матеріальної шкоди [2, с. 55].

Є.П. Іщенко, підтримуючи в цілому позицію І.П. Седова, звернув увагу на ситуацію, коли слідчий, працюючи над конкретним злочином, стикається з інформацією, яка потребує перевірки про те, що підслідний здійснив також інший (інші) злочин(и), які належать до категорії латентних, незареєстрованих. Слід погодитись з Є.П. Іщенком у тому, що гостра необхідність взаємодії виникає і тоді, коли злочинець переходується від слідства, що передбачає його розшук, який успішно здій-

снити тільки слідчим шляхом досить складно [3, с. 62-63].

Взаємодія органів слідства і дізнання при розслідуванні злочинів проводиться згідно з вимогами норм кримінально-процесуального законодавства, якими на слідчих і органи дізнання покладається обов'язок у межах своєї компетенції порушення кримінальних справ і розкриття злочинів, і правових норм, що регулюють взаємини слідчих і органів дізнання при розслідуванні злочинів [4, с. 24].

Закон визначає суб'єктів взаємодії, їхні повноваження в процесі взаємодії, містить вказівки на конкретні форми співробітництва органів дізнання і досудового слідства в кримінальному процесі і та ін. Однак питання взаємодії слідчого й органу дізнання регламентовані не тільки законами, а й підзаконними актами, зокрема вказівками Генерального прокурора України. Таким чином, взаємодія слідчого й органу дізнання – це погоджена діяльність, заснована на законі і підзаконних актах. Б.А. Галкін, визначаючи роль законності в поєднанні слідчих і оперативно-розшукових заходів у кримінальному процесі, правильно вказував, що роль законності тут повинна виявлятися в тому, щоб встановлювати таке поєднання зазначених функцій, що найбільш відповідало б потребам суспільства в боротьбі зі злочинністю, завданням охорони прав громадян, давало б суспільству гарантії від помилок і зловживань і в той же час відповідало характеру і цілям правосуддя [5, с. 157].

Єдність завдань, які вирішуються органами досудового слідства і дізнання, передбачає спільну відповідальність за розкриття кожного злочину, робить взаємодію однією з найважливіших форм організації діяльності слідчих підрозділів та інших служб [6, с. 51].

Зміст взаємодії визначається її метою. В одних випадках такою метою може бути успішне проведення окремої слідчої дії, в інших – отримання необхідної інформації оперативним шляхом, в третіх – пошук і виявлення підозрюваного і обвинуваченого, речових доказів, документів, цінностей і т.п. Відповідно взаємодія може мати разовий, короткостроковий характер чи здійснюватись на постійній основі протягом значного часу, наприклад, до завершення розслідування у конкретній кримінальній справі.

Необхідність взаємодії слідчого з органами дізнання в кримінальному процесі пояснюється тим, що для виконання завдань у боротьбі зі злочинністю вони наділені різними повноваженнями, використовують різні засоби і методи, поєднання яких може дати ефективну реалізацію цих завдань. Діяльність слідчого здійснюється в процесуальних формах, а діяльність органів дізнання полягає, головним чином, у здійсненні оперативно-розшукових заходів. Об'єднання процесуальних зусиль слідчого і оперативно-розшукових можливостей органу дізнання дозволяє підвищити ефективність вирішуваних ними завдань щодо боротьби зі злочинністю.

Основою взаємодії слідчих і оперативних працівників повинно

бути встановлене законом розмежування їх компетенції, щоб діловий контакт у роботі не зводиться до проведення спільного розслідування, коли оперативні працівники без доручення слідчого поза єдиним планом розслідування виконують разом з цим слідчі дії.

На основі оперативно-розшукових заходів орган дізнання може отримати дані, які цікавлять слідство і необхідні для встановлення істини у справі. Слідчий, беручи до уваги ці дані, має можливість більш цілеспрямовано проводити розслідування, тому що за допомогою оперативно-розшукових заходів можна отримати більш детальну інформацію про подію, що відбулася, яку іноді неможливо отримати процесуальним шляхом [7, с. 15].

Важливою умовою, яка забезпечує ефективність досудового слідства у справі, є правильне поєднання слідчих дій і оперативно-розшукових заходів. Це поєднання буде ефективним тоді, коли план слідчих дій та оперативно-розшукових заходів чітко узгоджено між суб'єктами взаємодії, тобто конкретно вказано виконавців та строки виконання. Такі плани, на нашу думку, в обов'язковому порядку повинні бути узгоджені та затверджені керівниками служб, мати не формальний, а конкретний характер. На жаль, у практичній діяльності питанню планування приділяється незначна увага, переважно це лише формальність, а погоджене планування, як правило, здійснюється лише у кримінальних справах, що перебувають на контролі в інстанціях.

Взаємодія слідчих і органів дізнання не означає їхньої службової підпорядкованості, злиття процесуальної й оперативно-розшукової діяльності. Кожен з цих органів, незважаючи на спільність завдань у боротьбі зі злочинністю і на об'єднання зусиль у їхньому вирішенні, залишається самостійним державним органом, що діє в межах своєї компетенції. Єдність дій досягається погодженістю їхніх зусиль, спрямованих на розкриття і розслідування злочину.

В загальному вигляді у взаємодії слідчого з органом дізнання необхідно виділити таке:

1. Взаємодія слідчого з органами дізнання – спільна діяльність, що ґрунтується на законі та підзаконних актах. У кримінально-процесуальному законі міститься ряд норм, що регламентують взаємодію слідчого з органами дізнання при провадженні у кримінальній справі. Закон визначає суб'єктів взаємодії, їх повноваження в процесі взаємодії, містить вказівки на деякі форми взаємодії слідчого з органами дізнання в кримінальному процесі. Питання взаємодії слідчого з органами дізнання регламентовані не тільки законами, а й підзаконними актами, а саме наказами і вказівками Генерального прокурора України, наказами МВС України, міжвідомчими інструкціями.

2. Взаємодія слідчого і органу дізнання – це передусім їх спільна діяльність, при необхідності – протягом всього розслідування кримі-

нальної справи. Крім того, слід мати на увазі, що слідчий не зобов'язаний реалізувати своє право використовувати можливості органу дізнання при розслідуванні кожної кримінальної справи. Він робить це, коли є необхідність.

3. Співробітництво слідчого з оперативним працівником органу дізнання в кримінальному процесі є взаємним. У ряді випадків матеріали досудового слідства є вихідними для проведення розшукових заходів, необхідних для справи. Так, наприклад, при проведенні обшуку в осіб, що розповсюджують наркотики, можуть бути знайдені записи, за якими оперативним шляхом можливо виявити співучасників злочину, встановити інші обставини, що мають значення для справи.

Для того щоб взаємодія була успішною, слідчий повинен надавати допомогу оперативним службам у здійсненні розшукових заходів, інформуючи їх про факти, що мають значення для оперативної роботи, оскільки деякі отримані в ході розслідування дані можуть бути перевірені тільки оперативно-розшуковим шляхом і лише після цього провадяться слідчі дії. Слідчий повинен ознайомити працівника оперативного підрозділу з матеріалами кримінальної справи у зв'язку з виконанням оперативно-розшукових заходів у даній справі. В той же час і оперативний працівник повинен надати слідчому оперативно-розшукову інформацію у справі, що розслідується.

4. Взаємодія зазначених органів полягає в узгодженості діяльності при провадженні у кримінальній справі. Діяльність слідчого і органу дізнання співвідносяться за цілями, місцем і часом, однак це не означає, що в усіх випадках співробітництва вказаних суб'єктів їх діяльність співпадає за всіма трьома переліченими моментами. Наприклад, слідчий не завжди пов'язує з певним місцем виконання даного оперуповноваженому розшукового завдання. І навпаки, при спільному проведенні обшуку, огляді місця події обов'язки слідчого і працівника органу дізнання можуть бути розподілені із врахуванням місця їх діяльності. Взаємодія слідчого і оперуповноваженого не завжди пов'язана у часі. Наприклад, при спільному огляді місця пригоди їх діяльність відбувається в один і той же час. Однак у більшості випадків, хоча дії слідчого і співробітника органу дізнання пов'язані між собою, проводяться вони будуть в різний час.

5. При взаємодії органів досудового слідства і дізнання суб'єктами взаємодії є самостійні органи.

Слідчий, здійснюючи керівництво взаємодією, самостійно приймає рішення про напрямок розслідування кримінальної справи. Орган дізнання, отримавши доручення слідчого про проведення оперативно-розшукових заходів, самостійно вирішує, які методи і засоби при цьому застосовувати. Дане право належить тільки органу дізнання.

6. Керівна роль слідчого. Слідчий, керуючи взаємодією, визначає її загальну і проміжну мету, необхідний комплекс дій, координує,

узгоджує і планує процес їх втілення, закріплює в процесуальних документах хід і результати розслідування.

7. Сукупність завдань, що стоять перед органами розслідування, становить мету взаємодії слідства і органів дізнання. Вся діяльність взаємодіючих сторін повинна бути спрямована на досягнення спільної мети – розкриття і розслідування злочинів.

Висновки. Для успішної боротьби зі злочинністю необхідний тісний контакт в діяльності органів досудового слідства і дізнання. Ця необхідність зумовлена тим, що для вирішення одного і того ж завдання – розкриття злочинів і викриття осіб, що їх вчинили, – вони наділені різними повноваженнями, використовують у своїй діяльності різні засоби і методи. Тісна взаємодія слідчого і органу дізнання в кримінальному процесі дозволяє поєднати їх можливості для підвищення ефективності розслідування. При належній організації взаємодії у короткі строки із мінімальною кількістю залучених сил і засобів розкриваються і розслідуються злочини, встановлюються особи, винуваті в їх скоєнні.

Отже, сутність взаємодії проявляється передусім у поєднанні зусиль слідчого і органу дізнання в період розкриття злочинів, а також їх розслідування, узгодженості їх дій при чіткому дотриманні законності, самостійному виконанні кожним із них спланованих дій при керівній ролі слідчого.

Бібліографічні посилання

1. *Быков В.М.* Конфликты между следователями и оперативными работниками органа дознания, взаимодействующими при расследовании // Проблемы совершенствования тактики и методики расследования пре ступлений: Сб. науч. трудов. – Иркутск, 1980. – С. 69-70.
2. *Седов И.П.* Некоторые правовые и организационные вопросы взаимодействия следователей и органов дознания как элемент следственной тактики // Совершенствование предварительного следствия в аспекте искоренения преступности в наше стране: Сб. статей. – Иркутск, 1975. – Вып. 9-19. – С. 55.
3. *Ищенко Е.П.* Проблемы первоначального этапа расследования преступлений. – Красноярск, 1987.
4. Взаимодействие следователей прокуратуры и органов милиции при расследовании и предупреждении преступлений. – М., 1965.
5. *Галкин Б.А.* Советский уголовно-процессуальный закон. – М., 1962.
6. *Кудрявцев В.Н.* Ускорение социально-экономического развития и задачи ученых-юристов // Советское государство и право. – 1986. – № 7. – С. 51.
7. *Волгин С.М., Сивачев А.В.* Взаимодействие следователя и оперативного работника. – М., 1985.

Надійшла до редакції 21.12.2010

О.В. Лускатов

кандидат юридичних наук, доцент
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.132.1

ОСОБЛИВОСТІ ОГЛЯДУ МІСЦЯ ПОДІЇ ЗА ФАКТОМ ПОРУШЕННЯ ГРОМАДСЬКОГО ПОРЯДКУ

Розглянуто проблемні питання, що виникають у ході підготовки до оглядів місць подій за фактами учинення різних видів злочинів проти громадського порядку.

Ключові слова: огляд місця події, підготовчий етап, злочини проти громадського порядку.

Рассматриваются проблемные вопросы, возникающие в процессе подготовки к осмотрам мест происшествий по фактам совершения разных видов преступлений против общественного порядка.

Ключевые слова: осмотр места происшествия, подготовительный этап, преступления против общественного порядка.

The scientific article is devoted consideration of the problem questions arising in the course of preparation for surveys of places of incidents on the facts of fulfillment of different kinds of crimes against a public order.

Key words: Survey of a place of incident, preparatory stage, crime against a public order

Постановка проблеми. Актуальність названої теми зумовлена необхідністю дослідження особливостей огляду місця події як слідчої дії, проведення якої в більшості випадків передує моменту порушення кримінальної справи за фактами вчинення різних видів злочинів, зокрема й злочину проти громадського порядку. Незважаючи на специфіку кожного окремо взятого виду діяння зі злочинів вказаної категорії, існують спільні риси, що зумовлюють приблизно однакові завдання та характер дій, виконуваних членами слідчо-оперативної групи на тих або інших етапах проведення огляду місця події. Рекомендації щодо окремих аспектів його підготовки та виконання дозволяють правильно оцінити слідчу ситуацію й обрати необхідний алгоритм дій, спрямованих на досягнення максимального результату. Це важливо, оскільки в ході огляду отримується первинна інформація стосовно події, від ступеня повноти та об'єктивності якої залежить усе подальше розслідування, зокрема його планування: висунення версій, вибір процесуальних та інших дій тощо.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Проблемам, пов'язаним з тактикою проведення огляду місця події, приділялась увага багатьма науковцями; зокрема, вагомий внесок до їх розробки зробили В.П. Бахін, Р.С. Белкін, О.М. Васильєв, А.І. Вінберг, А.Ф. Волобуєв, Г.І. Грамович, Н.І. Клименко, О.Н. Колесниченко, В.П. Колмаков, В.О. Коновалова, С.П. Митричев, О.Р. Ратинов, М.В. Салтевський, В.Ю. Шепітько, І.М. Якимов та інші. Вченими розглядалися загальні питання проведення зазначеної слідчої дії, її етапи та стадії, прийоми пересування на досліджуваній території огляду та виявлення криміналістично вагової інформації, пошуку слідів залежно від виду та способу вчинення діяння тощо.

Тактика огляду місця події за фактом вчинення певного злочину є вагомим питанням, що досліджується при створенні відповідної окремої криміналістичної методики. Разом з тим існування рекомендацій більш загального характеру, придатних для розслідування будь-якого порушення громадського порядку, дозволить на базі спільних особливостей виділяти специфіку огляду за фактом вчинення кожного виду злочину із зазначеної категорії.

Метою статті є вирішення таких завдань: 1) дослідити думки вчених щодо особливостей огляду на місцях учинення різних видів злочинів проти громадського порядку; 2) визначити специфіку та спільні риси підготовчих заходів за необхідності проведення оглядів місць злочинних посягань на громадський порядок.

Виклад основного матеріалу дослідження. Місце та час учинення злочину є суттєвими чинниками, що не лише характеризують умови, при яких вчинювався злочин, а й впливають на підготовчі заходи до проведення огляду місця події.

Хуліганство може вчинятись у різних місцях: парках, ресторанах, магазинах, квартирах тощо [9, с. 493]. За даними М.Г. Шурухнова, більше 65 % хуліганств учиняється на вулицях, у дворах будинків, місцях скупчення людей, 21 % – у під'їздах житлових будинків, гуртожитках, 10 % – в установах (кафе, кінотеатрах, клубах, приміщеннях дискотек), близько 4 % – у громадському транспорті, хоча вказані цифри змінюються залежно від сезону року [19, с. 499].

Характеризуючи місця вчинення масових заворушень, П.В. Шалдирван зазначає, що в більшості випадків (85 %) вони відбуваються в місті (як правило, великому) або його близькому передмісті, що характеризуються високою концентрацією населення. Типовими місцями подій можуть бути площі, ділянки вулиць, території біля будинків, житлові та службові приміщення (державні установи, організації, підприємства; комерційні структури тощо), зокрема, на громадські місця припадає 29,5 % випадків, житлові приміщення – 48,9 %, приміщення підприємств, організацій, установ – 8 %, інші – 13,6 % [18, с. 16-17].

Вказане свідчить про те, що території проведення оглядів у місцях учинення злочинів проти громадського порядку можуть досить різнитись за площею та характером об'єкта. Місце події може бути суттєво розтягнуто у просторі, займати досить велику відстань. Наприклад, воно може залежати від маршрутів руху натовпу при масових заворушеннях, учинених на шляху їх слідування погромів, підпалів, насильств над особами й інших небезпечних дій. Зокрема, І.М. Копотун констатує, що під час масових заворушень може вчинятись низка інших злочинів: крадіжки, пограбування, вбивства, згвалтування, утримання заручників тощо (загалом близько 25 видів) [4, с. 183]. Кожне з таких діянь вносить свої специфічні особливості у слідову картину на місці події та загалом впливає на характеристики території проведення огляду.

Разом з тим незалежно від різновиду діяння місця учинення злочинів проти громадського порядку є досить типовими: вулиці, площі, кінотеатри, клуби, громадський транспорт, території біля будинків, приміщення різної приналежності тощо.

Якщо при вчиненні масових заворушень загальна площа території проведення огляду в більшості випадків є досить широкою, що відповідним чином ускладнює організацію даної процесуальної дії, вимагає залучення додаткових сил та засобів, то при учиненні хуліганства, групового порушення громадського порядку або закликах до вчинення дій, що загрожують громадському порядку, місце події може бути значно вужче локалізовано у просторі, оскільки пересування одиночної особи чи групи осіб у ході злочину відбуваються в меншому ступені.

Разом з тим окремі вчені зазначають, що у разі, коли про вчинення злочину проти громадського порядку повідомляють певні заявники (громадяни, представники організацій), а злочинець невідомий, наявні матеріальні сліди, як правило, територіально розосереджені, а місця події в його криміналістичному розумінні немає [14, с. 379]. Низька концентрація відображень на умовну одиницю площі вимагає розширення зони пошуку. Науковці, зокрема при огляді місця вчинення хуліганства, пропонують ретельно оглядати шляхи зникнення порушників з метою виявлення слідів на прилеглий території [7, с. 431; 9, с. 496; 11, с. 105].

Усе вищевикладене безумовно свідчить про складнощі, котрі виникають перед слідчими при визначенні меж місця події за фактом учинення певного виду злочину проти громадського порядку.

Час суттєво впливає на отримання доказової інформації в процесі розслідування будь-якого діяння. З одного боку, його плинність дозволяє слідам, предметам зникати або пошкоджуватись, а очевидцям поступово забувати обставини події. З іншого боку, більша тривалість дій винної особи потенційно здатна створити більшу кількість як ма-

теріальних, так й ідеальних слідів.

Час учинення будь-якого злочину, зокрема й проти громадського порядку, впливає на організацію та проведення огляду місця події. На думку окремих вчених, хуліганство може скоювати у будь-який час доби, але найчастіше воно здійснюється в період дозвілля (з 18 до 24 годин) [9, с. 493]. Виходячи з особливостей об'єктивної сторони інших видів злочинів проти громадського порядку (ст. ст. 293-295 КК України), слід зазначити, що вони також можуть вчинятись у будь-який час доби з урахуванням їх іноді довгої тривалості, але починаються переважно удень, коли є можливість впливу на громадян, які знаходяться у тому чи іншому місці, де опинились випадково або цілеспрямовано у зв'язку з виконанням певних власних, побутових, учбових чи виробничих завдань (на вулиці, підприємстві, при проведенні масового заходу, в установі тощо), з метою закликання їх до невиконання вимог чи збройного опору представникам влади, створення перешкод для роботи підприємств (установ, організацій), блокування руху транспорту; підбурювання людей до масових виступів, учинення насильств, погромів, підпалів, захоплення будівель тощо.

Посягання на громадський порядок переважно не характеризуються швидкоплинністю, що надає певні можливості для отримання доказової інформації на місцях їх учинення. Зокрема, активна участь окремих осіб у груповому порушенні громадського порядку чи масових заворушеннях, їх публічні заклики до натовпу щодо вчинення певних дій звертають на себе увагу як осіб, що спеціально чи стихійно зібрались, так і випадкових перехожих. Дії окремого хулігана або їх групи, крім безпосереднього впливу на потерпілих, безумовно, діють як подразник на інших громадян, сприяючи ліпшому закарбуванню в пам'яті зовнішніх ознак злочинців. У більшості випадків на момент вчинення злочину проти громадського порядку очевидців не бракує. Найкраща ситуація для розслідування складається тоді, коли працівники міліції прибувають на місце події ще до закінчення дій порушників громадського порядку. Це дозволяє одразу проводити комплекс заходів, спрямованих на отримання доказової інформації, зокрема, фізично затримати злочинців, виявити очевидців, більш цілеспрямовано та результативно провести огляд, зафіксувати наслідки діяння та вилучити сліди, їх копії або окремі предмети, що відображають характер протиправних дій.

За загальною практикою, що склалась стосовно організації проведення огляду місця події за різними видами злочинів, слідчо-оперативна група направляється на місце події негайно після отримання повідомлення. Так, відповідно до п. 6.1.2. Інструкції з організації діяльності чергових частин органів і підрозділів внутрішніх справ України, спрямованої на захист інтересів суспільства і держави від

протиправних посягань, затвердженої наказом МВС України № 181 від 28.04.2009 р., при отриманні від заявника інформації про злочин, інше правопорушення чи подію, реагування на які належить до компетенції органів внутрішніх справ, черговий або особа, яка виконує його обов'язки, зобов'язані негайно направити на місце пригоди СОГ або групу оперативного реагування, дільничного інспектора міліції, інші наряди або окремих посадових осіб [3].

Науковці вважають за доцільне проводити огляд місця події у справах про хуліганство одразу після отримання повідомлення щодо нього й однією з причин такого реагування вказують небезпеку зникнення слідів [8, с. 490; 12, с. 108-109]. На жаль, не можна констатувати, що така можливість з'являється за кожним фактом скоєння злочину цього виду. Зокрема, результати дослідження В.І. Захаревського свідчать про те, що у 58,5 % випадків інформація щодо вчинення хуліганства надходить до правоохоронних органів у момент або одразу після події, у 33,3 % – протягом доби та у 8,2 % – протягом тривалого часу після вчинення злочину [2, с. 13].

Висловлюються й інші думки щодо часу проведення вказаної слідчої дії. О.В. Пабат, характеризуючи особливості огляду місця події у справах про масові заворушення під час проведення спортивних заходів, зазначає, що така слідча дія може бути відкладена у часі (до наступного дня), оскільки на місці події ще можуть тривати масові заворушення, що несуть в собі небезпеку для слідчої групи [13, с. 128-129]. П.В. Шалдирван констатує, що не завжди у випадку масових заворушень є можливість одразу провести ретельний огляд місця події, тому більшість з цих дій виконуються не у день вчинення заворушень [17, с. 103]. Зрозуміло, що такі злочини, котрі за своїм характером здатні втягнути у процес їх вчинення значну кількість осіб, можуть тривати досить довго та закінчитись вночі, вранці, наступного дня або через декілька діб й більше, як це було, наприклад, в окремих населених пунктах на території республік колишнього СРСР (Баку, Душанбе, Кривий Ріг, Нальчик, Сумгаїт, Фергана і т.д.) та у суверенній Україні (події у Криму тощо). Відповідно слідчі у таких випадках вимушені проводити огляд місця події тоді, коли для цього з'являється можливість. Безумовно, відповідні підрозділи правоохоронних органів не стоять осторонь у ході вчинення подібних злочинів, намагаючись зупинити їх, захистити життя та здоров'я громадян, майно різних форм власності від злочинних посягань, поновити громадський порядок. Паралельно з цим спеціалізовані групи діють на перспективу проведення подальшого розслідування злочину, що вчинюється.

Відповідно до п. 6.14 Настанови про дії органів, підрозділів внутрішніх справ, з'єднань, військових частин внутрішніх військ, вищих

навчальних закладів МВС України з ліквідації масових заворушень, затвердженої наказом МВС України № 1345 від 11.11.2003 р. (далі скорочено – Настанова), при застосуванні тактики витіснення натовпу за рубіж оточення керівник зобов'язаний поставити завдання слідчо-оперативній групі для огляду місця події [10].

На нашу думку, огляд місця події за фактом вчинення будь-якого виду злочину проти громадського порядку необхідно проводити негайно після отримання повідомлення та прибуття на місце події або одразу після появи можливості для цього з урахуванням тривалості та характеру протиправних дій.

Важливим елементом на етапі підготовки до огляду місця події є формування складу слідчо-оперативної групи, що в організаційному плані є досить важким завданням. Це добір досвідчених співробітників, звільнення їх від зайвого навантаження (у випадку формування постійно функціонуючої СОГ), забезпечення засобами зв'язку, криміналістичною та спеціальною технікою, транспортом тощо.

Відповідно до загальновідомих тактичних рекомендацій щодо особистісного складу групи для огляду місця події по різних видах злочинів, до неї входять слідчий, один або декілька оперативних працівників, експерт-криміналіст. Кожен з них не повинен дублювати один одного та має більш-менш чітко окреслені функції, що досягається додатковим розподілом обов'язків безпосередньо перед початком слідчої дії. Крім зазначених учасників, до складу СОГ, з урахуванням попередньо отриманої інформації щодо специфіки події, обстановки на місці вчинення злочину, його локалізації стосовно оточуючої території (будинок, вулиця у населеному пункті; виробничий підрозділ на підприємстві; площа, парк, стадіон чи інше місце проведення масових заходів тощо), наявних слідів та інших предметів, стану потерпілого, руйнуваннях чи пошкодженнях окремих об'єктів тощо, можуть бути включені дільничний інспектор, співробітник дорожньо-патрульної служби, судовий медик, кінолог, спеціаліст у будь-якій галузі знань, участь яких матиме значення при огляді. Учинення злочину проти громадського порядку, залежно від його виду (наприклад, хуліганство; заклики до вчинення дій, що загрожують громадському порядку), не обов'язково безпосередньо зачіпає велику кількість людей, супроводжується значними змінами у навколишньому середовищі, охоплює велику територію, залишає багато різноманітних слідів, а тому не вимагає залучення до огляду значних сил та засобів, громіздкої за кількістю членів та різнопланової за можливістю використання спеціальних знань і розподілом функцій слідчо-оперативної групи. Тож у таких випадках достатньо обмежитись групою у складі слідчого, одного чи декількох оперативних працівників, експерта-криміналіста та, за необхідності, додатково спеціаліста ін-

шого профілю. Окремі автори наголошують на доцільності використання службово-розшукової собаки для переслідування хуліганів [12, с. 108-109]. У такому разі до СОГ слід включати кінолога.

Навпаки, за фактом учинення масових заворушень може створюватись слідчо-оперативна група, склад якої налічує 10–15 працівників та ще 15-20 осіб для їх охорони та прикриття [1, с. 535]. М.І. Костін наголошує на тому, що місце події при вчиненні такого виду злочину здатне займати велику площу, що зумовлює залучення до його огляду значних сил та засобів правоохоронних органів, спеціалістів відповідного профілю, в окремих випадках – військовослужбовців та представників громадськості для його охорони [6, с. 182]. О.В. Пабат вказує на необхідність забезпечення достатньої кількості слідчих, оперативних працівників та інших спеціалістів для включення до складу кількох груп для огляду місця події у справах про масові заворушення під час проведення спортивних заходів. Автор пропонує залучати до огляду окремих об'єктів спеціаліста-товарознавця для фіксації пошкоджень та визначення матеріальних збитків, а для огляду місця пожежі та вибуху – спеціаліста з пожежного нагляду та піротехніка [13, с. 128-129]. Тобто науковці одностайні у висновку, що слідчо-оперативна група для проведення огляду за фактом вчинення масових заворушень включає достатню кількість співробітників, є складною та багатофункціональною. Цьому не суперечать і положення окремих відомчих нормативних актів. Так, відповідно до п. 5.3.6. Настанови, «чисельність слідчо-оперативної групи може включати до 10 слідчих і 10–15 оперативних працівників, для прикриття якої виділяється 15–20 чол.» [10].

При формуванні групи важливого значення набуває її оснащення технічними та іншими засобами. Крім універсальних комплектів техніко-криміналістичного обладнання (валіз слідчого чи криміналіста), фото- та відеокамер, що повсюдно використовуються при оглядах місць подій різних видів злочинів, за фактами посягань проти громадського порядку можливо задіяти додаткові засоби, пов'язані з необхідністю виявлення мікрооб'єктів, запахових та інших слідів, а також обладнання спеціалістів певного фаху (судових медиків, вибухотехніків, пожежників тощо). Зрозуміло, що забезпечити прибуття численної СОГ на місце події неможливо без достатньої кількості автомобілів.

М.В. Корнієнко констатує, що при охороні громадського порядку, в тому числі при проведенні оглядів, органами внутрішніх справ використовуються різноманітні транспортні засоби, зокрема автомобілі, мотоцикли, плавзасоби, гелікоптери [5, с. 70].

Відповідно п. 5.3.1 Настанови з метою забезпечення розвідувальних дій створюється група повітряної розвідки для виконання спостереження за розвитком подій з гелікоптера [10]. Окремі автори також зазначають, що загальну картину місця події, наслідків масових заво-

рушень на значній території допоможе відтворити використання гелікоптера, з борту якого можна здійснювати відеозапис та аерофотозйомку [6, с. 182; 13, с. 128-129].

Науковці також позитивно висловлюються щодо застосування гвинтокрила при оглядах значних за розмірами місць подій, що дозволяє спеціалісту-криміналісту вибрати висоту зйомки, точки зупинення в повітрі, траєкторію польоту [16, с. 13].

Таким чином, використання літального апарата для забезпечення виконання низки завдань окремими підрозділами потенційно створює можливість для його використання й з іншою метою, в тому числі для досягнення певних цілей до чи в ході проведення огляду місця події, що займає досить велику територію.

До участі в огляді є доцільним залучати й інших осіб, крім тих, що безпосередньо виконують функції зі сприйняття та фіксації обстановки на місці події, виявлення та вилучення слідів тощо. При вчиненні порушень громадського порядку у натовпі могла знаходитись певна кількість осіб, які не мали безпосереднього відношення до злочинних дій, тобто не організовували їх та не брали активної участі. Виявлення таких осіб, у тому числі й до чи у ході проведення огляду місця події, дасть у розпорядження слідства очевидців вчинення злочину, котрі, з одного боку, можуть спрямувати пошукові дії слідчо-оперативної групи у вірному напрямку, з іншого – після порушення кримінальної справи отримати процесуальний статус свідка та надати вагомі показання щодо обставин події.

Е.Н. Вікторова пропонує проводити огляд місця події за участю потерпілого або очевидця, котрий може вказати місце та час вчинення хуліганства, характер та спосіб злочинних дій, кількість порушників громадського порядку, взаємне розташування потерпілого та підозрюваного, напрямок зникнення останнього [15, с. 453]. Цієї ж думки дотримуються й інші вчені [8, с. 490].

Важливу роль у профілактиці правопорушень відіграє діяльність громадських формувань, основною з форм якої є спільне з працівниками органів внутрішніх справ патрулювання. Представників таких формувань варто залучати до участі в огляді. Вони можуть виконувати функції як з охорони місця події, так і виступати понятими, запрошення котрих з числа перехожих до участі у слідчій дії та ще й на значний період часу, коли може тривати огляд, є проблемним.

Таким чином, можна підсумувати, що організація огляду місця події за фактом учинення злочину проти громадського порядку, в тому числі масових заворушень, вимагає, по-перше, визначення площі та специфіки території проведення огляду, усвідомлення масштабу та характеру пошкоджень, руйнувань та будь-яких змін на ній, наявності та кількості потерпілих від різних насильницьких дій; по-друге, концент-

рації там достатньої кількості правоохоронців й інших учасників (спеціалістів), структурованих у одну чи більше слідчо-оперативних груп, та визначення для кожної з них ділянок території для огляду; по-третє, їх озброєння необхідними технічними та іншими засобами у достатній кількості; по-четверте, розподілу функцій, зон відповідальності щодо забезпечення громадського порядку між різними доданими силами (військовослужбовцями, представниками громадськості тощо).

Перш ніж безпосередньо приступити до огляду місця події, слідчому важливо отримати первинну інформацію щодо характеру дій злочинців, їх кількості, імовірних місць залишення ними різних видів слідів та окремих предметів тощо. Такі дані орієнтуючого характеру, що вже зазначалось вище, можна з'ясувати від потерпілих та очевидців. Крім цього, вагомими джерелами первинної, а потім і доказової інформації стають фотознімки та відеоматеріали.

Самостійно чи в сукупності зі свідченнями оператора, який їх відзняв, вони підтверджують факт учинення злочину відповідною особою (особами). Крім того, такі об'єктивні зображення допомагають встановити інших очевидців та, за необхідності, освіжити в їх пам'яті минулі події. Саме тому якщо працівники міліції прибувають на місце порушення громадського порядку ще до закінчення злочинних дій, обов'язковою умовою отримання криміналістично вагомої інформації, що надалі здатна набути статусу доказової, повинні бути їх фото та відеофіксація.

У випадку тривалих за часом злочинів така можливість завжди існує та, більше того, чинними відомчими нормативними актами передбачена необхідність документування дій осіб на місці порушень громадського порядку.

Зокрема, відповідно до п. 6.15 Настанови з прибуттям слідчо-оперативної групи керівник зобов'язаний організувати охорону місця події; передачу групою документування усіх матеріалів слідчо-оперативній групі; передачу слідчо-оперативній групі даних про свідків, а також інформації про правопорушення осіб, до них причетних [10].

Матеріали, зібрані вказаною групою, можуть містити дані щодо місця та моменту початку подій; етапів їх розвитку; організаторів, призвідників, лідерів окремих груп, бойовиків, активних учасників тощо; використання зброї та інших знарядь злочину; характеру закликів до вчинення активних дій, в тому числі з використанням посилювачів звуку, плакатів, лозунгів тощо; місць та характеру пошкоджень будівель, техніки та іншого майна; виведення із натовпу та затримання окремих осіб; вилучення предметів, що мають відношення до злочинних дій, тощо.

При фіксації необхідно відображати дії як окремих груп, так і одиночних осіб, зокрема, не тільки активних учасників, але і спосте-

рігачів подій. Виходячи з особливостей перебігу подій, що відбуваються на певній території та характеризуються великим скупченням громадян, з метою більш якісного збору інформації, що надалі може набути статусу доказової, доцільним є одночасне застосування декількох відеокамер для фіксації одних і тих же епізодів злочинної події з різних місць та з різним віддаленням від об'єктів зйомки.

У результаті передання слідчо-оперативній групі від групи документування матеріалів щодо порушень громадського порядку, перша отримує фотознімки та відеозаписи самих подій та має потенційну можливість з'ясування у представників групи документування вербальної інформації щодо результатів їх особистих спостережень за діями порушників (про час, тривалість та місця сутичок між громадянами; способи злочинних дій; дії зі знищення чи пошкодження майна та інших елементів обстановки на місці порушення порядку; дії, внаслідок яких могли залишитись різноманітні сліди, зокрема, відображення частин тіла людини (рук, ніг, зубів і т. ін.), відділені від тіла мікрооб'єкти (краплі крові та біологічні виділення, вибиті зуби, вирване волосся тощо), сліди механізмів (інструментів, транспортних засобів тощо); предмети (знаряддя) злочину та можливі місця їх знаходження). На нашу думку, доцільним є попереднє вибіркоче ознайомлення членів СОГ з вказаною інформацією для кращого усвідомлення характеру та обставин події, більш цілеспрямованого пошуку слідів та фіксації різноманітних змін у обстановці на місці події.

Розглянута вище ситуація (коли працівники правоохоронних органів прибувають на місце порушення громадського порядку ще до закінчення злочинних дій) є найбільш сприятливою для подальшого розслідування, але вона не єдина.

Значно складніше збирати необхідні дані, коли злочин вже закінчено, а винні особи зникли, або ще гірше, якщо на місці події не залишилось і очевидців. Їх встановленню можуть сприяти різні пошукові заходи, вибрані з урахуванням особливостей місця вчинення злочину та оточуючої обстановки, зокрема поквартирний чи побудинковий обходи у житловому секторі; бесіди з працівниками магазинів, офісів, автозаправних станцій тощо, охороною банків та інших установ, водіями міського авто- та електротранспорту, таксі, що курсують лише за певними маршрутами.

Технічний прогрес вже створив та постійно удосконалює багатофункціональні, компактні засоби, здатні багаторазово здійснювати фотографування та тривалий час вести відеозапис. До таких належать автоматичні фото- та відеокамери, значна кількість моделей мобільних телефонів різних виробників, засоби відеоконтролю охоронюваної території (навколо банків, магазинів автостоянок тощо).

Враховуючи це, дії частини членів групи правоохоронців, які

прибули на місце вчинення злочину проти громадського порядку, повинні бути спрямовані на активний пошук стаціонарно розташованих відеокамер, кут огляду яких охоплював місце події чи його окремих сектор. Перегляд відзнятого матеріалу дозволить отримати не лише уяву про перебіг злочинної події, а й зображення підозрюваних, потерпілих, свідків.

Слід виявляти цивільних осіб (перехожих, випадкових учасників події чи тих, хто за нею цілеспрямовано спостерігав, наприклад, журналістів) та використовувати відеозаписи, що були ними зроблені.

Висновок. Таким чином, виявлення та отримання з різних джерел об'єктивних зображень окремих обставин та в цілому перебігу злочинної події, попереднє, хоча б вибіркоче ознайомлення з ними до початку безпосереднього огляду місця події є важливими складовими підготовки проведення розглядуваної слідчої дії за фактом порушення громадського порядку.

Подальше дослідження розглянутої проблеми можна рекомендувати у напрямі визначення особливостей робочого етапу огляду місця події, де вчинено злочин проти громадського порядку.

Бібліографічні посилання

1. *Дубко Ю.В.* Управление органами внутренних дел в особых условиях: Монограф. / Под общ. ред. д-ра юрид. наук проф. акад. АПрН Украины А.М. Бандурки. – Луганск, 2004.
2. *Захаревский В.И.* Характеристика и методы разрешения следственных ситуаций по делам о хулиганстве: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М., 1990.
3. Інструкція з організації діяльності чергових частин органів і підрозділів внутрішніх справ України, направленої на захист інтересів суспільства і держави від протиправних посягань: Наказ МВС України № 181 від 28.04.2009 р.
4. *Копотун І.М.* Шляхи запобігання виникненню масових заворушень (кримінологічні та кримінально-правові аспекти) // Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ. – 2008. – № 1. – С. 179-184.
5. *Корнієнко М.В.* Суспільство і правопорядок: У 6 т. – К., 2007. – Т. 1.
6. *Костін М.І.* Основи методики розслідування масових заворушень // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). – 2006. – № 13. – С. 174-184.
7. Криміналістика: Учеб.: В 2-х т. / Под ред. Р.С. Белкина, И.М. Лузгина. – М., 1980. – Т. 2.
8. Криміналістика: Учеб. / Под ред. Р.С. Белкина. – М., 1986.
9. Криміналістика: Учеб. / Под ред. проф. А.Г. Филиппова и проф. А.Ф. Вольнского. – М., 1998.
10. Настанова про дії органів, підрозділів внутрішніх справ, з'єднань, військових частин внутрішніх військ, вищих навчальних закладів МВС України з ліквідації масових заворушень: Наказ МВС України № 1345 від 11.11.2003 р.
11. Осмотр места происшествия при расследовании отдельных видов преступлений: Учеб. пособ. / Под ред. проф. Н.И. Клименко. – К., 2001.
12. Огляд місця події при розслідуванні окремих видів злочинів: Наук.-практ. посіб. / За ред. Н.І. Клименко. – К., 2005.
13. *Пабат О.В.* Тактичні і практичні особливості проведення слідчого огляду у справах про масові заворушення під час проведення спортивних заходів // Право і безпека. – 2009. – № 4. – С. 127-130.
14. Специализированный курс криминалистики (для слушателей вузов МВД СССР, обучающихся на базе среднего специального юридического образования): Учеб.

– К., 1987.

15. Справочник следователя. Вып. 2. (Практическая криминалистика: расследование отдельных видов преступлений). – М., 1990.

16. Фотофиксация значительных по размерам мест происшествий: Учеб. пособ. / Токарев В.В., Полуэктов С.С., Сырков С.М. и др. – М., 1991.

17. *Шалдырван П.В.* Особливості методики розслідування масових заворушень: Дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2005.

18. *Шалдырван П.В.* Криминалистическая характеристика современных массовых беспорядков // Криминалистика и судебная экспертиза. – 2004. – Вып. 52. – С. 13-21.

19. *Шурухнов Н.Г.* Криминалистика: Учеб. пособ. – М., 2002.

Надійшла до редакції 27.01.2011

І.В. Пиріг

кандидат юридичних наук, доцент
*(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)*

УДК 343.132.2

УЧАСТЬ ПРАЦІВНИКІВ ЕКСПЕРТНОЇ СЛУЖБИ МВС ЯК СПЕЦІАЛІСТІВ ПРИ ПРОВЕДЕННІ ОБШУКУ

Розглянуто організаційні проблеми залучення співробітників експертної служби МВС як спеціалістів до проведення обшуку. Визначено види діяльності спеціаліста під час проведення обшуку, які є проблемними на практиці, та зазначено шляхи їх вирішення.

Ключові слова: *обшук, спеціаліст, спеціаліст-криміналіст, органи внутрішніх справ.*

Рассматриваются организационные проблемы привлечения сотрудников экспертной службы МВД в качестве специалистов к проведению обыска. Определяются виды деятельности специалиста в процессе проведения обыска, являющиеся проблемными на практике, и указаны пути их разрешения.

Ключевые слова: *обыск, специалист, специалист-криминалист, органы внутренних дел.*

The organizational problems of bringing in of officers of The expert service of the Ministry of Internal Affairs as specialists to realization of search are considered. The types of activity of specialist are certain in the process of realization of search, which are a problem in practice and the ways of their permission are indicated.

Key words: *search, specialist, criminal specialist-lawyer, internal affairs bodies.*

Постановка проблеми. Важливою умовою ефективного розслідування злочинів є використання спеціальних знань, судово-експертне та техніко-криміналістичне забезпечення діяльності органів

внутрішніх справ, розробка та впровадження у практику розслідування злочинів сучасних науково-технічних засобів. Виконання цих завдань значною мірою покладається на експертну службу МВС. Важливим напрямком діяльності експертної служби є техніко-криміналістичне забезпечення слідчих дій шляхом залучення співробітників у якості спеціалістів до їх проведення. Обшук – одна з важливих слідчих дій, під час якої слідчий вилучає об'єкти, які виступають в якості речових доказів і є джерелами інформації про обставини справи. У багатьох випадках обшук є невідкладною слідчою дією.

Аналіз публікацій, в яких запропоновано розв'язання даної проблеми. Проблема залучення спеціалістів до проведення слідчих дій, в тому числі й обшуку, у різні часи займалися провідні українські науковці та вчені ближнього зарубіжжя: В.Д. Арсеньєв, В.П. Бахін, Р.С. Белкін, А.І. Вінберг, А.Ф. Волобуєв, В.Г. Гончаренко, Г.І. Грамович, А.В. Дулов, В.А. Журавель, А.В. Іщенко, П.П. Іщенко, Н.І. Клименко, В.Я. Колдін, В.О. Коновалова, В.С. Кузьмічов, В.К. Лисиченко, В.Г. Лукашевич, Є.Д. Лук'янчиков, Г.А. Матусовський, Г.М. Надгорний, О.Р. Росинська, М.В. Салтевський, М.Я. Сегай, Г.М. Соколовський, І.М. Сорочотягін, В.В. Циркаль, В.Ю. Шепітько, О.Р. Шляхов та інші. Але при проведенні розслідування на практиці виникають проблеми з приводу організації залучення спеціалістів до проведення обшуку, обсягу виконуваної ними роботи, взаємодії їх зі слідчим та іншими учасниками розслідування, меж використання спеціальних знань тощо. Саме тому розгляд зазначених питань є актуальним перш за все для практики розслідування злочинів.

Метою статті є визначення проблем, що виникають при розслідуванні під час залучення спеціалістів до проведення обшуку та надання рекомендацій щодо їх вирішення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Обшук – це слідча дія, змістом якої є примусове обстеження приміщень і споруд, ділянок місцевості, окремих громадян з метою відшукування і вилучення предметів, що мають значення у справі, а також виявлення розшукуваних осіб [1, с. 290]. Обшук проводиться з додержанням ст.ст. 177, 179-186, 188, 189 КПК України. Участь спеціаліста у проведенні обшуку регламентується ст.ст. 128¹, 183 КПК України. Спеціаліст залучається слідчим для надання допомоги у вирішенні завдань обшуку. На думку П.П. Іщенка, допомога спеціалістів у ході обшуку “зводиться до сприяння виявленню, закріпленню та вилученню доказів. Вона виявляється в послугах щодо: виявлення шуканого; збору інформації, що забезпечує доведення приналежності знайдених об'єктів конкретній особі; виявлення, фіксації та вилучення слідів, предметів і речовин, що надалі будуть об'єктами експертного дослідження; складання орієнтувань (пошукових таблиць) на об'єкти, що розшукуються”

[2, с. 87]. Крім зазначених видів, В.М. Хрустальов, Р.Ю. Трубіцин справедливо зазначають ще допомогу в застосуванні науково-технічних засобів (пошукові прилади, лампи ультрафіолетового та інфрачервоного освітлення тощо) і у попередженні та недопущенні пошкоджень предметів, обстановки та слідів у результаті невмілого поводження з ними [3, с. 17].

Для проведення обшуку при розслідуванні кримінальних справ частіше залучаються співробітники експертної служби МВС. Залежно від виду, складності та резонансності розслідуваного злочину ними можуть бути працівники груп з техніко-криміналістичного забезпечення роботи райвідділів ОВС або співробітники НДЕКЦ при УМВС в областях. На практиці виникають певні проблеми в організації залучення спеціалістів. До огляду місця події залучаються спеціалісти, які чергують у складі слідчо-оперативних груп, що цілком закономірно. Як правило, слідчі до обшуку залучають також працівника експертного підрозділу, який знаходиться у добовому наряді. На нашу думку, до обшуку, особливо при розслідуванні складних багатоепізодних справ, потрібно залучати спеціаліста, який проводив огляд місця події або інший обшук за цією справою. Він знає, які сліди було виявлено при огляді місця події, знаряддя злочину, що використовував злочинець, тому має краще уявлення про об'єкти пошуку.

В органах внутрішніх справ існує практика розслідування кримінальних справ слідчими, які, знаходячись на чергуванні, у складі слідчо-оперативної групи оглядають місце події та виявляють ознаки злочину. Якщо є можливість розкриття злочину по "гарячих слідах", слідчо-оперативна група, у складі якої є спеціаліст-криміналіст, працюють разом для досягнення кінцевого результату. В таких випадках обшук є невідкладною слідчою дією і проводиться як складова тактичної операції по розшуку і затриманню злочинця. Злагоджена робота слідчо-оперативної групи в єдиному складі, як правило, приводить до позитивного результату. Багато в чому успіх розслідування злочину по "гарячих слідах" залежить від інформації, що надає спеціаліст під час досліджень об'єктів на місці обшуку. Наприклад, використовуючи експрес-аналіз, експерт встановлює приналежність певної речовини до наркотичної або, досліджуючи ступінь згорання недопалків цигарок, вивітрювання потожирової речовини та інших виділень людини, встановлює час останнього перебування людини у приміщенні.

У випадку, коли розслідування кримінальної справи проводиться у встановлені строки, слідчий завжди має можливість належним чином підготуватись до проведення обшуку і залучити саме того спеціаліста, який вже брав участь у розслідуванні. Відповідно до п 1.11 наказу МВС України від 24.09.2010 № 456 з метою розкриття злочинів, що становлять підвищену громадську небезпеку або набули сус-

пільного резонансу, за рішенням керівників МВС, ГУМВС, УМВС можуть створюватися посилені слідчо-оперативні групи [4]. До їх складу залучаються і працівники експертних підрозділів як спеціалісти. Але у зазначеному наказі (п. 2.3.13) прямо вказується лише на участь спеціалістів при огляді місця події та проведення попередніх досліджень. Також не передбачено, що такі групи діють на постійній основі. Вважаємо, що відомчі накази МВС як підзаконні акти, що регламентують діяльність міліції, повинні конкретизувати положення чинного законодавства. Необхідно передбачити у наказі МВС України від 24.09.2010 № 456 можливість участі одних спеціалістів при проведенні всіх слідчих дій до повного розкриття окремого злочину в складі постійно діючих слідчо-оперативних груп. Наявність незмінного складу групи значно скорочує час розслідування, тому що немає потреби слідчому кожен раз знайомити учасників з матеріалами кримінальної справи або роз'яснювати зміст того чи іншого заходу.

У більшості випадків для проведення обшуку необхідні криміналістичні знання, тому як спеціалістів залучають експертів-криміналістів. У науковій літературі іноді зосереджується увага на необхідності залучення до проведення обшуку окремих фахівців, наприклад, при можливому вилученні зброї – спеціаліста-балістика, слідів біологічного походження – спеціаліста-біолога, наркотичних засобів – спеціаліста-хіміка тощо. Але на практиці, навіть при ретельній підготовці до обшуку, іноді неможливо передбачити всі спеціальні знання, що можуть знадобитись, та своєчасно залучити необхідних спеціалістів. На нашу думку, в цьому і немає необхідності, оскільки криміналістичні, а саме знання з криміналістичної техніки, які вважаються спеціальними, охоплюють широке коло різного роду галузей. Спеціаліст-криміналіст, залучений до проведення обшуку, в змозі самостійно вилучити різного роду сліди.

Професійна підготовка експертів-криміналістів системи МВС, які залучаються до проведення слідчих дій, здійснюється як у вищих навчальних закладах, так і в системі перепідготовки та підвищення кваліфікації експертів. Незалежно від форми навчання співробітники експертної служби отримують всі необхідні знання. Головне завдання в діяльності спеціаліста під час обшуку полягає у відшуканні предмета, про який відомо, що він орієнтовно становить інтерес для справи і, ймовірно, знаходиться в даному місці. Потім оглянути знайдений предмет, зафіксувавши усі виявлені на ньому сліди, що стосуються злочину, а також описати та вилучити його. Слідами на знайдених при обшуку предметах можуть бути відбитки рук, мікрочастки металу, дерева на знаряддях зламу; залишки речовин біологічного походження: крові, слини, епідермісу, потожирової речовини; рідкі речовини: бензин, мастила, харчові продукти на одязі та предметах, що

застосовувались при їх викраданні; нашарування ґрунту та інших речовин (цегли, цементу, вугілля) на одязі та взутті; запах людини тощо. Співробітники експертної служби, незалежно від рівня ОВС, в якому вони працюють, володіють необхідними знаннями для вилучення будь-яких з означених предметів або слідів. Винятком є залучення спеціалістів-вибухотехніків у випадках проведення обшуків з вилученням вибухових речовин та пристроїв, а також з передбаченням можливого замінування шляхів підходу або самого місця обшуку.

Тактиці дій спеціаліста при обшуку приділено достатньо уваги науковцями. Зупинимось на деяких проблемних моментах, що виникають під час діяльності спеціаліста при обшуку. При вилученні предметів під час проведення обшуку дуже часто виникають проблеми у доведенні їх приналежності підозрюваному. Як правило, це стосується об'єктів, заборонених для вільного використання (зброї, наркотичних засобів, сильнодіючих вибухових речовин тощо) або викрадених речей. Кваліфікований огляд виявлених у ході обшуку предметів дозволяє виявити на них сліди: пальців злочинця або потерпілого, мікрочастинки та мікросліди, за якими можна встановити факт їхнього перенесення конкретною особою, або зберігання у місці, звідки їх було викрадено. Тому важливо перед початком огляду попередити склад слідчо-оперативної групи про обережність при огляді та вилученні виявлених речей. Іноді слідчій під час інструктажу групи перед початком обшуку не звертає на це належної уваги. Спеціаліст повинен допомагати слідчому, роз'яснивши присутнім правила поведіння з об'єктами пошуку в залежності від їх видів.

Результати обшуку багато в чому залежать від правильності визначення відношення виявлених предметів до злочину. В момент проведення обшуку слідчий не завжди точно знає, які конкретно предмети можуть бути використані при доказуванні у подальшому. А по зовнішніх ознаках це часто неможливо визначити. Як правильно зазначають А.А. Горидько та Є.П. Коновалов, у такому випадку слідчий консультується зі спеціалістом [5, с. 26]. Наприклад, це можуть бути прилади, спеціально призначені для зламу перешкод (фомки, відмички) або нетипова вогнепальна зброя, замаскована під побутові речі.

Допомога спеціаліста необхідна також при відібранні об'єктів, які потім можуть бути використані в якості зразків при призначенні та проведенні експертиз: трасологічної, технічного дослідження документів, почеркознавчої тощо. Так, можуть бути вилучені рукописні тексти, що належать підозрюваному, які потім будуть виступати в якості вільних зразків при проведенні почеркознавчої експертизи; вилучені зразки паперу, бланки документів, фарби, печатки, що могли використовуватись при підробці документів – при проведенні технічної експертизи документів. Серед знайдених інструментів спеціаліст за пев-

ними ознаками може виявити знаряддя зламу, що будуть направлені на трасологічну експертизу.

Традиційними залишаються завдання спеціаліста при уточненні протоколу, коригуванні схем і планів, що складаються. У рамках своїх спеціальних знань він може звернути увагу слідчого на неточності в протоколі, пов'язані з використанням спеціальних термінів при описі предметів і слідів, що вилучаються, особливостей їх виявлення. Тому слід звертати увагу на опис у протоколі тих моментів, де використовувалися професійні навички: виявлення шуканих предметів; засобів, за допомогою яких їх знайшли; ушкоджень, нанесених обстановці при обшуку, якщо таке відбулось (злом замків, розкриття підлог тощо); опис вилучених предметів, з зазначенням не тільки загальних, але й індивідуальних ознак – ушкодження, забруднення тощо; характеристики фото- і відеотехніки.

Звичайно, спеціаліст виконує фотозйомку та відеозапис даної слідчої дії. Правила їх проведення традиційні і не вимагають особливого обговорення. Ще раз укажемо лише на те, що при їх проведенні фотофіксації підлягають найбільш важливі моменти, коли вилучаються предмети і документи, місця їх збереження. З огляду на динамічність обшуку, його активну пошукову спрямованість, доцільно супроводжувати обшук відеозаписом. У даний час оптимальним можна вважати комбінований варіант технічної фіксації: проведення відеозйомки разом з фотографуванням предметів, що вилучаються. Сучасна цифрова фото-відеотехніка надає можливості проведення відеозйомки та фотографування майже одночасно, використовуючи один технічний засіб. Ми не погоджуємось з думкою П.П. Іщенка з приводу того, що нема необхідності залучати спеціалістів для застосування окремих науково-технічних засобів і проведення деяких видів фотозйомки. Він аргументує зазначене тим, “що для роботи з абсолютно більшістю приладів і пристроїв криміналістичні знання не потрібні. Виконання подібних рекомендацій відволікає кваліфікованих спеціалістів на проведення нескладних операцій, що під силу самому слідчому” [2, с. 81]. Слідчий виступає організатором проведення обшуку та керівником дій всіх його учасників. Він керує процесом проведення слідчої дії та одночасно фіксує хід її проведення у протоколі. Тому, на нашу думку, в слідчого немає зайвого часу ще й на застосування будь-яких приладів, в тому числі фотоапарата. Можливість застосування слідчим нескладних техніко-криміналістичних засобів дійсно є, але не завжди він зможе правильно оцінити результати такого застосування. Наприклад, освітити об'єкт ультрафіолетовим випромінюванням з використанням приладу УФЛ-41 досить нескладно. Але встановити ту чи іншу речовину по кольору флуоресценції можливо тільки маючи певні спеціальні знання.

Висновки. Підсумовуючи, слід зазначити, що залучення спеціалістів до розслідування є одним з ефективних способів підвищення

результативності проведення слідчих дій. Незважаючи на значну кількість наукових розробок, у практиці органів внутрішніх справ ще виникають проблеми в цьому напрямку. Нами було окреслено деякі з них, що виникають під час залучення співробітників експертної служби до проведення обшуку, та запропоновано шляхи їх вирішення. Поза увагою залишились проблемні питання залучення спеціалістів до проведення інших слідчих дій: допиту, пред'явлення для впізнання, відтворення обстановки та обставин події тощо. Вирішення зазначених завдань є перспективним для подальших наукових розробок у даному напрямку.

Бібліографічні посилання

1. Глібо В.М., Дудніков А.Л., Журавель В.А. та ін. Криміналістика: Підруч. / За ред. В.Ю. Шепітька. – К., 2001.
2. Ищенко П.П. Специалист в следственных действиях (уголовно-процессуальные и криминалистические аспекты). – М., 1990.
3. Хрусталеv В.Н., Трубицын Р.Ю. Участие специалиста-криминалиста в следственных действиях. – СПб., 2003.
4. Положення про основи організації розкриття злочинів органами внутрішніх справ, затверджено наказом МВС України № 456 від 24 вересня 2010 р. // <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws>.
5. Горидько А.А., Коновалов Е.П. Привлечение специалиста-криминалиста к расследованию пре ступлений: Учеб. пособ. – К., 1968.

Надійшла до редакції 09.02.2011

К.О. Чаплинський

кандидат юридичних наук, доцент
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК: 343.985 : 343.343.3

ТАКТИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРЕД'ЯВЛЕННЯ ДЛЯ ВПІЗНАННЯ ПІДОЗРЮВАНИХ ТА ОБВИНУВАЧЕНИХ

Досліджено актуальні проблемні питання тактичного забезпечення пред'явлення для впізнання. Розглянуто організаційні заходи і тактичні прийоми пред'явлення для впізнання підозрюваних і обвинувачених.

Ключові слова: тактика, тактичне забезпечення, пред'явлення для впізнання, впізнання.

Исследуются актуальные проблемные вопросы тактического обеспечения предъявления для опознания. Рассматриваются организационные мероприятия и тактические приемы предъявления для опознания подозреваемых и обвиняемых.

Ключевые слова: тактика, тактическое обеспечение, предъявление для опознания, опознание.

This article is devoted to consideration of actual problem questions of tactical supply of a presentation for an identification. The author have considered the organizational actions and tactical methods of a presentation for an identification of suspected persons and defendants.

Keywords: tactics, tactical supply, presentation for an identification, identification.

Постановка проблеми. Однією з основних, специфічних та найскладніших видів діяльності правоохоронних органів є повне й швидке розкриття і розслідування злочинів та викриття винних у злочинній діяльності. Останнім часом показники злочинності в Україні демонструють тенденцію до стабілізації, що зумовлюється поєднанням законодавчих й організаційних заходів та наукових розробок, спрямованих на підвищення результативності розслідування взагалі і вдосконаленням проведення окремих слідчих дій зокрема. Особливе місце серед усіх слідчих дій, що спрямовані на отримання інформації зі змішаних джерел, займає пред'явлення для впізнання.

Слідча практика свідчить, що потерпілі і свідки нерідко залишаються наодинці зі злочинцями. Після порушення кримінальної справи на них тиснуть, їх шантажують, погрожують, а інколи вдаються до фізичної розправи, навіть убивств.

Так, узагальнення оперативно-слідчої практики дозволяє дійти висновків, що на досудовому слідстві злочинці найчастіше вживали таких заходів впливу: психологічний вплив (залякування, погрози) – 72 %; підкуп – 21 %; шантажування – 19 %; компрометацію – 11 %; нанесення тілесних ушкоджень – 8 %. Це негативно впливає на обізнаних осіб, спонукає їх до відмови від показань, які давалися на початковому етапі досудового розслідування. Вказане вимагає удосконалення тактичного забезпечення пред'явлення для впізнання із урахуванням сучасних потреб слідчої практики.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Загальна тактика пред'явлення для впізнання досить повно висвітлена вченими-криміналістами та процесуалістами у криміналістичній літературі. Зокрема, вагомий внесок у розробку наукових основ пред'явлення для впізнання зробили такі відомі вчені: В.П. Бахін, Р.С. Белкін, Н.Г. Бритвич, М.М. Гапанович, О.Я. Гінзбург, Г.І. Кочаров, В.О. Коновалова, Ю.М. Корухов, В.С. Кузьмічов, В.Г. Лукашевич, Є.Д. Лук'янчиков, М.І. Порубов, М.В. Салтевський, З.Г. Самошина, П.П. Цветков, Л.Д. Удалова, В.Ю. Шепітько та ін. Значущість проведених наукових досліджень безсумнівна і досить велика, оскільки ця слідча дія досить широко застосовується у правоохоронній практиці і є досить розповсюдженим способом збирання фактичних даних. Однак детальні-

шого висвітлення потребують питання тактичного забезпечення пред'явлення для впізнання.

Отже, **метою** цієї статті є висвітлення проблемних питань тактичного забезпечення пред'явлення для впізнання із урахуванням сучасних потреб слідчої практики.

Виклад основного матеріалу дослідження. У слідчій практиці нерідко виникає необхідність пред'являти особу для впізнання. Сьогодні вказана слідча дія ефективно використовується при розслідуванні різноманітних видів злочинів, зокрема, грабіжницьких та розбійницьких нападів, вимагань, зґвалтувань, захоплень заручників, викрадення людей та ін. Результати пред'явлення для впізнання нерідко мають вирішальне значення у кримінальній справі. Найчастіше на досудовому слідстві для впізнання пред'являють підозрюваних та обвинувачених. На підставі проведеного опитування працівників слідчих підрозділів можна дійти висновків, що до найбільш поширених видів впізнання вони відносять:

- впізнання підозрюваних (обвинувачених) в натурі – 58 %;
- впізнання злочинців за фотографічним зображенням – 32 %;
- впізнання підозрюваних і обвинувачених шляхом поза візуальним спостереженням – 9 %;
- впізнання за голосом та особливостями мови – 1 %.

Пред'явлення для впізнання являє собою слідчу дію, що полягає у пред'явленні свідкові чи іншій особі об'єктів, які вони спостерігали раніше, з метою встановлення їх тотожності або групової належності [1, с. 314]. Сутність даної слідчої дії полягає у тому, що особі пред'являють об'єкти, образи яких вона порівнює з уявними образами об'єктів, які спостерігала раніше, і вони пов'язані з подією злочину. На цій підставі робиться висновок про їх тотожність, подібність або відмінність.

Пред'явлення для впізнання (ст.ст. 174-176 КПК України) є унікальною слідчою дією, яка ніколи не дублюється. Звідси ефективність та доказове значення результатів впізнання значною мірою залежить від якості проведення слідчим організаційно-підготовчих заходів та застосування низки тактичних прийомів проведення слідчої дії. Правильно обрана тактика впізнання зумовлює об'єктивність та якість усієї слідчої дії взагалі.

Необхідність пред'явлення для впізнання підозрюваних і обвинувачених може виникнути у випадках, коли:

- підозрювані (обвинувачені) не були раніше відомі потерпілим або свідкам, але спостерігалися ними у зв'язку зі злочинними подіями;
- підозрювані (обвинувачені) видають себе за інших осіб або не мають документів, що засвідчують їх особистість, чи пред'явили документи, які їм не належать;
- потерпілі або свідки знали раніше пред'явлених підозрюваних (обвинувачених), але не можуть повідомити про них будь-яких відомостей.

мостей або називають їх неправильно;

- впізнавач знає особу, яку йому пред'являють, та правильно її називає, але остання заперечує факт знайомства.

Приступаючи до пред'явлення для впізнання підозрюваних і обвинувачених, слідчий повинен впевнитися, що дотримані усі вимоги, необхідні для проведення цієї слідчої дії. Для гарантування достовірності результатів впізнання необхідно дотримуватися таких встановлених кримінально-процесуальним законом правил:

- суб'єкт впізнання повинен бути попередньо допитаним про обставини, за яких він спостерігав певний об'єкт, та ознаки, за якими він зможе його упізнати;

- об'єкт пред'являється суб'єкту впізнання разом з іншими об'єктами, у кількості не менше трьох, які не мають різких відмінностей у зовнішньому вигляді;

- перед початком впізнання суб'єкту впізнання пропонують зайняти будь-яке місце серед осіб, які пред'являються;

- свідок чи потерпілий перед пред'явленням для впізнання попереджаються про кримінальну відповідальність, передбачену кримінальним законодавством;

- суб'єкт впізнання повинен пояснити, за якими ознаками він упізнав об'єкт;

- про впізнання складається протокол незалежно від його результатів.

Вивчення кримінальних справ (867) і опитування співробітників слідчих підрозділів (947) дозволяє дійти висновків, що робочий етап пред'явлення для впізнання має складатися з таких елементів:

1. Після допиту суб'єкта впізнання слідчий видаляє його з робочого кабінету (як правило, у сусідній кабінет, що обладнаний телефоном) та запрошує понятих, статистів та інших учасників даної слідчої дії.

2. Усім присутнім слідчий повинен роз'яснити їх права та обов'язки, а також мету, завдання та порядок проведення впізнання. Учасники цієї слідчої дії повинні чітко розуміти свою роль при проведенні впізнання. Слідчий повинен також роз'яснити учасникам, як діяти, якщо потерпілий (свідок) вкаже не на злочинця, а на будь-кого з понятих або статистів, або взагалі не впізнає його.

3. Після проведення інструктажу слідчий розміщує понятих таким чином, щоб було зручно спостерігати за усім перебігом слідчої дії, пропонує статистам зайняти два з трьох стільців або стати в одну лінію, після чого просить свого помічника ввести особу, що підлягає впізнанню.

4. Слідчий запрошує особу, яка підлягає впізнанню, роз'яснює, що вона буде пред'явлена для впізнання, її права та пропонує зайняти будь-яке місце за власним вибором серед інших осіб, що пред'являються. Особа, що підлягає впізнанню, має право відмовитися від участі у даній слідчій дії. Не можна пред'являти особу для впізнан-

ня (у випадку її відмови) із застосуванням фізичного чи психічного впливу, обману, шантажу або так, щоб вона про це не знала (негласно).

5. Після того, коли особа зайняла місце серед статистів, слідчий повинен зафіксувати таке розташування у протоколі або за допомогою технічних засобів (фотозйомка або відеозапис). Поняті повинні знати, яка саме людина пред'являється для впізнання та під яким номером знаходиться. Якщо при впізнанні будуть застосовуватися науково-технічні засоби, то необхідно повідомити про це усіх учасників слідчої дії, про що зазначити у протоколі.

6. Запросити впізнавача до кабінету слідчого, де знаходяться усі учасники впізнання. М.В. Салтевський зазначає, що слідчий просить помічника запросити впізнавача до кабінету слідчого [2, с. 212]. На нашу думку, впізнавача повинна запрошувати особа, яка не є зацікавленою у результатах кримінальної справи, наприклад, понятій. Використання допомоги помічника слідчого може мати навідний характер, оскільки він може вийти з кабінету та підказати, за яким номером знаходиться або яке місце займає злочинець.

Також досить поширеним способом виклику впізнавача у слідчій практиці є постукування у стіну суміжної кімнати, де знаходиться суб'єкт впізнання (68 % випадків). Такий спосіб, на нашу думку, є неприпустимим, оскільки кількість стуків може означати порядковий номер, за яким знаходиться особа, яка підлягає впізнанню.

7. У випадку якщо суб'єктом впізнання виступає свідок або потерпілий, то їх попереджають про кримінальну відповідальність за давання завідомо неправдивих показань та за відмову від давання показань (тільки свідка) відповідно до ст. 384 та ст. 385 КК України. Якщо впізнавач не досяг 16-річного віку, то слідчий повинен роз'яснити йому обов'язок давати правдиві показання.

8. Після цього у впізнавача з'ясовують, чи задовольняють його умови даної слідчої дії, чи добре йому видно зовнішні прикмети осіб, яких пред'являють для впізнання.

9. При позитивній відповіді (при негативній необхідно забезпечити відповідні умови) слідчий пропонує впізнавачу подивитися на групу людей та вказати на особу, яку останній спостерігав або раніше зустрічав і запам'ятав (де і за яких обставин), та пояснити, за якими ознаками він її упізнав. Питання слідчого повинно бути коротким, зрозумілим, нейтральним і не мати навідного характеру. У цьому питанні міститься уся інформація про подію злочину, а також з нього можна зробити висновки, що злочинець вже є серед пред'явлених осіб.

Законодавець не обмежує часу проведення впізнання. Суб'єкт впізнання може сприймати пред'явлені йому об'єкти, аналізувати та робити висновки стільки часу, скільки визначить за потрібне для отримання об'єктивного висновку. Не можна квапити впізнавача із

відповіддю та нав'язувати йому занадто швидкий темп впізнання, оскільки це може призвести до невпевненого впізнання (наприклад, вказівка на приблизну схожість) або невпізнання взагалі. Якщо впізнавач вагається із відповіддю, можна запропонувати пред'явленим особам вчинити певні дії, наприклад, встати, сісти або повернутися. Забороняється пропонувати їм промовляти ті чи інші фрази, оскільки такого роду дії проводяться під час спеціального виду пред'явлення для впізнання – за голосом та особливостями мови.

У тих випадках, коли суб'єкт впізнання заявляє, що нікого не упізнає серед пред'явленої групи осіб, то не можна переривати або закінчувати цю слідчу дію, а необхідно заспокоїти його та запропонувати ще раз уважніше придивитись до осіб, що пред'являються для впізнання. Якщо впізнавач нікого не упізнав, то про цей факт слідчий робить запис у протоколі і дана слідча дія закінчується.

10. Особа, на яку вказав впізнавач, повинна встати та назвати себе. Якщо особа відмовляється назвати себе, то її називає слідчий. Після цього впізнавач повинен розповісти, де і за яких обставин він зустрічався з даною особою, та перелічити ознаки, за якими він її упізнав. Суб'єкт впізнання повинен викладати показання у формі вільної розповіді. При цьому слідчий може ставити додаткові, уточнюючі, деталізуючі або конкретизуючі запитання. Якщо упізнаний за своєю ініціативою під час слідчої дії робить заяви (наприклад, що також упізнає суб'єкта впізнання) або дає правдиві показання, що стосуються справи, то їх доцільно також зафіксувати у протоколі, а потім допитати його за цими фактами. У випадку, коли потерпілий (свідок) впізнав злочинця за прикметами, що не відображені раніше у протоколі допиту, то необхідно провести додатковий допит цієї особи за такими фактами.

11. На цьому впізнання закінчується. Слідчий складає протокол, який підписують усі учасники даної слідчої дії.

Результат впізнання слід вважати позитивним, якщо суб'єкт впізнання упізнав особу і називає не тільки загальні прикмети та ознаки, але і їх сукупність та індивідуальні особливості. Результат впізнання може бути й негативним у випадках, коли впізнавач не може нікого упізнати серед пред'явленої групи осіб або вказує на особу, яка не має ніякого відношення до злочинної події (статиста, понятого). Такі ситуації можуть виникнути у випадках:

- з моменту спостереження пройшло багато часу;
- особа, яку впізнають, різко змінила свою зовнішність;
- потерпілий або свідок боїться помсти (тиску) з боку кримінального світу;
- для впізнання пред'являється інша особа, яка не має ніякого відношення до злочинної події та ін.

У тих випадках коли злочинці намагаються зірвати проведення

впізнання, чинять протидію досудовому розслідуванню (наприклад, намагаються залякати або підкупити впізнавача, шантажують чи компрометують його, або погрожують фізичною розправою), необхідно максимально обмежити можливості психологічного впливу на суб'єкта впізнання з їх боку.

З цією метою доцільно застосовувати такі тактичні прийоми:

1. Максимальне скорочення часу проведення впізнання.

У цьому випадку усі підготовчі дії необхідно проводити таким чином, щоб виключити імовірність випадкової зустрічі свідків (потерпілих) зі злочинцями та їх адвокатами, а також з понятими та статистами, до початку слідчої дії.

Слідчу дію необхідно проводити у прискореному темпі, щоб запобігти психологічному впливу на впізнавачів з боку злочинців. Після виконання усіх підготовчих дій у приміщення, де проводиться впізнання, запрошують свідка (потерпілого), який стисло пояснює, за якими ознаками і у зв'язку з якою подією впізнає особу, після чого його виводять з цього приміщення. Протокол пред'явлення для впізнання складається, коли впізнавач і підозрювані (обвинувачені) та їх адвокати знаходяться окремо.

2. Спостереження за поведінкою свідків та потерпілих.

Трапляються випадки, коли емоційна реакція впізнавача свідчить про те, що він упізнав злочинця, але заперечує це. Причини такої поведінки можуть бути різними: наприклад, побоювання помсти з боку злочинців, які залишилися на волі, або зацікавлених у справі осіб. Тому спостереження слідчого та подальший допит повинні дозволити встановити причини та способи психологічного впливу на суб'єкта впізнання. У тих випадках, коли впізнавач каже, що не упізнав злочинця, а спостереження за його поведінкою вказує на протилежне, необхідно заспокоїти потерпілого (свідка), надати йому можливість відчувати підтримку та захист з боку правоохоронних органів та запропонувати ще раз спробувати упізнати злочинця. Але дії слідчого у таких випадках не повинні мати навідний характер.

3. Спостереження за поведінкою підозрюваних та обвинувачених.

Внаслідок такого спостереження слідчий може помітити за виразом обличчя, жестами та іншими ознаками, що злочинці та їх адвокати намагаються ускладнити процес впізнання або ж зірвати його взагалі (наприклад, намагаються створити загрозливий вигляд, змінити вираз обличчя, ухилитися від заданої пози). Такі дії з боку злочинців повинні негайно присікатися, оскільки будь-яке зволікання з боку слідчого тягне за собою непередбачувані наслідки. Такою поведінкою злочинці можуть викрити себе, що мають враховувати слідчі і тактично правильно використовувати у подальшому їх допиті.

4. Проведення впізнання з кожним підозрюваним (обвинуваченим) окремо.

Якщо для впізнання необхідно пред'явити декілька осіб (що проходять за однією кримінальною справою) одному суб'єкту впізнання, то кожного з них необхідно пред'являти окремо, серед їм подібних статистів. При цьому статисти, які пред'являлися разом з першим об'єктом, не повинні брати участь у подальших впізнаннях.

Не можна пред'являти для впізнання декількох осіб одночасно, оскільки:

- значна кількість осіб перешкоджає зосередженню уваги (так, при одночасному пред'явленні трьох осіб загальна їх кількість разом зі статистами повинна складати не менше дев'яти);
- підвищується ризик помилкового впізнання;
- одночасне перебування в одному місці декількох злочинців може призвести до змови між ними і викликати інші небажані наслідки тощо.

У випадках, коли суб'єктів впізнання декілька, а об'єкт один, то його пред'являють кожному окремо, причому доцільно кожний раз серед нових осіб.

5. Застосування науково-технічних засобів (наприклад, відеозапису) створює сприятливі умови для одержання доказової інформації, дозволяє фіксувати не тільки факт впізнання, але й «психологічний клімат», у якому воно відбувалось, психологічно впливає на підозрюваних та обвинувачених. Відеозапис ускладнює можливість злочинців негативно впливати на свідків та потерпілих.

6. Впізнання поза візуальним спостереженням може проводитися для гарантування безпеки потерпілих (свідків), які впізнають підозрюваних та обвинувачених, відповідно до ч. 4 ст. 174 КПК України та Закону України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві» [3, с. 214-215].

Застосування переліченої низки тактичних прийомів дозволить слідчому більш якісно та ефективно провести впізнання.

Підсумовуючи, необхідно зазначити, що слідчий, проводячи впізнання, повинен завчасно визначитися з обсягом доказової інформації, яка підлягає розголошенню. Під час даної слідчої дії присутня значна кількість сторонніх осіб, яких з тактичних або етичних міркувань ознайомлювати з деякими фактичними даними небажано чи недоцільно. Звідси слідчий повинен вживати заходів щодо запобігання витоку інформації, що має значення для кримінальної справи.

Висновок. Результати пред'явлення для впізнання є доказом у кримінальній справі і, як усі інші види доказів, підлягають оцінці. Слідчий повинен зважено підходити до оцінки результатів даної слідчої дії, висновку про достовірність й об'єктивність впізнання та його доказового значення. Якщо факт впізнання не викликає ніяких сумнівів у вірогідності, але не відповідає або суперечить іншим фактичним даним, що встановлені у справі, то діяльність слідчого повинна бути

спрямована на виявлення нових доказів і перевірку наявних у кримінальній справі з метою усунення протиріч.

При неможливості дотримання усіх кримінально-процесуальних й організаційно-тактичних умов пред'явлення для впізнання слідчий повинен відмовитись від нього та провести інші слідчі дії.

Бібліографічні посилання

1. Криміналістика: Підруч. / Кол. авторів: Глібко В.М., Дудніков А.Л., Журавель В.А. та ін.; За ред. В.Ю. Шепітька. – К., 2001.
2. *Салтєвський М.В.* Криміналістика. Підруч.: У 2-х ч. – Х., 2001. – Ч. 2
3. *Чаплинський К.О.* Тактичне забезпечення розслідування діяльності злочинних угруповань: Монограф. – Дніпропетровськ, 2010.

Надійшла до редакції 18.01.2011 р.

М.М. Єфімов

ад'юнкТ

*(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)*

УДК 343.985:343.343.3

ТИПОВІ СЛІДЧІ СИТУАЦІЇ ТА ВІДПОВІДНИЙ ЇМ НАПРЯМ ДІЙ СЛІДЧОГО ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ХУЛІГАНСТВА

Висвітлено деякі аспекти розслідування хуліганства. Розглянуто типові слідчі ситуації, а також діяльність слідчого під час проведення першочергових та подальших слідчих дій.

Ключові слова: *хуліганство, типові слідчі ситуації, тактичні операції, слідчі дії.*

Освещены некоторые аспекты расследования хулиганства. Рассмотрены типичные следственные ситуации, а также деятельность следователя во время проведения первоначальных и последующих следственных действий.

Ключевые слова: *хулиганство, типичные следственные ситуации, тактические операции, следственные действия.*

The scientific article is devoted illumination of some aspects of the investigation of the hooliganism. Typical situations of the investigation are examined, and the activity of the investigator by carry out urgent and next investigating acts is examined too.

Keywords: *hooliganism, typical situations of the investigation, tactical operations, investigating acts.*

Постановка проблеми. Хуліганство, як і інші злочини, розслідується в конкретних умовах часу, місця, оточуючого середовища, взаємозв'язку з

іншими процесами об'єктивної дійсності, поведінкою осіб, що були втягнуті у сферу кримінального судочинства, та під впливом інших чинників, що залишаються невідомими для слідчого. Ця складна система взаємозв'язків у результаті утворює ту конкретну обстановку, в якій працює слідчий та інші суб'єкти, що беруть участь у доказуванні розслідуваної події. Така обстановка одержала в криміналістиці загальну назву слідчої ситуації [4, с. 452]. Іншими словами, це існуюча в даний момент реальність, в умовах якої діє слідчий. Ситуацією в буквальному її значенні є сама реальність, яка виникає на певному етапі розслідування.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Дослідженням слідчих ситуацій взагалі займалися такі науковці, як Т.В. Авер'янова, В.П. Бахін, Р.С. Белкін, В.С. Кузьмічов, Є.Д. Лук'янчиков, М.І. Порубов, М.В. Салтевський та ін. Дослідженням слідчих ситуацій під час розслідування хуліганства на рівні дисертаційного дослідження у різні роки займалися Н.С. Бушкевич (2008 р.), Ю.А. Віленський (1970 р.), В.І. Захаревський (1990 р.), А.А. Кузнецов (1986 р.), Є.І. Овчаренко (2004 р.). Але в їх роботах не було приділено достатньої уваги типовим слідчим ситуаціям під час наступного етапу розслідування, а також взагалі не розглядалося питання тактичних операцій як елемента типових слідчих ситуацій. Доречним буде вказати, що наш аналіз демонструє відмінність динаміки виникнення різних слідчих ситуацій від тих, що були вказані в дослідженнях зазначених авторів. Це, на нашу думку, зумовлено соціальними, політичними та економічними змінами в суспільстві останніх десятиліть.

Метою даної статті є виділення типових слідчих ситуацій, що складаються при розслідуванні хуліганства, та визначення відповідного їм комплексу дій слідчого.

Для вирішення зазначеної мети автором поставлені такі завдання:

- 1) дослідивши підходи до визначення типових слідчих ситуацій на основі думок науковців та емпіричних матеріалів, виділити типові слідчі ситуації у справах про хуліганство;
- 2) визначити слідчі дії та оперативно-розшукові заходи у справах про хуліганство, а також з'ясувати важливість поняття «тактична операція».

Виклад основного матеріалу дослідження. На думку професора Р.С. Белкіна, формування слідчої ситуації залежить від таких компонентів:

1. Компоненти психологічного характеру: стан слідчого, результат конфлікту між слідчим і особами, що протистоять йому; безконфліктний хід розслідування й ін.

2. Компоненти інформаційного характеру: поінформованість слідчого (про обставини злочину, можливі докази, можливості їх виявлення і експертного дослідження, місця приховування шуканого, наміри осіб, що заважають слідству, тощо), поінформованість осіб, що зава-

жають слідчому, й інших, хто проходить у справі (про ступінь інформованості слідчого і свідків, про виявлені і невиявлені докази, про наміри слідчого тощо); наслідки розголошення слідчої таємниці та ін.

3. Компоненти процесуального і тактичного характеру: стан провадження у справі, докази й їхні джерела; наявність надійних і ще не використаних джерел орієнтуючої інформації; можливість обрати потрібний запобіжний захід, ізолювати один від одного осіб, що проходять у справі; провести конкретну слідчу дію; наявність тактичного ризику і можливості його мінімізації; протидія встановленню істини з боку злочинця і його зв'язків, а іноді й потерпілого, і свідків, наслідки помилкових дій слідчого, понятих, спеціалістів і експертів; непередбачені дії потерпілого або непричетних до розслідуваної події осіб тощо.

4. Компоненти матеріального й організаційно-технічного характеру: наявність комунікації між черговою частиною і слідчо-оперативною групою; наявність засобів передачі і прийому необхідної інформації з облікових апаратів органів внутрішніх справ, мобільність її пошуку за запитом; можливість мобільного маневрування наявними силами і засобами тощо [5, с. 495].

Сполучення всіх цих компонентів зумовлює індивідуальний характер кожної слідчої ситуації в кожний момент проведення розслідування. З таким визначенням даного поняття пов'язана можливість типізувати слідчі ситуації.

Вірне визначення співвідношення загальних вимог закону та особливостей провадження справ про хуліганство викликає суперечності на практиці. Особливо це стосується вибору комплексу організаційних, оперативно-розшукових та слідчих дій (тобто тактичних операцій) при вирішенні певних слідчих ситуацій [3, с. 4].

Існують різні класифікації слідчих ситуацій, що виникають під час розслідування кримінальних справ. Так, В.П. Бахін і Р.С. Белкін однаково класифікують слідчі ситуації на: 1) сприятливі і несприятливі; 2) безконфліктні і конфліктні; 3) початкові, проміжні і кінцеві; 4) типові і специфічні. Також, на нашу думку, важливим є поділ типових слідчих ситуацій в залежності від етапу розслідування. На основі цього критерію, наприклад, Г.А. Матусовський визначає типові слідчі ситуації на стадії виявлення злочину та етапах його розслідування [7, с. 366]. З огляду на зазначену класифікацію ми будемо розглядати типові слідчі ситуації під час розслідування хуліганства.

Ми повністю розділяємо позицію М.І. Порубова, який виділяє такі типові слідчі ситуації на початковому етапі розслідування:

1. Особа, що вчинила хуліганські дії, затримана на місці події; відомий потерпілий, є свідки, очевидці та наявні матеріальні сліди кримінально-караного діяння. Тут можливі такі дії:

а) припинення хуліганських дій;

б) затримання підозрюваного;
в) особистий огляд підозрюваного, огляд його одягу та місця події;
г) встановлення особи затриманого, встановлення ознак хуліганства в його діях;

д) виявлення та забезпечення збереження джерел доказів [6, с.244], що включає бесіди, опитування, огляд, допит, особистий обшук, обшук за місцем проживання (наприклад, у випадку розслідування радіохуліганства) та інше. Така слідча ситуація характерна для хуліганства, вчиненого на вулиці, в громадському транспорті тощо. За даними нашого дослідження, ця ситуація притаманна 38 % розглянутих кримінальних справ.

2. Особа, що вчинила хуліганські дії, зникла з місця події і відома лише за ознаками зовнішності. При такій ситуації послідовність слідчих дій буде такою:

- а) розшук підозрюваного «по гарячих слідах»;
- б) огляд місця події;
- в) допит потерпілого та огляд його одягу;
- г) допит свідків;
- д) освідчування потерпілого [6, с. 245].

Це типово для вчинення хуліганства в громадському транспорті, в малолюдних місцях, місцях відпочинку, де хулігану не було вчинено потрібного опору, і він зник. Є потерпілі, свідки (в більшості випадків), матеріальні сліди (наприклад, ніг, пошкоджень на одязі, тілі людини, знаряддя вчинення хуліганства). Ми виявили, що така ситуація є характерною для 37% розглянутих кримінальних справ.

3. Знайдено сліди хуліганських дій, злочинець невідомий, свідків немає. Це характерно для хуліганства, вчиненого “без свідків” (глуз над пам'ятниками культури, нанесення на парканах і будовах нецензурних текстів, які ганьблять честь та гідність громадянина, спричинення шкоди державному або особистому майну тощо). У такій ситуації на початковому етапі розслідування проводяться:

- а) допит заявника;
- б) огляд місця події;
- в) експертне дослідження виявлених слідів хуліганських дій;
- г) виявлення та допит свідків;

д) розшук злочинця [6, с. 245]. Вкажемо, що дана ситуація є характерною для 9 % розглянутих кримінальних справ.

4. Хуліганські дії були вчинені в минулому: відомі потерпілий та підозрюваний. Ця ситуація типова при порушенні кримінальної справи за заявою потерпілих. Заявники в більшості випадків і є потерпілими, є свідки та деякі матеріальні джерела доказів (наприклад, довідки судово-медичного освідчування, використані хуліганями предмети для нанесення ушкоджень, сліди руйнування та знищення майна, фотознімки, зву-

козапис, фонограми та кіноплівки, на яких зафіксовані хуліганські дії).

У такій ситуації першочерговими слідчими діями, з урахуванням часу, що минув з моменту вчинення хуліганства, можуть бути:

- а) встановлення факту вчинення хуліганства;
- б) огляд місця події;
- в) допит потерпілого та свідків;
- г) освідування потерпілого;

в) затримання та допит підозрюваного, обшук його житла [6, с. 245]. Зазначимо, що дана ситуація є характерною для 16% розглянутих кримінальних справ.

У свою чергу, Л.Д. Гаухман визначає таку типову слідчу ситуацію, коли особа, яка вчинила хуліганські дії, знаходиться на місці події і продовжує їх скоювати. Застосовуються такі тактичні операції для:

- а) припинення хуліганських дій;

б) затримання під час вчинення злочину [1, с. 29]. На думку М.В. Салтевського, до типових першочергових слідчих дій можна також віднести освідування [8, с. 96].

Така слідча ситуація типова для квартирного дебошу, порушень правил поведінки на пляжі, при спробі зриву громадських заходів (концерт, збори), коли хулігани, незважаючи на попередження громадян, погрожують застосуванням фізичної сили, нанесенням тілесних ушкоджень. Особливо небезпечними бувають п'яні та озброєні хулігани, а тим більше об'єднані в групи. Детально розглядаючи дану слідчу ситуацію, ми дійшли висновку, що вона в будь-якому випадку виникає до моменту порушення кримінальної справи. Виходячи з зазначеного, ми класифікували типові слідчі ситуації на три групи:

- 1) типові слідчі ситуації до порушення кримінальної справи;
- 2) типові слідчі ситуації на початковому етапі розслідування після порушення кримінальної справи;
- 3) типові слідчі ситуації на наступному етапі розслідування.

Ця класифікація є новою і важливою саме у справах про хуліганство. Проведене дослідження показало, що дана слідча ситуація складає майже третину з тих, що виникають на початковому етапі розслідування. А її складність полягає в безпосередньому контакті зі злочинцем під час вчинення ним суспільно небезпечного діяння та обмеженому колі слідчих дій, що можуть бути проведені в даний момент. Тобто розробка комплексу дій у даній слідчій ситуації та вивчення їх працівниками органів внутрішніх справ забезпечить ефективно й швидко розкриття та розслідування значної частини хуліганств.

Починаючи розгляд тактичних операцій в певних слідчих ситуаціях при розслідуванні хуліганств, потрібно дати їм загальну характеристику. На думку О.В. Дулова, тактична операція – це сукупність слідчих, оперативних та інших дій, планованих слідчим з метою вирішення

тактичного завдання, що виникає в процесі розслідування кримінальної справи. У свою чергу, М.В. Салтевський визначає тактичну операцію як засіб діяльності слідчого, застосований для вирішення тактичних завдань, що виникають при розкритті, розслідуванні і попередженні злочинів [10, с. 305]. Ми повністю погоджуємося з процитованими думками про зміст поняття тактичної операції, тому маємо зазначити помилковість визначення В.М. Рябикіним такої тактичної операції при розслідуванні кримінальних справ про хуліганство, як “встановлення джерел доказів” [9, с. 448]. На його думку, вона включає: проведення оперативно-розшукових заходів, використання процесуальних засобів – огляд місця події, обшук, виїмка, а іноді й накладення арешту на кореспонденцію; встановлення можливих свідків-очевидців та їх допити; витребування інформації з криміналістичних обліків та автоматизованих інформаційно-довідникових систем. У випадках вчинення хуліганства, передбаченого ч. 3, 4 ст. 296 КК України, необхідно провести освідування потерпілого і хуліганів, призначити судову експертизу для дослідження засобів вчинення хуліганства на предмет віднесення їх до конкретного виду зброї (холодної, вогнепальної та ін.) [9, с. 448]. Усе вищевизначене не просто може виникнути в будь-якій слідчій ситуації, а пронизує весь процес розслідування хуліганств. Тобто дана тактична операція є всім процесом розслідування. Що, на нашу думку, є нонсенсом, адже тактична операція направлена на виконання конкретних завдань у слідчих ситуаціях.

Зі свого боку, ми хотіли визначити ті тактичні операції, що виникають під час розслідування хуліганств: „затримання злочинця на місці події”, „викриття неправдивого свідка”, „демонстрація поінформованості слідчого” [10, с. 308] тощо.

Питанням типових слідчих ситуацій на наступному етапі розслідування хуліганства науковці приділяли увагу недостатньо. Ми погоджуємося з позицією В.І. Захаревського, який у своїй роботі розглядає такі типові слідчі ситуації:

1. Ситуації, для яких характерна наявність повних даних про злочинне діяння, виявлена конкретна особа чи група осіб, які вчинили хуліганство.

2. Ситуація, коли виявлений підозрюваний, а при груповому хуліганстві – декілька підозрюваних, але наявних даних недостатньо для доведення їх причетності до хуліганства.

3. Ситуація, що характеризується наявністю неповних даних про подію злочину, відсутністю відомостей про особу чи групу осіб, що вчинили дане діяння [2, с. 21].

Дослідження, що провів В.І. Захаревський, показало, що перша слідча ситуація має місце в 69,7 % кримінальних справ, друга – в 25,3 %, третя – в 5%.

Таке процентне співвідношення зумовлено виділенням лише трьох типових слідчих ситуацій на наступному етапі розслідування. Але при вивченні кримінальних справ ми дійшли висновку, що типових слідчих ситуацій набагато більше. Тому крім слідчих ситуацій, які визначив В.І. Захаревський, ми хотіли б виділити такі:

1. Ситуація, коли затримані підозрювані, один з яких відмовляється від вчиненого діяння, а інші визнають, що вони вчинили його групою.

2. Ситуація, коли всі підозрювані відмовилися зізнатися у вчиненні цього діяння, але є наявність повних даних про злочинне діяння.

3. Ситуація, коли всі підозрювані зізналися у вчиненні цього діяння, але наявних даних недостатньо для доведення їх причетності до вчинення хуліганства.

Зміст вищенаведених слідчих ситуацій визначається передусім характером інформації про обставини злочину, особу підозрюваного чи групу осіб, про можливу їх поведінку в процесі розслідування, що дає можливість попередити виникнення конфліктних ситуацій і окреслити особливості проблемних питань, що потребують вирішення.

Розслідування повинно бути організованим і цілеспрямованим, слідчі дії мають виконуватись у певній послідовності, погоджуватись з оперативними заходами. З цією метою здійснюється планування (в усній чи письмовій формі). Усна форма полягає в тому, що отримавши повідомлення про подію хуліганства, орган дізнання або слідчий оцінює його і визначає, чи достатньо підстав для порушення кримінальної справи про хуліганство (ст. 94 КПК України, ст. 296 КК України). Якщо необхідно, проводиться перевірка у відповідності до ст. 97 КПК України та приймається рішення про порушення справи, намічаються початкові слідчі дії. Фактично це й є планування, яке здійснюється в усній формі. Воно характерне для простих слідчих ситуацій, які зустрічаються частіше за все на початковому етапі розслідування [8, с. 449].

Отже, констатуючи все вищезазначене, зробимо такі **висновки**. Під час розслідування кримінальних справ про хуліганство виникають різні слідчі ситуації. Їх можна класифікувати за етапами розслідування кримінальної справи на типові слідчі ситуації до порушення кримінальної справи, типові слідчі ситуації на початковому етапі розслідування після порушення кримінальної справи та типові слідчі ситуації на наступному етапі розслідування.

Проведене дослідження дало змогу визначити нові типові слідчі ситуації, що виникають на подальшому етапі розслідування. Наприклад, ситуації, коли затримані підозрювані, один із яких відмовляється від вчиненого діяння, а інші визнають, що вони його вчинили групою; коли всі підозрювані заперечують участь у вчиненні цього діяння, але є наявність повних даних про злочинне діяння; коли всі підозрювані зізналися у вчиненні цього діяння, але наявних даних не-

достатньо для доведення їх причетності до вчинення хуліганства.

Бібліографічні посилання

1. Гаухман Л.Д. Расследование по делам о телесных повреждениях и хулиганстве. – М., 1975.
2. Захаревский В.И. Характеристика и методы разрешения следственных ситуаций по делам о хулиганстве: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М., 1990.
3. Корнуков В.М., Михайленко А.Р., Чичко В.Н. Производство по делам о хулиганстве: Методическое пособие. – Саратов, 1977.
4. Криміналістика. – М., 1974.
5. Криміналістика: Учеб. / Под ред. Р.С. Белкина, Г.Г. Зуйкова. – М., 1968.
6. Криміналістика: Учеб. пособ. / Под ред. Н.И. Порубова. – Минск, 1997.
7. Криміналістика: Підруч. / За ред. В.Ю. Шепітька. – К., 2001.
8. Методика расследования преступлений // За ред. М.В. Салтевского, А.Е. Крикунова, П.Н. Назарова. – К., 1974.
9. Рябикін В.М. Особливості початкового етапу розслідування хуліганства // Криміналістика у протидії злочинності: Матер. наук.-практ. конф. – К., 2009. – С. 447-450.
10. Салтевський М.В. Криміналістика (у сучасному викладі): Підруч. – К., 2005.

Надійшла до редакції 04.11.2010 р.

Г.В. Кириченко

викладач

*(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)*

ПОВНОВАЖЕННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ПІДРОЗДІЛІВ У СФЕРІ ОРД: ПРАВОВА НЕВИЗНАЧЕНІСТЬ

Розглянуто компетенцію суб'єктів ОРД та проблеми удосконалення їх правового статусу.

Ключові слова: *оперативно-розшукова діяльність, повноваження підрозділів ОРД, статус суб'єктів ОРД.*

Рассмотрена компетенция субъектов ОРД и проблемы совершенствования их правового статуса.

Ключевые слова: *оперативно-розыскная деятельность, полномочия субъектов ОРД, статус субъектов ОРД.*

Jurisdiction of operative-search activity subjects and problems of perfection of their legal status are examined here.

Key words: *operative-search activity, plenary powers of subjects, legal status of subjects.*

Постановка проблеми. Розвиток сучасної злочинності досяг свого апогею і характеризується високим рівнем професіоналізму та організованості. На жаль, все частіше доводиться чути про факт налагодженої «співпраці» між окремими посадовими особами владних структур та організованими злочинними організаціями. Злочинці мо-

жуть придбати найновішу техніку, залучити до своєї злочинної діяльності фахівців різних професій, мають у розпорядженні свою розвідку та контррозвідку. Найнебезпечніше – вони мають підтримку можновладців, тим самим значно ускладнюючи роботу правоохоронних органів. Задля подолання вищезазначених перешкод та з метою одержати необхідну інформацію про факти підготовки чи вчинення злочинів такими організаціями проводяться відповідні оперативно-розшукові заходи, зокрема проникнення в злочинну групу негласного працівника оперативного підрозділу або особи, яка співробітничала з останнім, із збереженням у таємниці достовірних даних щодо їх особистості.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми, показує, що проблема *повноважень підрозділів оперативно-розшукової діяльності* знаходиться в центрі уваги науковців. Вона стає пріоритетною темою наукових дискусій на сторінках юридичних видань України [1-11]. Але існуючі публікації не вичерпують усієї складності проблеми, а, швидше, утворюють фундаментальну базу для подальшого її дослідження.

Мета даної роботи – створити концептуальну модель законодавчого визначення правового статусу суб'єктів ОРД.

Виклад основного матеріалу дослідження. Права працівників оперативних підрозділів регулюються Законом України «Про оперативно-розшукову діяльність» від 18 лютого 1992 р., Законом України «Про розвідувальні органи України» від 22 березня 2001 р., чинним Кримінальним кодексом України.

Закон дозволяє здійснювати проникнення в злочинну групу негласного працівника оперативного підрозділу або особи, яка співробітничала з ним, із збереженням у таємниці достовірних даних щодо їх особистості. Такий захід здійснюється під легендою. Проникнення в злочинну групу працівника оперативного підрозділу чи особи, яка співробітничала з ним, на практиці та в науковій літературі, називається оперативним проникненням.

Оперативне проникнення – це складна операція по впровадженню оперативного працівника чи конфідента в злочинне угруповання, яке має стійкий характер, глибоку законспірованість, жорстку внутрішню дисципліну, спрямоване на вчинення завчасно підготовлених тяжких злочинів. Об'єктом оперативного проникнення можуть бути незаконні озброєні формування, формування, що планують здійснення насильницького захоплення влади, терористичні акції, бандитизм, інші небезпечні посягання на правопорядок у державі.

Збитки чи шкода, нанесені діями штатного негласного працівника при виконанні ним завдання, відшкодовуються за рахунок державного бюджету, а такий працівник не несе відповідальності за причинену шкоду чи збитки, якщо його дії були необхідні для виконання завдання.

Підставами для виконання спеціального завдання здебільшого є:

- інформація про систематичні правопорушення на підприємствах, в організаціях і установах, які дають привід вважати, що на цих об'єктах діють злочинні групи;
- інформація про вчинення посадовими особами організованих злочинних дій;
- інформація про глибоко законспіровану підготовку тяжких злочинів, яку необхідно перевірити для попередження таких злочинів;
- інформація про розвідувально-підривну діяльність спецслужб іноземних держав та організацій.

Участь в організованій групі чи злочинній організації передбачає обов'язкову причетність до злочинів, скоєних подібними формуваннями. Така причетність, безумовно, має вимушений характер.

Вимушене заподіяння шкоди правоохоронним інтересам, не будучи злочином, формально повинно підпадати під ознаки діяння, передбаченого кримінальним законом. Причому здійснення діяння, що підпадає під ознаки злочину невеликої або середньої тяжкості, незалежно від форми вини, а також деяких тяжких і особливо тяжких злочинів, здійснених з необережності, не тягне за собою кримінальної відповідальності особи, виконуючої спеціальне завдання.

Особа, яка виконує спеціальне завдання, підлягає кримінальній відповідальності лише за вчинення у складі злочинної організації чи організованої групи особливо тяжкого злочину, вчиненого умисно і поєднаного з насильством над потерпілим, або тяжкого злочину, вчиненого умисно і пов'язаного зі спричиненням тяжкого тілесного ушкодження потерпілому або настання інших тяжких або особливо тяжких наслідків. Також такі особи не можуть бути засудженими до довічного позбавлення волі, а покарання у виді позбавлення волі не може бути призначене їй на строк, більший ніж половина максимального строку позбавлення волі, передбаченого законом за цей злочин.

Теоретично законодавець чітко визначає права та обов'язки негласних працівників, але слід звернути увагу на те, що на практиці, на жаль, оперативні підрозділи зіштовхуються з цілим рядом незрозумілих фактів, які не регулюються жодним законодавчим чи нормативним актом.

Згідно з коментарем до ст. 43 Кримінального кодексу України про необхідність негласного проникнення працівника оперативного підрозділу або особи, яка співробітничала з оперативним підрозділом, до складу організованої групи чи злочинної організації *має бути винесена постанова*, яка затверджується начальником органу, до складу якого входить підрозділ, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, а у деяких таких випадках – безпосередньо начальником такого підрозділу. На практиці ж підлягає сумніву той факт, що начальник оперативного підрозділу підпише постанову про проведення такого

оперативно-розшукового заходу через те, що не існує відповідного алгоритму дій та відомчого наказу, який би регулював подальшу поведінку оперативного працівника. Зазначимо, що відомчий акт – це підзаконний нормативний акт (указ, інструкція, нормативний наказ тощо), що видається в межах компетенції того чи іншого органу виконавчої влади (міністерства, комітету, відомства), який містить вторинні (похідні) норми, що розкривають і конкретизують первинні норми, приймаються на їх підставі, спрямовані на їх виконання.

Припустимо, що начальник таки підпише постанову. Чи не буде він у випадку, коли життя та здоров'я негласного працівника опиниться під загрозою, внаслідок виконання останнім своїх повноважень, нести відповідальність за ст. 365 КК України (Перевищення влади або службових повноважень, тобто умисне вчинення службовою особою дій, які явно виходять за межі наданих їй прав чи повноважень, якщо вони заподіяли істотну шкоду охоронюваним законом правам та інтересам окремих громадян, або державним чи громадським інтересам, або інтересам юридичних осіб)? Оперативник, у свою чергу, не може контролювати свою поведінку належним чином і постійно ризикує порушити закон і нести відповідальність за чинним Кримінальним кодексом.

Наукова і правова невизначеність поняття оперативно-розшукових заходів та їх переліку актуалізує теоретичну й законодавчу розробку цієї проблеми, що має практичне значення для підвищення ефективності правозастосовного процесу органів, які ведуть боротьбу з організованою злочинністю і корупцією, а також суду та підвищення гарантій забезпечення прав людини, що притягується до цієї сфери.

Слід зазначити, що на сьогодні ані чинний КПК України, в якому термін «оперативно-розшуковий захід» вживається у ч. 1 ст. 103, ч. 3 ст. 104 КПК поряд з термінами «оперативно-розшукові дії» (ч. 3 ст. 104 КПК), «розшукові дії» (ч. 5 ст. 104, ч. 3 ст. 114 КПК), ані Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність» від 18 лютого 1992 р. не дають його визначення. Окрім того, сам термін «оперативно-розшуковий захід» навіть не включається до законодавчого визначення поняття ОРД (ст. 2 Закону про ОРД) як невід'ємна її складова, хоча згадується в низці його норм.

Аналізуючи вищезазначену проблему, не можна забувати і про концепцію оперативного ризику, яку в найбільш розгорнутому вигляді розробив В.Г. Самойлов. Він неодноразово зазначав, що необхідність проведення оперативно-розшукових заходів ставить оперативника в умови постійного професійного ризику, тому що благополучний результат не завжди гарантований. З іншого боку, ухилитись від прийняття рішення про проведення такого оперативно-розшукового заходу він не може, бо в цьому випадку теж ризикує можливістю порушення законності, своїм авторитетом, престижем

професії та оперативного підрозділу.

Підбиваючи підсумок, слід зробити наголос на актуальності та значущості досліджуваної проблеми і порадити законодавцеві врахувати досвід іноземних країн.

У практиці ФБР США, наприклад, використовуються такі поняття, як «таємна операція» та «секретний агент». Відповідно до вказівок міністра юстиції, секретний – це штатний співробітник, який працює під керівництвом та контролем ФБР у конкретному розслідуванні, чиї стосунки приховуються від третіх осіб під час операції шляхом використання прикриття або вигаданих установчих даних.

Таємна операція – це операція негласного розслідування, в якій використовується секретний агент. ФБР США звертається за допомогою секретних агентів у кримінальних розслідуваннях з 1972 р.

У США метод таємних операцій використовується багатьма різноманітними органами: ФБР, ЦРУ, Розвідувальним управлінням Міністерства оборони, війською контррозвідкою, Агентством з боротьби у розповсюдженні наркотиків, Службою імміграції та натуралізації, Митною службою, Береговою охороною тощо. Секретні агенти в США можуть скоювати злочин у ході таємних операцій, однак при цьому *встановлена спеціальна процедура їх санкціонування керівництвом ФБР або старшим спеціальним агентом, який контролює проведення таємної операції*.

Керівництво ФБР США зобов'язане у письмовому вигляді завчасно санкціонувати участь секретного агента або освідомлювача у діях, які кваліфікуються як «фелонія» (злочин, який карається позбавленням волі на строк вище одного року або смертною карою). Старший спеціальний агент, який контролює проведення таємної операції, наділений правом письмового попереднього санкціонування участі секретного агента у незаконних торговельних операціях або в інших протиправних діяннях, які кваліфікуються як менш тяжкі злочини, з категорії «місдимінорів» (злочин, який карається позбавленням волі на строк до одного року).

Висновок. Українському законодавцеві при розробці спеціального законодавства по боротьбі з організованою злочинністю необхідно вирішити проблему створення ефективного механізму правового регулювання ОРД (алгоритму дій), враховуючи специфіку організованої злочинності, наявність таких її рис, як структурованість; ієрархія структурних елементів; законспірованість; наявність в організованих злочинних угрупованнях розвідувальних та контррозвідувальних дій: виявлення майбутньої жертви злочину, аналіз її зв'язків, виявлення її реального фінансового стану; технічних підрозділів, які забезпечені відповідними засобами для негласного збору інформації тощо.

Якщо брати до уваги всі перелічені обставини, то можна визначити, що вони вимагають від держави проведення спеціальних оперативно-розшукових заходів у процесі боротьби з організованою зло-

чинністю. Можливо, слід подумати про створення відділу штатних негласних співробітників, які будуть конфіденційно співпрацювати з органами, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність

Перспективи подальшого дослідження даної проблеми вбачаються в розкритті проблеми співвідношення повноважень органів дізнання і підрозділів, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність.

Бібліографічні посилання

1. Про оперативно-розшукову діяльність: Закон України від 18 лютого 1992 р. // ВВР. – 1992. – № 22. – Ст. 303.
2. Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю: Закон України від 30 червня 1993 р. // ВВР. – 1993. – № 35. – Ст. 358.
3. Про розвідувальні органи України: Закон України від 22 березня 2001 р.
4. *Мантуляк Ю.В.* Виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації як обставина, що виключає злочинність діяння (соціально-юридична характеристика) // Науковий вісник Чернівецького університету. – 2005. – № 273.
5. *Тертышник В.М., Тертышник А.И.* Концептуальные проблемы использования в доказывании по уголовному делу материалов оперативно-розыскной деятельности (по законодательству России и Украины) // Право и политика. – 2001. – № 7. – С. 52-61.
6. *Тертышник В.М.* Верховенство права та забезпечення встановлення істини в кримінальному процесі України: Монограф. – Дніпропетровськ, 2009.
7. *Уваров В.Г.* Проблеми реалізації оперативно-розшукової інформації органом дізнання: Монограф. – Х., 2009.
8. Уголовное право США: Сб. нормативных актов. – М., 1985.
9. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – 7-е вид., перероб. та доп. – К., 2010.
10. *Шумило М.Є.* Наукові засади використання оперативно-розшукових матеріалів у доказуванні в кримінальних справах // Судова реформа в Україні: проблеми і перспективи. – К.; Х., 2002. – С. 188-191.
11. *Шумило М.Е.* Производство неотложных следственных действий органом дознания Службы безопасности Украины: Учебное пособие. – К., 1992.

Надійшла до редакції 03.02.201

В.В. Литвинов

викладач

*(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)*

УДК 343.102

ПОНЯТТЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПЕРЕСЛІДУВАННЯ ТА ЙОГО ПОЧАТОК У КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

Досліджено теоретичні та законодавчі положення щодо визначення поняття «кримінальне переслідування» та моменту його початку в кримінальному судочинстві. На підставі проведеного дослідження ви-

значено функції кримінального переслідування та складові частини.

Ключові слова: кримінальне переслідування, початок кримінального переслідування, скоєння злочину, вина особи, принцип змагальності.

Исследуются теоретические и законодательные положения относительно определения понятия «уголовное преследование», а также момента его начала. На основании проведенного исследования определены функции уголовного преследования и его составляющие.

Ключевые слова: уголовное преследование, начало уголовного преследования, совершение преступления, виновный, принцип соревновательности.

Probed theoretical and legislative positions in relation to determination of conduct of criminal prosecution and to the moment of his beginning in the criminal procedure. On the basis of the conducted research proposed determination of conduct of criminal prosecution, and also the moment of his beginning in the criminal procedure.

Key words: criminal prosecution, beginning of criminal prosecution, fulfilment of the crime, guilty, a principle соревновательности.

Постановка проблеми. Малою судовою реформою 2001 р., а також Концепцією реформування кримінальної юстиції України 2008 р. [7, с. 23] визначено, що кримінальне судочинство України повинно проводитися на засадах змагальності рівних у своїх правах сторін захисту та обвинувачення.

Нормами КПК України не визначено, яку саме функцію виконують органи досудового розслідування. Статтею 22 КПК України зазначається, що посадові особи, які уповноважені проводити досудове розслідування (згідно зі ст. 22 КПК це прокурор, слідчий і особа, яка проводить дізнання), повинні повно, всебічно та об'єктивно розслідувати кримінальну справу. Таким чином, зазначені органи зобов'язані виявити як ті обставини, що викривають, так і ті, що виправдовують обвинуваченого, а також обставини, що пом'якшують і обтяжують його відповідальність, тобто виконувати як функцію обвинувачення, так і функцію захисту, що не можна поєднати в одному суб'єкті кримінального процесу. На цей недолік у діяльності осіб, що здійснюють досудове розслідування, звертали увагу ще за часів царської Росії [3, с. 26].

З цього питання у вчених-процесуалістів існують різні думки. Одні вважають, що органи досудового розслідування виконують функцію встановлення, перевірки даних відносно злочинів, їх розслідування [5, с. 59]; інші – що функцію обвинувачення [19; 6, с. 72; 16]. У концепції реформування кримінальної юстиції зазначається, що досудове розслідування полягає лише у збиранні (гласними та негласними методами) і фіксації фактичних даних про обставини кримінального правопорушення та встановлення осіб, які його вчинили [7].

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Зазначену проблему досліджували: М.С. Строгович,

В.С. Зеленецький, О.Г. Халіулін, О.Б. Соловійов, Н.А. Якубович, М.О. Чельцов та ін.

Актуальність цієї статті обумовлена відсутністю у чинному КПК України норм, якими б визначалась функція органів досудового розслідування.

Мета статті полягає у визначенні та формулюванні функції, яку здійснюють органи досудового розслідування, а також моменту її початку.

Завданням статті є дослідження наукових розробок, чинного законодавства та юридичної практики щодо функції, яку виконують органи досудового розслідування.

Виклад основного матеріалу дослідження. КПК України передбачає права і обов'язки всіх учасників, які беруть участь у кримінальному судочинстві. Серед цих учасників правом на захист КПК України наділяє підозрюваного та обвинуваченого. Нещодавно до КПК України внесено зміни, згідно з якими свідку дано право відмовитися від надання показань, якщо у нього немає можливості вільно, без неправомірних обмежень, отримувати правову допомогу в обсязі і формах, як він того потребує, в тому числі запросити захисника. Зазначене свідчить, що на стадії досудового розслідування присутня сторона захисту, яка відстоює свої права. Якщо ж на стадії досудового розслідування існує сторона захисту, то логічно припустити, що вона захищає свої інтереси від сторони, яка її обвинувачує [15, с. 254-262]. Таким чином, доречно підтримати думку про те, що на стадії досудового розслідування особа, яка уповноважена його проводити, здійснює функцію кримінального переслідування.

Ця функція насамперед виявляється в дослідженні злочинної діяльності особи, яка підозрюється чи обвинувачується у вчиненні злочину. М.С. Строгович називав таку функцію «кримінальне переслідування або обвинувачення» [19, с. 15] та характеризував її як складну діяльність, котра включає в себе притягнення до кримінальної відповідальності і підтримання обвинувачення перед судом [19, с. 56]. Кримінальне переслідування, за визначенням М.С. Строговича, – це сукупність процесуальних дій, спрямованих на те, щоб викрити в скоєнні злочину притягнену до кримінальної відповідальності особу та забезпечити застосування до неї заслуженого покарання [18, с. 99].

У великому тлумачному словнику української мови зазначається, що кримінальне переслідування – це сукупність указаних у законі дій (збирання доказів, проведення допитів, обшуків і т. ін.) для розкриття злочинів і виявлення винуватих [1, с. 745]. Термін «переслідувати» означає «гнатись слідом за ким-небудь, намагаючись наздогнати, захопити, знищити (вистежувати кого-небудь з метою покарання, віддання до суду)» [1, с. 927].

У концепції по реформуванню кримінальної юстиції зазначено,

що кримінальне переслідування – виключна процесуальна функція прокурора, яка полягає у висуненні від імені держави обвинувачення, направленні кримінальної справи до суду, підтриманні державного обвинувачення в суді, участі у перегляді судових рішень у кримінальних справах в апеляційній та касаційній інстанціях [7].

З таким визначенням ми погоджуємося частково, адже кримінальне переслідування починається не з моменту затвердження прокурором обвинувального висновку (тобто порушення державного обвинувачення), а набагато раніше, ще в стадії досудового розслідування. А тому можливо говорити, що кримінальне переслідування здійснюється і органами досудового розслідування.

Більшість учених кримінальне переслідування визначають як діяльність з викриття у вчиненні злочину підозрюваного чи обвинуваченого. Зазначена думка підтверджується і в законодавстві деяких держав пострадянського простору. Наприклад, пунктом 55 ст. 5 КПК Російської Федерації кримінальне переслідування визначається як процесуальна діяльність, що здійснюється стороною обвинувачення з метою викриття підозрюваного, обвинуваченого у вчиненні злочину [11].

А.Я. Дубинський зазначав, що під кримінальним переслідуванням слід розуміти застосування до певної особи заходів процесуального характеру, які виражають ставлення до неї органу розслідування як до особи, обвинуваченої у вчиненні злочину чи підозрюваної у ньому [4, с. 23-24].

Подібної думки дотримується і А.П. Гуляєв, який зазначає, що функція кримінального переслідування розуміється як кримінально-процесуальна діяльність, яка складається з формулювання і обґрунтування висновку про скоєння певною особою конкретного злочину [2, с. 15].

На думку І. Рогатюка, кримінальне переслідування можна визначити як дії з доказування події злочину, виявлення особи, що його вчинила, викриття цієї особи у скоєнні злочину, реалізації щодо неї кримінальної відповідальності [16, с. 81].

У подальших наукових дослідженнях визначення кримінального переслідування вченими детальніше конкретизується, а саме зазначається, якими саме органами здійснюється кримінальне переслідування та в яких процесуальних діях воно виражається.

Так, досліджуючи це питання, С.В. Прилуцький вказує, що кримінальне переслідування – це діяльність спеціальних органів і суб'єктів з доказування вини особи у вчиненні злочину, притягнення її до кримінальної відповідальності та обвинувачення у вчиненні злочину [14, с. 70].

А.Б. Соловйов та Н.А. Якубович визначають кримінальне переслідування як функцію спеціально уповноважених законом державних органів і посадових осіб (органу дізнання, слідчого, начальника слід-

чого відділу, прокурора), яка виражається в обов'язку в межах своєї компетенції порушити кримінальну справу в кожному випадку встановлення ознак злочину, вжити всіх заходів щодо встановлення події злочину, осіб, які винні в скоєнні цього злочину, а також їх покарання [17, с. 79-80].

Заслуговує на увагу й думка О.Г. Халіуліна, який, погоджуючись у цілому з переліком осіб, які здійснюють кримінальне переслідування, зазначає, що кримінальне переслідування може бути функцією не тільки спеціально уповноважених органів та посадових осіб, але й інших фізичних осіб, які є потерпілими у справі (наприклад, у справах, що можуть бути порушені лише за скаргою потерпілого) [20, с. 31-32]. Зазначена думка є актуальною й щодо кримінальних справ публічного обвинувачення. Адже, як відомо, згідно зі ст. 267 КПК України у разі відмови прокурора від підтримання державного обвинувачення (тобто від здійснення кримінального переслідування) потерпілий має право самостійно підтримувати обвинувачення [12].

Подібної думки дотримується і законодавець Республіки Білорусь, який в п. 48 ч. 1 ст. 6 КПК РБ визначає кримінальне переслідування як процесуальну діяльність, що здійснюється органом дізнання, дізнавачем, слідчим, прокурором, приватним обвинувачем з метою встановлення факту і обставин скоєння суспільно небезпечного діяння, передбаченого кримінальним законом, і особи, яка його скоїла, а також для забезпечення застосування до такої особи покарання, або інших заходів кримінальної відповідальності, або примусових заходів безпеки і лікування [10].

Визначення поняття кримінального переслідування передбачено і в інших країнах пострадянського простору. Так, у ст. 7.0.4 КПК Азербайджанської Республіки кримінальне переслідування визначено як процесуальна діяльність, що здійснюється з метою встановлення події злочину, викриття особи, яка вчинила діяння, передбачене кримінальним законом, пред'явлення їй обвинувачення, підтримання цього обвинувачення у суді, призначення покарання, забезпечення у випадку необхідності заходів процесуального примусу [8].

Пункт 13 ст. 7 КПК Республіки Казахстан визначає кримінальне переслідування як процесуальну діяльність, здійснювану стороною обвинувачення з метою встановлення діяння, забороненого кримінальним законом, і особи, винної в скоєнні злочину, а також для забезпечення застосування до такої особи покарання чи інших заходів кримінально-правового впливу [9].

Аналізуючи вищезазначені визначення кримінального переслідування, що містяться в КПК інших країн, слід звернути увагу на думку О.Г. Халіуліна про те, що покарання осіб, які винуваті у вчиненні злочину, більш коректно було б іменувати підтриманням обвинувачення

перед судом, так як призначення покарання є виключною функцією суду. А тому автор пропонує включити до поняття кримінальне переслідування порушення кримінальної справи, провадження розслідування (збирання обвинувальних доказів), висунення обвинувачення проти конкретної особи, формулювання цього обвинувачення та підтримання його в суді [20, с. 31-32], з чим погоджуємося і ми.

Цілком справедливо зазначає В.С. Зеленецький, що саме викриття не є для органів розслідування самоціллю. Їх діяльність у всіх випадках направлена на те, щоб встановити дійсно винного в скоєнні злочину громадянина і добитися його покарання [6, с. 73]. Щоб не перетворитися на безконтрольну діяльність, ціллю якої є будь-яким способом довести вину особи у вчиненні злочину, кримінальне переслідування повинно повністю контролюватися законом, здійснюватися визначеними законом посадовими особами у певний проміжок часу із застосуванням передбачених законом засобів його здійснення. Посадова особа, яка здійснює кримінальне переслідування, повинна будувати свою діяльність на законно добутих доказах та враховувати у своїй діяльності і докази, надані стороною захисту, які вказують на неможливість здійснення кримінального переслідування. Як зазначають С. Щерба та Т. Решетнікова, кримінальне переслідування – це процесуальна діяльність прокурора і уповноважених на те посадових осіб, направлена на збір доказів винуватості підозрюваного, обвинуваченого в скоєнні злочину, з метою справедливого і законного вирішення кримінальної справи [22, с. 66].

На нашу думку, досягти справедливого і законного рішення у справі можна лише при здійсненні об'єктивного і законного кримінального переслідування. Це означає, що, окрім обвинувальних доказів, органи розслідування, які здійснюють кримінальне переслідування, повинні досліджувати встановлені в ході досудового розслідування або надані стороною захисту виправдувальні докази, які перешкоджають здійсненню кримінального переслідування. Така діяльність впливає з принципу змагальності, який на стадії досудового розслідування виражається лише частково. Органи, які здійснюють досудове розслідування, зобов'язані досліджувати та оцінювати «виправдувальні докази». І лише після того, як встановлять, що обвинувальні докази домінують над виправдувальними, здійснювати подальше кримінальне переслідування. Як приклад цього можна привести обов'язок органів досудового розслідування закрити кримінальну справу у випадку встановлення реабілітуючих підстав (ст. 213 КПК України), або право прокурора відмовитися від підтримання державного обвинувачення. Продовження здійснення кримінального переслідування у випадку встановлення підстав, за яких подальше здійснення кримінального переслідування є неможливим, буде протизаконним.

Багато дискусій в науковій літературі викликає визначення моменту початку здійснення кримінального переслідування. На нашу думку, слід погодитися з міркуванням, що кримінальне переслідування може здійснюватися починаючи зі стадії досудового розслідування, а не на стадії порушення кримінальної справи та під час проведення оперативно-розшукових дій. О.Г. Халіулін з цього приводу зазначає, що кримінальне переслідування буде здійснюватися не при провадженні оперативно-розшукових заходів, а при провадженні слідчих дій, які спрямовані на надання результатам ОРД доказового значення. Крім цього, оперативно-розшукові заходи можуть провадитися незалежно від порушення кримінальної справи. Навіть у випадку, коли оперативно-розшукові заходи проводяться у зв'язку з надходженням інформації про скоєний злочин або про злочин, що готується, самі по собі матеріали ОРС можуть бути нереалізованими у випадку неможливості надати їм процесуальної форми. Крім того, що дані ОРД не можуть бути підставою для постановки вироку і настання кримінальної відповідальності, вони не можуть навіть бути покладені в основу обвинувачення, яке повинно ґрунтуватися лише на доказах [20, с. 47-48].

Ми вважаємо, що кримінальне переслідування здійснюється починаючи зі стадії досудового розслідування. На стадії порушення кримінальної справи кримінальне переслідування не може виконуватися повною мірою за таких причин. По-перше, призначення стадії порушення кримінальної справи є в тому, щоб встановити достатні дані, які вказують на наявність або відсутність ознак злочину. А тому всі процесуальні дії цієї стадії направлені не на здійснення кримінального переслідування, а на вирішення питання про можливість його здійснення, а саме на порушення чи відмову в порушенні кримінальної справи. Було б нелогічно здійснювати кримінальне переслідування, не встановивши, чи має конкретне діяння ознаки складу злочину. З цього приводу І. Рогатюк справедливо зазначає, що з моменту порушення кримінальної справи до появи в процесі підозрюваного чи обвинуваченого слідчий здійснює функцію кримінального переслідування невизначеної особи, виходячи з розумного припущення: якщо є злочин, значить, його хтось вчинив. Коли буде встановлено, що не буде події злочину, тоді зазначене переслідування слід визнати позбавленим із самого початку внутрішнього змісту (переслідували того, кого в природі не існує) [16, с. 81]. По-друге, здійснення кримінального переслідування на стадії порушення кримінальної справи не регламентовано законом. На цій стадії не можна прийняти рішення щодо подальшого продовження кримінального переслідування чи відмови від нього (відмовити у порушенні кримінальної справи за недоведеністю участі особи у злочині неможливо, адже для прийняття такого рішення необхідно встановити всі фактичні дані розслідуваного діян-

ня, що неможливо на стадії порушення кримінальної справи). Кримінальне переслідування тісно пов'язане з заходами примусу, що передбачені КПК України (особистий обшук, поміщення на стаціонарне обслідування до психіатричної лікарні тощо), що також неможливо здійснити на стадії порушення кримінальної справи.

З викладеного можна дійти висновку, що поки кримінальне судочинство містить у собі стадію порушення кримінальної справи, кримінальне переслідування може існувати лише в рамках кримінальної справи, що по своїй суті є матеріальною формою кримінального переслідування.

Існує полеміка і щодо початку кримінального переслідування на стадії досудового розслідування. Деякі автори вважають, що кримінальне переслідування починається з моменту порушення кримінальної справи. Так, М.О. Чельцов вважає, що кримінальне переслідування проводиться не обов'язково стосовно певної особи, воно може проводитись і стосовно самого факту події злочину, коли обвинуваченого ще не існує, бо така особа ще не встановлена слідством [21, с. 88-89].

Існують думки, що кримінальне переслідування починається і ведеться тільки стосовно конкретної особи, яка обвинувачується у скоєнні злочину [19, с. 60].

А.Б. Соловійова та Н.А. Якубович вважають, що у випадку порушення кримінальної справи за фактом скоєння злочину початковим моментом кримінального переслідування є проведення першої процесуальної дії, яка пов'язана з застосуванням зазначених заходів процесуального примусу [17, с. 85].

У цьому аспекті заслуговує на увагу думка В.С. Зеленецького, який, досліджуючи кримінально-процесуальні функції слідчого, зазначає, що в залежності від етапу досудового слідства кримінальне переслідування як діяльність слідчого, спрямована на встановлення особи, яка вчинила злочин, і притягнення її в якості обвинуваченого, здійснюється в різних формах. Спочатку слідчий повинен викрити конкретну особу в скоєнні злочину, а потім притягти її в якості обвинуваченого [6, с. 74].

Подібної думки притримується й І. Рогатюк, який зазначає, що кримінальне переслідування можна визначити як родове поняття, що складається з двох частин – неперсоніфіковане (невизначене) і персоніфіковане (визначене) переслідування [16, с. 81].

Вважаємо, що слід підтримати зазначені вище думки. На наш погляд, кримінальне переслідування складається з двох частин. Перша частина – це розшукове кримінальне переслідування, спрямоване на пошук особи, яка вчинила злочин. А друга частина – це доведення вини особи, стосовно якої у справі є докази її причетності до вчиненого злочину. Тобто це є кримінальне переслідування особи.

На нашу думку, перша частина кримінального переслідування

починається з моменту порушення кримінальної справи за фактом вчинення злочину. Приймаючи зазначене рішення, слідчі органи встановлюють у діях невідомої особи склад злочину, а значить, і необхідність здійснення розшукового кримінального переслідування, яке проявляється у здійсненні слідчих дій, спрямованих на встановлення особи, яка причетна до скоєного злочину. Здійснюючи пошукове кримінальне переслідування, слідчі органи намагаються знайти відповідь на питання: хто саме вчинив злочин?

Про те, що пошукове кримінальне переслідування здійснюється ще до встановлення конкретної особи, яка підозрюється або обвинувачується у вчиненні злочину, яскраво свідчить те, що законодавець надав можливість користуватися послугами захисника свідку (ст. 44, 69-1 КПК України) [12].

На нашу думку, друга частина кримінального переслідування розпочинається з моменту появи у кримінальній справі особи, щодо якої у слідчих органів з'являються фактичні дані, які вказуватимуть на її причетність до вчинення злочину.

Початок кримінального переслідування особи не потрібно «прив'язувати» до процесуальних рішень, зокрема, затримання особи згідно зі ст. 106, 115 КПК України, обрання запобіжного заходу або притягнення як обвинуваченого. Щоб прийняти згадані рішення, слідчі органи вже повинні володіти певними доказами, які вказують на те, що саме ця конкретна особа вчинила злочин. Тим більше що чинний КПК чітко не роз'яснює, хто ж такий підозрюваний. Так, у ч. 1 ст. 43-1 КПК України зазначається: «Підозрюваним визнається: 1) особа, затримана за підозрою у вчиненні злочину; 2) особа, до якої застосовано запобіжний захід до винесення постанови про притягнення її як обвинуваченого» [12]. У той же час у ч. 1 ст. 106 КПК України зазначається: «орган дізнання вправі затримати особу, підозрювану у вчиненні злочину ...» [12]. Виходить замкнене коло. Хто такий підозрюваний – це затриманий, хто такий затриманий – це підозрюваний.

А тому заслуговує на увагу рішення Конституційного суду Російської Федерації від 27 червня 2000 р. № 11-П у справі про перевірку конституційних положень ч.1 ст. 47 и ч. 2 ст. 51 КПК РФ у зв'язку зі скаргою громадянина Маслова В.І. У пункті 3 описової частини вказаної постанови Конституційний суд Російської Федерації зазначив, що кримінальне переслідування, а відтак і обвинувальна діяльність, що спрямована проти конкретної особи, може підтверджуватися постановою про порушення стосовно зазначеної особи кримінальної справи, проведенням стосовно цієї особи слідчих дій (обшуку, впізнання, допиту тощо), а також іншими засобами, які застосовуються з метою її викриття, або такими, що вказують на наявність підозри проти неї, наприклад роз'яснення права не давати свідчення проти себе [13].

Доцільно було б передбачити, що кримінальне переслідування особи розпочинається з моменту здійснення стосовно неї процесуальних дій, направлених на її викриття у вчиненні злочину, і роз'яснення їй у зв'язку з цим права на захист. Саме після складення протоколу про роз'яснення права на захист особу слід вважати підозрюваним, а після пред'явлення їй обвинувачення – обвинуваченим.

Таким чином, КПК України було б доречно доповнити нормами, які б визначали поняття «кримінальне переслідування» як здійснювану у відповідності до норм кримінально-процесуального закону діяльність передбачених законом суб'єктів кримінального судочинства, змістом якої є встановлення особи, яка вчинила злочин, доведення, з урахуванням як обвинувальних, так і виправдувальних доказів, вини переслідуваної особи та підтримання державного обвинувачення. Кримінальне переслідування особи розпочинається з моменту складення протоколу про роз'яснення їй права на захист перед здійсненням вперше процесуальної дії, спрямованої на викриття цієї особи у вчиненні злочину.

Із викладеного вище можна дійти таких **висновків**: 1) кримінальне переслідування є основною функцією органів досудового слідства і може здійснюватися лише у порушеній кримінальній справі; 2) кримінальне переслідування складається з двох частин: з розшукового кримінального переслідування і кримінального переслідування особи; 3) початок здійснення кримінального переслідування особи повинен бути регламентований процесуальним документом – протоколом роз'яснення права на захист.

Розглядувана в цій статті тема є доволі об'ємною, а тому для її повного опрацювання потрібно здійснювати подальші дослідження. Останні є доцільними за такими **напрямами наукових розвідок**: 1) співвідношення кримінального переслідування та кінцевих рішень стадії досудового розслідування; 2) види кримінального переслідування.

Бібліографічні посилання

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь, 2005.
2. Гуляев А.П. Следователь в Уголовном процессе. – М., 1981.
3. Даневський В.П. Наше предварительное следствие: его недостатки и реформа. – К., 2003.
4. Дубинский А.Я. Прекращение уголовного дела в стадии предварительного расследования. – К., 1975.
5. Елькин П.С. Сущность советского уголовного процессуального права. – М., 1962.
6. Зеленецкий В.С. Уголовно-процессуальные функции следователя // Вісник Луганського інституту внутрішніх справ. – 2001. – № 2. – С. 69-78.
7. Концепція реформування кримінальної юстиції України: Схвалена Указом президента України № 311/2008 від 8 квітня 2008 р. // Офіційний вісник України. – 2008. – № 27. – С. 20-29.
8. Кримінально-процесуальний кодекс Азербайджанської Республіки // <http://www.isp-rus.info/docs/13.jsp>.
9. Кримінально-процесуальний кодекс Республіки Казахстан // http://www.base.spinform.ru/show_doc.fwx?regnom=1272&oidn=_OSL0VFLFA#_OSL0VFLFA.
10. Кримінально-процесуальний кодекс Республіки Білорусь //

<http://www.levonevsky.org/documentz/upk012007.htm>.

11. Кримінально-процесуальний кодекс Російської Федерації // http://www.consultant.ru/popular/upkrf/11_1.html#p77.

12. Кримінально-процесуальний кодекс України. Станом на 1 вересня 2010 р. – Х., 2010.

13. Постановление Конституционного суда Российской Федерации от 27 июня 2000 г. № 11-П по делу о проверке конституционных положений ч. 1 ст. 47 и ч. 2 ст. 51 УПК РСФСР в связи с жалобой гражданина В.И. Маслова // <http://www.echr.ru/documents/doc/1252150/1252150.htm>.

14. *Прилуцький С.В.* Кримінальне переслідування: теоретико-правовий зміст та проблеми співвідношення // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2005. – № 8. – С. 62-70.

15. *Ривлин А.Л.* Понятие обвинения, его место в советском уголовном судопроизводстве // Вопросы государства и права: Сб. статей. – М., 1970. – С. 254-262.

16. *Рогатюк І.* Функція обвинувачення – рушійна сила кримінального процесу // Право України. – 2002. – № 2. – С. 79-82.

17. *Соловьев А.Б., Якубович Н.А.* К вопросу о концепции правового обеспечения функции уголовного преследования // Современные проблемы уголовного права, процесса и криминалистики. – М.; Кемерово, 1996. – С. 78-86.

18. *Строгович М.С.* Курс советского уголовного процесса. – М., 1958.

19. *Строгович М.С.* Уголовное преследование в советском уголовном процессе. – М., 1951.

20. *Халиулин А.Г.* Осуществление функции уголовного преследования прокуратурой России. – Кемерово, 1997.

21. *Чельцов М.А.* Советский уголовный процесс. – М., 1951.

22. *Щерба С., Решетникова Т.* Уголовное преследование – универсальная функция прокуратуры в странах СНГ // Вісник академії прокуратури України. – 2006. – № 2. – С. 65-73.

Надійшла до редакції 12.01.2011

В.В. Рогальська

ад'юнк

*(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)*

УДК 343.17

НЕЗАЛЕЖНИЙ ТА НЕУПЕРЕДЖЕНИЙ СУД ЯК ПЕРЕДУМОВА ЗМАГАЛЬНОСТІ НА ДОСУДОВОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Роботу присвячено дослідженню функції та ознак суду на досудових стадіях в змагальному кримінальному судочинстві.

Ключові слова: *суд, функція суду, незалежність, неупередженість, змагальність, досудове провадження.*

Работа посвящена исследованию функции и признаков суда на досудебных стадиях в состязательном уголовном процессе.

Ключевые слова: *суд, функция суда, независимость, беспристрастность, состязательность, досудебное производство.*

This work is devoted to the research of function and features of court on the pre-legal stages in controversial criminal process.

Key words: *court, function of court, independence, disinterestedness,*

controversial, pre-legal production.

Постановка проблеми. Одним із пріоритетів кримінального провадження в Україні є запровадження змагального процесу на всіх стадіях кримінального судочинства (розділ II Концепції реформування кримінальної юстиції України від 08.04.2008 р. [1]). Про реалізацію змагальності на досудовому провадженні можна вести мову лише за наявності незалежного та неупередженого суду, що вирішує спір процесуально-рівних сторін на цьому етапі судочинства. На жаль, чинне законодавство в ст.ст. 16-1 та 18 Кримінально-процесуального кодексу України (далі – КПК України) розповсюджує засаду змагальності та розмежовує функції обвинувачення та захисту, і вирішення справи лише в судовому провадженні зобов'язує суд бути незалежним і неупередженим тільки при розгляді справи в суді. Але відповідно до змін, які були внесені до КПК України в 2001 р., суд в досудовому провадженні є повноправним учасником процесу та здійснює свої повноваження, що істотно різняться від тих, які на нього покладені в судовому провадженні. Отже, на сьогодні досі залишаються нерозв'язаними питання: яка функція покладена на суд в досудовому провадженні та чи розповсюджуються на досудові стадії процесу такі ознаки суду, як незалежність та неупередженість.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Діяльність суду у досудовому провадженні була предметом досліджень М.О. Колоколова, Л.М. Масленникової, В.І. Никандрова, В.І. Рохліна, А.Р. Туманянц, О.В. Кондратьєва, В.І. Чорнобука та ін. Проблеми незалежності та неупередженості суддів і судової влади в різні періоди були предметом вивчення процесуалістів України: С.С. Аскерова, В.О. Гринюка, В.Т. Маляренко, М.М. Михеєнко, В.В. Молдована, П.П. Пилипчука, В.М. Селіванова, Л.М. Москвича, І.Є. Марочкіна та ін. Дослідженню змагальності в різних її проявах присвячені роботи таких українських вчених, як В.Т. Маляренко, В.П. Шибіко, Ю.М. Грошевий, Є.О. Мірошниченко, В.П. Півненко, М.А. Маркуш, Л.М. Лобойко, В.П. Бахін, Н.С. Карпов, В.Т. Нор, М.О. Ноздріна, С.О. Ковальчук, О. Мохонько тощо, але окреме комплексне наукове дослідження функцій та ознак суду на досудових стадіях в змагальному кримінальному судочинстві не проводилось.

Метою цієї статті є науковий результат, отриманий після з'ясування питання про те, яку функцію здійснює суд в змагальному досудовому провадженні та які ознаки йому притаманні на цьому етапі судочинства.

Для досягнення даної мети необхідно виконати такі **завдання**: 1) проаналізувати законодавство та теоретичні погляди науковців щодо визначення ролі суду в змагальному досудовому провадженні у кримінальних справах; 2) дослідити, наскільки діяльність суду на до-

судовому провадженні за чинним КПК України співпадає з функцією, яка покладена на суд у досудових стадіях в змагальному кримінальному процесі; 3) визначити систему кримінально-процесуальних гарантій незалежності та неупередженості суду на досудових стадіях змагального кримінального процесу; 4) дослідити рівень відповідності положень чинного КПК України, що регулюють діяльність суду на досудовому провадженні, кримінально-процесуальним гарантіям незалежності та недоторканності суду на досудових стадіях в змагальному кримінальному процесі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Міжнародні документи, що закріплюють стандарти дотримання прав людини у галузі кримінального судочинства (Загальна Декларація прав людини [2], Міжнародний пакт про громадянські і політичні права [3], Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод [4] та ін.) передбачають дві групи основоположних гарантій змагального кримінального провадження, які повинні дотримуватися на всіх стадіях процесу: 1) створення незалежного та неупередженого суду; 2) забезпечення рівності сторін. Відповідно до цих документів, суду протягом всього судочинства у кримінальних справах відведена роль незалежного арбітра, неупередженого дослідника фактів, нейтрального стосовно сторін у правовому конфлікті.

Що стосується думки вчених щодо функції, яка покладена на суд у досудових стадіях кримінального процесу, то більшість із них є прихильниками позиції, згідно з якою суд виконує функцію юстиції (судочинства) шляхом здійснення правосуддя, а також вирішення питань про затвердження обвинувачення, пред'явленого органами кримінального переслідування, руху кримінальної справи, виконання слідчих дій та контролю за обмеженням конституційних прав та свобод громадян [5, с. 147-148; 6, с. 74, 148; 7, с. 50-52, 216-217]. Прерогативами суду в досудовому провадженні змагального кримінального процесу є такі напрямки судової діяльності: 1) прийняття рішень про рух кримінальної справи; 2) легалізація інформації, що зібрана сторонами, в якості доказів; 3) контроль за пред'явленням обвинувачення; 4) контроль за обмеженням конституційних прав [8, с. 125].

У 2001 р. з метою позбавлення досудового судочинства розшукових ознак та задля захисту конституційних прав його учасників незалежним та неупередженим органом український законодавець на досудових стадіях надав суду повноваження, що істотно різняться від його повноважень у судових стадіях кримінального процесу та які можна умовно поділити на дві групи: 1) ті, що пов'язані з вирішенням питання про проведення слідчих дій та застосування примусових заходів, які обмежують конституційні права людини (ст.ст. 61-1, 126, 165-2, 165-3, 177, 178, 187, 187-1, 190, 205 КПК України); 2) ті, що пов'язані з розглядом скарг на дії та рішення органу дізнання, слідчо-

го та прокурора (ст.ст. 52-5, 106, 236-2, 236-6, 236-8 КПК України). Окремо слід виділити повноваження суду, які закріплені в ст.ст. 246, 374, 396 КПК України, щодо можливості повернення справи на додаткове розслідування та надання вказівок щодо проведення слідчих дій. Попри те, що суд може здійснювати цю діяльність лише в судовому провадженні, ці повноваження слід розглядати в рамках цього дослідження, оскільки виконання рішень і вказівок у порядку вищевказаних статей КПК України здійснюється представниками сторони обвинувачення саме на досудовому провадженні та впливає на реалізацію змагальності на цьому етапі судочинства.

Процедура розгляду судом скарг та слідчих і процесуальних дій в порядку ст.ст. 61-1, 52-5, 106, 126, 165-2, 165-3, 177, 178, 187, 187-1, 190, 205, 236-2, 236-6, 236-8 КПК України також суттєво різниться від тієї, яка встановлена в судовому провадженні при розгляді справи по суті. Так, при вирішенні питань про проведення слідчих дій, що обмежують конституційні права (ст.ст. 126¹, 177, 178, 187, 187-1, 190 КПК України) та при розгляді скарг в порядку ст. 52-5 КПК України: суддя (в ст. 187-1 КПК України – голова апеляційного суду або його заступник) розглядає подання від сторони обвинувачення (особа, що провадить дізнання, слідчий чи прокурор) чи скаргу від особи, інтересів якої вона стосується, вивчає матеріали, якими обґрунтовується подання або на підставі яких було прийнято рішення, що підлягає оскарженню, за необхідності вислуховує сторону обвинувачення та за результатами розгляду подання чи скарги виносить мотивовану постанову.

Вирішення питань у порядку ст.ст. 61-1, 106, 165-2, 165-3, 205, 236-2, 236-6, 236-8 КПК України провадиться судом у присутності обох сторін, тобто в більш змагальній формі. Так, суддя, одержавши подання від сторони обвинувачення чи скаргу від особи, інтересів якої вона стосується, вивчає матеріали, якими обґрунтовується подання або на підставі яких було прийнято рішення, що підлягає оскарженню, знайомиться з ними, заслуховує пояснення сторін та за результатами розгляду подання чи скарги виносить мотивовану постанову.

Відповідно до ст.ст. 246, 374, 396 КПК України суд має право своєю постановою повернути справу на додаткове розслідування і вказати, які слідчі дії повинні бути проведені під час додаткового розслідування. Такі вказівки суду є обов'язковими для органів дізнання і досудового слідства. Ці повноваження суду ніяк не узгоджуються із запровадженням змагального судочинства в Україні, оскільки ця дія-

¹ Порядок накладення арешту на вклади обвинуваченого чи підозрюваного або осіб, які несуть за законом матеріальну відповідальність за його дії, в порядку ст. 126 КПК не визначений, але вивчення матеріалів кримінальних справ свідчить, що процедура прийняття цього рішення є аналогічною тій, що передбачена в ст. 177 КПК України.

льність суду, по суті, є заміщенням виправдувальних вироків та провном функції обвинувачення.

Досі ані законодавець, ані вчені-процесуалісти не дійшли єдиного висновку, яку функцію виконує суд, здійснюючи проаналізовану вище діяльність на досудових стадіях у кримінальному процесі. Одні вчені вважають, що ця діяльність суду здійснюється в рамках виконання судом своєї основної функції – правосуддя [9, с. 27], інші впевнені в тому, що це самостійна функція суду, яка притаманна йому на етапі досудового провадження [10, с. 197]. Ми підтримуємо думку науковців, які вважають, що будь-яка діяльність суду, в тому числі й та, що здійснюється ним на досудовому провадженні, направлена на здійснення правосуддя [11, с. 108]. Тому можна зазначити, що діяльність суду з розгляду скарг на дії та рішення органу дізнання, слідчого та прокурора, а також щодо вирішення питань про проведення слідчих дій та застосування примусових заходів, які обмежують конституційні права людини, слід розглядати як правосуддя. Цей висновок слідує також і із змісту норм таких законодавчих актів: Конституції України (розділ VIII), КПК України (ст.ст. 15, 16), Закону України «Про судоустрій та статус суддів» (розділ 1) [12]. Але, вирішуючи питання про те, яку функцію виконує суд на досудових стадіях процесу, необхідно пам'ятати, що для пересічного громадянина не має значення, яку назву законодавець та науковці запровадять для діяльності суду на досудовому провадженні. Для нього головне, щоб суддя, який здійснює свої повноваження на цьому етапі судочинства, був неупередженим, а прийняті ним рішення – справедливими.

Проведений аналіз повноважень суду на досудовому провадженні за чинним КПК України свідчить також про існування певних обставин, що перешкоджають повною мірою забезпечити реалізацію змагальності на цьому етапі судочинства: 1) фрагментарна участь суду; 2) наявність в повноваженнях обвинувального ухилу. Для розширення змагальних засад на досудових стадіях кримінального процесу доцільно внести низку змін до чинного законодавства: 1) позбавити суд права направляти справу на додаткове розслідування; 2) надати можливість суду під час досудового провадження розглядати скарги також на інші дії та бездіяльність органів дізнання, слідчого та прокурора, які перешкоджають подальшому руху кримінальної справи (оскарження постанови про направлення заяви або повідомлення за належністю (ст. 97 КПК України); оскарження постанови про зупинення досудового слідства (ст. 206 КПК України); оскарження постанови про продовження строків досудового слідства (ст. 120 КПК України); оскарження бездіяльності органів дізнання, слідчого та прокурора щодо неприйняття жодного з рішень у порядку ст. 97 КПК України та ін.); 3) надати виключно суду право визнавати доказами

інформацію, яку подаватимуть сторони на досудовому провадженні; 4) надати виключно суду право вирішувати питання щодо застосування примусових заходів та проведення слідчих і процесуальних дій, що обмежують конституційні права людини (відсторонення обвинуваченого від посади (ст. 147 КПК України), підписка про невиїзд (ст. 151 КПК України), проведення освідування (ст. 193 КПК України); привід (ст. 136 КПК України) та ін.); 5) надати виключно суду можливість вирішувати питання про відводи, заявлені учасниками процесу на досудовому провадженні; 6) для вирішення питань у порядку ст.ст. 61-1, 52-5, 106, 126, 165-2, 165-3, 177, 178, 187, 187-1, 190, 205, 236-2, 236-6, 236-8 КПК України та п.п. 2-5 зазначених пропозицій, ввести на досудовому провадженні посаду слідчого судді

Як вже було зазначено, для забезпечення виконання судом своєї функції в змагальному кримінальному процесі останній повинен бути наділений незалежністю та неупередженістю. Вказані ознаки суду не обмежуються рамками судового провадження та встановлюються такими міжнародно-правовими актами, як Загальна декларація прав людини (ст. 10) [2], Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (ст. 6) [4], Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (ст. 4) [3] та ін.

Попри те, що незалежність та неупередженість далеко не одне й те саме, найчастіше ці ознаки суду розглядаються спільно. У висновку Консультативної Ради європейських суддів для Комітету міністрів Ради Європи про стандарти незалежності судових органів та незмінюваність суддів № 1 від 2001 р. незалежність суду визначається як прерогатива чи привілей, що надається не на користь власних інтересів суддів, а на користь забезпечення верховенства закону та в інтересах тих осіб, що покладають надію на правосуддя. Незалежність має бути як стосовно суспільства в цілому, так і стосовно конкретних сторін у будь-якій справі, за якою судді повинні винести своє рішення. Незалежність використовується як гарантія неупередженості. При винесенні судових рішень відносно сторін у судовому розгляді судді повинні бути неупередженими, тобто вільними від будь-яких зв'язків, прихильності чи упередження, що впливає – або може сприйматися як таке, що впливає – на здатність судді приймати незалежні рішення [13].

Виходячи з такого розуміння цих ознак суду, можна визначити кримінально-процесуальні гарантії незалежності та неупередженості суду в досудовому провадженні: 1) законодавче закріплення виконання незалежним та неупередженим судом своєї процесуальної функції на досудових стадіях процесу; 2) нормативно врегульований механізм здійснення об'єктивного та неупередженого розподілу справ між суддями при розгляді питань, що вирішуються у досудовому провадженні; 3) закріплення в кримінально-процесуальному законодавстві переліку

підстав, що виключають участь судді при розгляді питань, що вирішуються на досудових стадіях процесу; 4) регламентована процедура самовідводу та відводу судді за наявності обставин, що виключають його участь при вирішенні питань, що вирішуються судом у досудовому провадженні; 5) надання сторонам процесу права подавати апеляції на рішення судді, що прийняті на досудових стадіях процесу.

В українському законодавстві незалежність та неупередженість суду закріплені в нормах-дефініціях в Конституції України (ст.ст. 126, 129), в КПК України (ст.ст. 16-1, 18) та в Законі України «Про судоустрій та статус суддів» (ст.ст. 1, 6, 7, 47, 54) [12]. Більш широко розтлумачив значення цих ознак суду Конституційний Суд України в своєму Рішенні від 01.12.2004р. № 19 - рп/2004 [14].

Дослідження рівня незалежності та неупередженості суду в Україні, що були проведені Центром Разумкова та в рамках проекту Моніторингу незалежності суддів в Україні, показали, що дві третини представників громадськості, влади та самих суддів вважають рівень цих ознак українських судів незадовільним [15].

Однією з підстав такого стану речей є існування в КПК України певних прогалин, які перешкоджають в повному обсязі забезпечити незалежність та неупередженість суду в досудових стадіях кримінального процесу, тим самим обмежують реалізацію змагальності на цьому етапі провадження, як то:

1) законодавче закріплення розподілу функцій лише в судових стадіях (ст. 16-1 КПК України), попри те, що на досудовому провадженні суд також виконує свою процесуальну функцію при вирішенні питань про проведення процесуальних дій, які обмежують конституційні права людини та при оскарженні дій та рішень органу дізнання, слідчого та прокурора;

2) відповідно до ст.18 КПК України незалежність та неупередженість притаманні суду лише в судовому провадженні, що, в свою чергу, суперечить ч. 1 ст. 6 Конвенції з прав людини і основоположних свобод, яка гарантує кожному право на розгляд справи незалежним та неупередженим судом протягом всього судочинства [16, с. 8];

3) попри велике значення для гарантування незалежності та неупередженості суду на досудових стадіях кримінального процесу доповненням КПК України 07.07.2010 р. ст. 16-2, яка закріплює механізм автоматизованого розподілу справ за допомогою спеціальної комп'ютерної програми, існує побоювання, що цей механізм не працює належним чином 01.01.2011 р. через брак коштів та існування великої можливості обійти комп'ютерну програму й призначити потрібного суддю [17, с. 334-335];

4) відсутність регламентації у ст. 56 КПК України права учасників процесу (підозрюваного, обвинуваченого, органу дізнання, слідчо-

го) заявити відвід судді на досудових стадіях процесу за наявності обставин, передбачених ст.ст. 54 та 55 КПК України, попри те, що в ч. 2 ст. 56 КПК України закріплено положення, що такі заяви подаються до початку судового слідства, отже, законодавець встановив можливість подання цих заяв учасниками процесу протягом досудового провадження, стадії попереднього розгляду справи суддею та стадії судового розгляду до початку судового слідства;

5) невключення до обставин, які виключають участь судді в розгляді справи (ст. 54 КПК України) підстав, коли суддя під час досудового розслідування справи вирішував такі питання: 1) про накладення арешту на кореспонденцію і зняття інформації з каналів зв'язку; 2) про накладення арешту на вклади підозрюваного чи обвинуваченого або осіб, які несуть за законом матеріальну відповідальність за його дії; 3) про направлення обвинуваченого на стаціонарну експертизу; 4) розглядав скарги на постанови про порушення кримінальної справи; 5) розглядав скарги на постанови про відмову в застосуванні заходів безпеки або про їх скасування, – попри те, що ці дії також обмежують конституційні права людини, механізм вирішення їх є аналогічним із слідчими та процесуальними діями, передбаченими в ч. 2-1 ст. 54 КПК України та прийняття рішень у них також може вплинути на неупередженість суду при подальшому розгляді справи;

б) обмеження прав сторін щодо можливості оскарження постанов суду: про усунення захисника (ст. 61-1 КПК України); про проведення обшуку житла чи іншого володіння особи (ст. 177 КПК України); про проведення примусової виїмки із житла чи іншого володіння особи (ст. 178 КПК України); про проведення виїмки документа виконавчого провадження (ст. 178 КПК України); про накладення арешту на кореспонденцію чи зняття інформації з каналів зв'язку (ст. 187 КПК України); про відмову накладення арешту на кореспонденцію чи зняття інформації з каналів зв'язку (ст. 187 КПК України); про огляд житла чи іншого володіння особи (ст. 190 КПК України), що суперечить Рекомендації R (95) 5 від 07.02.1995 р., в якій передбачено, що у державах – членах Ради Європи має існувати можливість контролю вищестоящего суду за будь-яким рішенням нижчестоящего суду [18] та ст. 14 Закону України «Про судоустрій та статус суддів», яка гарантує кожному право на апеляційне оскарження судових рішень [12].

Ці та інші прогалини необхідно усунути шляхом проведення більш глибоких досліджень та внесення відповідних змін у законодавство України, оскільки порушення незалежності та неупередженості суду в подальшому може призвести до правового свавілля, порушення прав і свобод людини, втрати довіри до судової влади і держави, нездатної належним чином організувати виконання функцій правосуддя у змагальному кримінальному процесі України.

На основі проведеного в межах статті наукового дослідження можна дійти таких **висновків**: 1) на досудовому провадженні в змагальному кримінальному процесі суд, зберігаючи незалежність та неупередженість, повинен вирішувати спір між двома процесуально рівними сторонами; 2) за чинним КПК України суд у досудових стадіях кримінального провадження, в рамках реалізації своєї головної функції – здійснення правосуддя, вирішує обмежене коло питань, що, у свою чергу, перешкоджає більш широкому запровадженню змагальності на цьому етапі судочинства; 3) кримінально-процесуальними гарантіями незалежності та неупередженості суду в досудовому провадженні є: а) законодавче закріплення виконання незалежним та неупередженим судом своєї процесуальної функції на досудових стадіях процесу; б) нормативно врегульований механізм здійснення об'єктивного та неупередженого розподілу справ між суддями при розгляді питань, що вирішуються у досудовому провадженні; в) закріплення в кримінально-процесуальному законодавстві переліку підстав, що виключають участь судді при розгляді питань, що вирішуються на досудових стадіях процесу; г) регламентована процедура самовідводу та відводу судді за наявності обставин, які виключають його участь при вирішенні питань, що вирішуються судом у досудовому провадженні; д) надання сторонам процесу права подавати апеляції на усі рішення судді, що прийняті ним на досудових стадіях процесу; 4) на сьогодні в Україні невисокий рівень забезпечення незалежності та неупередженості суду на досудових стадіях кримінального процесу, що, в свою чергу, обмежує реалізацію змагальності на цьому етапі провадження. Одним з механізмів підвищення рівня цих ознак суду є усунення прогалин в чинному КПК України, на які указано в нашому дослідженні.

Дані висновки є підставою для подальших наукових розвідок за такими напрямками: 1) наявність сторін в досудових стадіях кримінального процесу як передумова змагальності; 2) предмет змагальності у досудовому провадженні.

Бібліографічні посилання

1. Концепція реформування кримінальної юстиції України: Затв. Указом Президента України від 8 квітня 2008 р. № 311/2008 // Офіційний вісник Президента України. – 2008. – № 12. – Ст. 486.
2. Загальна Декларація прав людини: Прийнята і проголошена в резолюції 217 А (III) Генеральної Асамблеї від 10.12.1948р. // http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_015.
3. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права: Прийнятий резолюцією 2200 А (XXI) Генеральної Асамблеї від 16.12.1966 р. // http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_043.
4. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. // http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_004.

5. *Шестакова С.Д.* Проблемы состязательности в российском уголовном процессе: Дис. ... канд. юрид. наук. – СПб., 1998.
6. *Калиновский К.Б.* Законность и типы уголовного процесса: Дис. ... канд. юрид. наук. – СПб., 1999.
7. *Смирнов А.В.* Модели уголовного процесса. – СПб., 2000.
8. *Макаркин А.И.* Состязательность на предварительном следствии. – СПб., 2004.
9. *Ковтун Н.Н.* Судебный контроль в уголовном судопроизводстве России. – Н. Новгород, 2002.
10. *Колоколов Н.А.* О праве, суде и правосудии. – М., 2006.
11. *Півненко В.* Судовий контроль: чи може він бути самостійною функцією органів судової влади у кримінальному судочинстві? // Прокуратура. Людина. Держава. – 2004. – № 3. – С. 104-108.
12. Про судоустрій та статус суддів: Закон України від 07.07.2010 р. // <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2453-17>.
13. Висновок Консультативної Ради європейських суддів для Комітету міністрів Ради Європи про стандарти незалежності судових органів та незмінюваність суддів № 1 від 2001 р. // <http://www.judges.org.ua/article/d14.htm>.
14. У справі за конституційним поданням Верховного Суду України про офіційне тлумачення положень частин першої, другої статті 126 Конституції України та частини другої статті 13 Закону України “Про статус суддів” (справа про незалежність суддів як складову їхнього статусу): Рішення КСУ від 01.12.2004р. № 19 – рп/2004 // <http://www.ccu.gov.ua/uk/doccatalog/list?currDir=9854>.
15. *Солонина Є.* Українські судді: шлях до подолання залежності // <http://www.judges.org.ua/1000/stat-44.htm>.
16. *Моул Н., Харби К., Алексеева Л.Б.* Европейская конвенция о защите прав человека и основных свобод. Статья 6: Право на справедливое судебное разбирательство. Прецеденты и комментарии. – М., 2001.
17. *Іваницький С.О.* Автоматизований розподіл судових справ за допомогою комп’ютерної програми: стан та перспективи // Реформування судових і правоохоронних органів в Україні: Проблеми та перспективи: Матер. наук.- практ. конф. – Х., 2010. – С. 333-335.
18. Рекомендація R (95) 5 Комітету міністрів державам-членам щодо введення в дію та поліпшення функціонування систем і процедур оскарження у цивільних і торговельних справах від 07.02.1995 р. // http://www.yur-info.org.ua/index.php?lang_id=1&menu_id=1839&article_id=134763.

Надійшла до редакції 30.11.2010

ЗАРУБІЖНИЙ ПОЛІЦЕЙСЬКИЙ ОГЛЯД

О.С. Проневич

кандидат історичних наук, доцент
(Харківський національний
університет внутрішніх справ)

УДК 351.74 (430) (094.5)

“ВЗІРЦЕВИЙ ПРОЕКТ ЄДИНОГО ЗАКОНУ ПРО ПОЛІЦІЮ ФЕДЕРАЦІЇ І ЗЕМЕЛЬ” ЯК ЧИННИК ГАРМОНІЗАЦІЇ ТА УНІФІКАЦІЇ ПОЛІЦЕЙСЬКОГО ЗАКОНОДАВСТВА НІМЕЧЧИНИ

Проаналізовано положення “Взірцевого проекту єдиного закону про поліцію федерації і земель”, що є важливим джерелом німецького поліцейського права. Поява документа об’єктивно обумовлена необхідністю створення національного стандарту організаційно-правового забезпечення діяльності поліції земель. Аналізована проблема має методологічне значення для розбудови правових систем федеративних держав, а також держав, що прагнуть до гармонізації (уніфікації) поліцейського законодавства.

Ключові слова: “Взірцевий проект єдиного закону про поліцію федерації і земель”, поліцейське законодавство, правова система.

Проанализированы положения «Образцового проекта единого закона о полиции федерации и земель», который является важным источником немецкого полицейского права. Появление документа объективно обусловлено необходимостью создания национального стандарта организационно-правового обеспечения деятельности полиции земель. Анализируемая проблема имеет методологическое значение для формирования правовых систем федеративных государств, а также государств, которые стремятся к гармонизации (унификации) полицейского законодательства.

Ключевые слова: “Образцовый проект единого закона о полиции федерации и земель”, полицейское законодательство, правовая система.

Positions of the «Exemplary project of single law are analyzed on the police of federation and earths», which is the important source of the German constabulary of right. Appearance of document is objectively conditioned by the necessity of creation of national standard of the organization-law providing of activity of police of earths. Analyzed problem matters methodological for forming of the legal systems of the federal states, and also states which aim at harmonization (standardizations) of constabulary legislation.

Key words: “Exemplary project of single law are analyzed on police of federation and earths”, constabulary legislation, the legal system.

Постановка проблеми. Однією з визначальних тенденцій розвитку вітчизняної правової системи є гармонізація законодавства з нормами міжнародного та європейського права. Така необхідність об'єктивно обумовлена членством або перспективами вступу України до міжнародних організацій. Виняткове методологічне значення для гармонізації та уніфікації вітчизняного законодавства має досвід європейських держав з федеративною формою устрою, у якому опрацьовано класичні підходи до визначення єдиних засад розвитку галузей (підгалузей) права. Досить показовим є аналіз особливостей німецької доктрини поліцейського права та засад формування поліцейського законодавства окремих суб'єктів федерації.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Проблема гармонізації та уніфікації поліцейського законодавства Німеччини у вітчизняній адміністративно-правовій науці донині не досліджувалася. Окремі її аспекти аналізувалися російськими поліцейстами І.П. Антоновим [1], А.В. Губановим [2], М.П. Смирновим [3] та ін.

Метою статті є з'ясування сутності німецького національного стандарту визначення організаційно-правових засад діяльності поліції, узагальнення артикульованого у Взірцевому проекті єдиного закону про поліцію федерації і земель Федеративної Республіки Німеччини.

Виклад основного матеріалу дослідження. У широкому сенсі гармонізація та уніфікація означає приведення законодавства у відповідність до певних стандартів на методологічних засадах єдності, завершеності, цілісності, пропорційності, узгодженості та досконалості [4, с. 94]. Метою гармонізації та уніфікації є досягнення несуперечливості законодавств, усунення причин юридичних колізій [5, с. 555-556].

К. Цвайгерт та Г. Кьотц наголошують, що основним інструментом уніфікації законодавства є модельний (взірцевий, типовий, однаковий) закон (Model Law, Loi type) – правовий документ, що містить типові норми і є взірцем для регулювання певного виду суспільних відносин [6, с. 40-42]. Модельні закони формують зразки майбутніх законодавчих рішень, а їхній зміст може бути різноманітним (визначення концепції, тобто цілей і загальних принципів майбутнього регулювання; формулювання нормативних дефініцій (рекомендацій); створення цілісного проекту закону). Зовнішні форми модельних законів можуть суттєво відрізнятися (основоположні засади, загальні принципи, головні положення, взірцевий (приблизний) закон тощо). О.Ф. Скакун та І.М. Овчаренко виокремлюють внутрішньодержавний (федеративний) і міждержавний види модельних законів. Внутрішньодержавний (федеративний) модельний закон розглядається як ухвалений вищим органом законодавчої влади документ, спрямований на уніфікацію відповідних законодавчих актів суб'єктів федерації.

Натомість міждержавний модельний закон визначається як законодавчий акт рекомендаційного характеру, що ухвалюється законодавчим інститутом об'єднання держав для нормативної орієнтації законодавчої діяльності кожного з її членів [7, с. 104-105].

Федеративна форма державного устрою обумовила специфіку побудови та функціонування сучасної національної поліцейської системи Німеччини. Цей постулат об'єктивно впливає з аналізу положень Основного закону ФРН 1949 р., де принцип федералізму віднесено до основоположних конституційних засад. Так, у ч. 3 ст. 79 Основного закону ФРН визначено, що навіть у разі перегляду конституційного акта не може бути скасовано поділ держави на землі, участь земель у законодавчому процесі або принципи демократії, правової та соціальної держави [8, с. 187]. Федералізм знаходить теоретичне обґрунтування перш за все в ідеї розподілу влади “за вертикаллю”. Розподіл державної влади між федерацією та землями доповнює класичний розподіл влади між парламентом і урядом, внаслідок чого розмежовується законодавча та виконавчо-розпорядча компетенція центру і суб'єктів федерації. Аналізуючи фактичне розмежування компетенції між федерацією та землями, можна дійти висновку, що федерація домінує у галузі законодавчої компетенції, а землі – у галузях управління та правосуддя. У законотворчій галузі розрізняють: виключну компетенцію федерального законодавця (ст. 71-73 Основного закону ФРН); конкуруючу компетенцію федерації і земель (ст. 72, 74, 74а Основного закону ФРН); законодавчу компетенцію з прийняття основ федерального законодавства (ст. 75 Основного закону ФРН); виключну компетенцію земельного законодавця (ст. 30, 70 Основного закону ФРН) [9, с. 10].

Останнім часом у німецькому праві визначилася стійка тенденція уніфікації законодавства суб'єктів федерації. Характерно, що цей процес торкається навіть тих галузей суспільних відносин, регулювання яких віднесено Основним законом ФРН до виключної законодавчої компетенції земель. При вирішенні завдань державного управління землі співпрацюють з метою визначення єдиних підходів до регулювання окремих видів суспільних відносин. Розроблені спільними зусиллями у рамках подібного співробітництва проекти (взірцеві положення) виносяться земельними урядами на розгляд ландтагів (парламентів). Земельні закони, як правило, не відрізняються від проектів (взірцевих положень) або ж мають несуттєві відмінності. У такий спосіб досягається однаковість окремих галузей (підгалузей) права.

Фактична уніфікація законодавства суб'єктів Федеративної Республіки Німеччини здійснюється шляхом активної взаємодії органів влади. Найпоширенішою апробованою часом формою співпраці залишаються наради за участю офіційних представників земель і феде-

рації. На рівні вищого політичного керівництва або галузевого управління створюються постійно діючі наради (комісії), які, у свою чергу, можуть засновувати робочі групи або підкомісії. Серед низки подібних інституцій необхідно у першу чергу відмітити постійні наради прем'єр-міністрів земель і галузевих міністрів. Наради покликані визначати спільні підходи щодо правового та організаційного урегулювання діяльності окремих державних інститутів земельного та федерального (загальнонаціонального) рівнів. Зазначимо, що де-юре ці органи кооперації не мають статусу суб'єктів публічного права, а тому позбавлені правосуб'єктності. Ухвалені на нарадах рішення артикулюють загальну позицію, однак не мають юридичної сили. Практична реалізація рішень нарад можлива лише за умови їх активного лобіювання на рівні законодавчих органів та ухвалення відповідних нормативно-правових актів парламентами окремих федеральних земель [9, с. 15-16].

Поліцейське законодавство віднесено у Німеччині до виключної законодавчої компетенції земель. Відповідно до ст. 30 Основного закону ФРН визначено: «Реалізація державних повноважень і виконання державних завдань належить землям, оскільки чинний Основний закон не встановлює або не допускає іншого регулювання» [8, с. 168]. Фактично ж нині поліцейське право федеральних земель суттєво не відрізняється, оскільки встановлено за єдиним стандартом. Подібний феномен пояснюється розумінням суб'єктами федерації необхідності опрацювання загальнонаціональної доктрини внутрішньої безпеки та узгодженої її реалізації, визначення уніфікованих організаційно-правових засад правоохоронної (поліцейської) діяльності, єдиних стандартів поліцейської роботи, постійної координації та кооперації зусиль земельних і федеральних поліцейських органів у боротьбі з організованою злочинністю, що виходить за межі однієї землі або ж має транснаціональний характер.

В умовах існування децентралізованої системи управління поліцією надзвичайно ефективною формою співпраці поліцейських органів загальнонаціонального та земельного рівнів є постійно діюча рада міністрів (сенаторів) внутрішніх справ федерації і земель – Конференція міністрів (сенаторів) внутрішніх справ (Innenministerkonferenz), що існує з 1954 р. та має статус центральної координаційної інстанції з проблем забезпечення внутрішньої безпеки держави. Ротація голів Конференції відбувається щорічно. Голова репрезентує Конференцію міністрів (сенаторів) внутрішніх справ на національному та європейському рівнях і реалізує представницьку функцію у контактах з федеральними органами влади, організаціями, спілками та іншими суб'єктами суспільних відносин. Міністр внутрішніх справ Німеччини як постійний учасник засідань Конференції

має однакові з іншими учасниками права, за винятком права голосу. Співробітництво у рамках Конференції міністрів (сенаторів) внутрішніх справ здійснюється виключно на добровільних засадах. Конференція міністрів (сенаторів) внутрішніх справ функціонує при бундесраті, однак ця інституція не є органом або частиною органу верхньої палати німецького парламенту. Як правило, Конференція скликається двічі на рік, однак в умовах ескалації політичних процесів або у разі виникнення загрози для внутрішньої безпеки держави можуть проводитися позачергові оперативні засідання. Діяльність Конференції міністрів (сенаторів) внутрішніх справ забезпечує низка спеціальних робочих комісій, а саме: АК I – державне право та управління (конституційне право, імміграційне право, захист інформації, право управління); АК II – внутрішня безпека (захист від загроз, боротьба з тероризмом, справи поліції); АК III – комунальні справи; АК IV – захист Конституції; АК V – пожежна безпека, рятування, захист від катастроф, цивільний захист); АК VI – організація управління, освіта та підвищення кваліфікації, службове право). До складу робочих комісій входять керівники профільних управлінь міністерств внутрішніх справ федерації та земель. У роботі окремих комісій також беруть участь керівники інших поліцейських органів. Так, до роботи у складі робочої комісії АК II залучаються президенти Федерального відомства кримінальної поліції (Bundeskriminalamt) та Академії управління поліції у м. Мюнстері, а в засіданнях робочої комісії АК IV бере участь керівник Федерального відомства захисту конституції. Рішення Конференції міністрів (сенаторів) внутрішніх справ ухвалюються з дотриманням принципу одноголосності (консенсуальності), хоча при цьому передбачена можливість утриматися від участі у голосуванні. Ця максима передбачена в інтересах формування узгодженої позиції суб'єктів федерації. При опрацюванні рішень передбачається урахування позицій учасників. У випадку неучасті в голосуванні земля або федерація може зафіксувати свою думку у додатку до протоколу. Якщо відсутні заперечення однієї з федеральних земель або федерації, ухвалені Конференцією рішення оприлюднюються. Останні можуть ухвалюватися шляхом письмового погодження. Землі та федерація мають право вносити пропозиції щодо формування порядку денного засідань Конференції.

До кола повноважень Конференції міністрів (сенаторів) внутрішніх справ віднесено опрацювання проектів (макетів) рішень щодо оптимізації поліцейської діяльності. Одним із найвагоміших досягнень Конференції стала розробка протягом 1972–1976 рр. «Взірцевого проекту єдиного закону про поліцію федерації та земель» (Musterentwurf eines einheitlichen Polizeigesetz) [10, с. 112-143]. Після тривалих дискусій та внесення низки змін і доповнень до базового варіанта проєк-

ту його остаточна редакція була ухвалена рішенням Конференції міністрів (сенаторів) внутрішніх справ від 25 листопада 1977 р. Конференція звернулася до земельних урядів із закликом щодо ініціювання перед ландтагами ухвали нових земельних законів про поліцію на основі пропонованого Взірцевого проекту єдиного закону про поліцію федерації.

При опрацюванні Конференцією «Взірцевого проекту єдиного закону про поліцію федерації і земель» зразком слугував тодішній поліцейський закон Вільної Землі Баварії. Саме Баварія першою з німецьких федеральних земель на основі взірцевого проекту ухвалила новий земельний Закон «Про завдання і повноваження баварської державної поліції» від 24 серпня 1978 р. (Polizeiaufgabengesetz) [11]. Її приклад невдовзі наслідувала Земля Північний Рейн-Вестфалія та деякі інші суб'єкти федерації.

«Взірцевий проект єдиного закону про поліцію федерації і земель» є своєрідною основою (кодексом) для поліцейського законодавства німецьких федеральних земель, однак має необов'язкове (факультативне) значення. Основною метою при розробці цього проекту закону було усунення існуючих колізій у поліцейському законодавстві суб'єктів німецької федерації щодо визначення завдань і повноважень поліції. Гармонізація поліцейського законодавства значною мірою обумовлювалася необхідністю уніфікованого вирішення проблеми організаційно-правового регулювання застосування сил поліції окремих земель при виконанні ними оперативно-службових завдань поза територіальними межами цих суб'єктів федерації у контексті поліцейського співробітництва. «Взірцевий проект єдиного закону про поліцію федерації і земель» символізував перехід «від добровільної самокоординації земель до уніфікації поліцейського права» [12].

У цьому документі в концентрованому вигляді закріплено концептуальні правові положення, визначено завдання, повноваження та основні напрями діяльності поліції. Документ чітко структурований і складається з шести розділів: «Завдання і загальні положення», «Повноваження поліції», «Допомога, що надається поліцією при виконанні рішення (вироку)», «Примус», «Компенсація за завдані збитки, право на відшкодування збитків, вимоги про відшкодування збитків», «Заключні положення».

Згідно з §1-1а «Взірцевого проекту єдиного закону про поліцію федерації та земель» типовим завданням поліції узагальнено визначено таким чином:

- відбиття небезпеки для громадської безпеки та громадського порядку, попередження (профілактика) злочинів, здійснення кримінального переслідування;
- захист особистих прав (зазначається, що ця функція здійснюється-

ся поліцією у разі неможливості своєчасного судового захисту порушених прав або ж якщо без допомоги поліції їх реалізація була б неможлива чи суттєво ускладнена);

- негайне інформування інших органів влади про усі події, знання яких має виключне значення для виконання ними визначених законодавством завдань;

- надання допомоги іншим органам державної влади при виконанні рішень (приписів);

- виконання інших завдань, покладених на поліцію відповідно до чинного законодавства [10, с. 114].

В аналізованому документі чітко сформульовано основоположний принцип співрозмірності (пропорційності) вжиття поліцією заходів при здійсненні правоохоронної діяльності, суть якого полягає в такому:

- з кількох можливих і придатних засобів поліція повинна застосувати той, який потенційно може завдати якнайменшої шкоди окремій особі або суспільству у цілому;

- завдані у процесі вжиття поліцейських заходів збитки не можуть перевищувати переваг у разі досягнення передбачуваного результату;

- вжиття поліцейських заходів допустимо лише до певної межі, – досягнення визначеної мети (результату) або ж усвідомлення неможливості її досягнення на основі аналізу ситуації.

«Взірцевий проект єдиного закону про поліцію федерації і земель» орієнтує службовців поліції на вжиття заходів на основі чіткого усвідомлення необхідності виконання службових обов'язків. У документі, зокрема, зазначено:

- для відбиття небезпеки вживаються заходи, що є достатніми, якщо не визначено інше. Заходи мають спрямовуватися проти осіб, які своїми діями створюють небезпеку. Якщо особа не досягла 14-річного віку, то передбачається взяття її під опіку або тимчасову опіку. Якщо ж загроза походить від речей, то заходи спрямовуються проти утримувача, власника або особи, уповноваженої на здійснення права власності щодо джерела небезпеки. Власники або уповноважені на здійснення прав власності особи не можуть бути об'єктами вжиття поліцейських заходів у разі, якщо фактична загроза виникла поза їхньою волею. Якщо небезпека походить від речі, власника якої встановити неможливо, то передбачається покладання відповідальності на попереднього власника;

- поліція реалізує заходи самостійно або через уповноважених осіб, залучених до проведення правоохоронних заходів на законних підставах. Допускається залучення до проведення поліцейських заходів також інших категорій осіб, якщо: існує нагальна потреба відбиття

реальної суттєвої небезпеки; заходи стосовно перерахованих вище категорій осіб не вжиті, неможливо вжити своєчасно або не прогнозується позитивний результат; поліція не може взагалі чи не може своєчасно самотійно або через уповноважених осіб відбити небезпеку [10, с. 115-116].

У «Взірцевому проекті єдиного закону про поліцію федерації і земель» зазначається, що з метою відбиття існуючої небезпеки для громадської безпеки та громадського порядку поліція уповноважена вживати увесь спектр передбачених законом превентивних заходів. Зокрема, до повноважень поліції віднесено збір даних, встановлення ідентичності особистості, вжиття пов'язаних з кримінальною реєстрацією заходів, акумулювання і використання даних, взяття під варту, застосування заходів безпосереднього примусу.

Автори проекту намагалися сформулювали доктринальне бачення підстав для отримання і використання персональних значущих даних. Так, у документі наголошується, що поліція може, якщо це необхідно для відбиття небезпеки або виконання передбачених законом завдань, отримувати персональні дані від осіб, які своїми діями створюють небезпеку, а також постраждалих і безпорадних осіб, їх родичів, законних представників або довірених осіб, осіб, які піддавалися небезпеці, свідків та інших категорій осіб, які є джерелом інформації про подію. З метою попередження вчинення злочинів (за наявності фактичних доказів) поліція уповноважена також здійснювати дізнання стосовно осіб, які підозрюються у підготовці злочину, осіб, які потенційно можуть стати жертвами злочину, свідків, інших категорій осіб, які можуть надати необхідну інформацію.

Водночас пропонується уповноважити поліцію на збір даних про публічні заходи (збори, публічні вуличні зборища), якщо вони проводяться всупереч вимогам § 27 Закону про публічні заходи ФРН (Versammlungsgesetz) [13, с. 1835-1843] або якщо фактичні докази дають підстави для припущення про існування небезпеки для громадської безпеки та порядку.

У проекті поліцейського закону запропоновано надати поліції право використання особливих форм збору інформації з метою захисту від реальної небезпеки або “превентивної боротьби” зі злочинами, передбаченими відповідно до положень § 176-181a (“Статеві зносини з дітьми”, “Згвалтування”, “Примус до сексуальних дій”, “Статеві зносини з особою, не здатною чинити опір”, “Розбещення неповнолітніх”, “Сприяння зайняттю проституцією”, “Торгівля людьми”, “Обтяжлива торгівля людьми”, “Сутенерство”), § 243 “Особливо обтяжливий випадок крадіжки”, § 244 “Крадіжка із застосуванням зброї; крадіжка, здійснена бандою”, § 260 “Переховування майна, набутого злочинним шляхом у вигляді промислу, переховування майна, здобу-

того злочинним шляхом бандою”, § 263-265 (“Шахрайство”, “Шахрайство, пов’язане з використанням комп’ютерної техніки”, “Обман з метою отримання грошової допомоги”, “Обман з метою отримання підвищеного страхування”), § 266 “Зловживання довірою” або § 324-330 (“Забруднення вод”, “Забруднення ґрунту”, “Екологічно небезпечна ліквідація відходів”, “Незаконна експлуатація обладнання”, “Незаконні операції з радіоактивними речовинами та іншими небезпечними речовинами і вантажами”, “Створення небезпеки для галузей, що потребують захисту”, “Особливо тяжкий випадок злочину проти оточуючого середовища”) Кримінального кодексу Федеративної Республіки Німеччини [15], якщо фактичні докази дають підстави для припущення, що може бути вчинено один із названих злочинів або інші злочини (професійно, звично або організованою групою), якщо збір інформації іншим чином без загрози для виконання завдань неможливий. До особливих форм збору інформації у проекті віднесено довгострокове негласне стеження, приховане застосування технічних засобів (особливо для фотографування, аудіо- та відеозапису), використання службовців поліції під легендою (агентів під прикриттям) та «інших осіб, про співробітництво яких з поліцією третій стороні невідомо» [10, с. 116-118].

У проекті вірцевого проекту поліцейського закону зазначено, що з метою захисту від небезпеки поліції має надаватися право встановлювати ідентичність особи, яка перебуває на місці, де за наявною достовірною інформацією домовляються, готуються або вчиняють злочин, переховують злочинців, без необхідного дозволу на перебування проводяться зустрічі осіб, а також якщо вона перебуває в громадському місці або у безпосередній близькості від нього (громадському транспорті, закладі комунально-побутового обслуговування, адміністративній будівлі або інших об’єктах підвищеної небезпечності) і наявні факти виправдовують припущення, що в об’єкті подібного типу або поблизу нього вчинюється злочин, який становить безпосередню загрозу для осіб, які там перебувають, або для самого об’єкта. Для встановлення особи запропоновано передбачити можливість вжиття поліцією необхідних превентивних заходів, а саме: затримання вищезгаданих категорій осіб; опитування їх з метою встановлення особистості; затребування для перевірки документів, що посвідчують особистість. Передбачено, що затримання особи допускається у разі неможливості встановлення особистості іншим чином або ж якщо це поєднано із суттєвими труднощами [10, с. 119-120].

Особливо підкреслюється, що поліція має право здійснення кримінальної реєстрації у випадках, якщо: ідентифікація особи іншим чином неможлива або поєднана із суттєвими складнощами; існує необхідність вжиття превентивних заходів, оскільки особа підозрюється

у вчиненні кримінально караного діяння. До категорії заходів, пов'язаних з кримінальною реєстрацією, віднесено: зняття відбитків пальців і долоні; фотографування; визначення особистих зовнішніх прикмет; антропометричні виміри.

У проекті пропонується нормативно передбачити можливість використання персональних даних, здобутих поліцією при проведенні заходів з виявлення, припинення і розслідування злочинів, при здійсненні боротьби з кримінальною злочинністю, у статистичних цілях та для підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації персоналу спеціалізованих служб поліції. Водночас зазначено, що персональні дані можуть передаватися між службами поліції, іншим органам державної влади та публічним закладам виключно для виконання поліцейських завдань, реалізації загальної функції захисту від небезпеки, попередження та усунення значної шкоди для спільного блага або важливих інтересів.

На думку авторів вищеназваного проекту закону, поліція може бути уповноважена на взяття особи під варту у таких випадках: з метою усунення загрози здоров'ю та життю особи (особливо якщо вона перебуває у безпорадному стані або ситуації, коли унеможливлено її вільне волевиявлення); для попередження вчинення злочину або продовження злочину чи адміністративного правопорушення. Допускається також утримання під вартою таких категорій осіб: неповнолітніх, які уникають нагляду піклувальників, з метою їх подальшої передачі піклувальникам або до державної служби по роботі з неповнолітніми; осіб, які втекли з місць позбавлення волі.

Окремо зазначається, що поліція має надавати допомогу за зверненням інших органів влади у випадках, якщо необхідно застосовувати безпосередній примус, а інші органи влади не мають для цього достатніх можливостей або позбавлені таких повноважень. У документі підкреслюється, що у разі надання допомоги поліція несе відповідальність лише за спосіб виконання дій.

Виконання управлінського акту може здійснюватися із застосуванням засобів примусу. Засобами примусу визнано: виконання дій за рахунок зобов'язаної особи (Ersatzvornahme) – обов'язок поліції за кошти зобов'язаної особи вчиняти дії, на які не уповноважені інші суб'єкти державної влади, або доручати їх виконання іншим суб'єктам державної влади; адміністративний штраф або примусове виконання громадських робіт, призначених внаслідок неможливості сплати особою адміністративного штрафу; безпосередній примус. Відповідно до § 33 «Взірцевого проекту єдиного закону про поліцію федерації і земель» застосування безпосереднього примусу поліцією виправдано у випадках, коли вжиття інших засобів примусу у певній ситуації не передбачено, якщо попередньо вжиті заходи примусу виявилися неефек-

тивними або ж їх застосування недоцільно. До заходів безпосереднього примусу віднесено заходи фізичного примусу, спеціальні засоби та вогнепальна зброя. Заходи фізичного примусу визначено як будь-який прямий фізичний вплив на особу або річ. До допоміжних (спеціальних) засобів фізичного примусу віднесено наручники, водомети, технічні засоби припинення, службові собаки та коні, службові автомобілі, хімічні засоби подразнюючої дії, вибухові речовини. До вогнепальної зброї віднесено пістолети, револьвери, автоматичну зброю, карабіни та ручні гранати. Засоби безпосереднього примусу мають право застосовувати лише уповноважені на це працівники поліції, які зобов'язані попереджувати про намір застосувати засіб безпосереднього примусу. Водночас попередження щодо наміру застосування засобу безпосереднього примусу не передбачено у разі, коли обставини цього не допускають, особливо якщо негайне застосування засобів безпосереднього примусу необхідно для захисту від небезпеки.

Особливий акцент зроблено на визначенні засад застосування вогнепальної зброї проти людей (*Schußwaffengebrauch*), у першу чергу так званого «фінального рятівного пострілу» (*finaler Rettungsschuß*) [16, с. 11]. Пстріл «з вірогідністю завдання несумісного з життям поранення допустимий лише тоді, коли він є єдиним засобом захисту від реальної загрози життю або у разі існування реальної загрози завдання важких тілесних ушкоджень» [10, с. 138]. На думку авторів «Взірцевого проекту єдиного закону про поліцію федерації і земель», стрільба на ураження виправдана лише при захисті від нападу або при попередженні втечі правопорушника. Загалом у цьому документі передбачена можливість застосування вогнепальної зброї проти людей у таких випадках: при відбитті реальної загрози для тілесної недоторканності або життя; для відвернення вчинення чи припинення протиправного діяння із застосуванням вогнепальної зброї або вибухових речовин; при затриманні особи, яка шляхом втечі намагається ухилитися від арешту або ідентифікації, якщо вона обґрунтовано підозрюється у вчиненні злочинів; при перешкоджанні втечі або розшуку та затриманні осіб, які утримуються у місцях позбавлення волі або конвоюються; при попередженні насильницької спроби визволення особи, яка утримується у місцях позбавлення волі.

Висновки. Отже, розробка «Зразкового проекту єдиного закону про поліцію федерації і земель» є об'єктивним наслідком еволюції німецької поліцейсько-правової доктрини. Вона ґрунтується на визнанні пріоритетності захисту прав і свобод людини, забезпеченні ефективного захисту охоронюваного суспільного блага від існуючих загроз і небезпек. Водночас німецька поліцейсько-правова теорія ґрунтується на постулаті щодо наявності у держави повноваження придушувати волю окремих осіб заради досягнення публічного інтересу. Регулятивний вплив держави на соціальні процеси здійснюється у

межах реалізації поліцейської функції. Вона полягає у встановленні та забезпеченні внутрідержавного порядку спеціально уповноваженими озброєними органами державної виконавчої влади, наділеними спеціальною компетенцією застосування державного примусу.

У проекті єдиного поліцейського закону прослідковується прагнення до всебічного нормативно-правового регламентування діяльності поліції. В аналізованому документі узагальнено визначено німецький національний (загальнодержавний) стандарт організаційно-правового забезпечення діяльності поліції, сформульовано основоположні завдання, повноваження та функції поліції як ключового правоохоронного інституту. При визначенні статусу поліції законодавець, з одного боку, спирався на загальноприйнятту в західноєвропейських країнах у післявоєнний період доктрину “відбиття небезпеки”. З іншого боку, були враховані й суттєві зрушення у практичній діяльності поліцейських служб, оскільки на той час поліція вже поєднувала виконання негативних завдань (доктрина „відбиття небезпеки”) і позитивних (профілактика, превенція правопорушень), тобто турботи про загальне благо. Побудова німецької національної поліцейської системи на основі диверсифікації передбачає створення множинності суб’єктів поліцейської діяльності, підпорядкованих різним міністерствам (відомствам). Поліція зорієнтована на служіння загальнонаціональним інтересам і позбавлена організаційно-правових підстав діяти незалежно від інших органів державної влади. Крім того, діяльність поліції має підпорядкований (підлеглий) характер.

Зауважимо, що німецький досвід створення проекту модельного закону про поліцію певною мірою сприйнятий на пострадянському просторі. Так, своєрідним аналогом аналізованого Взірцевого проекту єдиного закону про поліцію федерації і земель є модельний закон «Про поліцію (міліцію)», затверджений постановою Міжпарламентської асамблеї держав-учасниць Співдружності Незалежних Держав № 20-12 від 7 грудня 2002 р.

Бібліографічні посилання

1. Антонов И.П. Полиция ФРГ: история и современность. – М., 2000.
2. Губанов А.В. Полиция зарубежных стран. Организационно-правовые основы, стратегия и тактика деятельности. – М., 1999.
3. Смирнов М.П. Полиция зарубежных стран и ее оперативно-розыскная деятельность. – М., 1995.
4. Бекетов О.О. Поняття гармонізації як наукової категорії // Український часопис міжнародного права. – 2002. – № 3. – С. 93-96.
5. Кресін О.В. Проблеми гармонізації законодавства в Україні і країн Європи у сфері підприємницької діяльності: Міжнародний круглий стіл // Правова Держава: Щорічник наукових праць. – 2002. – № 13. – С. 555-556.
6. Цвайгерт К., Кетц Х. Введение в сравнительное правоведение в сферах частного права: Основы: В 2-х т. / Пер. с нем. – М., 1998. – Т. 1.

7. Скакун О.Ф., Овчаренко І.М. Модельний закон як важливий інструмент зближення національних законодавств // Наше право. – 2003. – № 2. – С. 102-108.
8. Основной закон Федеративной Республики Германии (23 мая 1949 г.) // Конституции буржуазных стран: Учеб. пособ. / Сост. В.В. Маклаков. – 2-е изд., испр. и доп. – М., 1997.
9. Рудольф В. Проблемы федерализма в Федеративной Республике Германии // Современный немецкий конституционализм. – М., 1994. – С. 6-21.
10. Musterentwurf eines einheitlichen Polizeigesetzes des Bundes und Länder // Gallwas H.-U. Polizei und Bürger. Rechtsfragen zu polizeilichem Handeln. – München, 1993. – S. 112-143.
11. Gesetz über die Aufgaben und Befugnisse der bayerische staatliche Polizei (Polizeiaufgabengesetz-PAG) vom 24. August 1978 // Gesetz- und Verordnungsblatt. – 1978. – S. 651.
12. Landtag Brandenburg 3. Wahlperiode. Antwort der Landesregierung auf die Kleine Anfrage Nr. 1807 des Abgeordnete Michael Claus Fraktion der DVU. Drucksache 3/4724 // Drucksache 3/4825.
13. Gesetz über Versammlungen und Aufzüge Versammlungsgesetz vom 15. November 1978 // Bundesgesetzblatt. I. – S. 1789; III. – S. 2180-4.
14. Strafprozeßordnung (StPO) vom 1. Februar 1877 (RGBL. S.253) in der Fassung der Bekanntmachung vom 7. April 1987 // Bundesgesetzblatt. I. – 1987. – S. 1074, 1319 // Strafrecht: Straßenverkehrsrecht, Arbeits- und Sozialrecht, Europarecht; Stud.-Jur – Nomos-Textausgaben. – Baden-Baden, 1992.
15. Strafgesetzbuch (StGB) vom 15. Mai 1871 (RGBL. S. 127) in der Fassung der Bekanntmachung vom 10. März 1987 // Bundesgesetzbuch I. – 1987. – S. 945, 1160 // Strafrecht: Straßenverkehrsrecht, Arbeits – und Sozialrecht, Europarecht; Stud.-Jur – Nomos-Textausgaben. – Baden-Baden, 1992.
16. Scholler H., Schloer B. Grundzüge des Polizei- und Ordnungsrechts in der Bundesrepublik Deutschland /H. Scholler, B. Schloer. – Heidelberg: C.F. Müller Juristischer Verlag, 1993.

Надійшла до редакції 24.12.2010

А.В. Самогуга

кандидат юридичних наук
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 342.7 : 351.74

ПРАВОВІ ПІДСТАВИ ОБМЕЖЕННЯ ПОЛІЦІЄЮ США ОСОБИСТИХ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ: ФЕДЕРАЛЬНЕ ЗАКОНОДАВСТВО

Проаналізовано федеральне законодавство США як складову правової основи діяльності поліції США щодо правомірного обмеження особистих прав і свобод людини.

Ключові слова: *обмеження особистих прав і свобод людини, поліція, США, федеральне законодавство.*

Проанализировано федеральное законодательство США в качестве правовой основы деятельности полиции США по правомерному ограничению личных прав и свобод человека.

Ключевые слова: *ограничение личных прав и свобод челове-*

ка, полиция, США, федеральное законодательство.

There is the analysis of the U.S. federal legislation as legal framework of U.S. police activity for legitimate restraint of civil rights and freedom.

Keywords: *restraint of civil rights and freedom, police, U.S. federal legislation.*

Постановка проблеми. Обмеження прав і свобод людини з боку інститутів державної влади набуло особливої ваги в контексті ідеї та практики правової державності. Предметом постійного занепокоєння правозахисної спільноти є факти порушень прав і свобод людини не стільки з боку інших осіб, скільки з боку держави.

Важливе місце в системі органів спеціальної компетенції щодо захисту особистих прав і свобод людини посідають правоохоронні органи. Як у вітчизняній, так і у світовій юридичній науці поки що не надано єдиного універсального поняття правоохоронних органів та правоохоронної діяльності. Єдиним критерієм, що їх об'єднує, є, думається, їхні завдання щодо практичного застосування встановлених у державі законів з метою охорони громадського порядку, боротьби зі злочинністю, виконання судових рішень тощо. Таким чином, зважаючи на широке коло завдань правоохоронних органів, слід наголосити на їхній особливій ролі у захисті конституційних особистих прав і свобод людини, адже саме ці органи, як буде розглянуто далі, не лише покликані оперативно реагувати на факти порушення прав і свобод, але й водночас наділені повноваженнями щодо застосування примусових заходів, спрямованих на обмеження саме особистих прав і свобод людини.

Аналіз публікацій, у яких започатковано розв'язання даної проблеми. Питанням захисту прав і свобод людини в правоохоронній діяльності, зокрема в зарубіжній, присвятили свої праці такі вчені-юристи, як О.М. Бандурка, К.С. Бельський, М.М. Биргеу, В.О. Заросило, Н.П. Матюхіна, О.В. Негодченко, В.М. Ніколайчик, М.П. Пихтін, А.В. Савченко, В.А. Сергєвнін, В.О. Січкара, Д.Д. Шалягін та ін. Однак їхні роботи здебільшого стосуються такої тематики, як організаційно-правова складова діяльності, зокрема кадрове забезпечення сил правопорядку. Тому проблема дотримання правоохоронними органами держави конституційних вимог щодо захисту інтересів індивіда при здійсненні примусових заходів, що обмежують його особисту свободу залишається малодослідженим, зокрема на порівняльно-правовому рівні.

Мета. Досить важливим джерелом конституційного законодавства США стосовно правомірного обмеження поліцією особистих прав і свобод людини прийнято насамперед конституцію держави та поправки до неї. Зважаючи на пріоритетність саме конституції та конститу-

ційних законів у системі джерел конституційного права є необхідним довести їх вагомий вплив на конституційно-правову систему обмеження поліцією аналізованої групи прав і свобод людини у США через аналіз, зокрема, юрисдикційної організації органів правопорядку країни.

Виклад основного матеріалу дослідження. Говорячи про нормативно-правову складову конституційно-правового механізму діяльності поліції щодо обмеження особистих прав і свобод людини, слід зазначити, що така діяльність має підпорядковуватися чітко визначеним правовим приписам, оскільки вона безпосередньо стосується найважливішої сфери життя суспільства й держави – захист прав і свобод людини. Таким чином, необхідно визначити джерела законодавства США стосовно обмеження поліцією особистих прав і свобод людини.

Як відомо, джерела законодавства будь-якої галузі являють собою систему внутрішніх національних законів та міжнародно-правових актів, що містять норми відповідної галузі права. На думку деяких вчених, з'ясування питання про джерела відповідної галузі законодавства вирішує такі завдання, як розкриття сутності та призначення даної сфери, встановлення тільки її специфічних рис та особливостей, вплив на реалізацію правозастосовчої діяльності, сприяння здійсненню належного порівняння з відповідною галуззю законодавства в іноземних державах [1, с. 26-27]. Наведене, уявляється, цілком стосується і цього дослідження стосовно джерельної бази правової регламентації діяльності поліції США щодо обмеження конституційних особистих прав і свобод людини.

У демократичних державах правові засади діяльності поліції закріплюють насамперед конституції, які у положеннях про державний устрій у загальних рисах визначають системи правоохоронних органів. Безпосереднє правове регулювання поліцейської діяльності забезпечують переважно спеціальні закони, що надають визначення поняття „поліція”, її завдання, правові основи і принципи, структуру поліції, її обов'язки і права, порядок відбору кадрів та їх відповідальність, а також порядок фінансування, матеріально-технічного забезпечення та контролю за діяльністю поліції.

Окрему групу норм, що стосуються регламентації діяльності поліції, становлять кримінальні та процесуальні закони (кодекси) та інші законодавчі акти, що передбачають відповідальність за окремі види злочинів (контроль за обігом зброї, наркотичних засобів, заборона торгівлі людьми, проституції тощо), які містять окремі положення про діяльність поліції у зазначених суспільних відносинах.

У своїй діяльності поліція керується нормативними актами та документами галузевого (наказами, настановами, інструкціями, вказів-

ками тощо) і міжгалузевого характеру, що затверджуються (узгоджуються) спорідненими правоохоронними чи іншими органами виконавчої влади (МВС, суд, прокуратура, юстиція, органи охорони здоров'я, транспорту та ін.). Відповідну роль у правовому забезпеченні діяльності поліції відіграють ратифіковані міжнародні договори та інші правові документи.

Щоб з'ясувати, чи є властивим цілком все вищенаведене поліції США, необхідно насамперед визначитися з типом організації правоохоронної діяльності цієї країни, відштовхуючись від прийнятої на сьогодні системи класифікації поліцейських систем світу за таким критерієм, як їх організаційно-функціональна побудова.

Як зазначають дослідники, організаційна побудова органів поліції зарубіжних держав, розподіл функцій та повноважень між різними рівнями управління залежать від форм державного устрою та ступеня централізації органів управління, що склалися в кожній конкретній країні. З точки зору форми управління зарубіжні поліцейські моделі організації поділяються на централізовані, напівцентралізовані й децентралізовані [2, с. 3].

Централізовані моделі, що перебувають під контролем урядів, визначають загальну стратегію, форми й методи діяльності поліції, коригують взаємовідносини поліції з іншими державними органами, насамперед силовими – контррозвідкою, збройними силами, судом, слідчими установами, пенітенціарною системою (в тих країнах, де вони відокремлені від поліції) і т. ін. У більшості країн керівництво поліцією здійснюється спеціальними міністерствами. Типові централізовані системи поліції Заходу існують, наприклад, у Франції, Італії, Швеції і Данії.

У напівцентралізованих моделях повноваження загальнодержавних органів поліцейського управління стосовно територіальних поліцейських формувань обмежені контролем за призначенням керівних посадових осіб, установленням системи інформації та зв'язку, визначенням загальних правил несення служби, системою фінансування та іншими організаційними питаннями. У решті своїй територіальні формування є або самостійними, або підпорядковуються місцевим органам управління. До таких моделей належать поліція Великої Британії, ФРН, Нідерландів, Японії та деяких інших держав.

Децентралізована модель управління поліцією характеризується її мінімальною залежністю від центральних органів влади. Така система склалася у США, як впливає з аналізу історико-правових аспектів становлення й розвитку органів правопорядку в цій країні [3, с.94-118].

Взагалі, важливою ознакою американської правової системи, як зазначають деякі автори, є законодавчий дуалізм, який полягає в то-

му, що на території кожного штату діють власні законодавчі акти, окрім певних випадків, коли діють норми федерального законодавства [1]. Отже, джерельну базу законодавчого закріплення повноважень поліції США доцільно проаналізувати не лише за видовою класифікацією, але й на юрисдикційній основі – на федеральному та на рівні окремо взятого штату, графства та муніципального утворення.

Провідне місце в системі федерального поліцейського законодавства США посідає Конституція 1787 р. Її головна мета полягає у встановленні правила, згідно з яким всі закони – як загальнофедеральні, так і в окремих штатах – повинні відповідати Основному закону.

Конституція США передбачає наявність системи стримувань і противаг між законодавчою, судовою та виконавчою (президентською) гілками влади. Ця система має на меті забезпечення того, що жодна особа чи організація не може достатньою мірою володіти повноваженнями для узурпації прав і свобод, гарантованих Конституцією. Безвідповідальність призводить до поліцеїзації держави, в якій влада правоохоронних органів є абсолютною і більшою мірою пов'язаною з політичними уподобаннями та міркуваннями особистої неприязні (чи лояльності) стосовно офіційних осіб держави, аніж з об'єктивними міркуваннями винуватості чи невинуватості особи [4, с. 276].

Норми вперше прийнятої федеральної Конституції були звернені здебільшого на основі державного устрою країни та взаємовідносини між федеральним центром і штатами. Згодом положення щодо проголошення та захисту прав і свобод людини були закріплені у перших десяти поправках до Конституції під назвою „Білль про права”. Цим актом закріплено низку важливих конституційних гарантій, без яких є неможливою правозастосовча діяльність органів правопорядку (наприклад, свобода віросповідання, свобода слова і преси та права на подання петицій; права народу зберігати та носити зброю; порядок проведення обшуків та арештів; притягнення до відповідальності за тяжкі чи інші „ганебні” злочини тільки на підставі судових рішень тощо). Значення деяких поправок до Конституції США, прийнятих у різні роки, наведено у табл. 1.

У подальшому значення деяких перших десяти поправок було покладено в основу рішень Верховного суду США, які також стали правовою основою діяльності поліції, що становить окремий предмет дослідження.

Другими за значенням у сфері правового регулювання діяльності поліції США слід вважати статути (закони) Конгресу, які є одними із джерел конституційного законодавства як на федеральному, так і на місцевому рівні.

Таблиця 1

Конституційні поправки спеціального значення стосовно неприпустимості безпідставного обмеження прав людини у США

<i>Права</i>	<i>Гарантованість їх поправками</i>
проти безпідставного обшуку і виїмки	IV
проти арешту без імовірної причини	
проти самозвинувачення	V
проти „подвійного звинувачення”	
на належні процесуальні дії згідно з законом	V, VI, XIV
на своєчасний розгляд справи судом	VI
на суд присяжних	
особи знати, в чому її звинувачують	
на перехресний допит свідків	
мати адвоката	
допитувати свідків від імені інших осіб	VIII
на прийнятну суму застави	
проти надмірних штрафів	
проти жорстоких та непередбачених законом мір покарання	XIV
на застосовність конституційних прав до всіх громадян незалежно від матеріального чи процесуального права штату	

Для поліцейських органів та їхніх працівників закони є первинним нормативним матеріалом, на якому вони вибудовують свою діяльність. Саме закони визначають сферу (об'єкти) поліцейської діяльності, види суб'єктів даного виду правоохорони та їхню компетенцію. В законах отримують закріплення всі основні методи діяльності поліції – способи (засоби) юридичного та організаційного впливу на фізичних та юридичних осіб, що можуть бути застосовані органами поліції при виконанні покладених на них завдань.

У США за відсутності єдиних галузевих кодексів, за винятком Зводу законів США, діє значна кількість законів загальнофедерального значення – як загального характеру, так і спеціалізованих, а також законів штатів та нормативних актів місцевих органів влади, що регламентують діяльність сил правопорядку.

Основним серед цих законів є Комплексний закон про контроль над злочинністю та безпеку на вулицях від 1968 р. зі змінами подальших років. У цьому законі, який складається з 11 розділів, зафіксовано основні положення федеральної програми в галузі кримінальної юстиції та боротьби зі злочинністю, механізму координації діяльності

та фінансування правоохоронних відомств США всіх рівнів.

Останнім часом у США було прийнято кілька важливих законів, таких як Закон про боротьбу з тероризмом та захопленням заручників, Закон про боротьбу з відмиванням грошей, отриманих в результаті протиправної діяльності, Закон про протидію незаконному обігу наркотиків. Закон КІСО, спрямований проти рекетирів. Закон про банківську таємницю та цілу низку положень, що містяться в інших законах і стосуються діяльності правоохоронних органів.

Деякі федеральні закони спрямовані на регулювання діяльності тільки федеральних правоохоронних органів, інші – діяльності поліції штатів та місцевої поліції (табл. 2). Взагалі, органи поліції США забезпечують дотримання кількох сотень законів федерального значення, а також законів штатів, про які йтиметься в цьому підрозділі.

Іншими джерелами конституційного законодавства США у сфері поліцейської діяльності є підзаконні нормативно-правові акти, що ухвалюються президентом, міністерствами та відомствами федерального уряду. Їхня роль полягає в деталізації, конкретизації та забезпеченні виконання, у т. ч. правоохоронними органами, конституційно-правових норм.

Нормативно-правові акти різних федеральних міністерств і відомств також мають регулювати правоохоронну сферу. Наприклад, виконання федеральними правоохоронними органами спеціальних завдань з попередження чи розкриття злочинної діяльності кримінальних угруповань або робота таких органів з інформаторами здійснюється на підставі відповідних настанов, що видаються міністром юстиції (одночасно він є Генеральним прокурором (аторнеєм) США). Серед таких актів можна, зокрема, назвати Інструкцію Генерального аторнея США від 1990 р., яка, регламентуючи роботу під прикриттям (*undercover work.*) федеральних агентів, закріплює положення стосовно гарантій особистих прав і свобод людини під час проведення поліцією оперативно-розшукових заходів та роботи з інформаторами.

Таблиця 2

Федеральне законодавство США щодо діяльності поліції та боротьби зі злочинністю й охорони громадського порядку

<i>Щодо діяльності ФБР</i>	<i>Щодо діяльності поліції штатів та місцевих правоохоронних агентств</i>
Поштовий акт США від 1829 р. Закон про боротьбу з торгівлею жінками від 1910 р.	Звід законів про контроль над злочинністю і безпекою на вулицях від 1968 р.

<p>Закон про боротьбу зі шпіонажем від 1917 р. Федеральний закон про засоби зв'язку від 1934 р. Патріотичний акт США (закон про боротьбу з тероризмом) від 2001 р.</p>	<p>Закон про недоторканність приватного життя в галузі використання електронних засобів зв'язку від 1986 р. Закон про телекомунікації від 1996 р. Закон про контроль і боротьбу з насильницькою злочинністю від 1994 р. Закон про комплексне попередження і нагляд за зловживанням наркотиками від 1970 р.</p>
--	---

Висновок. Завершаючи розгляд джерел конституційно-правового регулювання діяльності поліції США щодо правомірного обмеження особистих прав і свобод людини на федеральному рівні, слід констатувати, що найважливіше місце серед цих джерел посідає Конституція США та поправки до неї, оскільки саме вони у подальшому формують таке досить важливе конституційно-правове джерело, як судові прецеденти, які є обов'язковими та визначальними в діяльності органів правопорядку – як федеральних, так і штатівських та місцевих. Означене висуває необхідність дослідження відповідної законодавчої бази нижчого рівня – окремих штатів, а в подальшому – муніципальних утворень країни.

Бібліографічні посилання

1. Савченко А. Джерела федерального кримінального законодавства США // Міліція України. – 2006. – № 8. – С. 26-27.
2. Правоохранительные системы иностранных государств и нормативно-правовая база их деятельности (на примере полиции США и ФРГ). – М.: ВНИИ МВД России, 2002. – 36 с.
3. Самотуга А.В. Особисті права і свободи людини у США та їх захист поліцією: Дис. ... канд. юрид. наук. – Дніпропетровськ, 2007.
4. Schmallegger F. Criminal justice. A brief introduction. – 8-th ed., update – Upper Saddle River, NJ, 2004. – 736 p.

Надійшла до редакції 18.02.2011

В.В. Донський

ад'юнкт

(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

АДМІНІСТРАТИВНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ПРАЦІВНИКІВ ОВС УКРАЇНИ ТА ПОЛІЦІЇ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН ЗА ПРАВОПОРУШЕННЯ У СФЕРІ БЕЗПЕКИ ДОРОЖНЬОГО РУХУ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

Порівняно правовий та організаційний стан адміністративної відповідальності співробітників органів внутрішніх справ України та поліції зарубіжних країн за порушення правил, норм і стандартів, що стосуються забезпечення безпеки дорожнього руху; розглянуто особливості застосування санкцій до працівників міліції (поліції) за правопорушення у цій сфері.

Ключові слова: адміністративна відповідальність, безпека дорожнього руху, санкції, працівники міліції (поліції), нормативно-правові акти.

Сравниваются правовое и организационное состояния административной ответственности сотрудников органов внутренних дел Украины и полиции зарубежных стран за нарушение правил, норм и стандартов, касающихся безопасности дорожного движения; рассматриваются особенности применения санкций к сотрудникам милиции (полиции) за правонарушения в этой сфере.

Ключевые слова: административная ответственность, безопасность дорожного движения, санкции, работники милиции (полиции), нормативно-правовые акты.

The article is devoted to the comparison of the legal and organizational state of administrative responsibility of the employees of organs of internal affairs of Ukraine and foreign police for breaking the rules, norms and standards that relate to road safety; the features of the application of sanctions against police officers (police) for violations in this sphere.

Key words: the administrative responsibility, safety of traffic, the sanction, workers of militia (police), нормативно-legal certificates(acts).

Постановка проблеми. Глибокі й невідворотні демократичні перетворення, що відбуваються в Україні, важливість завдань з забезпечення прав та інтересів громадян відповідно до ст. 3 Конституції України вимагають перебудови і значного підвищення на цій основі рівня ефективності та якості діяльності правоохоронних органів. Органи внутрішніх справ України, реалізуючи призначення демократичної, соціальної, правової держави, покликані створювати умови для реалізації прав і свобод громадян, надавати їм кваліфіковану допомогу, якісні послуги у право-

охоронній сфері. У першу чергу ці вимоги стосуються міліції – найчисленнішого загону правоохоронців, оскільки виконання нею завдань сьогодні пов'язане передусім з реалізацією цілого ряду нових принципів, заснованих на визнанні загальнолюдських цінностей. Успішне виконання цих завдань неможливе без урахування кращих зразків як попереднього вітчизняного, так і сьогоденного закордонного досвіду.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Питання адміністративної відповідальності все частіше привертають увагу вчених-юристів. Серед наукових праць, які комплексно, із застосуванням порівняльного методу, зважаючи на досвід зарубіжних країн, аналізують інститут адміністративної відповідальності спеціальних суб'єктів, зокрема за правопорушення у сфері дорожнього руху, можна виділити роботи В.Б. Авер'янова, М.І. Ануфрієва, О.М. Бандурки, Д.М. Бахраха, І.П. Голосніченка, С.Т. Гончарука, В.В. Доненка, В.О. Заросила, Т.О. Коломоєць, В.К. Колпакова, А.Т. Комзюка, О.В. Кузьменко, Д.М. Лук'янця, О.В. Негодченка, Д.В. Приймаченка та інших.

Незважаючи на важливість і актуальність вивчення досвіду зарубіжних країн та потребу його наукового опрацювання при перебудові роботи міліції України у сфері її адміністративної діяльності, комплексного підходу щодо визначення основ притягнення до адміністративної відповідальності працівників ОВС, зокрема за порушення правил, норм і стандартів, що стосуються забезпечення безпеки дорожнього руху, наукові розробки з цієї проблеми в нашій державі складають незначну кількість, що підкреслює *актуальність* напрямку обраного дослідження.

Метою статті є здійснення порівняльно-правового аналізу питань адміністративної відповідальності працівників ОВС України та співробітників поліції країн сучасного світу за порушення правил, норм і стандартів, що стосуються забезпечення безпеки дорожнього руху, з'ясування особливостей щодо застосування до них адміністративних санкцій за скоєння правопорушень у цій сфері. Досягнення поставленої мети зумовило необхідність вирішення таких завдань: а) здійснити аналіз нормативно-правових актів, які регулюють питання адміністративної відповідальності працівників ОВС України та співробітників поліції зарубіжних країн за порушення правил, норм і стандартів, що стосуються забезпечення безпеки дорожнього руху; б) визначити особливості застосування в правоохоронній практиці спеціальних санкцій до працівників міліції (поліції) за порушення в сфері забезпечення безпеки дорожнього руху.

Виклад основного матеріалу дослідження. Поширення останніми роками адміністративних проступків у сфері безпеки дорожнього руху серед працівників органів внутрішніх справ України знову загострило питання пошуку більш сучасних та ефективних засобів

попередження такого роду правопорушень. У 2009 р. за участю працівників ОВС сталося 353 дорожньо-транспортні пригоди, кожна третя пригода вчиняється з вини працівників (133), в результаті чого загинуло 28 працівників та 27 громадян і отримали тілесні ушкодження відповідно 39 та 54 особи [1]. Виявити певні недоліки законодавства та знайти оптимальні шляхи щодо попередження порушень правил, норм і стандартів, що стосуються забезпечення безпеки дорожнього руху, можливо й при аналізі вирішення аналогічних завдань у практиці правоохоронних органів зарубіжних країн, із застосуванням досвіду діяльності поліції демократичних країн сучасного світу.

З набуттям Україною незалежності діяльність усіх органів державної влади почала будуватися на принципово нових формах та методах, які уніфіковані у всесвітньо визнаних міжнародних стандартах правоохоронних органів. Нормативно-правове регулювання, специфіка діяльності, порядок організації та здійснення службових функцій – всі ці та багато інших елементів, що складають зміст правоохоронної діяльності протягом значного часу впроваджувалися країнами сучасного світу, створюючи оптимальні та ефективні нормативи функціонування спеціальних служб, зокрема органів внутрішніх справ.

Водночас слід зазначити, що не існує жодної універсальної моделі роботи поліції, яку можна повністю застосувати до певної країни світу [2, с. 13]. У кожній країні є особливості правового, політичного, етнічного характеру, які так чи інакше мають вплив на діяльність правоохоронних органів. Специфічні моделі зарубіжної поліцейської практики містять велику кількість правових та організаційних процедур щодо реалізації кожним працівником власної компетенції, які формують досвід у цьому напрямку і можуть застосовуватися в діяльності ОВС України. Не останнє місце в правоохоронній зарубіжній практиці займає порядок притягнення співробітників окремих підрозділів, зокрема поліції, до відповідальності за вчинення правопорушень у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху.

Правовою основою діяльності будь-якої державної установи чи організації, у тому числі й поліції, міліції, суду, прокуратури та інших правоохоронних органів, в усіх країнах є насамперед конституція держави та відповідні закони, які визначають основні засади діяльності цих органів. В Україні правовою основою діяльності міліції в цілому та адміністративної діяльності зокрема є Конституція України, Закони України “Про міліцію”, “Про дорожній рух” та ряд інших нормативно-правових актів. Кодекс України про адміністративні правопорушення є правовим актом першорядного значення в системі законодавства про адміністративну відповідальність працівників ОВС за порушення правил, норм і стандартів, що стосуються забезпечення безпеки дорожнього руху. За адміністративні проступки працівники

ОВС України у відповідності до ч. 1 ст. 15 КУпАП несуть дисциплінарну відповідальність. Як виняток, за порушення правил, норм і стандартів, що стосуються забезпечення безпеки дорожнього руху, ці особи несуть адміністративну відповідальність на загальних підставах, але до них не можуть бути застосовані виправні роботи і адміністративний арешт [3].

Слід зауважити, що діяльність правоохоронних органів зарубіжних країн, зокрема в частині застосування певного виду відповідальності за протиправні вчинки, також регламентується законодавчими актами, відповідними кодексами, проте це здебільшого залежить від типу правової системи, яка практикується в певній державі світу. Модель застосування права впливає й на регламентацію таких питань, як притягнення співробітників поліції (міліції) до адміністративної чи дисциплінарної відповідальності за скоєння протиправних діянь у сфері безпеки дорожнього руху.

Наприклад, у Росії, Латвії, Польщі, Білорусії та інших країнах, яких, в нашому випадку, об'єднує колишня приналежність до так званого соціалістичного табору, застосовується континентальна правова система, і механізм притягнення до відповідальності працівників силових структур за скоєння протиправних діянь у сфері безпеки дорожнього руху визначається відповідними кодексами про адміністративні правопорушення. Якщо взяти західноєвропейські країни континентального права, зокрема Францію, то правовою основою адміністративної діяльності і поліції, і жандармерії, зокрема в частині застосування адміністративних санкцій до співробітників поліції, можна вважати в першу чергу Конституцію Франції, Декрет уряду Франції "Про поліцію", який останній раз був змінений 18 березня 1986 р., Декрети "Про жандармерію" 1970 р., "Про муніципальну поліцію та виправні роботи" 1971 р., "Про повітряну поліцію" 1929 р., "Про злочинність неповнолітніх" 1952 р., "Про залізничну поліцію" 1942 р. та багато ін. До правових основ адміністративної поліції Франції належать також ордонанси (укази) Президента Франції, серед яких ордонанс, який ввів у дію кодекс про дорожній рух 1958 р. [4, с. 23].

Деяка інша структура правової регуляції питань притягнення працівників поліції до адміністративної відповідальності присутня в країнах з англосаксонською правовою системою. Наприклад, у Великобританії відсутня конституція, тому вся діяльність державних органів, у тому числі й поліції, визначається окремими актами парламенту або статутами, окремі з яких мають більш ніж столітню історію. Крім того, існує чимало судових прецедентів, що містять правові норми, які визначають основи адміністративної діяльності, у тому числі й поліції. Це означає, що дії поліції в конкретних випадках повинні бути лише такими, якими їх визнав суд по будь-якій конкретній справі.

Основними нормативними актами, які визначають діяльність поліції Великобританії в цілому та порядок притягнення поліції до адміністративної відповідальності у сфері безпеки дорожнього руху зокрема, слід вважати Статут про поліцію 1996 р. та Статут про порушення правил дорожнього руху 1988 р. [5].

У США правовими основами адміністративної діяльності поліції є Конституція країни, Федеральний кримінальний кодекс та правила, Конституції штатів, кримінальні та інші кодекси штатів, де визначається адміністративна діяльність поліції, а також так звані збірники стандартних ситуацій, які виготовлені на підставі законодавства штатів і передбачають діяльність поліції в тих чи інших випадках. Проте всі ці статті та правила формулюються лише абстрактно, в загальному вигляді, і не вказують конкретно, що робити поліцейському в тому чи іншому випадку. Конкретніші вказівки щодо специфіки адміністративної діяльності поліції США та особливостей діяльності її в цілому є в кримінальних кодексах окремих штатів. Наприклад, у Кримінальному кодексі штату Каліфорнія конкретно регламентується робота поліції цього штату. Тут є окрема книга про те, як набирати на роботу в поліцію, хто має право проходити службу в поліції, як, хто і як довго навчає поліцейських, яким чином працівник поліції притягується до відповідальності [6]. Як і у Великобританії, правовими основами адміністративної діяльності поліції багатьох штатів США є судові прецеденти. В окремих штатах судові прецеденти видаються щорічно і поліцейські можуть користуватися ними при здійсненні адміністративної діяльності.

У Канаді прийнято спеціальний Статут про поліцію. Він був прийнятий ще на початку століття, але постійно змінювався. Остання редакція Статуту відбулася в 1980 р. У Статуті визначені основні засади проходження служби в поліції, її строки, порядок призначення на посади керівного складу, надання відпусток, процедура притягнення до відповідальності, звільнення та інші питання внутрішньоорганізаційної діяльності [7]. Стосовно конкретної адміністративної діяльності поліції Канади, то в більшості випадків вона дотримується судових прецедентів, які також можна вважати правовою основою діяльності поліції Канади.

Не менш важливими та цікавими є питання щодо застосування в зарубіжних країнах спеціальних санкцій до працівників поліції за порушення у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху, і ця проблематика співвідноситься з дискусією, яка вже давно точиться у вітчизняних наукових джерелах з приводу можливості застосування до спеціального суб'єкта (працівника ОВС) подвійної системи стягнень. На законодавчому рівні проблема застосування подвійної відповідальності в Україні також не отримала поки що свого вирішення.

Аналізуючи зарубіжні нормативно-правові акти, що визначають порядок притягнення працівника міліції (поліції) до адміністративної

відповідальності за правопорушення у сфері дорожнього руху, можна умовно виділити дві моделі. Відповідно до першої моделі, законодавство зарубіжних країн, зокрема країн СНД, містить норму, за якої працівник міліції (поліції) у випадку скоєння адміністративного проступку в сфері безпеки дорожнього руху несе відповідальність на загальних підставах. Наприклад, таке положення зустрічається в Кодексах про адміністративні правопорушення Російської Федерації (ст. 2.5.) [8], Республіки Казахстан (ст. 35) [9], Білорусії (ст. 4.7) [10]. Причому в Кодексі Республіки Білорусь від 21.04.2003 р. “Про адміністративні правопорушення” взагалі відсутні певні критерії, які зумовлюють застосування обтяжуючих чи пом’якшуючих санкцій за посягання на певні суспільні відносини, що складають об’єкт адміністративного проступку, зокрема це стосується й безпеки дорожнього руху.

Інша модель, яка застосовується в законодавстві зарубіжних країн, зумовлює наявність певних критеріїв, які визначають порядок застосування та вид санкцій, передбачених за скоєння адміністративного проступку в сфері безпеки дорожнього руху. Аналізуючи Кодекси про адміністративні правопорушення Латвії (ст. 15) [11], Польщі та інших європейських країн, можна стверджувати, що головним критерієм застосування певного виду санкцій за порушення законодавства у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху є стан виконання своїх професійних обов’язків. Наприклад, у Польщі, якщо працівник поліції порушує Правила дорожнього руху в особистий час, за межами службової діяльності, він підлягає відповідальності на загальних підставах як звичайний громадянин. Якщо порушення нормативів у сфері безпеки дорожнього руху було наслідком виконання його професійних обов’язків, то працівник поліції пише мотивований рапорт, на підставі якого керівництвом визначається можливість притягнення або звільнення його від відповідальності. В той же час якщо працівник поліції стає в судовому порядку відповідачем за порушення правил дорожнього руху, до нього також застосовуються заходи дисциплінарного характеру [12]. Подібна ситуація властива й діяльності вітчизняних правоохоронних органів, і у випадку доведеності вини працівника, який скоює адміністративне правопорушення у сфері безпеки дорожнього руху, до нього можливе застосування подвійної (адміністративно-дисциплінарної) відповідальності.

На наш погляд, при вирішенні проблеми застосування подвійної відповідальності до працівників ОВС України за порушення правил, норм і стандартів, що стосуються забезпечення безпеки дорожнього руху, необхідно керуватися правилом, передбаченим у Конституції України, про те, що ніхто не може бути двічі притягнений до юридичної відповідальності одного виду за одне й те ж правопорушення [13]. Саме тому слід визнати, що з точки зору законодавця можливе поєднання

відповідальності різних видів. Така ж позиція прослідковується й у змісті ст. 15 КУпАП, яка, хоча й прямо не заперечує кумуляцію, але містить положення, які передбачають альтернативну відповідальність – адміністративну або дисциплінарну. Крім цього, характер діяльності ОВС України, високий рівень корпоративних зв'язків та традицій, що склалися у правоохоронному середовищі, не дозволяє виключити застосування засобів дисциплінарного впливу, окрім санкцій, передбачених КУпАП за порушення правил, норм і стандартів, що стосуються забезпечення безпеки дорожнього руху. Наприклад, у будь-якому випадку інформація про вчинення працівником ОВС дорожньо-транспортної пригоди потрапляє до начальника підрозділу, який зобов'язаний вжити певних заходів виховного характеру.

Висновки. Таким чином, адміністративна відповідальність за порушення у сфері дорожнього руху працівників ОВС України та поліції західних країн має певні особливості. В загальному вигляді їх можна сформулювати таким чином:

1. У країнах загального права адміністративна діяльність поліції, зокрема в частині притягнення її співробітників до відповідальності за порушення у сфері дорожнього руху, визначається не лише законами (статутами) про поліцію, а й багатьма іншими нормативними актами.

2. Правовою основою діяльності поліції в країнах загального права, зокрема щодо притягнення її співробітників до відповідальності за порушення у сфері дорожнього руху, є також судові прецеденти.

3. Нормативно-правові акти зарубіжних країн зумовлюють наявність двох моделей щодо порядку притягнення працівника міліції (поліції) до адміністративної відповідальності за правопорушення у сфері дорожнього руху. Перша модель передбачає притягнення до адміністративної відповідальності працівників міліції (поліції) за скоєння адміністративного проступку в сфері безпеки дорожнього руху на загальних підставах, друга модель зумовлює наявність певних критеріїв, які визначають порядок застосування та вид санкцій, передбачених за скоєння адміністративного проступку в сфері безпеки дорожнього руху (наприклад, стан виконання службових обов'язків).

4. Застосування адміністративних стягнень до працівників органів внутрішніх справ України за порушення правил, норм і стандартів, що стосуються забезпечення безпеки дорожнього руху, відбувається здебільшого за загальними правилами, проте має власні особливості, які зумовлені спеціальним статусом суб'єкта адміністративного проступку. Виходячи зі змісту конституційних положень та зважаючи на важливість такої сфери, як безпека дорожнього руху, на нашу думку, не слід виключати можливості поєднання адміністративної і дисциплінарної відповідальності у випадку вчинення працівниками ОВС України правопорушень, що одночасно порушують певні

правила адміністративного характеру і функціональні службові обов'язки, і за вчинення яких до них можливе застосування адміністративних стягнень. Крім цього, зарубіжний досвід застосування до працівників міліції (поліції) відповідних санкцій за порушення норм у сфері безпеки дорожнього руху потрібно врахувати при розробці проекту Кодексу України про адміністративні проступки, а також під час удосконалення відомчої нормативно-правової бази МВС України.

Бібліографічні посилання

1. Про стан дисципліни і законності серед особового складу органів та підрозділів внутрішніх справ України за 2009 р.: Наказ МВС України № 2548/Вр від 9 лютого 2010 р.
2. Реформирование полиции в странах Центральной и Восточной Европы: Процесс и прогресс / П. Абрахам, Д. Бакрач, А. Бек и др.; Под ред. М. Капарини, О. Маренина; Предисл. А.Н. Ярмыш. – К., 2005.
3. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Науково-практичний коментар / Р.А. Калюжний, А.Т. Комзюк, О.О. Погрібний та ін. – 3-є вид. – К., 2010.
4. *Заросило В.О.* Порівняльний аналіз адміністративної діяльності міліції України та поліції зарубіжних країн (Великобританії, США, Канади та Франції): Дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2002.
5. *English I., Card R.* Butterworth's Police Law, 6-th edition, Butterworth, London 1999. pp. 1, 2, 18, 46, 109, 182, 467, 468, 457–472, 520, 691–694; Sampson F., Blackstone's Police Manual, General Police Duties 1998/99, London, Blackstone, 1999, pp. 183, 217; Thinking about Crime: Theories of Crime and Justice, Walton Hall, The Open University, London, 1996, p. 24.
6. California Penal and Vehicle Codes 1997 unabridged, Law/ Tech Publishing Company, California. – 1997. – P. 585-587.
7. An Act to Revise the Police Act and Amend the Law Relating to Police Services, Ontario, Queen's Legislative Assembly, 1990. P. 12.
8. Кодекс Российской Федерации об административных правонарушениях (КоАП РФ) от 30.12.2001 № 195-ФЗ (принят ГД ФС РФ 20.12.2001 г.) // <http://base.garant.ru/12125267>.
9. Об административных правонарушениях: Кодекс Республики Казахстан от 30 января 2001 года № 155 // http://ecoinfo.iacoos.kz/lite/index.php?option=com_content&task=view&id=22.
10. Об административных правонарушениях: Кодекс Республики Беларусь от 21.04.2003 № 194-З: Принят Палатой представителей 17 декабря 2002 года. Одобрен Советом Республики 2 апреля 2003 г. // <http://zakon2006.by.ru/part10/doc19105.shtm>.
11. Латвийский Кодекс административных правонарушений от 06.07.2008 г. // <http://old.kriminal.lv/ru/kriminalnaya-latviya/latviyskiy-kodeks-administrativnyih-pravonararus.html>.
12. О правонарушениях: Закон Республики Польша: Принят Сеймом 20.05.1971 г. // Официальный законодательный вестник от 31.05.1971 г; О дорожном движении: Закон Республики Польша: Принят Сеймом 20.06.1997 г. // Официальный законодательный вестник от 19.08.1997 г.
13. Конституція (Основний закон) України. – К., 1997.

Надійшла до редакції 09.02.2011

ПРАВО ТА ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА

І. Ю. Копєлєв

кандидат економічних наук, доцент
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 657.6

АУДИТОРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ У СИСТЕМІ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ

Досліджено роль та місце аудиторської діяльності в системі економічної безпеки держави.

Ключові слова: аудиторська діяльність, економічна безпека держави, діагностика економічної безпеки, економічний ризик, економічна загроза, економічна небезпека.

Исследуются роль и место аудиторской деятельности в системе экономической безопасности государства.

Ключевые слова: аудиторская деятельность, экономическая безопасность государства, диагностика экономической безопасности, экономический риск, экономическая угроза, экономическая опасность.

The role and place of auditor activity in system of economic safety of the state are investigated.

Key words: audit activity, economic safety of the state, diagnostic of the economic safety, economic risk, economic угроза, economic опасность

Постановка проблеми. Набутий за роки незалежності досвід свідчить, що вирішити проблему економічної безпеки України, якій притаманний комплексний характер, використовуючи тільки традиційні підходи, що зводяться лише до вдосконалення охоронних функцій держави, тепер неможливо. При розв'язанні цього складного завдання необхідно рішуче впроваджувати системні підходи, які дають цілісне бачення всіх аспектів економічної безпеки України.

Актуальним постає питання щодо визначення ролі та місця аудиту в системі забезпечення економічної безпеки держави, про характер

взаємодії аудитора (аудиторських фірм) із державними контролюючими органами, і насамперед з органами внутрішніх справ.

Зазначимо, що Законом України «Про аудиторську діяльність» не передбачено проведення аудиту на вимогу працівників органів дізнання та досудового слідства, не визначені дії слідчого і дізнавача у випадку виявлення аудитором у ході перевірки корисливих злочинів. Так само не визначено дії аудиторів (аудиторських фірм) при викритті зловживань у фінансово-господарській діяльності підприємств. В оперативно-слідчій практиці трапляються випадки, коли аудитори або представники аудиторських фірм приховують виявлені злочини, посилаючись на комерційну таємницю.

Єдиної думки щодо вирішення цих питань серед юристів і економістів, практичних працівників органів внутрішніх справ та інших державних контрольних органів немає.

Частина вчених і фахівців схиляється до того, що виконання аудитором таких доручень державних органів порушує принципи незалежності і самостійності аудиторської діяльності. Інші, навпаки, підтримують такі права державних органів, оскільки це відповідає публічним і громадським інтересам.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Дослідженню проблем аудиторської діяльності, її впливу на економіку держави та її безпеку, вивченню методів боротьби за прибуток в умовах ринку присвячені праці багатьох науковців.

Сучасні погляди й ставлення до аудиту в Україні віддзеркалюють інтереси підприємців, що прагнуть захистити власний бізнес від впливу руйнівних чинників. Однозначного тлумачення поняття «аудит» серед них немає. Разом із тим сукупна характеристика цього явища така: це незалежна перевірка фінансових звітів, експертиза і аналіз фінансової звітності суб'єктів ринкових відносин, системний процес отримання і оцінки об'єктивних даних про економічні дії та події, зовнішній незалежний фінансовий контроль з метою отримання висновків щодо визначення достовірності їх звітності й обліку, його повноти і відповідності чинному законодавству та встановленим нормативам.

Мета дослідження. Важливого значення в забезпеченні економічної безпеки України набуває захист її ринкових основ і перш за все економічної конкуренції та приватної власності. Безпека країни складається з безпеки її структурних складових і насамперед із безпеки її первинної ланки господарювання. Це майже аксіома. Разом із тим економічні інтереси держави і її структурних складових не завжди збігаються. Визначити місце і роль аудиторської діяльності в гармонізації інтересів суспільства і її первинної ланки господарювання в досягненні необхідного рівня їхньої безпеки в якості мети і ставить перед собою автор статті.

Виклад основного матеріалу. Коли йдеться про економічну безпеку, перш за все мають на увазі діагностику та механізм її забезпечення. *Діагностика* (від грецької – *diagnostikos* – здатний виявляти) *вчення про методи та принципи виявлення хвороб та встановлення діагнозу* [1, с. 219]. Щодо економічної безпеки має на меті своєчасно виявити вплив дестабілізуючих факторів на економіку фірми, причини їх виникнення, інтенсивність дії і на цій основі спрогнозувати та вибрати безпечний шлях розвитку.

Інтенсивність дії негативного фактора погіршує стан фірми, переводячи його зі стану “економічна безпека” у стан “економічний ризик”, “економічна загроза” та “економічна небезпека”. *Економічна безпека фірми* – стан, за якого забезпечується економічний розвиток і стабільність діяльності фірми, гарантований захист її фінансових і матеріальних ресурсів, здатність адекватно і без істотних втрат реагувати на зміни внутрішньої і зовнішньої ситуацій [2, с. 39]. Цей протилежний “економічній небезпеці” стан фірми для свого забезпечення вимагає певного механізму, первиною ланкою якого є діагностика.

Механізм забезпечення економічної безпеки фірми – це система комплексно взаємопов’язаних і взаємодіючих передумов, засобів та чинників, за допомогою яких в умовах додержання законності створюються належні юридичні і фактичні можливості для її гармонійного розвитку, знешкоджуються ті негативні умови, що можуть завдати шкоди практичному втіленню (реалізації) її місії. Структурно він складається з функціональних блоків: діагностики, правового та організаційного блоків. Блок діагностики забезпечує керівництво фірми необхідною інформацією для прийняття раціональних рішень щодо економічної безпеки, правовий – допомагає захищати законні права та інтереси фірми, організаційний – координує діяльність всіх підрозділів фірми з метою забезпечення її безпеки.

Важливим елементом блоку діагностики, на нашу думку, може бути аудит. Законом України «Про аудиторську діяльність» аудит визначається як перевірка публічної бухгалтерської звітності, обліку, первинних документів та іншої інформації щодо фінансово-господарської діяльності суб’єктів господарювання з метою визначення достовірності їх звітності і обліку, його повноти і відповідності чинному законодавству та встановленим нормативам [3].

Аудиторська діяльність спочатку була лише засобом перевірки і підтвердження достовірності обліково-бухгалтерських документів та звітності, але зараз вона набула нових якостей, таких як консультативна спрямованість і запобігання ризику у діяльності підприємств. Вона здійснюється незалежними аудиторами та ґрунтується на оцінці достовірності бухгалтерської звітності, яка містить інформацію про стан активів підприємства та джерел їх формування, тобто на оцінці

об'єктивності статей балансу.

Аудиторами можуть бути фізичні особи та аудиторські фірми, які уповноважені на здійснення аудиторської діяльності на підставі договору між аудитором та замовником.

Аудиторська діяльність охоплює організаційне і методичне забезпечення аудиту, практичне здійснення контролю та надання інших послуг. Вона реалізується у формі аудиторських перевірок, експертиз, консультацій з питань бухгалтерського обліку, звітності, оподаткування, аналізу фінансово-господарської діяльності та інших видів економіко-правового забезпечення підприємницької діяльності фізичних та юридичних осіб. Головна увага в аудиторській діяльності приділяється підвищенню ефективності системи менеджменту і, насамперед, ланки внутрішнього контролю.

Аудит – це вид підприємницької діяльності аудиторів із проведення незалежних позавідомчих перевірок бухгалтерської та фінансової звітності, податкових декларацій, інших фінансових зобов'язань, а також платіжно-розрахункової документації. Проведення аудиту, його мета та завдання, принципи організації та планування, оформлення та складання аудиторського висновку та інші питання регулюються відповідними нормативними актами, прийнятими Аудиторською палатою України.

Одним із основних завдань аудиторських фірм, як суб'єктів незалежного контролю, є захист фінансових інтересів клієнта.

До об'єктів аудиторської діяльності належать: фінансові, матеріальні та трудові ресурси; процес та економічні результати господарської діяльності; організаційні форми, методи та функції управління.

Аудиторський контроль фінансово-господарської діяльності підприємств за організаційними ознаками поділяється на *обов'язковий, договірний і внутрішній*.

Обов'язкове проведення аудиту регламентоване законодавчими та нормативними актами України. Відповідно до Закону України «Про аудиторську діяльність» проведення аудиту є обов'язковим для:

- підтвердження достовірності та повноти річного балансу та звітності комерційних банків, фондів, бірж, компаній, підприємств, кооперативів та інших господарюючих суб'єктів незалежно від форми власності та виду діяльності, звітність яких організаційно оприлюднюється, за винятком установ та організацій, що повністю утримуються за рахунок державного бюджету і не займаються підприємницькою діяльністю, а також суб'єктів з річним господарським оборотом у розмірі не більше як двісті мінімальних заробітних плат;

- перевірки фінансового стану засновників комерційних банків, підприємств з іноземними інвестиціями, акціонерних товариств, холдингових компаній, інвестиційних фондів, довірчих товариств та інших фінансових посередників;

- емітентів цінних паперів;
- державних підприємств при здачі в оренду цілісних майнових комплексів, приватизації, корпоратизації та інших змінах форм власності;
- порушення питання про визнання неплатоспроможним або банкрутом та в інших випадках, передбачених законодавством [3].

Вищеперелічене свідчить про те, що обов'язковий аудит сприяє захисту економічних інтересів і держави та інтересів інших господарюючих суб'єктів. Така аудиторська діяльність стоїть на заваді недобросовісній конкуренції, фіктивному банкрутству, проведенню незаконних господарських операцій, монополізації та тінізації економіки.

У випадку проведення обов'язкової перевірки суб'єкт підприємницької діяльності має право вільного вибору аудиторської фірми, але при цьому забороняється залучати до виконання аудиту осіб, що є родичами керівників підприємства, діяльність якого перевіряється.

Договірний аудит проводиться на підставі укладеної угоди між суб'єктом підприємницької діяльності і аудиторською фірмою. В угоді визначається об'єкт аудиту, обсяг робіт, період та строки проведення перевірки.

На договірних засадах аудиторська фірма може надавати підприємству-замовнику послуги щодо удосконалення фінансового контролю і бухгалтерського обліку, консультації і рекомендації з питань підприємницької діяльності.

За результатами перевірки аудитор складає акт, в якому дає оцінку достовірності звітності і законності проведених господарських операцій, стану внутрішньогосподарського контролю та бухгалтерського обліку. Власник підприємства на підставі висновку аудитора приймає рішення про затвердження річного звіту підприємства. У разі негативного висновку аудитора щодо достовірності річного звіту підприємство зобов'язане усунути установлені недоліки і подати виправлений звіт на повторну аудиторську перевірку.

Такий аудит сприяє поліпшенню системи управління економічними ризиками, підвищенню фінансової стійкості підприємства.

Внутрішній аудит проводиться власником підприємства з метою визначення платоспроможності підприємства та запобігання банкрутству. За допомогою внутрішнього аудиту можуть вирішуватися питання підвищення ефективності й прибутковості підприємства за рахунок використання власних резервів і застосування ноу-хау, наукової оцінки і обґрунтування господарської діяльності в цілому або конкретних господарських операцій. Таким чином, внутрішній аудит може розглядатися як невід'ємна частина системи діагностики економічної безпеки підприємства.

Основна відмінність внутрішнього аудиту від зовнішнього полягає в тому, що внутрішній аудит спрямований на надання допомоги

менеджерам у здійсненні ними контрольних функцій, тоді як зовнішній аудит служить інтересам сторонніх груп. Відповідно, внутрішній аудит сприяє економічній безпеці фірми, а зовнішній – економічній безпеці держави.

За змістом і функціями аудиторський контроль поділяють на запобіжний, поточний, заключний та стратегічний.

Запобіжний аудит – це аудиторська перевірка фінансово-господарських операцій на технологічній стадії виробництва продукції, на стадії її зберігання з метою запобігання виникненню конфліктних ситуацій. Як правило, він здійснюється аудитором суб'єкта підприємницької діяльності, які діють у структурі підприємства у вигляді спеціального підрозділу.

Поточний аудит проводиться у процесі фінансово-господарської діяльності підприємства з метою забезпечення керівництва підприємства відповідною інформацією для прийняття управлінських рішень з питань підвищення конкурентоспроможності продукції та послуг, зміцнення фінансової стабільності підприємства тощо. Поточний аудит, як і запобіжний, здійснюється внутрішнім аудиторським підрозділом підприємства в інтересах забезпечення його економічної безпеки.

Заключний аудит проводиться протягом року після виконання господарських операцій або після закінчення звітних періодів (кварталу, півріччя, року). За його допомогою перевіряється стан фінансово-господарської діяльності підприємства та його відповідність даним бухгалтерського обліку, балансу, звітності і законодавству, а також розроблюються рекомендації щодо поліпшення роботи підприємства в цілому. Як правило, заключний аудит здійснюється зовнішніми аудиторськими фірмами.

Стратегічний аудит досліджує питання перспективного розвитку підприємства, виявляє проблеми, які можуть виникнути у майбутньому (насамперед це стосується маркетингу – реклами, асортименту цін, збуту товарів тощо), а також розробляє рекомендації щодо удосконалення маркетингової діяльності підприємства. Стратегічний аудит проводиться здебільшого внутрішнім аудиторським підрозділом підприємства.

Аудит як вид підприємницької діяльності відносять до інтелектуальної діяльності, яка передбачає дослідження фінансово-господарської діяльності на підставі аналізу та перевірки бухгалтерських документів, звітів, балансу, розрахунків, інших документів суб'єкта господарювання.

На думку автора, аудиторська діяльність має значний розвідувальний та контррозвідувальний характер. Ділова або конкурентна розвідка використовує метод аудиту для отримання необхідної економічної інформації, а також широко користується висновками

обов'язкового аудиту. Внутрішній аудит має явно виражений захисний та охоронний аспект.

Аудитори як суб'єкти підприємницької діяльності можуть здійснювати її індивідуально або шляхом створення аудиторських організацій (фірм). Аудитор – це висококваліфікований спеціаліст у галузі бухгалтерського обліку, фінансового контролю та аналізу господарської діяльності, який володіє методологією економічних досліджень, обізнаний з питаннями організації та технології виробництва, юриспруденції та судово-бухгалтерської експертизи. Аудитором може бути громадянин України, який має кваліфікаційний сертифікат про право займатися аудиторською діяльністю на території України. Для здійснення аудиторської діяльності одноособово аудитор повинен на підставі чинного сертифіката отримати ліцензію. Право на отримання сертифіката мають фізичні особи, які мають вищу економічну або юридичну освіту, документ про здобуття якої визнається в Україні, необхідні знання з питань аудиту, фінансів, економіки та господарського права, досвід роботи не менше трьох років поспіль на посадах ревізора, бухгалтера, юриста, фінансиста, економіста, асистента (помічника) аудитора.

Йому забороняється займатися торговельною, посередницькою та виробничою діяльністю. Відповідно до чинного законодавства України аудитором не може бути особа, яка має судимість за корисливі злочини [3, с. 4].

Аудиторська фірма – це організація, яка має ліцензію на право здійснення аудиторської діяльності на території України і займається виключно наданням аудиторських послуг. Аудиторські фірми можуть створюватися на основі будь-яких форм власності. Вони здійснюють свою діяльність відповідно до статутних документів, затверджених і зареєстрованих у встановленому порядку. У необхідних випадках фірми можуть залучати до участі в перевірках, експертизах і т. ін. позаштатних працівників з погодинною оплатою або в порядку сумісництва.

Обсяг аудиторських послуг формується на підставі замовлень підприємств та договорів. Аудиторська фірма є юридичною особою, послугами якої можуть користуватися банки та будь-які суб'єкти підприємницької діяльності. Як правило, аудиторські фірми здійснюють зовнішній аудиторський контроль.

З метою організації, планування та координації аудиторської діяльності в Україні створено незалежний орган – Аудиторську палату України, яка функціонує на засадах самоврядування. Аудиторська палата України є юридичною особою, веде відповідний облік та звітність.

При виконанні договірних зобов'язань аудиторські фірми та аудитори мають право:

- самостійно визначати форми і методи аудиту на підставі чинного законодавства, існуючих норм і стандартів та умов договору;

- перевіряти первинну обліково-бухгалтерську документацію щодо господарської діяльності підприємства-замовника;
- перевіряти наявність грошей, матеріальних цінностей, вимагати від керівництва суб'єкта господарювання проведення інвентаризацій, контрольних замірів виконаних робіт, визначення якості продукції;
- отримувати від керівництва та службових осіб підприємства письмові пояснення з питань, поставлених аудитором замовником;
- залучати на договірних засадах до участі в аудиторській перевірці фахівців різного профілю, крім осіб, що працюють у замовника або перебувають з ним у родинних стосунках, або займаються спільною підприємницькою діяльністю;
- отримувати необхідну для аудиту інформацію від третіх осіб (постачальників, банків тощо).

Аудиторська фірма та аудитор зобов'язані:

- не розголошувати інформацію та відомості, які отримані під час аудиторської перевірки і становлять предмет комерційної таємниці;
- не використовувати інформацію та відомості, що є комерційною таємницею, у своїх інтересах або в інтересах третіх осіб.

Відповідальність аудитора і аудиторської фірми конкретизується статутом, умовами договору, а також контрактами між аудитором і аудиторською фірмою.

За підсумками проведеної аудиторської перевірки аудитор складає акт (висновок), який є офіційним документом, засвідчується підписом та печаткою аудитора (аудиторською фірмою) і містить у собі висновок стосовно достовірності звітності, її повноти і відповідності чинному законодавству та встановленим нормативам бухгалтерського обліку фінансово-господарської діяльності.

За структурою та методикою складання висновок аудиторського контролю подібний до акта комплексної ревізії. Особливості структури і змісту акта аудиторського контролю полягають у тому, що в ньому відображаються результати перевірки лише тих питань, які поставлені замовником.

Дослідна частина акта аудиторського контролю відображає виконання завдання за кожним питанням, поставленим замовником. У ній вказуються виявлені недоліки чи порушення нормативних актів з посиланням на первинні бухгалтерські документи, інструкції, закони; сума завданого збитку або неoderжаного прибутку; осіб, відповідальних за виявлені недоліки.

Результативна частина акта аудиту містить безпосередньо підсумки проведеної перевірки та висновки щодо кожного питання, яке досліджувалося. Спочатку подаються питання у формулюванні замовника, а нижче наводиться висновок аудитора, який обов'язково повинен підтверджуватися первинними документами, розрахунками, посиланнями на

нормативно-інструктивні положення, на підставі яких його зроблено.

У випадках, коли в процесі аудиторської перевірки виявиться, що наданих замовником документів недостатньо для об'єктивного дослідження, а також коли замовник відмовляється пред'явити необхідні для аудиторської перевірки документи, аудитор зобов'язаний скласти акт про неможливість проведення аудиту і передати його аудиторській фірмі, яка видала завдання на проведення аудиторської перевірки. Якщо аудитор не скористається цим правом і зробить висновок за даними звітності (без дослідження необхідних первинних документів), а податковою інспекцією буде викрито приховування прибутку з метою зменшення суми податку, то аудитор буде притягнутий до відповідальності.

Зазначимо, що аудиторські перевірки не виключають здійснення контролю за дотриманням податкового законодавства державними податковими інспекціями та виконання контрольних функцій іншими суб'єктами, уповноваженими на це законами України.

У результативну частину акта включаються пропозиції аудитора щодо усунення недоліків у бухгалтерському обліку та звітності, відшкодування збитків, а також рекомендації, які стосуються підвищення економічної ефективності господарської діяльності, фінансової стабільності підприємства, запобігання банкрутству.

Суб'єкти підприємницької діяльності повинні протягом десяти днів після закінчення аудиторської перевірки подати аудиторський висновок та інші документи публічної бухгалтерської звітності до відповідної податкової інспекції України.

Якщо неподання або несвоєчасне подання аудиторського висновку податковій інспекції сталося з вини господарюючого суб'єкта, до нього застосовуються фінансові санкції та адміністративні штрафи, передбачені чинним законодавством України.

Аудит і ревізія мають багато спільного: досліджують один предмет – фінансово-господарську діяльність підприємств, користуються однією методологією, методами та прийомами дослідження, використовують однакові джерела інформації, викривають негативні явища у господарюванні та причини, які сприяють безгосподарності та марнотратству, на підставі результатів проведення перевірок розроблюються заходи щодо усунення, ліквідації та недопущення у майбутньому цих порушень і таке інше. Водночас між ними є суттєві відмінності.

Ревізія фінансово-господарської діяльності підприємства може проводитися на вимогу дізнання і досудового слідства за рішенням суду у будь-який час. Більш того, ревізор зобов'язаний повідомляти органи внутрішніх справ про виявлені зловживання та надавати їм відповідні матеріали.

Проведення аудиту на вимогу органів дізнання та досудового слідства чинним законодавством України не передбачено. Так само не

визначено дії аудиторів (аудиторських фірм) при викритті зловживань у фінансово-господарській діяльності підприємств.

Нормативні акти регламентують відповідальність аудитора за свою діяльність, але тільки:

- за неналежне виконання аудиторських послуг та своїх зобов'язань (аудитор (аудиторська фірма) несе майнову відповідальність у розмірі фактично завданих замовникові збитків з їх вини);

- за систематичне і грубе порушення чинного законодавства України та стандартів аудиту, а також за неодноразові факти низької якості аудиторських перевірок (до аудитора Аудиторською палатою можуть бути застосовані стягнення у вигляді попередження, зупинення дії сертифіката та ліцензії на строк до одного року або анулювання сертифіката та ліцензії);

- за навмисне викривлення результатів аудиторської перевірки, що передбачена законодавством як обов'язкова, і за договором (аудитор несе кримінальну відповідальність).

Отже, питання про характер взаємодії аудитора (аудиторських фірм) із державними контролюючими органами, і насамперед з органами внутрішніх справ, юридично формально розв'язане. Аудитор на перший погляд виглядає стороннім та пасивним наглядцем. Діє за принципом: висновок підписано – та й до побачення! Іноді аудитори приховують виявлені злочини, посилаючись на зобов'язання не розголошувати інформацію та відомості, які отримані під час аудиторської перевірки і становлять предмет комерційної таємниці.

На це зауважимо, що згідно з Постановою Кабінету Міністрів України № 611 від 9 серпня 1993 р. порушення законності у будь-якій сфері діяльності не є предметом комерційної таємниці [4]. Саме тому при виявленні в ході аудиторської перевірки корисливих зловживань аудитор, на наш погляд, має повідомити про це відповідні правоохоронні органи і надіслати їм матеріали, які свідчать про вчинення злочину. Така роль аудитора відповідає чинному Кримінальному кодексу України, статтям 220, 256, якими передбачена кримінальна відповідальність фізичних осіб за приховування стійкої фінансової неспроможності, сприяння учасникам злочинних організацій та укриття їх злочинної діяльності, приховування матеріалів про вчинення найтяжчих злочинів проти державної та колективної власності та за неповідомлення про вчинення таких злочинів [5]. Що стосується працівників органів дізнання і досудового слідства, то вони, у межах своєї компетенції, можуть вимагати від аудиторів і аудиторських фірм матеріали, які свідчать про виявлені корисливі злочини.

З вищевикладеного можна дійти такого **висновку**.

Аудиторська діяльність – це інтелектуальна діяльність, яка передбачає дослідження фінансово-господарської діяльності суб'єкта

господарювання та встановлення її достовірного стану на підставі аналізу та перевірки бухгалтерських документів, звітів, балансу, розрахунків, інших документів з метою використання отриманих результатів для прийняття управлінських рішень щодо забезпечення їхньої фінансової стійкості та стабільності розвитку і в кінцевому рахунку – досягнення бажаного рівня економічної безпеки. Аудит має зайняти достойне місце в системі діагностики економічної безпеки фірми та сприяти законності бізнесу.

Аудитор зобов'язаний стати на заваді зловживанням в економіці країни, усвідомити власне місце, роль та соціальну відповідальність у боротьбі із злочинністю у фінансовій сфері як активного партнера державних контролюючих та правоохоронних органів.

Бібліографічні посилання

1. Словник іншомовних слів / За ред. чл.-кор. АН УРСР О.С. Мельничука. – К., 1977.
2. Камлик М.І. Економічна безпека підприємницької діяльності. Економіко-правовий аспект: Навч. посіб. – К., 2005.
3. Про аудиторську діяльність: Закон України від 22.04.1993 р. // ВВР. – № 23. – Ст. 243.
4. Про перелік відомостей, що не становлять комерційної таємниці: Постанова Кабінету Міністрів України № 611 від 9 серпня 1993 р.
5. Кримінальний кодекс України. – К., 2001.

Надійшла до редакції 22.12.2010

І.В. Патерило

кандидат юридичних наук
(Дніпропетровський національний
університет імені Олеся Гончара)

УДК 339.727.3

МВФ: СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ ДІЯЛЬНОСТІ Й ОРГАНІЗАЦІЇ ТА НАПРЯМКИ ЇХ РЕФОРМУВАННЯ

Досліджено основні напрямки вдосконалення діяльності та організації МВФ в умовах фінансової кризи.

Ключові слова: Міжнародний валютний фонд, фінансова криза, світова валютна система, реформа, кредитування.

Исследованы основные направления совершенствования деятельности и организации МВФ в условиях финансового кризиса.

Ключевые слова: Международный валютный фонд, финансовый кризис, мировая валютная система, реформа, кредитование.

In the article the basic directions of perfecting of activity and organization IMF in conditions of financial crisis are investigated.

Keywords: the International Monetary Fund, financial crisis,

world(global) currency system, reform, crediting.

Постановка проблеми. Глобальна фінансова криза та її негативний вплив на світову економіку, особливо торгівлю, висунули ряд питань до МВФ. Згідно зі Статтями угоди про Міжнародний валютний фонд 1944 р., цілями Фонду серед інших є сприяння гармонічному розвитку і зростанню світової торгівлі, стабільності валют, допомога в створенні багатосторонньої системи розрахунків по поточних операціях, у виправленні диспропорцій у платіжних балансах держав-членів, скороченні тривалості порушень рівноваги їх зовнішніх платіжних балансів тощо (ст. I). Досягнення статутних цілей мають забезпечувати інституційний механізм, політику, правову систему і ресурси МВФ. Дисципліна, яку він приписує державам-членам у їх валютних відносинах, виступає у формі кодексу добросовісної валютної поведінки, метою якого є уникнення криз і конфліктів. А одним із найважливіших обов'язків МВФ у зв'язку з названими цілями є нагляд за валютним режимом, „контроль над міжнародною валютною системою для забезпечення її ефективного функціонування”, а також за виконанням державами-членами своїх зобов'язань (ст. IV, розд. 3).

Отже, сутність проблеми полягає у з'ясуванні питань стосовно того, наскільки ефективно діє Фонд у кризових умовах і які напрямки реформи своєї організації й діяльності він визначає.

Такі дослідження в теоретичному плані нададуть змогу глибше зрозуміти призначення, тенденції, динаміку розвитку МВФ та керованої ним світової валютної системи. Щодо практичних завдань, то вони зумовлюються роллю, яку відіграє Фонд у забезпеченні макроекономічної стабільності України.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Проблематика, пов'язана з МВФ, його організаційно-правовою структурою та діяльністю вивчається переважно фахівцями з міжнародної економіки, валютно-фінансових та кредитних відносин, міжнародного економічного, зокрема валютно-фінансового права. Відповідні праці були написані ними переважно в докризовий період, а тому сучасні питання вдосконалення діяльності й механізмів МВФ залишаються недостатньо висвітленими [1-9].

Науковці, здійснюючи вказані дослідження, в цілому дотримуються концептуальних та методологічних засад найбільш авторитетної із відомих нам праць у галузі міжнародного економічного права – підручника „Міжнародне економічне право” професорів Паризького університету-1, вчених зі світовими іменами Д. Карро та П. Жуйара [10, с. 453-520].

Враховуючи рівень дослідженості проблеми, доцільно звернути увагу на такі невирішені питання, якими є оцінка причин кризи, шляхи зміцнення Фонду, посилення нагляду та напрямки реформи управ-

ління інституційної системи.

Мета статті саме й полягає у спробі розгляду вищеназваних питань. Кожне з них може становити окреме дослідницьке завдання, виконання котрого забезпечить більш ґрунтовне розуміння змісту і напрямків діяльності МВФ на сучасному етапі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Визначаючи проблеми діяльності й організації Фонду в умовах глобальної кризи, слід зазначити, що вони виникли у процесі реформування МВФ і світової валютної системи, який було розпочато наприкінці 60-х та в 70-ті роки ХХ ст. та не було завершено. На думку експертів, тих же Д. Карро та П. Жуйара, вказана незавершеність стосується насамперед конвертованості валют, руху капіталів (він перебуває поза будь-яким впливом Фонду), невирішеності питання щодо складу офіційних валютних резервів держав-членів та управління ними, й, що особливо важливо – відсутності щонайменших зобов'язань держав-членів стосовно їх внутрішньої економічної політики [10, с. 492-493].

Зрозуміло, що політика, яка сприяє, скажімо, швидким темпам інфляції, в числі інших наслідків буде мати у валютно-фінансовій сфері різкі коливання курсу національної валюти. Не випадково впровадженню євро передувало прийняття єдиного Європейського Акта та Договору, що заснував Європейське Співтовариство. В розділі VII останнього (Економічна і валютна політика) на держави-члени ЄС покладалися доволі суворі обов'язки щодо дотримання контрольних показників відношення бюджетного дефіциту та державного боргу до ВВП країни, забезпечення стабільності цін, кредитної політики. Вказані показники були визначені як критерії конвергенції до європейської валютної системи, побудованої на основі регіональної валюти євро, котра замінила умовну розрахунково-платіжну одиницю екю. Водночас необхідними повноваженнями для забезпечення формування та функціонування такої системи наділялася Рада і Комісія Євросоюзу, створювалися відповідні інститути з належною компетенцією теж наднаціонального характеру. А держави-члени ЄС – учасниці зони євро – мають задовольняти певні вимоги, сформульовані в нормативно-правових актах, утворюючих у сукупності Пакт стабільності й економічного розвитку [11, с. 35]. І, зазначимо, незважаючи на такі інституціональні та правові умови, фінансова криза не оминула зону євро.

На відміну від інститутів Євросоюзу, МВФ не має жодних повноважень, щоб діяти у сфері координації економічної та валютної політики держав-членів, за винятком надання фінансової допомоги тим із них, які зазнають труднощів із платіжним балансом. Умови отримання ресурсів Фонду частково визначаються статусом, але значною мірою – і самим МВФ, особливо коли йдеться про отримання кредитних

траншів понад так званий „резервний” (частка квоти держави-члена у визначеній фондом валюті, зазвичай складає 25 % або трохи менше – 22,5 %). Загальна формула тут полягає в тому, що чим більше запозичення держави-члена перевищують її перший кредитний транш (він доводить авуари Фонду в національній валюті до 125 % квоти відповідної держави), тим більш жорсткі економічні вимоги висуває до неї МВФ. Зацікавлена в отриманні допомоги країна зобов'язується їх виконувати як стабілізуючу програму. Власне, ці питання обговорюються між нею та Фондом.

Серйозною проблемою МВФ протягом всієї його історії була і залишається зараз позиція США, які ніколи не демонстрували особливого бажання підпорядковуватися загальній валютній дисципліні, вважаючи, що їх статус держави-емітента фактично світової валюти надає їм таке право. Можна зазначити, що й інші розвинені та впливові держави („Група 7”, потім „8”, сьогодні „20”) намагаються використовувати Фонд у першу чергу для задоволення власних інтересів.

На нашу думку, МВФ не має і достатніх контрольно-наглядових повноважень для забезпечення стабільності світової валютної системи. Зрозуміло, що не йдеться про те, ніби їх взагалі немає, вони є, питання в іншому: чи достатні? До того ж слід зазначити, що термін „нагляд” у праві МВФ набув дещо іншого змісту порівняно з поняттями адміністративного чи судового нагляду. У Фонді нагляд означає спостереження за міжнародною валютною системою та моніторинг економічної й фінансової політики держав-членів. Завдяки наглядові МВФ виявляє можливі ризики для внутрішньої і зовнішньої стабільності й рекомендує певні зміни у політиці. Але, зрозуміло, МВФ не має права самостійно вносити ці зміни або призупиняти рішення урядів держав-членів.

З огляду на викладене не варто було й очікувати від головного бреттон-вудського інституту занадто багато в напрямку протидії кризовим явищам у світовій валютній системі. Їх причини з'ясувалися Виконавчою Радою МВФ, а результати здійсненого аналізу були викладені в двох річних звітах Ради за 2009 та 2010 фінансові роки (починається 1 травня попереднього і закінчується 30 квітня звітного). Серед них вказувалися, зокрема, високий рівень леверіджу, неготовність систем фінансового регулювання до виявлення концентрації ризиків, нездатність директивних органів своєчасно враховувати зростаючі макроекономічні дисбаланси, зосередження уваги центральних банків на інфляції, а не на ризиках, пов'язаних з високими цінами активів і леверіджем, перебування поза увагою органів фінансового контролю ризиків у тіншовій фінансовій системі, пріоритети макроекономічної політики в реагуванні на кризу [12]. Цікавим є висновок про те, що кризи, котрі спричиняються раптовим відтоком капіталу, наба-

гато важче піддаються врегулюванню, ніж інші. А саме це відбувалося до початку і під час сучасної кризи. До речі, певною мірою вказане явище торкнулося й України, звідкіля відтік капіталу, згідно з даними Держкомстату, зріс із 243,3 млн дол. у 2007 р. до 6196,6 млн у 2008 р. й до 6198,6 млн – у 2009 р. У звіті Виконавчої Ради МВФ за 2010 р. поряд з іншими вказується і на чинник фінансової глобалізації, роль нових центрів економічної сили – Китай та Індію, старіння населення у розвинених країнах, що призводить до зрушень у співвідношенні заощаджень і інвестицій в міжнародному масштабі, що, у свою чергу, – до стимулювання більших обсягів транскордонних потоків капіталу [12]. Зрозуміло, причини кризи не вичерпуються викладеними, вони, очевидно, більш глибокі і системні, але МВФ – не глобальний дослідницький, а глобальний регулятивний інститут.

Власну діяльність в умовах кризи Фонд, що й не дивно, оцінює цілком позитивно. Разом з тим у рекомендаціях такого важливого в системі МВФ органу, як Міжнародний валютно-фінансовий комітет (МВФК – наступник попереднього Тимчасового комітету Ради керуючих по міжнародній валютній системі у 1974–1999 р., складається з 24 керуючих у ранзі міністра – представників держав, котрі формують Виконавчу Раду), вказується на необхідність посилення його ролі в забезпеченні стабільності валютної системи, а також пропонуються напрямки вдосконалення діяльності й організаційно-правової системи Фонду.

У своїй діяльності Фонд спирається на Статут (Статті угоди МВФ), з вираховуванням сформульованих та схвалених у квітні 2009 року на саміті „Групи 20” („Г-20”) пріоритетні заходи макроекономічної політики, яких вимагає світове співтовариство. Виходячи з цих засад, МВФК на щорічних нарадах у жовтні 2009 р. визначив такі загальні пріоритети для МВФ на наступний період: 1) переоцінка мандата організації з тим, щоб долучити до нього весь спектр напрямків макроекономічної політики стосовно фінансового сектора, котрі відбиваються на глобальній стабільності; 2) подальше зміцнення його потенціалу фінансування для допомоги державам-членам у подоланні проблем з платіжним балансом; 3) посилення нагляду на багатосторонній основі і його інтеграції у двосторонній нагляд, подальше зміцнення міждержавного нагляду, нагляду на регіональному та багатосторонньому рівнях; 4) реформа управління МВФ для посилення легітимності й ефективності організації.

Переоцінка мандата якраз і означає перегляд завдань і повноважень з тим, щоб вони включали весь спектр напрямків макроекономічної політики й політики стосовно фінансового сектора, котрі позначаються на глобальній стабільності. Тут розглядаються три загальні напрями: фінансування, нагляд та стабільність міжнародної валютно-

фінансової системи. Виконавча Рада вважає, що перегляд мандата може відбутися і в чинних правових рамках, але не виключається й можливість внесення нових поправок до Статей угоди, якщо це буде необхідно. Водночас висувуються пропозиції поділити вказану роботу на два етапи. На першому – здійснювати її без внесення змін до статей, а на другому – у випадку необхідності з подальшими реформами внести. При цьому окремі виконавчі директори застерігали проти введення нових зобов'язань, котрі могли б ще більше обмежити валютний суверенітет держав-членів МВФ.

Важливе місце у подальшій діяльності Фонду приділяється вирішенню проблем збільшення його кредитних ресурсів. Оскільки власних, навіть з перспективою збільшення квот держав-членів, вже не вистачає, для фінансування політики підтримки останніх зростає необхідність залучення додаткових кредитних ресурсів від держав-членів із справедливим розподілом фінансового тягаря між кредиторами. Вказані ініціативи в цілому відповідають приписам розділу 1 статті VII і регулюються „Керівними принципами позик Фонду”, затвердженими Виконавчою Радою. Загальний обсяг позик згідно з новими угодами про забезпечення (НУЗ) має дійти до суми 600 млрд. дол. США (на кінець 2010 р. – 174 млрд. СПЗ, або 270,3 млрд. дол.).

Поряд з проблемою зміцнення ресурсів Фонду постає й питання вдосконалення механізмів кредитування (надання фінансових запозичень) держав-членів. Воно передбачає модернізацію умов для всіх позичальників, введення нових механізмів, підвищення гнучкості тарифної системи „стенд бай” (АСБ) та пільгових кредитних механізмів, подвоєння стандартних лімітів доступу до непільгових і пільгових ресурсів, спрощення структур вартості і термінів сплати, а також скасування деяких рідко використовуваних механізмів.

У числі нових механізмів належить назвати гнучку кредитну лінію (ГКЛ) та превентивну кредитну лінію (ПКЛ). Перша розрахована на країни з дуже гарними основними економічними показниками та обґрунтованою економічною політикою. Вона передбачає спрощення процедур, скасування домислюваного максимуму сум доступу і т.ін. Друга – призначена для країн з гарною економічною політикою, котрі не відповідають критеріям ГКЛ (за показниками). Виконавча Рада поки що відкинула пропозицію заздалегідь розглядати та затверджувати перелік країн, які відповідають критеріям ГКЛ. Отже, вказане питання буде розглядатися в кожному окремому випадку з надходженням запитів на механізми ГКЛ. Зрозуміло, що вказані механізми потребують подальшої модернізації.

Достатньо велика увага приділяється Фондом і вдосконаленню механізмів пільгового кредитування. Серед конкретних заходів щодо вирішення вказаної проблеми доцільно назвати збільшення фінансо-

вої підтримки країнам з низькими доходами – до 4 млрд. дол. США у 2010 р. порівняно з 1,2 млрд. у 2008 р., спрощення умов, що висуваються, при посиленні гнучкості, регулярні огляди відсоткових ставок пільгових механізмів з можливістю у певних випадках звільняти відповідні держави від сплати відсоткових платежів тощо.

Достатньо складною проблемою Фонду завжди був пошук шляхів підвищення ефективності нагляду. Сьогодні, особливо у фінансовому секторі Двосторонній нагляд, як і раніше, вирішено здійснювати на основі ст. IV Статей угоди. Новим його моментом стало затвердження Виконавчою Радою пріоритетів нагляду. В їх числі – оцінка ризиків, макрофінансових зв'язків багатостороннього підходу й зовнішньої стабільності та обмінних курсів. Аналіз нагляду має здійснюватися відтепер регулярно: 1 раз на 3 роки.

Стосовно нагляду за фінансовим сектором Рада затвердила в якості обов'язкового модуль ФСАП (Програма оцінки фінансового сектора – Financial Sektor Assesment Program). До цього ФСАП застосовувалася як факультативний захід, відтепер за відповідною методикою обов'язково мають досліджуватись фінансові сектори країн з найбільшими фінансовими системами (всього – 25, між ними – і Росія). Цій процедурі вони будуть піддаватися 1 раз на 5 років. Головною її метою є оцінка стабільності фінансового сектора, ризиків для макроекономічної стабільності, і тим самим – сприяння в пошуку засобів попередження криз.

Проблеми організації чи інституційно-правової системи МВФ породжуються протиріччям між необхідністю її реформи відповідно до вимог сучасного стану світової валютної системи і намаганнями групи найбільш впливових держав-членів, в першу чергу США, зберегти своє особливе місце у Фонді. Останнє, в свою чергу, викликає незадоволення й нових центрів фінансової сили і всього загалу країн, котрі розвиваються.

Висновки. МВФ, його МВФК, який сьогодні виконує функції наглядового органу щодо Виконавчої Ради, а з недавнього часу й „Група 20” задіяні в роботу з визначення шляхів вирішення вказаної проблеми. Спираючись на документи вказаних інститутів, ними можна вважати такі. У першу чергу – реформу квот з метою збільшити частку голосів країн, котрі розвиваються, та країн зі швидко зростаючими ринками. Останній саміт „Групи 20” у Кванчжу (Корея) встановив цифру зростання їх частки у 6 % відповідно. Це не змінить загального співвідношення голосів у Фонді, хоча й зміцнить позиції названих країн. Разом з тим слід зазначити, що запропоновані „Групою 20” зміни мають бути ще затверджені Радою Керуючих МВФ під час чотирнадцятого загального перегляду квот [13]. Також передбачається збереження існуючої частки голосів за найменш розвинутими країнами.

Певні зміни очікуються й у складі та способі формування Виконавчої Ради. Щодо першого – це зменшення на дві одиниці представництва розвинених держав Європи, а другого – впровадження виборності виконавчих директорів замість призначених. За умови послідовного проведення такої реформи не виключено, що КНР стане другою за впливом у МВФ державою після США.

Можна вказати й на пошуки Фондом заходів із вдосконалення кадрової політики, підвищення дієвості керівництва, збільшення „кадрової різноманітності персоналу”, демократизації, прозорості, полегшення доступу до інформації тощо. На думку Директора – Розпорядника МВФ Д. Строс-Кана, все це поставить крапку на дискусії про легітимність Фонду й підвищить його ефективність у попередженні криз [13].

Таким чином, МВФ перебуває сьогодні у стані проведення серйозних реформ своєї діяльності та організації. Це певним чином відчула на собі Україна в умовах отримання нової позики. Вивчення процесу реформ МВФ може визначити напрями подальших розвідок проблеми й буде корисним як у теоретичному, так і в практичному аспектах.

Бібліографічні посилання

1. *Рязанова Н.С.* Міжнародні фінанси. – К., 2001.
2. *Суэтин А.А.* Международные валютно-финансовые отношения. – М., 2010.
3. *Вельяминов Г.М.* Международное экономическое право и процесс. – М., 2005.
4. *Лазебник Л.Л.* Міжнародне фінансове право. – К., 2008.
5. *Опришко В.Ф.* Міжнародне економічне право. – К., 2003.
6. *Петрова Г.В.* Международное экономическое право. – М., 2009.
7. *Чубарев В.М.* Міжнародне економічне право. – К., 2009.
8. *Шумилов В.М.* Международное экономическое право в контексте глобализации мировой экономики (проблемы теории и практики): Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – М., 2001.
9. *Шумилов В.М.* Международное финансовое право: Учеб. – М., 2005.
10. *Карро Д., Жуйар П.* Международное экономическое право: Учеб. / Пер. с франц. В.П. Серебрянникова, В.М. Шумилова. – М., 2001.
11. *Европейское право. Право Европейского Союза и правовое обеспечение защиты прав человека: Учеб. / Рук. авт. колл. проф. Л.М. Энтин.* – 2-е изд., пересмотр и доп. – М., 2005.
12. МВФ. Годовой отчет 2009-2010 pp. // http://www.imf.org/external/russian/pubs/jt/ar/2009/pdf/arlo_rus.pdf.
13. Комюніке саміту „Групи 20” http://www.imf.org/external/russian/pubs/ft/sursey/so/2010/new_102310_ar.pdf.

Надійшла до редакції 01.02.2011

Л.В.Фокша

викладач

(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 347.73

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВИКОНАННЯ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ ЗА МІСЦЕВИМИ ПОЗИКАМИ

Розглянуто питання забезпечення виконання зобов'язань, що виникають у результаті здійснення позик місцевими органами влади. Досліджено сутність публічно-правових та приватноправових засобів забезпечення виконання зобов'язань. Визначено шляхи оптимізації механізму врегулювання питань, пов'язаних з неплатоспроможністю позичальника – органу місцевого самоврядування.

Ключові слова: місцеві позики, гарантії, засоби забезпечення, виконання зобов'язань, дефолт, ризики.

Рассматривается вопрос обеспечения исполнения обязательств, которые возникают в результате осуществления займов местными органами власти. Исследуется сущность публично-правовых и частноправовых способов обеспечения исполнения обязательств. Определяются пути оптимизации механизма урегулирования вопросов, связанных с неплатежеспособностью заемщика – органа местного самоуправления.

Ключевые слова: местные займы, гарантии, способы обеспечения, исполнение обязательств, дефолт, риски.

The questions of providing of execution of obligations which arise up as a result of realization of loans by local authorities are scrutinized. The essence of public legal and private legal methods of providing execution obligations is investigated. The optimization ways of regulation mechanism of questions connected with certain CPLD from the borrower's insolvency – an organ of local self-government are determined.

Key words: local loans, guarantees, proving ways, duties fulfillment, default, risks.

Постановка проблеми. Забезпечення органів місцевого самоврядування достатніми фінансовими ресурсами для задоволення потреб територіальної громади набуває надзвичайно важливого значення для сучасної України. Це пов'язано з процесом реформування міжбюджетних відносин (підвищенням ступеня фіскальної автономності та рівня відповідальності місцевих органів), поліпшенням загального інвестиційного клімату, запровадженням сучасних інструментів фінансового ринку та проведенням ринково орієнтованих реформ у секторі

місцевої інфраструктури [1, с. 1].

Бюджетний кодекс України 2001 р. [2] та Закон України «Про місцеве самоврядування» від 21.05. 1997 р. № 280/97-ВР [3] закріпили за місцевими органами влади право на здійснення позик до місцевих бюджетів. Реформування бюджетного законодавства, що почалося в Україні з прийняттям змін до Бюджетного кодексу від 08.07.2010 р., створило підґрунтя для вдосконалення механізму залучення додаткових фінансових ресурсів місцевими бюджетами.

Але, надаючи право на позику, законодавець так і не встановив чіткі правові рамки та механізми її здійснення. Порядок та умови здійснення позик до місцевих бюджетів регулюється декількома підзаконними актами, які є колізійними по суті і не відкривають реальних можливостей для поповнення місцевих бюджетів.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Проблеми залучення додаткових фінансових ресурсів до місцевих бюджетів у своїх роботах висвітлювали: І.Б. Завірюха, О.Д. Василик, О.П. Кириленко, В.І. Кравченко, О.А. Музика, І.Ф. Радіонова, І.І. Распутенко. Але наукові розробки у вказаній сфері стосувалися лише загальних положень щодо становлення та розвитку ринку місцевих позик і не торкалися питання забезпечення виконання зобов'язань по них.

Науково-теоретичними джерелами дослідження є нормативно-правові акти України та Росії, роботи з фінансового та цивільного права, вітчизняний та іноземний досвід здійснення позик.

Мета статті полягає у визначенні сутності публічно-правових та приватноправових засобів забезпечення виконання зобов'язань по місцевих позиках, застосування яких має знизити ризики як для кредиторів так і для територіальної громади в цілому та покращити фіскальну дисципліну місцевих органів влади.

Виклад основного матеріалу дослідження. Одним з найбільш проблемних питань, що потребує вирішення на законодавчому рівні, є питання забезпечення виконання зобов'язань за місцевими позиками. Відсутність належних гарантій для кредиторів з боку органів влади щодо повернення вкладених коштів (держава не несе відповідальності за зобов'язаннями по позиках до місцевих бюджетів), відсутність чітких умов позик, які б перешкождали їх неповерненню, призводить до правопорушень у цій сфері (наприклад, негативний досвід Одеси, коли випущені в 1998 р. облігації на суму 91 млн. грн. не були погашені), та, як наслідок, до непопулярності серед кредиторів такого інструменту фінансового ринку.

Згідно з висновками Інституту економічних досліджень та політичних консультацій в Україні, основними факторами, що негативно впливають на розвиток ринку муніципальних запозичень та спричи-

няють підвищення ризиків для кредиторів, є:

- недостатній рівень фінансової транспарентності на місцевому рівні, що викликає труднощі у процесі оцінки ризиків і моніторингу інвестиційного проекту;
- висока ймовірність неефективного використання запозичених коштів, викликана відсутністю навичок управління проектами на місцевому рівні;
- слабкий захист прав кредитора у випадку дефолта місцевих органів, викликаний відсутністю належних правових норм, низькою ліквідністю предметів застави, неефективністю судової системи [1, с. 4].

З метою мінімізації зазначених ризиків та підвищення надійності й привабливості муніципальних позик законодавчо закріплюється сукупність публічно-правових та приватноправових засобів забезпечення виконання зобов'язань. *Публічно-правові засоби* направлені на закріплення чіткого механізму та умов здійснення позик з метою недопущення створення ситуації неспроможності муніципалітетом виконати свої зобов'язання. До них належать:

- законодавче визначення мети здійснення місцевих позик. Згідно зі ст. 74 п. 1 БКУ місцеві позики здійснюються з метою фінансування бюджету розвитку та використовуються для створення, приросту чи оновлення стратегічних об'єктів довготривалого користування або об'єктів, які забезпечують виконання завдань Верховної Ради Автономної Республіки Крим та міських рад, спрямованих на задоволення інтересів населення Автономної Республіки Крим і територіальних громад міст [2];

- попереднє визначення ліміту видатків на обслуговування місцевого боргу. Згідно з п. 6 ст. 74 БКУ видатки місцевого бюджету на обслуговування місцевого боргу не можуть перевищувати 10 відсотків видатків загального фонду місцевого бюджету протягом будь-якого бюджетного періоду, коли планується обслуговування місцевого боргу [2];

- утворення та ведення Міністерством фінансів України єдиного реєстру місцевих позик та місцевих гарантій;

- попередня експертиза законності місцевої позики, що полягає в необхідності отримання в Міністерстві фінансів України висновку щодо відповідності проекту рішення про здійснення позик вимогам, установленим бюджетним законодавством;

- розмежування видатків на погашення та обслуговування боргу між загальним та спеціальним фондом місцевого бюджету;

- необхідність проведення незалежної рейтингової оцінки цінних паперів – у випадку здійснення позик у формі випуску облігацій місцевих позик; та відомості про кредитний рейтинг позичальника – у випадку здійснення запозичення у формі укладення угод про отри-

мання позик, кредитів, кредитних ліній у фінансових установах. Визначення рейтингової оцінки та кредитного рейтингу здійснюється уповноваженими Державною комісією з цінних паперів та фондового ринку рейтинговими агентствами або визнаними нею міжнародними рейтинговими агентствами [4]. Фактично рейтингова оцінка характеризує рівень спроможності позичальника своєчасно та в повному обсязі виплачувати відсотки і основну суму богу за борговими зобов'язаннями;

- інформаційні гарантії, що виражаються в розкритті інформації про залучення та використання коштів, що акумульовані за рахунок позики;

- додаткові умови для зовнішніх позик;

- передбачене бюджетним законодавством обмеження права на здійснення позик у випадку порушення графіка виконання боргових зобов'язань.

Беручи до уваги цивільно-правову природу договорів державних та місцевих позик, у забезпеченні виконання зобов'язань важливу роль відведено *приватноправовим* засобам. Згідно з гл. 49 Цивільного кодексу України виконання зобов'язання може забезпечуватися неустойкою, порукою, гарантією, заставою, притриманням, завдатком. Договором або законом можуть бути встановлені інші види забезпечення виконання зобов'язання (ст. 546 ЦКУ) [5].

Але враховуючи фінансово-правову специфіку зазначених відносин, до приватноправових засобів забезпечення виконання зобов'язань за місцевими позиками слід віднести забезпечення порукою, гарантією та страховкою.

З метою законодавчого врегулювання питання забезпечення місцевих позик до Положення про порядок випуску облігацій внутрішніх місцевих позик (затверджене Рішенням Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку № 414 від 07.10.2003 р.) у 2009 р. були внесені уточнення, які передбачають, що облігації внутрішніх місцевих позик можуть уважатися додатково забезпеченими, якщо емітентом укладаються відповідні договори поруки чи страхування ризиків непогашення основної суми боргу та/або невиклати доходу за облігаціями або якщо емітенту видається гарантія щодо погашення основної суми боргу та/або невиклати доходу за облігаціями (п. 7 Положення).

Облігації вважаються забезпеченими порукою, якщо емітент визначив їх такими в рішенні про розміщення облігацій та уклав відповідний договір поруки з поручителем щодо забезпечення виконання зобов'язання погашення основної суми боргу та/або виплати доходу за облігаціями.

Облігації вважаються забезпеченими гарантією, якщо емітент визначив їх такими в рішенні про розміщення облігацій та гарант (банк,

інша фінансова установа) гарантує перед власниками облігацій виконання емітентом зобов'язання погашення основної суми боргу та/або виплати доходу за облігаціями.

Облігації вважаються забезпеченими страховкою, якщо емітент визначив їх такими в рішенні про розміщення облігацій та уклав зі страховиком відповідний договір страхування ризиків непогашення основної суми боргу та/або невиконання доходу за облігаціями [6].

Зазначена норма стосується лише виконання зобов'язань, що виникають з випуску та розміщення облігацій внутрішніх місцевих позик. Питання ж забезпечення виконання зобов'язань за зовнішніми позиками та позиками, що здійснюються шляхом укладення угод про отримання позик, кредитів, кредитних ліній у фінансових установах, залишаються не врегульованими. Хоча негативні наслідки невиконання зобов'язань за зазначеними позиками є більш значними для іміджу як позичальника, так і країни в цілому.

Але не слід залишати поза увагою і той факт, що операції з місцевими позиками пов'язані із значними ризиками і для місцевого бюджету та територіальної громади в цілому. Чинне законодавство не містить достатніх механізмів для захисту інтересів територіальної громади та місцевого бюджету від неефективного і нераціонального використання органами місцевого самоврядування права здійснювати місцеві позики та надавати місцеві гарантії.

Тому пропонуємо змінити акцент законодавчого регулювання з визначення порядку здійснення місцевих позик на виконання зобов'язань перед кредиторами та гарантування прав територіальної громади на належний рівень фінансового забезпечення.

Аналіз проспектів емісій облігацій місцевих позик міст України, що були розміщені протягом 2002–2009 рр. (Донецьк, Луганськ, Івано-Франківськ, Бердянськ та ін.), свідчить про те, що забезпеченням по позиках виступає все належне позичальнику майно, на яке відповідно до чинного законодавства може бути звернено стягнення. Облігації не мають додаткового забезпечення. В окремих випадках у проспектах емісій облігацій муніципальних позик пункт про забезпечення взагалі відсутній.

Згідно зі ст. 60 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» територіальним громадам міст належить право комунальної власності на рухоме і нерухоме майно, доходи місцевих бюджетів, інші кошти, землю, природні ресурси, підприємства, установи та організації, в тому числі банки, страхові товариства, а також пенсійні фонди, частку в майні підприємств, житловий фонд, нежитлові приміщення, заклади культури, освіти, спорту, охорони здоров'я, науки, соціального обслуговування та інше майно і майнові права, рухомі та нерухомі об'єкти, визначені відповідно до закону як об'єкти права ко-

мунальної власності, а також кошти, отримані від їх відчуження [3].

Але тут постає питання: у випадку неспроможності муніципалітету розрахуватися з кредиторами яким чином буде визначатися майно, на яке може бути звернено стягнення? І чи не перевищить користь від використання коштів, що акумулювалися за рахунок запозичення, втрати в результаті відчуження майна? І чи не стане випуск муніципальних облігацій узаконеним механізмом *розтягнення комунальної власності*? Чинне законодавство не містить достатніх механізмів для захисту інтересів територіальної громади та місцевого бюджету від неефективного і нераціонального використання органами місцевого самоврядування права здійснювати місцеві позики та надавати місцеві гарантії.

Тому постала гостра необхідність врегулювання проблемних питань, пов'язаних з неплатоспроможністю позичальника – органу місцевого самоврядування, а саме: попередження муніципальних дефолтів; розробку чітких процедур визначення комунальних об'єктів, що можуть виступати забезпеченням виконання зобов'язань; визначення порядку реорганізації і врегулювання боргових вимог кредиторів; мінімізація ризиків для територіальної громади.

Традиційно в міжнародній практиці виділяють декілька основних типів забезпечення виконання зобов'язань за муніципальними позиками:

- забезпечення загальними доходами місцевих органів влади;
- забезпечення майбутніми доходами від експлуатації або реалізації проектів, профінансованих за рахунок випуску цінних паперів;
- подвійне забезпечення – як майбутніми доходами від експлуатації або реалізації проектів, профінансованих за рахунок випуску цінних паперів, так і загальними доходами місцевих органів влади;
- забезпечення страхуванням або гарантією третьої сторони (наприклад муніципальним банком).

Перспективне законодавство України (а саме Проект Закону України «Про фінансову основу місцевого самоврядування в Україні» [7]) та чинне законодавство РФ відносять до засобів забезпечення випуску комунальних облігацій комунальне майно та кошти місцевих бюджетів. На нашу думку, кошти бюджету місцевого самоврядування повинні направлятися тільки на ті цілі, які зазначені у видатковій частині рішення про бюджет самоврядування. Бюджет місцевого самоврядування є публічним грошовим фондом, який утворено для забезпечення задач і цілей територіальної громади, і тому не можна в якості гарантій випуску комунальних облігацій зазначати кошти, що призначені для забезпечення щоденного функціонування місцевого самоуправління та життєдіяльності регіону.

Бюджетний кодекс України [2] містить норму, що закріплює здійснення видатків на обслуговування місцевого боргу за рахунок

коштів загального фонду місцевого бюджету, а погашення суми боргу здійснюється за рахунок коштів бюджету розвитку. Це має забезпечити цільове використання коштів та знизить боргове навантаження на бюджет територіальної громади

Поряд з розмежуванням видатків між зазначеними фондами пропонуємо в спеціальному фонді місцевого бюджету, а краще у вигляді позабюджетного фонду (із застереженням того, що згідно з Бюджетним кодексом України сьогодні в Україні це заборонено) *створити окремий резервний фонд, кошти якого можна буде використовувати в якості забезпечення виконання зобов'язань за місцевими позиками.*

У проекті Закону України «Про місцеві позики і місцеві гарантії» питання забезпечення виконання зобов'язань за місцевими позиками розглядається дещо по-іншому. Стаття 6 проекту зазначає, що для забезпечення виконання своїх зобов'язань за місцевою позикою позичальник у межах своїх повноважень використовує майно та майнові права відповідної територіальної громади. Не можуть бути предметом забезпечення виконання зобов'язань об'єкти права комунальної власності територіальної громади, на які відповідно до закону не може бути звернено стягнення, та об'єкти, що відповідно до закону не підлягають відчуженню. Стаття 8 зазначеного проекту до істотних умов угоди про місцеве запозичення, у випадку здійснення майнового забезпечення виконання зобов'язань, відносить опис і вартість майна, яке використовується з метою забезпечення виконання боргових зобов'язань позичальника по місцевих позиках [8].

Але саму процедуру визначення майна, що стане об'єктом забезпечення виконання зобов'язання, та механізм реалізації комунального майна нормотворець не встановлює.

Тому вважаємо за необхідне закріпити норму, що визначить черговість звернення стягнення на об'єкти забезпечення виконання зобов'язань за місцевими позиками. По-перше, кошти резервного фонду, що формується з метою забезпечення виконання зобов'язань за позиками; по-друге, доходи від реалізації проекту, що фінансувалися за рахунок місцевих позик; по-третє, майнові активи органів місцевого самоврядування (майданчики для паркінгу, офісні споруди та ін.).

Отже, в якості гарантій виконання зобов'язань за муніципальними позиками повинно виступати не тільки майно, а й чітко сформульоване законодавство з приводу визначення:

- програми розвитку регіону, під яку потрібні кошти, що повинна пройти громадське обговорення і бути затвердженою органами місцевого самоврядування;
- переліку комунального майна, що має забезпечити виконання зобов'язань щодо здійснення місцевих позик;
- проведення розрахунків співвідношення видаткової частини

бюджету місцевого самоврядування і сплати відсотків за облігаціями або банківськими кредитами;

- можливості накопичення коштів для погашення позики в спецфонді бюджету місцевого самоврядування;

- механізму реалізації комунального майна у випадку неможливості погашення позики.

Ці заходи допоможуть знизити ризики, пов'язані з муніципальними позиками, та покращити фіскальну дисципліну, що створить умови для лібералізації ринку місцевих позик.

Висновок. Проведене дослідження дозволяє констатувати, що виконання зобов'язань за місцевими позиками забезпечується сукупністю публічно-правових та приватноправових засобів. Публічно-правові засоби призначені для закріплення механізму виходу муніципалітетів на ринок позичкового капіталу. До приватноправових слід віднести засоби додаткового гарантування виконання зобов'язань. Але зазначені засоби на сьогодні спрямовані перш за все на захист інтересів інвесторів, тоді як інтереси територіальної громади залишаються поза увагою нормативного регулювання. Тому постала необхідність закріплення правових норм, що мають забезпечити виконання зобов'язань за місцевими позиками з урахуванням інтересів як кредитора, так і територіальної громади в цілому.

Бібліографічні посилання

1. Вахненко Т., Акімова І. Становлення системи регулювання місцевих позик і місцевого боргу в Україні // Інститут економічних досліджень та політичних консультацій в Україні – 2004 // http://www.ier.com.ua/files/publications/Policy_papers/German_advisory_group/2004/T39_ukr.pdf.
2. Бюджетний кодекс від 08.07.2010 р. // ВВР. – 2010. – № 50. – Ст. 572.
3. Про місцеве самоврядування: Закон України від 21.05.1997 р. (ред. від 01.01.2011 р.) // ВВР. – 1997. – № 24. – Ст. 170.
4. Про затвердження Порядку здійснення запозичень до місцевих бюджетів: Постанова Кабінету Міністрів України № 207 від 24 лютого 2003 р. // Офіційний вісник України. – 2003. – № 9. – Ст. 337.
5. Цивільний Кодекс України від 16.01.2003 р. // ВВР. – 2003. – № 40. – Ст. 356.
6. Положення про порядок випуску облігацій внутрішні місцевих позик (затверджене Рішенням Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 07.10.2003 р. № 414 // Офіційний вісник України. – 2003. – № 44. – Ст. 2336.
7. Про фінансову основу місцевого самоврядування в Україні: Проект Закону України № 3387 від 15.04.2003 р. // http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=14795.
8. Про місцеві позики і місцеві гарантії: Проект Закону України // http://www.minfin.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=60176&cat_id=42320.

Надійшла до редакції 24.01.2011

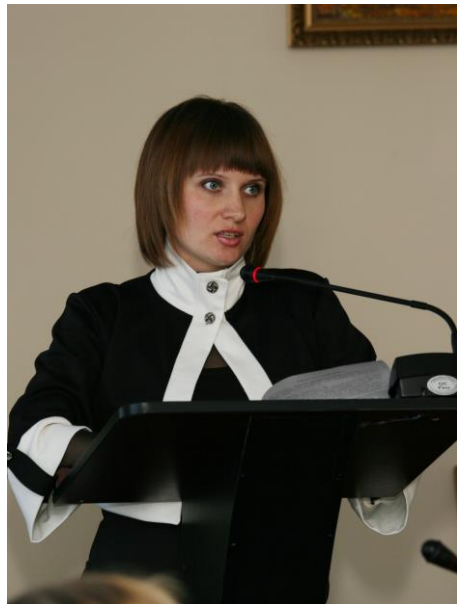
НАУКОВЕ ЖИТТЯ

ЗАХИСТ ДИСЕРТАЦІЙ

На засіданнях спеціалізованої вченої ради Д 08.727.02 Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ відбулися прилюдні захисти дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук.

28 січня 2011 року

ЗАВГОРОДНЯ Юлія Степанівна, науковий співробітник відділу організації наукової роботи ДДУВС – **СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ЗЛОЧИННОСТІ ДІТЕЙ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ ЩОДО ЇЇ ЗАПОБІГАННЯ** (спеціальність 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право).

Науковий керівник – доктор юридичних наук, професор **Негодченко Олександр Володимирович**, ректор ДДУВС
Офіційні опоненти: доктор юридичних наук, доцент **Вербенський Михайло Георгійович** – начальник державного науково-дослідного інституту МВС України; кандидат юридичних наук, доцент **Тіщенкова Світлана Олександрівна** – вчений секретар ДДУВС.

25 березня 2011 року

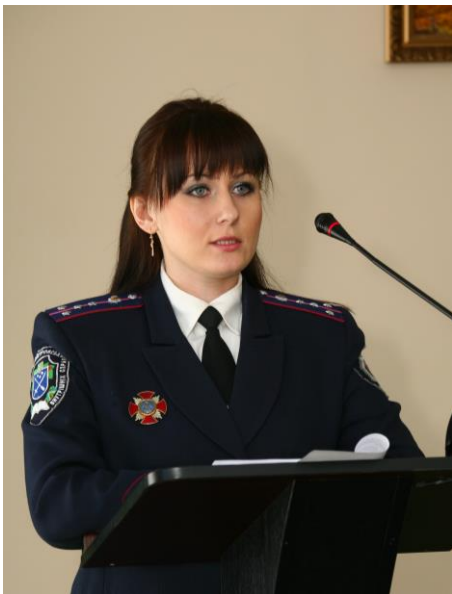
ГАЛАБУРДА Надія Анатоліївна, викладач кафедри адміністративної діяльності органів внутрішніх справ Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ – **ДІЯЛЬНІСТЬ МІЛІЦІЇ ЩОДО ЗАСТОСУВАННЯ ЗАХОДІВ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОВАДЖЕННЯ У СПРАВАХ ПРО АДМІНІСТРАТИВНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ** (спеціальність 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право).

го університету внутрішніх справ.

Науковий керівник – кандидат юридичних наук, доцент **Миронюк Роман Вікторович**, начальник кафедри адміністративного права та адміністративного процесу Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. *Офіційні опоненти*: доктор юридичних наук, доцент **Бевзенко Володимир Михайлович** – заступник начальника з наукової роботи Херсонського юридичного інституту Харківського національного університету внутрішніх справ; кандидат юридичних наук, доцент **Мельник Роман Сергійович** – начальник кафедри адміністративної діяльності Харківського національного

РУФАНОВА Вікторія Миколаївна, викладач кафедри кримінального права та кримінології Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

– **КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ТА ЗАПОБІГАННЯ ОРГАНАМИ ВНУТРІШНІХ СПРАВ ЗЛОЧИНАМ, ПОВ'ЯЗАНИМ З НЕЗАКОННИМ ВИКОРИСТАННЯМ БЮДЖЕТНИХ КОШТІВ** (спеціальність 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право).

Науковий керівник – кандидат юридичних наук **Титаренко Олексій Олексійович**, начальник відділу організації наукової роботи Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. *Офіційні опоненти*: доктор юридичних наук, професор **Дудоров Олександр Олексійович** – професор кафедри кримінального права Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка; кандидат юридичних наук, доцент **Давиденко Михайло Леонідович** – доцент кафедри кримінально-правових дисциплін Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна.

На засіданнях спеціалізованої вченої ради СРК 08.727.01 Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ відбулися захисти дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук.

28 січня 2011 року

ХРИСТОВ Олександр Леонідович, науковий співробітник відділу організації наукової роботи Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ (за спецтемою, спеціальність 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність).

Науковий керівник – кандидат юридичних наук, доцент **Меживой Володимир Павлович**, заступник начальника кафедри оперативно-розшукової діяльності Донецького юридичного інституту Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка. *Офіційні опоненти*: доктор юридичних наук, професор **Антонов Костянтин Володимирович** – завідувач кафедри кримінально-правових дисциплін Академії Митної служби України; кандидат юридичних наук, доцент

Хараберюш Іван Федорович – начальник кафедри спеціальної техніки, інформатики та інформаційних технологій Донецького юридичного інституту Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка.

18 березня 2011 року

ПЛЕТЕНЕЦЬ Віктор Миколайович, викладач кафедри криміналістики, судової медицини та психіатрії Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ (за спецтемою, спеціальність 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність).

Науковий керівник – кандидат юридичних наук, доцент **Лускатов Олександр Віталійович**, доцент кафедри криміналістики, судової медицини та психіатрії Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. *Офіційні опоненти*: доктор юридичних наук, професор **Берназ Василь**

Дмитрович – проректор з наукової роботи і міжнародних зв'язків Між-

народного гуманітарного університету; кандидат юридичних наук, доцент **Одерій Олексій Володимирович** – начальник кафедри криміналістики Донецького юридичного інституту Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка.

Редакційна колегія «Наукового вісника...», науково-педагогічний колектив Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ вітають своїх колег Завгородню Ю.С., Галабурду Н.А., Руфанову В.М., Христова О.Л., Плетенця В.М. з успішним захистом дисертацій та бажають успіхів у професійній діяльності.

НОВІ ВИДАННЯ

У IV кварталі 2010 р. – I кварталі 2011 р. науковцями Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ видано друком:

- 📖 Васильєв І.О., Мінка Т.П. Контрольна діяльність штабів органів внутрішніх справ: Монографія. – Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2010. – 220 с.
- 📖 Курінний Є.В., Логвиненко Б.О. Адміністративно-правові засади медичного забезпечення органів внутрішніх справ України: Монографія.– Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ; Ліра-ЛТД, 2010. – 196 с.
- 📖 Міжнародне співробітництво органів внутрішніх справ з правоохоронними органами зарубіжних країн: проблеми теорії і практики: матер. Круглого столу (Дніпропетровськ, 23 верес. 2010 р.). – Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2010. – 216 с.
- 📖 Право і суспільство: Науковий журнал. – 2010. – № 6.

ДОВІДКА ПРО АВТОРІВ

Алфьоров Сергій Миколайович – ректор Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент, заслужений юрист України

Алфьорова Тетяна Миколаївна – викладач кафедри цивільно-правових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Баран Світлана Олександрівна – аспірант кафедри загальноправових дисциплін Навчально-наукового інституту права та психології Національної академії внутрішніх справ

Богатирьов Іван Григорович – ректор Поліцейської фінансово-правової академії, доктор юридичних наук, професор

Боняк Валентина Олексіївна – начальник кафедри конституційного та міжнародного права Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент

Бублейник Володимир Анатолійович – викладач кафедри трудового та аграрного права Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

Буткевич Сергій Анатолійович – начальник науково-дослідної лабораторії проблем службової діяльності органів внутрішніх справ Кримського юридичного інституту Одеського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

Волобуєв Владислав Владиславович – доцент кафедри філософії і політології Запорізького юридичного інституту Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат філософських наук

Габуда Андрій Степанович – старший викладач кафедри кримінального права та кримінології Прикарпатського юридичного інституту Львівського державного університету внутрішніх справ

Гуржій Тарас Олександрович – головний науковий співробітник Міжвідомчого науково-дослідного центру з проблем боротьби з організованою злочинністю при Раді національної безпеки і оборони України кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник

Гуцуляк Микола Ярославович – доцент кафедри кримінального права та кримінології Прикарпатського юридичного інституту Львівського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

Донський Володимир Володимирович – ад'юнкт кафедри адміністративного права та адміністративного процесу Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Епель Оксана Володимирівна – здобувач кафедри кримінального права та кримінології Харківського національного університету внутрішніх справ

Єфімов Микола Миколайович – ад'юнкт кафедри криміналістики, судової медицини та психіатрії Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Заброда Дмитро Григорович – перший проректор з навчальної та методичної роботи Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент

Заворотченко Тетяна Миколаївна – доцент кафедри теорії держави та права, конституційного права та державного управління Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара, кандидат юридичних наук, доцент

Захарко Андрій Володимирович – викладач кафедри кримінального процесу Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

Керевич Олег Васильович – заступник начальника УМВС України в Черкаській області – начальник слідчого управління, кандидат юридичних наук

Кириченко Ганна Володимирівна – викладач кафедри кримінально-правових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Кисельов Ілля Олександрович – ад'юнкт кафедри кримінального права та кримінології Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Комісаров Олександр Геннадійович – докторант Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент

Копелєв Іюлій Юхимович – доцент кафедри економіко-правових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат економічних наук, доцент

Леонова Олена Вікторівна – здобувач кафедри адміністративного права та адміністративного процесу Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Литвинов Валерій Валентинович – викладач кафедри кримінального процесу Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Лихачов Сергій Васильович – докторант Одеського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент

Марієнко Антон Олександрович – заступник начальника курсу факультету з підготовки слідчих Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, магістр права

Мінка Тетяна Павлівна – докторант Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент

Наливайко Лариса Романівна – завідувач кафедри загальноправових дисциплін Запорізького юридичного інституту Дніпропетровського держав-

ного університету внутрішніх справ, доктор юридичних наук, доцент
Неживець Олена Миколаївна – доцент Національної академії внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

Олійник Анатолій Юхимович – професор кафедри загальноюридичних дисциплін Навчально-наукового інституту права та психології Національної академії внутрішніх справ

Патерило Ірина Володимирівна – доцент кафедри цивільного, трудового та господарського права Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара, кандидат юридичних наук

Пиріг Ігор Володимирович – докторант Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент

Письменський Євген Олександрович – в. о. начальника кафедри кримінального права Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка

Піддубна Аліна Валентинівна – ад'юнкт кафедри кримінального права та кримінології Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Припутень Дмитро Сергійович – ад'юнкт кафедри адміністративної діяльності органів внутрішніх справ Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Проневич Олексій Станіславович – вчений секретар Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат історичних наук, доцент

Рогальська Вікторія Валентинівна – ад'юнкт кафедри кримінального процесу Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Рябчук Олена Сергіївна – помічник судді військового місцевого суду Дніпропетровського гарнізону

Саксонов Владислав Борисович – доцент кафедри економіко-правових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент

Самотуга Андрій Валерійович – начальник редакційно-видавничого відділу Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

Віталій Олександрович – начальник кафедри конституційного та міжнародного права Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент

Скорик Вадим Олександрович – ад'юнкт кафедри адміністративної діяльності Національної академії внутрішніх справ

Соболь Євген Юрійович – начальник кафедри тактико-спеціальної підготовки Кіровоградського юридичного інституту Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

Степченко Станіслав Валерійович – ад'юнкт кафедри кримінального

права та кримінології Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Фокша Лілія Володимирівна – викладач кафедри економіко-правових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Хараберюш Іван Федорович – начальник кафедри спеціальної техніки, інформатики та інформаційних технологій Донецького юридичного інституту Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка

Хряпінський Петро Васильович – професор кафедри кримінального права та правосуддя Запорізького національного університету, доктор юридичних наук, доцент

Церковна Олена Володимирівна – доцент кафедри цивільного права та процесу Одеського державного університету внутрішніх справ

Чаплинська Юлія Анатоліївна – викладач кафедри адміністративної діяльності органів внутрішніх справ Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Чаплинський Костянтин Олександрович – начальник кафедри криміналістики, судової медицини та психіатрії Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент

Шаповал Роман Володимирович – начальник Головного управління освіти і науки Харківської обласної державної адміністрації, кандидат педагогічних наук

Шкута Олег Олегович – ад'юнкт кафедри кримінального права та кримінології Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

З М І С Т

Офіційно 3

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

С.М. Алфьоров

Суб'єкти адміністративно-правової діяльності
із протидії корупції в ОВС 4

І.Г. Богатирьов

Протидія економічній злочинності в Україні
оперативно-розшуковими заходами 11

Т.О. Гуржій

Правове забезпечення державної політики безпеки дорожнього
руху: актуальні проблеми та шляхи вдосконалення 17

Д.Г. Заброда

Державна антикорупційна політика в Україні:
актуалізація проблеми 28

О.Г. Комісаров

Побудова та розвиток інформаційної спільноти
органів внутрішніх справ України 36

І.Ф. Хараберюш

Спеціальна техніка в правоохоронній діяльності:
форми і напрямки використання 45

ІСТОРИКО-ПРАВОВІ ТА КОНСТИТУЦІЙНІ АСПЕКТИ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Л.Р. Наливайко

Культурна функція Української держави 58

В.О. Боняк

Міжнародні стандарти діяльності правоохоронних органів:
поняття, загальна характеристика 68

В.В. Волобуєв До теорії корпоративної ідеології	81
Т.М. Заворотченко Політичні права в системі конституційних прав і свобод людини й громадянина в Україні	89
А.Ю. Олійник Поняття, види і зміст конституційної свободи пересування в Україні	97
В.О. Серьогін Недоторканність приватного життя (прайвесі) працівників: проблеми теорії та практики	106
С.О. Баран Види конституційного права людини і громадянина на відшкодування шкоди	116

ПИТАННЯ ЦИВІЛЬНОГО ТА ГОСПОДАРСЬКОГО ПРАВА

В.А. Бублейник Нетипові способи захисту цивільних прав та законних інтересів	124
В.Б. Саксонов Договір поставки у господарському та цивільному законодавстві України	129
О.В. Церковна Елементи складу цивільно-правової відповідальності за завдання шкоди	137
Т.М. Алфьорова Класифікація строків у цивільному праві	144

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС. ФІНАНСОВЕ ПРАВО. АДМІНІСТРАТИВНА ДІЯЛЬНІСТЬ

С.А. Буткевич Міністерство юстиції України як суб'єкт державного фінансового моніторингу	156
С.В. Лихачов Функції органів місцевого самоврядування у системі забезпечення громадської безпеки	164

Т.П. Мінка

Органи внутрішніх справ як суб'єкти
забезпечення адміністративно-правових режимів
в адміністративно-політичній сфері 170

Є.Ю. Соболь

Адміністративно-правовий механізм реалізації
соціального захисту інвалідів в Україні 176

Р.В. Шаповал

Адміністративно-правові особливості міжнародної
співпраці у сфері освітньої діяльності 184

О.В. Леонова

Правовий статус учасників відносин надкористування в Україні 193

Д.С. Припутень

Генезис правової основи діяльності міліції
щодо охорони громадського порядку на метрополітені 204

В.О. Скорик

Протидія наркотизації та алкоголізації
як один із напрямів протидії маргіналізації населення 213

Ю.В. Чаплинська

Поняття самоуправства як адміністративного делікту 219

ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА ТА КРИМІНОЛОГІЇ**П.В. Хряпінський**

Відпадиння суспільної небезпеки особи як
підстава звільнення від кримінальної відповідальності 227

М.Я. Гуцуляк

Порівняльний аналіз правового статусу
засуджених до окремих видів покарань 236

О.М. Неживець

Загальноосвітнє, професійно-технічне навчання та їх роль
в ресоціалізації жінок, засуджених до позбавлення волі 244

Є.О. Письменський

Умови звільнення від відбування покарання у зв'язку із закінченням
строків давності виконання обвинувального вироку 249

А.С. Габуда Примушення і опір у складі злочину, передбаченого ст. 342 КК	257
О.В. Епель Суб'єктивні ознаки публічних закликів до вчинення терористичного акту	263
І.О. Кисельов Визначення рецидиву злочинів у кримінальному законодавстві: вітчизняний та зарубіжний досвід	270
А.О. Марієнко Індивідуальне запобігання злочинам, вчиненим особами кримінального типу	279
А.В. Піддубна Детермінанти вчинення злочинних порушень правил безпеки дорожнього руху та експлуатації на пасажирському автотранспорті	285
О.С. Рябчук Соціально-демографічні, кримінально-правові та морально-психологічні ознаки особи, потерпілої від злочинів, передбачених ст. 153 КК України	292
С.В. Степченко Окремі питання змісту діяльності прокуратури у протидії злочинності	300
О.О. Шкута Громадський контроль як засіб виправлення і ресоціалізації засуджених	307

**КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА.
ОРГАНІЗАЦІЯ ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ**

А.В. Захарко Спеціальні правила застосування запобіжних заходів, пов'язаних з порукою	313
О.В. Керевич Деякі проблеми слідчої діяльності	319

О.В. Лускатов

Особливості огляду місця події
за фактом порушення громадського порядку 326

І.В. Пиріг

Участь співробітників експертної служби МВС
в якості спеціалістів при проведенні обшуку 337

К.О. Чаплинський

Тактичне забезпечення пред'явлення
для впізнання підозрюваних та обвинувачених 343

М.М. Єфімов

Типові слідчі ситуації та відповідний їм напрям
дій слідчого при розслідуванні хуліганства 351

Г.В. Кириченко

Повноваження спеціальних підрозділів у сфері ОРД:
правова невизначеність 358

В.В. Литвинов

Поняття кримінального переслідування
та його початок у кримінальному судочинстві 363

В.В. Рогальська

Незалежний та неупереджений суд як передумова
змагальності на досудовому провадженні 373

ЗАРУБІЖНИЙ ПОЛІЦЕЙСЬКИЙ ОГЛЯД

О.С. Проневич

“Взірцевий проект єдиного закону
про поліцію федерації і земель” як чинник гармонізації
та уніфікації поліцейського законодавства Німеччини 383

А.В. Самотуга

Правова основа обмеження поліцією США
особистих прав і свобод людини: судові прецеденти 395

В.В. Донський

Адміністративна відповідальність працівників ОВС України
та поліції зарубіжних країн за правопорушення у сфері безпеки
дорожнього руху: порівняльно-правовий аналіз 403

ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА

І.Ю. Копелєв

Аудиторська діяльність у системі економічної безпеки держави 411

І.В. ПатерилоМВФ: сучасні проблеми діяльності й організації
та напрямки їх реформування 421**Л.В. Фокша**

Забезпечення виконання зобов'язань за місцевими позиками 429

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Захист дисертацій 437

Нові видання 440

Довідка про авторів 442

Наукове видання

НАУКОВИЙ ВІСНИК
ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ ВНУТРІШНІХ СПРАВ*Збірник наукових праць*

2011. – № 1 (52)

Редактор, оригінал-макет – *А.В. Самотуга*
Редактори *О.Ю. Бакуньова, О.В. Ясюкевич*
Коректори: *К.А. Ларіонова, Л.В. Омельченко*
Дизайн – *О.М. Янченко*, фото – *О.А. Дубовський*Підп. до друку 31.03.2011 р. Формат 60x84/16. Друк – RISO.
Гарнітура – Times. Умов.-друк. арк. 25,00. Обл.-вид. арк. 25,25. Тираж – 120 прим.Редакційно-видавничий відділ ДДУВС
49005, м. Дніпропетровськ, просп. Гагаріна, 26, т. (056) 370-96-59

ДО УВАГИ АВТОРІВ

ПОРЯДОК ПІДГОТОВКИ ТА ПОДАННЯ РУКОПИСІВ ДЛЯ ОПУБЛІКУВАННЯ

Редакція «Наукового вісника Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ» повідомляє, що за науковим змістом статті повинні відповідати вимогам, затвердженим постановою президії Вищої атестаційної комісії України № 7-05/1 від 15 січня 2003 р. «**Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України**», а саме: *постановка проблеми та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор; виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття; формування цілей статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.*

Рукопис публікації має бути набраний у текстовому редакторі MicrosoftWord та роздрукований у 2-х прим. на одному боці білого стандартного аркуша формату А4 та відповідати таким вимогам: поля – 2 см, шрифт – TimesNewRoman, розмір (кегель) – 14, міжрядковий інтервал – 1,5; сторінки не нумеруються; перед назвою статті, справа в окремих рядках – ініціали та прізвище автора, науковий ступінь та вчене звання, місце роботи; далі посередині – назва статті великими літерами, після назви – номер УДК, далі – анотації українською, російською та англійською мовами з ключовими словами; текст публікації, після тексту – перелік використаних джерел в алфавітному порядку з дотриманням чинних вимог щодо бібліографічного оформлення. У самому тексті також зазначаються посилання на використані джерела (у квадратних дужках – номер посилання за списком, що в кінці тексту, та номери сторінок). В кінці рукопису – підпис автора і дата. Обсяг рукопису – 10-15 сторінок. Фотознімки подавати в оригіналі або на магнітних носіях у форматі jpeg, скановані або відзняті цифровою камерою.

До рукопису додаються:

- 2 рецензії – зовнішня та внутрішня, завірені печатками відповідних установ (для авторів, які мають наукові ступені або вчені звання, наявність рецензій не обов'язкова);
- витяг з рішення засідання кафедри (відділу, лабораторії) про рекомендацію статті для опублікування;
- довідка про автора: прізвище, ім'я, по батькові (повністю), посада, місце роботи, науковий ступінь та вчене звання, службова адреса, контактні телефони;
- електронний носій рукопису – компакт-диск (CD-R).
- Матеріали, що не відповідають зазначеним вимогам, не приймаються.
- Рукописи та електронні носії не повертаються.
- Редакція залишає за собою право без погодження з автором вносити до тексту рукопису зміни, доповнення, а також перейменовувати його.
- За достовірність викладених у публікаціях фактів та результатів власних досліджень відповідальність несуть їхні автори.
- При цитуванні матеріалів збірника посилання на збірник обов'язкове.
- Відтворення та передрук матеріалів можливі тільки за погодженням з редколегією.
- На приймаються для опублікування статті, які вже опубліковані або подані для опублікування в інших виданнях.

Адреса редакції:

49005, м. Дніпропетровськ, пр. Гагаріна, 26, т. (056) 370-96-59

**У в а г а! Матеріали надсилаються тільки поштою
із супровідним листом на ім'я голови редколегії,
його заступника або відповідального секретаря.**

Терміни подання матеріалів:

для опублікування у № 1 – до 1 березня, у № 2 – до 1 червня,
у № 3 – до 1 вересня, у № 4 – до 1 грудня

ДО УВАГИ НАУКОВЦІВ, ЗДОБУВАЧІВ!

Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ спільно з Національною академією внутрішніх справ, Всеукраїнським фондом юридичної науки академіка права В.В. Сташиса і ТОВ «Фонд юрнауки АПС» виступив співзасновником наукового журналу «Право і суспільство», який виходить друком з 2004 р. шість разів на рік. З 2008 р. журнал розповсюджується за передплатою (передплатний індекс – 99881).

Постановою президії ВАК України від 15.02.2007 р. № 1-05/2 журнал внесено до переліку № 19 *наукових фахових видань України*, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук (юридичні науки) (Бюлетень ВАК України. – 2007. – № 3).

Вимоги до рукописів та порядок подання статей до наукового журналу «Право і суспільство»

Для опублікування у журналі подаються лише наукові статті у чорно-білому варіанті, обсягом до 15 сторінок з такими обов'язковими елементами:

- постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими та практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми, на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується представлена до друку стаття;
- формулювання мети статті (постановка задачі);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі.

Стаття має бути подана автором у двох варіантах: надрукованою на білому папері (формат А4) та розміщена на електронному носії (CD-R).

Рукопис має супроводжуватися

- кодом за новою Універсальною десятиковою класифікацією (Універсальна десятикова класифікація (УДК): У 2-кн. Кн. 1. Таблиці: Пер. з англ. / Голов. ред. М.І. Сенченко; UDC Consortium, Кн. Палата України. – К.: Кн. палата України, 2002. – 932 с.);
- анотацією українською, російською та англійською мовами з ключовими словами;
- витягом із протоколу засідання кафедри (лабораторії);
- рецензією фахівця з відповідної наукової галузі;
- відомостями про авторів (прізвище, ім'я, та по батькові, науковий ступінь, вчене звання, місце роботи, посада, домашня або службова адреса, телефон для зв'язку, електронна адреса).

Вимоги до рукописів

1. Мова: українська або російська.
2. Основні елементи статті мають бути розміщені у такій послідовності: номер УДК, ініціали та прізвище автора, назва статті, анотації, текст, додатки (якщо вони є), список літератури.
3. У статті необхідно дотримуватись технології, прийнятої державним стандартом; використовуючи новий термін чи абревіатуру, автор має розшифрувати та пояснити їх.
4. При виборі одиниць фізичних величин слід дотримуватись системи СІ.
5. Стаття має бути структурована, а формули, рисунки, таблиці, розділи мати звичайну наскрізну нумерацію арабськими цифрами.
6. Не слід нумерувати розділи та формули, якщо на них немає посилань у тексті.
7. Таблиці не повинні дублювати графіки.
8. Список літератури має бути поданий у порядку посилання. Неприпустиме посилання на неопубліковані та незавершені праці.

За детальнішою інформацією звертатися до редакційно-видавничого відділу
Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ
(49005, м. Дніпропетровськ, пр. Гагаріна, 26, т. (056) 370-96-59)